

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 10 23 14 015 1

1152

1914/15

ספר

נר המערב

הוא

תולדות ישראל במארוקו

קורותיהם ומאורעותיהם, מצנחם ומעמדם במדינה, תכונתם ואורחות הייהם ומנהגיהם, דברי ימי ירושם והשתלשלות משפחותיהם, תולדות הרבנים, החכמים, ואנשי-שם שחיו בקרבם, זכרון פעולותם, הצבורית, המדינית, והרוחנית, שרידי זכרונות קדומים של קהלות שונות במארוקו, מימי ראשית ישובם ועד הזמן הנכחי.

חבר ראשונה עפ"י מקורים נאמנים וכתבי-יד שונים.

מאת הרה"ח הגדול מוה'

יעקב משה טולידאנו

איש טבריא ת"ו

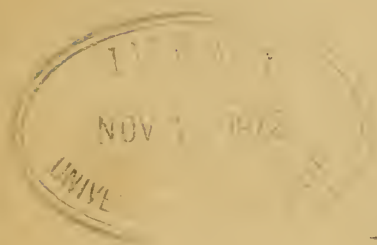
ירושלם

בדפוס הר"ר א. מ. לונין.

ש' תרע"א

אזהרה

עפ"י החקים וחק דת תוה"ק אין לאיש להדפיס
וגם לתרגם בשפה אחרת את הספר הזה
מבלי רשיון מהמחבר.

DS
135
M8T6

מְקַדֵּשׁ

לזכרון חג יובל החמשים שנה ליסוד החברה הרוממה

כל ישראל חברים

[Alliance Israélite Universelle Paris]

שנוסדה בחו' מאי 1860. ואשר רבות פעלה במשך חמשים שנות קיומה

בעד אחב"י במארוקו, ינדיל ה' חילה ויאדירת.

המחבר

תודה וברכה

א. לתחברה הנכבדה להוצאת ספרי ישראל. בפילדלפיה

The Jewish Publication Society of America,
in Philadelphia.

ב. ולתחברה הנכבדה לקדמת חכמת ישראל בברלין.

Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft
des-Judentums. Berlin.

ג. ולועד קופת־צונץ שם בברלין. Zunz-Stiftung, Berlin.

ד. ולהארון השר הנכבד Herr. Louis Marschall
New-York. שהואילו לעזור בסכומים מסוימים להוצאת
הדפסת הספר במוקדם.

ה. גם לידידי הרה"ח הגדול פרופי"ד ר' אלכסנדר מארכס
נ"י מנזאירק אודה מקרב לב על עזרתו הרוחנית והחומרית.
גם לידידי וקרובי בערי מארוקו. וביחוד לגיסי מר
מכלוף שלוש הי"ו. ולש"ב הרב האברך כמות' אבנר ישראל
הצרפתי הי"ו בפאס. שהמציאו לידי כמה כתבי־יד הצריכים
למלאכתי, לבלם הנני מגיש את תודתי וברכתי בלב שלם.

המחבר

מכתבים

מכתב א.

מאת ידידי הרב הגדול שלם במדות וכדעות איש היחס והמעלה
כש"ת כמוהר"ר רבינו היום יששכר אבואלעפיא שיחל"א,
חכם אבי אשי פעה"ק והמושבות.

לידידי הנכבד הרב המפורסם והחוקר המצויין בספרות ישראל
מנוערם כמוהר"ר יעקב משה טולידאנו הי"ו.

את יקרת ספרך קראתי בתשומת-לב, ואוכל להגיד נאמנה כי הגדלת
אהובי ידידי לעשות בפנה הזאת של תולדות ישראל במארוקה פנה נסתרה
שלא נגה עליה עד כה אך שכיב אור אהה, בספרך זה צעדת צעדי ענק
ללקוט אבני חומר לבנין ולעשות מהם יצירה חדשה, הויה שלימה ומשוכללת,
ותהי לאחד מגדולי אנשי הרוח אשר בנו היכלות בספרות עמנו, ובכל רגשי
הידידות שהנני הוגה אליך, אאהל לך כי תלך בבחך זה הלאה והיית לשם
ולתהלה ולברכת נצחה..

כעתירת המוקירך ומבבדך,

נאום

הצ' רבינו ח. י. אבואלעפיא ס"ט
(מקום החותם)

מכתב ב.

מכבוד עט"ר מר אבי הרה"ג כמוהר"ר יאודה טולידאנו הי"ו
ראש ועד הכללי לעדתינו ק"ק הספרדים פה עי"ק טכריא ת"ו.

בני ידידי !

«בני אם החכם לכך ישמה לבי גם אני» אמר המלך החכם, אכן שמהתי
כך בני ידידי, צריכה להיות כפליים, יען כי את נטיעות הכמתך נטעת על שדה
אריך מכורתך, ארץ כה נולדו וגדלו ופעלו וקיניך ואבות אבותיך, זה ארבע עשרה

דורות, מיום גלה גלתה משפחתנו מטולידא בירת חכמת ישראל בספרד, ותמצא לה טבון לשבתה בארץ מארוקו, זו הארץ שעליה יסוב ציר ספרך היקר הזה עוד מכבר בראותי מאמריך שפרסמת לפני שנים במקצוע זה *), של הקירת ותולדות אהב"י במארוקו, המותי ראיתי אור כי נר המערב ממורה יחל, וכי רב טוב צפון בהקירתך זו, ותקותי זאת ת"ל לא נכזבה, בהגלות היום לעינינו כל התוכן היקר והנפלא שאספת אל תוך ספרך, כי בו הוצאת ממסגר אסיר ותאמר לאסירים צאו ולאשר בהשך הגלו, בו הראיתה את יפעת תורת רבני המערב ואורם הנגזר, בו הוכחת לעין כל כי גם במערב זו הארץ שכמעט לא ראתה אורה מימיה, גם בה לא פסקה חכמת ישראל, דבורנא כד הוינא מליא כמה התמרמרות ודאגה, כמה צער ויגון, הסבו ערימות הכתבי"ד הפזורות שם במערב, לגדולינו וזקנינו, אשר הביטו עליהם כעל דבר האבד, בהיותם נועדים לשני טרף הזמן, כי מה הם השבלים הבודדות מספרי וכתבי רבני המערב שנראו כדפוס, מול אלפי הספרים והניירות שעודם בטמון, ושלבלב לא היה ולא יהיה להם זכר ושרידה, לולא שקמת בני, שקמת אם בישראל, לאסוף אותם אחד אד אחד ולהקים להם בית נאמן כיום הזה, אנכי שראיתי את מרצך הגדול בהתאבקך בין ערימות ב"י הישנים לדלות פנינים לחקירתך זאת, אוכל להיות עד-ראיה על עבודתך ועמלך לבנות בנין נהדר כזה. מקרב לב אברכך כי כאשר הגך היום בן שלשים ושתים שנה, ויתן לך ה' לי"ב טהור להעשיר את חכמת ישראל בהקורה רבת-ערך כזו, כן תאריך עוד ימים ושנים ותוסיף היל כדרכך זו דרך הקדש, כנפש אהבך ודורש טובתך.

אביך

ע"ה יאודה מזליראנו ס"ט

(* המאמרים שכתבתי עד כה בזה, ע"י אפריון [ירושלים תרס"ה] הקדמות ס' פרי עין הנן, ונפן פוריה, סר"ש בן זקן [ירושלים תרס"ד], פרק בחולדות הרמב"ם [מכ"ע ההשקפה תרס.], סבוא לס' שרשי המצות [ירוש' תרס"ט], הקדמת ס' כנף רננים [שם תרס"ט], דובב שפתי ישנים בה' ירושלם' של ה' לונץ [ירוש' כ"ח צד 305—313], אוצר ישראל [אנציקלופדיא העברית] ח"ה צד 14 ערך טוליראנו.

הקדמת המחבר

ועתה כה אמר ה' בראך יעקב ויוצרך
ישראל... כי תעבור כמים אחר אני ובנהרות לא
ישטוףך כי חלך כמו איש לא תכה ולהכה
לא תבער כך (ישעיה מ"ג).

החזון הזה של הנביא ישעיה שאותו ראינו בקורות עם ישראל בכל ארצות
פוזריו בולט הוא לעינינו עוד יותר פה בקורות ישראל במארוקו. בכל הארצות
אין ארץ שבה היו חיי עמנו מלאים כ"כ רדיפות ומאורעות כבמארוקו, ובכ"ז
בכל פעם שתקפוהו הרדיפות ויחשבו לבלותו ולהאכידה, יכול שוב לחזק את
מעמדו, ומצבו שב ויתפתח, כפי מה שהננו קוראים בהמשך דברינו בספר הזה
חדש הישוב הישראלי במארוקו בתקופות ובזמנים שונים, לפני כל אחת
מהתקופות ההם ירד מצב יהודי מארוקו כ"כ ויתמוטט עד כי היה אפשר לחשוב
כי נכחד ישובם מעל אדמת מארוקו, ואמנם, כמו שכתבנו, בכל פעם אחרי
הירידה וההלדול, נראו מיד סימני עליה וישובם פרח עוד וישגשג, כן מקרה
עמנו עם ישראל בכל המקומות אשר נפזין בהם ככה היה מקרהו גם פה בארץ
מארוקו בפרט.

ואמנם מה נפלא הוא החזון שראינו פה בקורות ישראל במארוקו, כי
בתוך המאורעות המעציבים והנוראים שקרו בחייהם, בתוך הדמות הכחה והנוגה
של יהודי מארוקו, נראו אי-אלה נקודות כהירות ומוהירות מאד שאין דוגמתם
כמעט כלל אין בהארצות היותר נאורות שבקורות עמנו, שלטון-יהודי עם
מדינות-יהודיות ועם רגשות אציליות של הכרת-ערך ותנרות ומלחמות בעד

שלטונם והפשוטם, התערבות והשפעה מדינית בזמנים שונים, הופש=מקומי [אוטונומיא] פה ושם באיזה מחלקי המדינה, המה חיוניות לא מעטים בדפי התולדה של יהודי מארוקו, דבר שהנהו כלתי נפרץ בתולדות עם ישראל, חיון כמו זה הננו מוצאים עוד גם במצבם הרוחני, כי בין גדולי וחכמי מארוקו התנוססו אנשים כ"כ מפורסמים כמו הנישי, הוגי, אלפסי, ועוד אנשים שלמות אי-פרסומם עד כה, ראויים היו כפי פעולתם וידיעתם הכבירה לתפוש מקום חשוב פחות או יותר, בספרות ישראל, ואנשים כאלה בכלל עוברים לפנינו במספר לא מעט, ומכעד לערפלו הצרות והמאורעות שהעיבו את שמיחם.

חוקרים מעטים נפו כבר לדבר בפרטים אחדים הנוגעים לתולדות יהודי מארוקו ואפריקה הצפונית בכלל, אכן תיכף הרגישו צרות ומועקה מצד הסר=ידיעות ואי-מקוריות שפגשו על כל שעל וככל פרט ופרט, המצב המדיני החשוך, והתנאים הקשים שבם נמצא הישוב הישראלי בצפון אפריקה ובמארוקו בפרט, גם הסרון בתי-דפוסים בעולס, סבות כאלה ודומיהם הפסיקו כמשך דורות רבים כל קשר החם בין יהודי הארצות האלו ובין יהודי יתר ארצות העולה, עד שמפני זה נשארו כל זכרונותיהם, תולדותיהם וקורותם, מכוסים במשאון, ואמנם למרות כן, הכל ידעו כי בתחום-נשיה זה טובעים הרבה פנינים, הרבה אוצרות ושכינות-חמדה, כי בתור ארצות השכנות לספרד, ערש הכמת ישראל, נמצאו בהרבה תקופות כמה יחוסים הדדיים ביניהם, בין ארצות צפון אפריקה, ובין ספרד, ביחוד הלכה מארוקן שלובת-יד עם ספרד בזמנים שונים, ופעמים רבות נתנו זו אל זו וישפיעו האחת על הכרתה, ובכן מוכן מאילנו כי החקירה במקצוע זה של תולדות ישראל במארוקו, ראויה היתה ליעשות עוד לפני זמן מוקדם, כי מלבד התועלת הצפון בה כשחיא לעצמה בתור אחת הארצות שיושב בנ"י עם קדם סאה, כי אם עוד הנה החקירה הזאת הכרחית ומועילה להרחבת תולדות יהודי ספרד, התולדה היותר מענינת שבתולדות עמנו מימי הבינים, אכן כמו שכתבנו אי-המקוריות והסרון-הידיעות שבספרות יהודי מארוקו, נרמו כי החקירה הזאת נשאר מקומה פנוי, או בדברים יותר ברורים נשארה החקירה הזאת לקויה והסרה הרבה, וזאת אפשר לדעת מיד ממרוצת הדברים והתגליות החדשות המתגלים והנראים לעינינו פה בספרינו זה בשפע רב, ממרוצת הדברים והחדשות האלה נקל גם להכיר, עד כמה היתה עבודתנו במקצוע זה גדולה ומינעת, בידעי כי בנין כזה ררוש לבנותו כלו ממסד ועד הטפחות נטלתי עלי

את העבודה של קבוץ-הומר עד כמה שאפשר וזמן של שנים אחדות לקחתי לי לאסוף ידיעות, הנדוֹת ומסורות, כתבי-יד ספרים קונטרסים ומגלות, כתבי-יהם ספרים כתובים ומדוכרים בעם, וכיוצא, ככלל חומר רב ונכבד אשר במלא-שפעתו היה לי גם מכוכה רבה בהרכבת הענינים וסדורם, עד שסוף סוף יכולתי לראות תולדה מסודרת והיסטוריא נכונה, לספרותם ותולדותם של יהודי מארוקן בהיסטוריא הזאת המונחת לפנינו כעת, אמנם בן, אין נחתום מעיד על עיסתו ואינני יכול לומר כי כבר יצאתי ידי חובת החקירה הזאת כראוי, אבל בהעריכנו את הלקוי והחסרון שהורגש מכבר בחקירה זו של תולדות יהודי מארוקן, מול הידיעות והמושג שיש לנו עתה ממנה, אפשר להגיד בצדק כי הרכה עשינו בנידון זה. די גם להזכיר את שמות כמה מהכמי וסופרי דורנו אשר עפ"י הדוגמאות שראו מספרי זה הכירו וזיקירו את פעולתי*.) המנוח החכם ר' שלמה באבר. החכם הנודע ד"ר אלחנן הכהן אדלר. הרד"ג במוהר"ר רפאל אהרן בן שמעון רב במצרים. המנוח הפרופיסור מ. קאיוורלינג. הד"ר מ. בראנן. פרופ' דוד סימאנסון. פרופ' ב. ז. באביר. פרופ' ד"ר א. מיטוואך. פרופ' א. ברלינג. פרופ' ישראל לוי. פרופ' הרב ש. ז. שאַבטר. פרופ' א. מרקס. פרופ' ד"ר נ. פורגס. ד"ר א. קמינקא. ד"ר י. נאכט. המשורר ה. נ. ביאליק. הסופר בן-אביגדור. ד"ר ס. רפפורט מלכוב. ד"ר ש. א. פאזנאנסקי.

דבר אחר נשאר לי פה לדבר, הן ידוע ידעתי כי לרבים עוד מהעוסקים בהכמת ישראל, בעמנו, יהיה ספרי זה אולי קצת מוזר, ואולי גם מרחק, יען מה? יען כי איננו באחת השפות הלועזיות, המתהלכות באירופא, ואמנם כן כמה מן האמת המרה יש בדברים אלו, כי כל עוד שנמעי כפרות ישראל המקורית הולבים ונשתלים בשדי זרים, כל עוד שגדולי הכמי עמנו מרחיקים הלאה מלתת את תנובתם על שדה-הבעלים, ישאר ספר כזה ספר להכמת ישראל בשפת עם ישראל, בהזיון מוזר ובדבר יוצא מן הכלל, יען כי הנהו נגד ההרגל, אותו ההרגל שכבר נעשה לטבע ושהנהו לפי האמת מוזר בעצמו, כי האידן יתכן להביט בכ"כ זרות על ספרות הנכתבת במקורה! בעוד שאין לך ספר ספרותי לשום עם שלא נכתב מעיקרו בשפה של אותו עם, אבל כמו שאמרנו בנוגע לספרות ישראל

(*) שמות החכמים האלה נרשמו בסדר זמני מכהיחם אלי המוקדם מוקדם והמאוחר

אמת מרה היא שבתקופה הזאת האחרונה, טעית שנלתה חכמת ישראל מארצות
 בני ספרד ותעבור למערבה של אירופא מאז ניטלה מקורותיה, נשמתה העברית
 פרהה ממנה תוכה נזרק וקליפתה נשארה. ואמנם אם נביט אל המצב הזה כעין
 חודרת נוכל לאמר כי זה רק מצב עובר פרי הטמיעה וההקני, ודור יבא וישוב
 אל עמו ואל שפתו ולעת עתה נסתפק אם רק החלק שבחכמי עמנו, הנזקק
 לעברית יכיר את פעולתנו ודי.

יעקב משה מולידאנו.

איז מכריא.

נר המערב

פרק ראשון

הזמן הראשון ליישוב בני ישראל במארוקו.

חלופת ממשלת הארץ, מתי החל היישוב הישראלי בה, מצבם ומנהגיהם, בימי הרומאים.

בבואי לדבר על תולדות ישראל במארוקו, קורותיהם וחייהם, מוצא הנני לדבר נחיצו לתת בראשית דברי, ידיעה קצרה ויכללת מקורות ממשלת הארץ וחלופותיה בזמנים שונים. מארוקו היא הארץ הכי נכבדה בארצות צפון אפריקה, בכבררייה, ועמים גדולים ונודעים ישבו בה בימי הקדם, הקרתאגים היוונים, הרומאים, הגוטים, והוואנדלים נהגו בה שלטון חזק ויבטחו בה פנימה ולחוף שני הימים המגבילים איתה, ערים גדולות ומושבות, ששרידיהן ניכרות עד הנה, אמנם מכל ההם יכלו רק הרומאים להחזיק בה מעמד יותר וממשלתם נמשכה בה מאות שנים, הם לבדו כנודע, מאת הקרתאגים, ואחריו בן מאת היוונים, מקימות, מקומות, בכבררייה, ולאט לאט נהיתה כל ברבררייה ביד הרומאים עוד לפני ספירת הנוצרים עשרות שנים, וכה נשארה בידם זמן רב עד לעת בוא הוואנדלים שהם נלחמו ברומאים ויתיקום מן הארץ (430 אחר סה"נ) להוואנדלים עזרו הרבה היהודים ג"כ אשר היה להם תפקיד חשוב במדינה, אך לא ארכו הימים ויישובו הרומאים—הביצאנזים וילכדו אותה מהוואנדלים (533 לסה"נ), ואמנם גם בידם נשארה רק שנים אחדות, כי בעקביתיהם באו הגוטים מספרד וידחקו את צעדיהם, כן, הברבריים אשר מעולם נשאו עיל עמים זרים, התקימו אז על הרומאים, ויחד עם יתר עממי הארץ שהתנגחו גם המה לצרור זא"ו, קמה שערוריה רבה בקרב הארץ, אשר ארכה הרבה שנים, עד שסיף סוף בא הקץ לה על ידי הערביאים אשר יכלו לגבור על הערב—רב ההם, ויקחו בידם את רסן הממשלה, אז עם כניסת מושלי הערביאים בארץ נגמרה התקיפה הראשונה, תקיפת ממשלת העמים הקדמונים במארוקו ובכבררייה ככלל.

דבר ברור הוא כי יישוב היהודים במארוקו, קדום מאד וכמביאר לפנינו אבל להגביל מאיזה עת וזמן החל יישובם לראשונה, זאת אין אתנו ידיעה, אמנם כן, ישנם בקרב כמה קהלות מיהודי מארוקו מסורות שתגבלנה את ראשית יישובם לזמנים שונים, ויש מסורות באלה שיקדמו את זמן בוא יהודים למארוקו עיר לימי שלמה המלך, מסורת כזו נמצאה ביחוד אצל קהלות ישראל היושבות במדבר סאהרה. נגב מארוקו, בערים וכפרים שונים, (א) וכן נזכרה כבר בהמסורת

(א) ראה גם בהעברו תרמ"ט נ"ו 46 שאחד הנוסעים מצא שם בכפר גהאט אצל יהודי מסתתר תנ"ך בכתב אישורי ולשון עברי וסיפר כי מקובל אצלם שאבותיהם ישבו שם בערי המדבר ההוא מומי שלמה שבאו להפוך את הארץ ולמצוא מבמני זהב וע"י גם בתמליץ 1902 נ"ו 281.

הזאת בדבריו הסיפר הקרמון פרוקוף-שנובר להלן—על אידות הקהלה העתיקה בעיר בוריון, שהם יהודי העיר ההיא התיחשו בישיבם שם עד לימי שלמה וגם על בית הכנסת הישן שהיה להם אמרו כי נבנה מימי שלמה, הן אמת, כי הדבר ידוע שאו בימי שלמה היתה אפרוקה הצפונית ידועה כבר לאנשי סוריה, ויחד עם הציריים (פינקיין) שהלכו באניותיהם לשם היו גם רבים מישראל מאנשי שלמה בימי חירם שהלכו אתם, הנה אי"כ ניכר להתיחס באמון למסורות כאלה שזכרנו, מלבד זה ניכר כבר ידועה היא המסורת שאצל הכרבריים תושבי הארץ, כי המה צאצאי הפלשתים אשר ברחו מארץ כנען מפני מלחמות דוד ויואב, וילכו לאפרוקה (ג) וככה יוספר כי ככפר אחד בפנים מארוקו נמצאה כתובת עתיקה שבה כתוב „עד הנה רדף יואב שר הצבא אחרי הפלשתים“ ומפני כן נקרא המקום ההוא בשם „חַר־סולימאן“ (ואכן שלמה, ג) לדברים האלה יש לצרף גם דבריו קרמינינו שיחסי את הכרבריים האכוסים שהכינו עבדו שלמה בארוחתו יום יום, לעיפית הבאים מארץ כרבריה, (ד) ומכאן זה אפשר להוכיח כי מסורות כאלה שיקדימו תחלת ישוב בניו במארוקו עוד מימי שלמה, יכול להיות כי לא בזב ידברו, שיתכן שמהאנשים אשר הלכו באניות עם הצוריים מצאו את הארץ טובה בעיניהם ויבחרו להתיישב בה, אמנם יותר יש לנו להאמין להמסורות שאומרות שמעשרת השבטים באי רבים ויאחזו בערים האלה במארוקו, וכברכריה בכלל, לזה יש גם יסוד שנוכל להשען עליו, מאמר אחד נמצא לקרמינינו בהתייחסם על אידות עשרת השבטים איפוא הלכו ובו אמרו (סנהדרין צ"ד א') „מר זוטרא אמר לאפרוקי, אבל ישראל סיפרו בנניתה של אי"כ כי ממו שיש אמרו שייא בארעין כי ממו עלמין אמרו בעלמין כי ממו שיש תרי אמרו על חד תרין“ המאמר הזה הסבו את פניו חוקרים שינים מעטנו באיפנים כ"כ החוקים, אבל החקירה הכרודה הראתה לנו (ה) כי דעת מר זוטרא זאת מתאמת היא אל המסורות ההן, שהרבה מגולי עשרת השבטים הלכו לאפרוקה הצפונית ויבואו עד מארוקו, ששם הוא באמת הנוף שיש [Saus] שאריותו ידבר מר זוטרא, הנוף הזה שמרת שטחי יחד עם הנפות הנספחות אליו הוא לערך 4960 פ"מ, ידוע מקומו בקרן דרומית-מערבית של מארוקו, וים האטלאנטי יסיכבה שרידי העתיקות הרבית שבניוף הזה יוכיחו כי בימי הקדם עוד לפני הרומאים, היה למקום—ישיב כביר ונכבד, וכבר מר זוטרא שאמר כי יש „שוש“ „שוש“ „שוש“ תר"י, כן גם הנוף הזה, חלוק הוא אצל תושבי הארץ עד כה, לשתי פלגות הפלגה האחת שוש, והשנית נקראת „שוש-שטוקא“, לאמר שוש אחרת, לאמת השערתנו זאת, כי כנוף הזה יישבו מגולי עשרת השבטים, יעידו גם הכתובות

(ב) סה"ק להראב"ד, ועי' ברוש' שביעות פ"ו הגרשני פנה והלך לאפרוקי, גם גראטין—שפ"ר ח"ד צד 22.
 (ג) כן הוגד לי מפי רבים מהושבו התבל שהוא יבוא לאה"ק, והכתובת בעצמה נזכרה גם בתבונה"א לר"י שווארץ [הוצי' רונין] צד רמ"ח, ובאין ספור ח"ב צד מ"ז ע"ש.
 (ד) קהלת רבה ע"פ קניתי לי ועי' בהערה שבסוה"ם במלואים.
 (ה) עי' בהערה לזה בסוה"ם במלואים כן לנכון.

העתיקות בעיר איפראן שנוכר עיר לפנינו, כאשר לאחת הערים הנספחות אל נף שוש הזה, תחשב גם העיר ההיא.

ואך שיהיה אם גם לא נחפזין להודות, ליחס זמן ראשית ישוב בניי במארוקו לימי גולת השכטים, על כל פנים זאת ניכל להחליט כי עיר לפני סה'נ' ישבו מספר מה מבניי במארוקו, אם מהגולה אשר הוביל תלמי לאנו מירושלים (320 לפני סה'נ') ופיצם בכל גבול ממשלתו והלאה בצפון אפריקה או מפליטי בני יהודה אשר באו פעם כפעם לארצות היונים, אם כה ואם כה הדבר ברור שהיה קהל ישראלי במארוקו או לפני סה'נ' שאח"כ התרבה עיר יותר מחרבן הבית ע"י הגולים אשר הובאו שבי ביד הרומאים ויושבו במקומות הנשמות אשר בכרבריה כנדע (1). ואז רחב מושבם וישתרע בכל ערי הארץ בפנים מארוקו, ותהינה שם קהלות רבות וגדולות, ממצבם של יהודי מארוקו או תחת פקדי הרומאים, אין לנו ידיעה מפורטה, ורק בדרך כלל, די רק להביט על מצב אחיהם הקיריניים וישובי חבל קיריני [Cerene] הכרברית אשר בגבול טריפולי ומצב אחיהם האלכסנדרינים, כנדע פעמים רבות סבלי היהודים שם תחת עלה הקשה של רומא בכרבריה, עד כי פעם כפעם חפצו למרוד ולנתק את מוסדותם ויהיו גם המרדות ההם נסכה לדלדול קהלותיהם והריסותם, וכלי ספק, לא טוב מזה היה גם מצבם של יהודי רומא במארוקו, (2) ומצבם הוטב רק בעת באה הארץ ביד הוואנדאלים, הם עזרו—כמו שזכרנו כבר—אל הוואנדאלים כריבם את רומא ושניהם יחד גרשו את הרומאים מן הארץ, ומה נדע כי יהודי הארץ מצאי הופש ושלוח בחסות מושלי הוואנדאלים, ולהיפך, תחת יד הרומאים מקורב, לפי הנראה כי אז בימי הוואנדלים, יכלו היהודים לרכוש להם גם הם מעמד של שלטון—הפשי ומדינות—יהודיות עומדות ברשות עצמן בנפות אחדות במארוקו, אשר מהם נוכר הלאה, ולא נפון כי מדינות כאלה התכווננו רק אז בעת שממשלת הרומאים שם מטה לנפול.

אמנם החבה הזאת של היהודים אל הוואנדאלים ופעולתם יחד נגד הרומאים, היתה אחרי כן — בכבוש הרומאים הביצאנצים את הארץ — בעיניהם, ויסטניאנוס קיסר ביצנץ עָנן את היהודים במורטאניא מפני עזרתם אל הוואנדאלים, שנואי נפשו, ויבדילם לרעה מכל יתר יהודי ממשלתו, מיד כאשר לבד בליזאר את הארץ מאת הוואנדאלים (ד"א רצ"ג בע' 538 לסה'נ') שלח יוסטנינוס צו אל נציב עיר

(1) יוספוס, ועין תולדות ישורון סיף פ"ג.

(2) ראה בתולדות ישורון פ"ה, גם אצל חז"ל מצאנו אותות למצבם הרע של יהודי מורטאניא או, כספרי האינו, וכיבמות ס"ג דרשו הפסוק ואני אקניאם בלא עם וכו' אלו הכאים ממונים וממורטאניא [מורטאניא נקראה ביום הקדם ההם כנדע לכל מארוקו וקצה אלגירין] שמתלכים ערומים בשוק, הנה א"כ יש"כ היה רע מצב יהודי מונים ומורטאניא עד שהשכו הפסוק הנו' כמתאים להם, כן במנחות ק"ו אמר רב מקרטניא כלפי מורה אין מכירין את ישראל וכו' ופירש"ו שמתבדילין עלה, ולדעתי שגם קרטניא זו, היא שםספר הרומית כמ"ש ד"ר הרבני בגראטין—שפר ח"ג ער 103, וא"כ יהיה כלפי מורה למארוקו תָּהָה לחוף ים התיכון, כל כרבריה,

סאלומון? במארוקו, ובנראה היא Sale) להעביר פקודה בשם הקיסר על היהודים והיואנדאלים להמיר את דתם בדת הקאטילית וגם כתיב בנסיוניהם תעשינה לבתי תפלות קאטיליות, על פי הפקודה הזאת שיצאה מאת יוסטאנוס (1 אוגוסט 535 ד"א רצ"ה) נאלצו רבים משני העמים ההם לעזוב את הארץ ולהמלט לארצות רחוקות, ובקהלה נכבדה אחת מקהלות ישראל, היא קהלת עיר בוריון, הביאה הפקודה ההיא תוצאות נוראות, יהודי בוריון שהתיחשו ב"כ בקדמותם כאשר זכרנו כבר, חיו מאז ומכבר גם בימי הרומאים במצב חפשי ושלטון מדיני פנימי, על ידם חסו גם תושבים אחרים מותר עמי הארץ, אך כביא יוסטניאנוס נלחם אתם עד הכניעם ואז שלח במ חרון אפי רבים מהם נשפטו כאש היים על אשר מאנו למלא אחרי פקודתו להמיר את דתם, גם את ביהכנ"ס העתיק שהתפארו בו לאמר שנבנה מימי שלמה, לקח מאתם ויעשהו לבית תפלה לקאטילים, כל הספור הזה לקורות יהודי העיר בוריון נודע על פי הסופר הקדמון פרוקופ [Procop. de Adificiis VI, 2] ו אמנם על ידי חקירותנו בזה יכולנו להתחקות ולמצוא את עקבות המאורע עד כה, באחת מערי מארוקו שעל יד חוף ים האטלאנטי, רחוק איזה פרסאות מהעיר מוגאדור [Mogador] הרומה, בעיר אִיפראן [Ifran] ש עויר לעת עתה יש בה קהלה יהודית, נמצאה שם שדה-קברות גדולה ועתיקה מאד מכל שדי-קברות היהודים במארוקו, הכתובת היותר עתיקה שבה, היא על קבר איש שמו יוסף בן מיימון ג"א תשנ"ו (4 לפני סה"נ) שאמנם לא ניכל להבטיח באמתתה, שם ישנה עוד מערה עתיקה הנקראת "מערת המכפלה" ובה קבורים "חמשים איש צדיקים שנשרפו לקדושת ה' ע"י הנוצרים", הדברים האלה נמסרים מפה אל פה אצל קהלת יהודי אִיפראן וגם רשומים על לוח בזכרונות הקהלה, והנה המלות, "על ידי הנוצרים" דים הם להוכיח לנו כי רק בימי שלטון הביצנאצים במארוקו קרה המאורע הזה, שרק אז שררה הדת הנוצרית שמה ולא כשום עת אחרת, ואמנם גם מסדר הזמנים של קברות החצר מות ההיא יש להביר כי הנשרפים ההם, הם הם שרופי יוסטנינוס, מערת המכפלה של החמשים הנשרפים האלה נתונה בשדי-הקברות ההיא בתוך המצבות שזמן הכתבת שעליהם הוא, בין ד"א שי-ה' (540-1640 בערך, ו) וזוה נקל לדעת כי

ה) ע"י גראטין—שפ"ר א"ג צד 38 וצד 44.

ט) כהניאוגרפיא של Rennes כתובה Ifras ללא צדק.

ו) העתק מהכתובות שבחצר מות זו מאלה שבשרידו האכנים הנמצאים השגתי מאחד מידידי שהיה שם בעיר אִיפראן, ובשנינו' אחרים העתיקה הרב ר"י ארוואין בהבצלת תרס"א גו' 31 אך הרשימה ההיא ומה שבידי ג"ב אינם רק לחלק מועט ממצבות הרבות שישנם שם, ובסוף הרשימה כתוב ג"כ, "זהו מה שהעתיקו הראשונים ז"ל מתושבי אִיפראן ממצבות שהיו בסביבות המערה ומרגלא בפומיהו דאוינשו שהנכנס לתובה מסתבן", ואציג פה את השמות שברשימה הנ"ל, יוסף בן מיימון ג"א תשנ"ו, ע"י הגלילי? עווו בר שבת ד"א שפ"ו, מוסא אפלאו ד"א תי"ג, יוסף בר יעקב בן שבת ד"א ת"ג, שמואל בן יעקב ד"א ש"ן, שלמה בר מסעוד ד"א תק"ו, דוד בן יסא שרץ ד"א של"ג, יסוד בן דוד ד"א ש"י, ועיש בר משה? ת"מ, המקובל שלמה בן עקקו, שושן בן אמגארן סב"קוני ובנין קדישין דיליה' סמיניה' (משמאלית)?

וזמן הנשרפים שבמערת המכפלה היה סביב ד"א ש' פחות או יותר מעט, עכ"פ בימי שלטון יוכמנינים, הוכחה אחרת יש עיד לזה, על פי השוואן שהננו מוצאים בדבר התיחשות יהודי העיר בוריון שזכר הסופר פרוקופ, ושלמינס החזק שהיה להם, יחד עם מסורה בזאת שישנה גם כן אצל יהודי עיר איפראן עוד עד כה, הם יהודי איפראן שימה בפיהם כי אבותיהם באו מגולה עשרת השבטים ותיישבו שם, ואחרי חרות מספר כוננו להם ממשלה גדולה אשר קרה בכל עמיהארין תישיבי החבל ההוא, המלך הראשון שמו היה אברהם האפרתי משבט אפרים ומזרעו היו המישלים שאחריו שכלם נקראו במשפחתם זאת, אפרתים, והיו כאשר קרא להם עזרא הסופר לבוא ויושלמה, לא אבי לשמוע אליו, ובעין זה ירדה ממשלתם מטה מטה, עד כי גבר האיוב עליהם ויצק להם מאד וגם את שם משפחתם, "אפרתי" נאלצו לשנות בשם "אפריאט" היא המשפחה הנמצאה שם בעיר ההיא עד היום, ההגדה הזאת בכלל תשיה ביחס לא מעט אל המסורת של היהודים שהיו בעיר בוריון שזכר פרוקופ, ובכך מכל האמור יחד עם הקירוב שיש בין שתי השמות בוריון [Borion] ואיפראן [Ifran], ניכל מכל זה לאחד את המאורע של בוריון שבדבריו פרוקופ, עם דבר שרופת המשים הצדוקים של איפראן שאולי נקראה בשם בוריון לראשונה, ושניהם מקרה אחד הם.

הנה כן ניכחני לדעת מפרטי המקרים שזכרנו כי יחסם של הרומאים—הביצנצים אל יהודי מארוק, כ"כ היה רע עוד יותר מבימי הרומאים לפנים, קיסרי ביצנאן אשר בקיץ מונד היה בעיניהם כל קיום מדינה—יהודית, וישומו קץ כנידע למדינות כאלה שהתקיימו בנגב ארץ ערב, הגיעו במשטמתם זאת עד לקצה צפון אפריקה למארוק, ויורדו את עז מדינות כאלה, שלפי הנראה, בוריון או איפראן, לא היתה היחידה, וכמות, היה ליהודי מארוק עוד מדינות חפשיות כאלה (א) שנהרסו או בידי הביצנצים, האמנם למצב יהודי מארוק זה הישם קץ מכלי התמחה כ"כ, הגיהטים אשר פרצו מספרם בכל מקום ביאם דחקי את הביצנצים (כע' ד"א יש"מ)

רנ"ט, ואעיש בן יהויא בן סבעוני והוא הנקרא ר' ואעיש בן עבו ד"א ת"ך, ר' יהודה בן מומו ר' נפתלי בר יהודה אפריאט, ר' שלום בר מבלוף ור' מבלוף בנו בן אוהיון" אלה הם שנירשמו ברשימה הג' ורק פרטי השנים נכתבו שם ברמזים מפסוקים, ולדעתו שהרמזים ההם נעשו כזמן מאוחר ע"י אותם שהעתיקום מעל המצבות, ולכן לא מפני זה נטול חשד באמתת הזמנים ועי' באבן ספיר ה"ב דף ט' ובהערה לעמוד ט"ו, גם בהעתק השמות ניכר הדבר מסדר הזמנים שהועתקו לא—כסדר קבורתם כ"א כפי מה שנזרמן ליד המעטוקים ראשון ראשון ולכן גם "מערת הנשרפים" הועתקה ברשימה ההיא לא במקומה כדיוק, והנה ע"ד השמות האלה לא נזכר עד מה אודותם רק בחשם "עלי הגליל" כתוב, "שקבלה ביום שהוא אחד מתלמידיו רש"י וכאשר קצף על תלמידיו וגזר עליהם גלות היה אחד מהם זה" והדבר מוזר מאד וראה כ"ש בהחכצלת תרס"א ע"ו, כן, אודות ר' יעקב בן שבת אביו של יוסף בן יעקב שבת, הנרשם, יוסף בס' יגל יעקב (ליוורנו תרמ"ז) לאחר מכן המשפחה הזאת, כי היה ר' יעקב הנז' שישב לו ובעל נסים וכו' ע"ש, נשאר רק להעיר עוד בזה כי הביחכ"ס העתיק שזכר הסופר פרוקופ שהיה ליהודי בוריון ואמרו עליו שנכנה מימי שלמה, אפשר לומר — עפ"י השערתנו כי בוריון ואיפראן אחד הם—שהביחכ"ס ההוא נכנה ע"י אחד המישלים האפרתיים ההם, שנתלף במשך הזמן עד פרוקופ, בהמלך שלמה, יא' ראה גם בסוף פ"ב,

ויגרשים, ובמקומות כאלה היטב גורל היהודים מאשר היה, כן גם אחרי כן כאשר התקוממו יתר הושבי הארץ על הרימאים—הביצנצים ויבואו ערביכיה במהלך המדינה, בלי ספק הונח או ליהודים מירי הביצנצים, אם כי כמובן בימי התקוממות וסער מלחמה ההיא, לא יכלו לשבת בשלוה, מובן הדבר כי גם היהודים בערך אל מספרם הרב ומושבם שנפוץ או במארוקו בכלל, במדינות ובערי המדבר (י) לקחו בידאי חלק גדול בהתקוממות ההיא נגד הרימאים.

טרם נמתח קו על התקופה הקדומה הזאת, תקיפת ממשלת העמים הקדמונים, נעוץ מבט קל על מצבם הרוחני והליכות חייהם של יהודי מארוקו בימים ההם בעוד לא באה הרוח הערבית ותשנה את תבונתם, סופרים קדמונים סיפרו כי יהודי מורישניא (י) או בימים קדומים ההם נכדלו כהרבה ממנתיהם ואירחית דרכם, מותר יהודי אפריקא יאזיה, עוד ער ימי הרומאים והואנדראלים לא ידעו דבר יהודי מורישניא מההלכות שחודשו כבבל ובא"י, והמשנה ודתלמוד היו מוזרים להם, כן גם ימי הפורים לא שמעה אונם ורק בשתי הערים אוזיל א [Azila] יאבו—יעקוב (כנראה היא העיר Dar ben Brahim אשר לחוף ים האטלאנטי ניבח המחוז Chaauya, כי השם זה עם „אבוייעקב“ הנז', אחר הוא כמובן) ידעו ממנו, אך חג החנוכה ידוע היה בכל מארוקו וינהגו בו משתה ושמחה, בנות איש נשאו או כל שאירוי יקריבו התאבלו עליו וימים, ואהיביו ובני גילו הלכו יחפים שלשה ימים, האיש שמתו לו שתי נשים צעירות ממנו לא יכול עוד לישא בתולה כי אם אלמנה, כן אשה גרושה משני אנשים תשאר אלמנה—חיה כל ימיה לא תוכל עוד להנשא לאיש, בקברם את המתים לא שמו כל אחד בארון לבדו רק עשו ארון גדול נחלק לארונות קטנים וכו קברו את זקן בית האב וכל צאצאיו יחד, וממעל להארון כתבו את שמותיהם, השפה המדוברת בין יהודי מארוקו או היתה לשון ארמית, הרוב הגדול מהם חיו כפר ויהיו בעלי מקנה וגם עובדי ארמה, ולכן כרוב מישבותיהם לא היה להם כתי כנסיות ויצאו לשפוך שיחם ולהתפלל על פני הישרות, להבין שהיה נולד ביום הכפירים העריצו מאד ויחשבו אותו לקדוש מרחם, במלבושים חפצו להתראות ויערו עדי זהב ואבני חן, אך התרחקו כ"ב ממשקים משכרים וכל שותה שכר תעבו ומי שהחזק שכור ג' פעמים פסלו אותו לעדות, אלה המה קצות דרכיהם ואורחותם של יהודי מארוקו בימים קדומים ההם, שעל פיהם נחזה ברור כי יהודי מארוקו נכדלו או בתקופה ההיא מביא ביחס והתערבות עם יתר אחיהם בשאר הארצות, ולפי הנראה שגם עם יהודי יתר ברבריה, שכניהם, כיהודי קיריני יקרתאנה, לא היה ליהודי מארוקו אתם כל קשר יחיבור, ולולא זאת לא יוכלנו לצייר שכ"ב נשאר רחוקים מיריעת המשנה והתלמוד שגם חג הפורים נשאר זר להם, אחרי כי היהודים הקירינים שנספחו בנידע אל יהודי אלכסנדריא, כן

(י) זאת נזכר לדעת מסיפור אדרום והיהודים שספק ב', ומדבריו הסופר הערבי מתבר „אקרטאם“ הנזכר שם,
(ג) ע"י הערה ו' למעלה, ותברכים האלה הועצו עפ"י מה שנאסף בזה בתולדות ישורון פ"ד,

גם יהודי קרתאגה, כנראה, ידעו מהמשנה והתלמוד ויתענינו בפעולות חכמי ארץ ישראל בכל ימי הרומאים כמעט, ידו הסכה לזה, להתכודותם של יהודי מארוקו ואי-התענינם ביתר אחיהם שבשאר הארצות היתה לפי הנראה ברור להגלי תנאי מושבם בהיות כי רוב יהודי מארוקו ישבו אז, בפנים המדינה ברחבי המדבר סאהרא [Zahara] ועל ראשי ההרים, וכמו שידובר מזה הלאה במרוצת דברינו ולכן היה קשה ליהודי-חיין לחדור אליהם כנקל להסב את תשומת לבם לעניני אחיהם בשאר הארצות, ומפני כן, באיזה ערדי-שייב כשתי הערים, אוילא, ואבד יעקוב, שזכרנו, שמרכזם לחיף הים, הגיעה עדיהם הודיעה על דבר חג הפורים בזמן יותר מוקדם שזה כמוכן היה ע"י כוא יהודים מארצות חיץ לשם.

והסבה הזאת שהסבה להתכרלותם של יהודי מארוקו בתקופה ההיא, היא בעצמה הסבה לעצור בעד שים ידיעה על דבר מציאות אנשי-שם וגדולי תורה בקרב יהודי מארוקו בימים הקדומים ההם, ועד כה לא נדע אם היו במשך הימים ההם של התקופה הקדמונית הזאת אנשים גדולי תורה ובעלי מדע עד מה, וכזה נגמיר את השקפתנו על אודות יהודי מארוקו בתקופה זאת הקדמונית.

פרק שני

תקופת שלטון הערביים

סקירה, המנוחה בימים ראשונים, אדרים הפאטימי הכובש, סבסוך בין העבסים והיהודים, עזרת היהודים לאדרים, וריבם אתן, תואנותיו ורדיפותיו את היהודים, הרוסות קהלות יהודי המערב ע"י אדרים, בצגון העיר אל-אורה, ממשלה יהודים כסאתרא, (ד"א ת"ן=תקנ"ד—794—890 בערך).

התקופה השנית בקורות ישראל במארוקו, היא תקופת ממשלת הערביים שימיה ימשכו מחצי המאה השביעית לסה"נ בערך, ועד הרירות האחרונים, היא כוללת בקרבה עוד תקופות רבות שונות של שלטיני ערביאים שונים לשבטיהם אשר נטויותיהם ותכונותיהם הבלתי שוות הביאו בכל פעם בהמהלך המדיני רוח אחרת ותקופה נבדלה, והתקופות האלה, פרקי חוליותיה של התקופה הערבית בכלל הם כ"כ רכיביונים של צבעים כהים ואפורים, צבעים אשר העטו מעט-ה שחור ואפל על פני הארץ וילבישו את שמי היהודים במארוקו קדרות וערפל, הצבעים ההם הם התרשמו לראשונה בימי שלטון אדרים המושל הפאטימי הראשון וילכו הלך והתעבה הלך וחשוך כמשול עוד שבטי—פרא בעלי תכונה—קנאות וזרין לב, וביחוד מימו שלטון האלמזוהדין, בכלל יד של עריצות נחתה על מארוקו ברוב ימי התקופה הזאת ותארוג רשת של העקית והגבלות בפנים שונים אשר הקיפו את הכנסיה הישראלית במארוקו כמסגר צר וסביבה מעיקה, וישללי מהם את היכולת להתפתח כראוי ולהתרומם ברוחם, יהודי מארוק

נרמו או כמישך התקיפה הזאת והסתמלו למין סמל רציף ומרוסס שלא ניכר בו כי אם חברכיורותיו ופצעיו שבם התבוססה צורתו האמתית, ואת נפשיותו ורוחו הכביר העיכו וישיתו חושך סביבותיו גם מאריקה, הארץ בעצמה, קבלה מאז תכונה אחרת, תכונה פראית, תכונת ארץ נשמה ומהברית שעוד לא נושבה מעילם, ועם התמירה הזאת עם מהפכתה הטבעית—המדעית, בא לה גם שינוי השם, וכמו כפי הערכיים כן גם כפי היהודים תקרא מאז בשם ארץ המערב [Mag'habeb] (*) תחת מוריתניא לפנינו. השם הזה "מערב" אי "מערב-התיכון" קורא לה לפי הנראה ברור רק או מראשית התקיפה הזאת הערבית, על היותה לפאת מערב נוכח ארצם ארץ ערב, ובכן בשם הזה שכ"כ נתאזרח בספרות הערבית והיהודית נשתמש גם פה מעתה ברוב דברינו.

בימי התקיפה הזאת הראשונים נראי אמנם קיי איר בהור ויתר נגה אשר לו עמדו בעינם ככה ימים רבים, כי אז יכלו יהודי ארץ המערב להיות מאושרים מאד וישמחים בחלקם, הערביאים שהתנהלי לראשונה את הארץ, האימויים המרוזאנים, וגם העבסיים, היו את היהודים ביחס ידירותי ויתנו להם לחיות באישר ובמנוחה, והיהודים גם הם הכירו את מאהביהם אלה וילכו אתם שלוביכר יד לעודד יחד אתם בעתות מלחמה, עד כי בעת שהגויזמים בספרד נתנו היתם על היהודים שם וילחצו אותם יכלו הם כנודע, יהודי מארוק, לפעיל על טאריק שר הצבא ללכת לספרד ולהלחם בגוהמים, ובוזה הכיאו ריזיה והצלה ליהודי ספרד או "וד"א תע"א, 1711), אך לא עבריומן רב כ"כ ומצבם זה של יהודי מארוקו הופרע ע"י אדרים הפאטימי, אדרים הוא האח הצעיר מאחי מוחמד בן עבדאללה איש-ריבם של העבסיים אשר לאחרינה נגף לפניהם על יד מִקְבָה

(א) בשם זה מערב—מג'הרב—נמצא לקדמונינו ואצל קדמוני הערבים נ"כ שהשתמשו פעם לכל ארצות[ברבריה, ופעם רק על מארוקו לבד, וראה באגרות רמב"ם ס"א' ושומר עצמך ממקצת אנשים השובטים במערב הנקרא אלג'רבי והם המקומות שבארצות ברבריה, ובן בתשו' הגאונים זכרון לראשונים יש תשו' אחרות שהם לערי תוניס וגקראים בפיהם "אתר דמערכא" וע"י בהקדמת שי"ד להפחוקן לעומת זאת נמצא, שלארצות ברבריה הוין ממארוקו יבוא בכ"מ השם אפריקי גם אפריקה וע"י בהערותי שבסוף"ס להערה ה', ורק מעט מזהיר יבוא השם הזה גם למרוקו, ומכלי להרבות לזה רוגמות רי להביא את לשונו של הראב"ד בסוף דור הרבנים שאמר אידות הקראים "ועוד שהם בטלים שאתה מוצא קהלות ישראל שהיו פושטות ממדינת סלה [Sale ou Sela] בקצה המערב עד תאחרת כראש המערב וקצה אפריקה וכל ארץ אפריקה וסעודים" הנה כי כל ברבריה, מן מרריפוליו ממורה ועד תאחרת [Throat] שבקצה גבול אלג'ר המערב, יקרא אפריקה, ומן תאחרת קצה מזרחה של מארוקו כמעט ועד עיר סלה שלחוף ים האטלנטי במארוקי, נשן את כל גבולו של המערב" מראשו ועד קצהו, וכן בסה"ק שם ור"ס בן דגאן צד 28 "תק השיבויות שהיה הולך . . . וארץ המערב ואפריקה" הנה, מערב לחוד, ואפריקה לחוד, ובכן פוק היו מאי עמא דבר, בכל ברבריה ובאה"ק הננו שומעים עד כה שלמארוקו קוראין רק מערב, ולפעמים גם "מערב-הפנימי" וליתר ברבריה על הרוב יקראו רק בשם "אפריקי" ולפעמים גם "מערב-התיכון". וא"כ נדע כי השם מערב הונח בעיקרו על מארוקו על כי היא יותר קרובה לאירופה, ופעמים הושאל גם לכל ברבריה, התקירה הזאת-לא למותר תחשב, שעל פיה נוכל לרון עוד כדברים הנוגעים אל עיקר התולדה.

יהיו אדרים, נמלט ויבוא יחד עם זקן ביתו רשיד לארץ המערב, לראשונה
 מצא לו מסלית לרכיש את לב התושבים אשר בעיר ויאילי אי טיולים
 יבעת זרהון [Zeron, ou St. M. Edris] ולאט לאט משך אחריו הרבה משבטי
 הארץ ונתקם מעל העבסיים, ויתגלע הרוב בין אדרים ובין מורשה מוהדי
 מישל העבסיים, בין יהודי העבסיים נמני גם היהודים שנחשבו אז—כמו שזכרנו
 כבר—לבעלי השפעה ויכילת מרובה במארוקו, וכל עמל אדרים להטותם לצדו,
 היה לדיק, כמוכן מפני שנוח היה להם לחסות בצל העבסיים דורשי טובתם
 מכבר, אך אדרים הערים הקל מזומת להפריד בין היהודים והעבסיים, וישלח
 אנשים ממתי סירו להתיצב לפני אבילאפיה בא—כח העבסיים, במרמה,
 בתור בעלי בריתו, ולהביא רבת היהודים רעה לפניו, וכן, האנשים החם אנשים
 יוניס שינאי היהודים מכבר, עשו זאת ויצליחו, הם לחשי כאוני אבילאפיה
 כי היהודים התחברו אל אדרים ויבני למרוד בהעבסיים, והרבה הוואת נכנסה
 בלב אבילאפיה, ומבלי לחכות עד מה, פקד על אנשי חילו להכות, ביהודים, והם
 עברו עד מהרה ויכי בחימה שפובה את יהודי הערים האלה אשר בכבר הצפינו
 של המחוז שאווייה, היא תקן סנה לפנינו, [Temsana ou chaouya] סלה
 [Sela ou Sale] מאג'ידא [Mehediáh שלחוף ים האטלנטי, או אילי היא Gedidah]
 ומירשאנן [וכנראה היא Mazaghan] גם את ונשיהם וכל שללם בזוו למו,
 תרמית אדרים ואת אמנם כן היעילה לו, וברמי האומללים החם רבשילו את
 לב היהודים אשר כמוכן עיי ההרג הזה שנאו את אבילאפיה ויחפצו לנקום
 בהעבסיים, ומבלי לדעת כי אדרים היה בעוכרם, נלוו אליו ויתעוררו להלחם אתו יחד
 נגד העבסיים, בראש מחנה היהודים גדול, עמד איש חיל ונשוא פנים בנימין בן
 יהושפט בן אביעור נגיד ערת לודאליב [Ludalib] ויעירר את מחנהו כי
 יחרפו את נפשם לקחת נקם דם אחיהם אשר שפך אבילאפיה, הם הקלו יחד
 למחנה אדרים בעמק טאסוט [Tasut] ולקץ ימים באי ערמחוז אללון [Allon] כי
 ישם התקרבו לבוא לתחנת חיל מוהאדי העבסיים, האדרים והיהודים חנו
 בעמק אג'באלה [Edjbalah, מקום בין Tetouan ובין Ouezan] וחיל מוהאדי חנה
 בגבעת אגמאט [Agmat] ולבו שתי המחנות הלך וקרוב והמלחמה נטשה
 בנייהם ימים אחרים, במערבית רבות גברו האדרים והיהודים נתנו ידם, כי
 לחים נלחמו היהודים בגבורה ובחמת נקם, ואת הכיר גם שר צבא העבסיים,
 ולכן רצה לקרוע את היהודים מעל האדרים, בזה, הוא שלח למפקדי חיל
 היהודים כי אם כה יעמדו ויראחת במערבית האדרים, יתגרה אז ביתר
 היהודים אשר עוד הם חיים בערי ממשלתו במזרח מארוקו, ואמנם ראשי
 חיל היהודים התחשבו לראשונה עם דברי ראש העבסיים אלה ויחשבו על
 אודית אחיהם החם, הם נפלגו בדעותיהם אם לחוש לרכבו ראש העבסיים
 ולחרול עוד מהלחם, אי להוסיף ולעודר במלחמה, אך סוף סוף חזקו דברי

(ב) במקום שבו נכנתה העיר פאם אח'ב, היה יש יער עם יושבי אהלים שהיה
 נקרא עין-עלון [Ein—Ellon] כמו שמופיע אצל הערביים בקורות העיר פאם, ויתכן שזה
 המקום הנז' פה.

אלה האחרונים ויהודי אדרים נשארו עיד במערכה, ירחים אחרים התנשנו פעם
כפעם שתי המחנות, ולרוב היתה יד אדרים ויהודים על העלינה ינפות רבות
נקרעו על ידי התגרות ההם מיד העכסיים, ככל זאת לא הקימו העכסיים את
מחשבתם כנראה, להכות את יהודיהם בגלל היהודים האדרסיים, אילו מפורם
פן יעוררו עליהם עוד יותר את המת היהודים האדרסיים, ואולם כאשר באו
האדרסיים ויהודים עד העיר מאדיונה [Madiona] ללכתה, עשו זאת העכסיים
בערמה, ויצגו את היהודים וישבי מאדיונה ממעל לחומה סביב, כי אם
יחפצו יהודי אדרים להלחם, תהינה יהודי מאדיונה המטרה לחציהם, כן בזה
יכלו העכסיים לעצור בעד היהודים האדרסיים מהלחם במאדיונה, כראותם את
אחיהם מצגים לעיניהם סביב החומה, גם האדרסיים כאשר ראו את היהודים
נסוגו אחור, לא חפצו גם הם לגשת, אך אדרים הערום לא ידע רחם ויכו
בעיניו לעזוב את מריונה מפני היהודים ולכן התנכל להוציא קול במחנה כי
הרחק פרסאות אחרות נמצא אויב הקרב וכא לקראתם, ועיזו שלח חלק
רב מחיל צבאו, שבכללם נמנו כל היהודים האדרסיים ג"כ, ללכת מיל האויב
המדומה הוא אשר השמיע אדרים במחנה, כמובן רק הרחיקו יהודי אדרים
ללכת, ואדרים עם החיל הנשאר הגיה על מריונה, ויהו יהודי העיר שעל
החומה, הראשינים לנפול חללים, או כגידת אדרים זאת בעם־בריתה שנודעה
מיד אחרי כן בשוב היהודים—האדרסיים—ממקום האויב המדומה אשר הפיח
אדרים בכזביו—מכלי למצוא ישם עד מה, הכנידה הזאת הוכיחה את היהודים
לדעת את אדרים ומרמותיו, וכי רק לכביש לו את השלטון התקרב אליהם
במחמאות פיו, ואין יחרוש בלבבו, ואמנם עוד יותר הוסיפו לשנוא אותו כאשר
או נודע להם על פי אחר מאנשי סודו, כי הוא אדרים היה גם המסב את
ההרג הראשון שעשה אבילאפאי באחיהם, על ידי הרבה אשר שלח לפניו
למען הבאישים בעיני העכסיים, ובכך החליטו יהודי אדרים להפרד מעליו
וישבו איש איש לאהליו, אמנם אדרים ראה אז כי עתה כבר רד תחתיו
עם רב משבטי הארץ ועוד לא נחוצה לי עזרת היהודים ולכן מצא בזה,
בפירת היהודים מעל מחנהו, תואנה להוציא אש קנאת־הדת ושנאתו את
היהודים שהתלקחה בקרביו, עד כה, הוא שלח לרבר להם כי במעשם זה
להפרד מעליו, יחשב להם למרד ומעל וכי מתכוונים הם להלחם אתו, לכן רק
בזאת ידע כי לכם נכון עמו בהמירם את רחם לכוא במסירת נביאי, ואת פקורתו זאת
שכ"כ היתה מוזרה בעיני היהודים ולא חפצו כמובן לשים אליה לב, מלא מיד ולא
אחר להוציאה לפעולות, ויצו במפגיע על אנשי חילו לכוא במושבת היהודים
ולהכריח איתם למלא אחרי פקודתו, ואשר ימדה את פיו יהרג, וכן נהרגו
יהודים רבים מערים האלה, ראדום [Radoum] טשינדל [Teschendal] וכינאר
[chinar] אשר ישו לתים לבטח, אך בין בה ובה נקהלו היהודים לעמוד על
נפשם ומערים רבות נאספו והיו למחנה אשר יוכל להלחם את חיל אדרים,
ובתגרה הראשונה הרגו היהודים מהאדרסיים כשמנת אלפי איש, אך כראות
אדרים כי יכלו היהודים לעמוד קוממיות נגדו הלך ויאסף עוד חיל במספר

רב ויבא גם פילים וחיות מרף לנגח כס את חיל היהודים, גם אז הרבו היהודים חילים ויערכו מלחמה נגד חילו הרב של אדרים, ובחרף נפש התנפלו עליהם ויערו את נפשם למות, ופעמים אחדות יכלו היהודים להחזיק מעמד נגד האדרים הרבים והעצומים מהם, עד כי לאחרונה תישש כחם ותרפינה ידיהם, ואדרים יסף אז עוד בחמתו ויאנוס את יהודי הערים אלקידן [El-Kiddan] טאהיר [Taher] ושאר הערים שעל יד הנהר סאטיר [Sater] ובנותיהם להמיר את דתם, ואת אשר לא המיר הרג בלי חמלה, בכ"ז לא אמרו היהודים נואש ויוספו עוד ויתאספו להתקבץ נגד אדרים ותהי מלחמה עזה ביניהם כי שתי הצדדים נלחמו בנבירה וביאוש, וסף סוף היה כי שתיהם נאלצו להשלים ביניהם, על פי שני תנאים האלה, לתת כסף שנתי סבים ידוע לגנאי אדרים וגם לשלוח עשרים וארבע בתולות יהודיות שנה שנה לבית נשיו, וחלף זה ויכלו להשאר בתם כאין מפרע, אמנם אם כי אהרי ברית השלום הזה לא רדף אדרים את היהודים כמאז, אך מצבם בכלל הורע מאד, שבטי הארץ ידעו בלבם כי אדרים עיין הוא את היהודים ומבקש רעתם, ולכן לא חדלו מאז להציק להם, פעם כפעם ארכו להם לגזול את רכושם, גם לצוד לנפשות בני ביתם לקחת אותם בשבי ולהביאם אחרי בן ליהודי עיר אחרת לקבל דמי פדיונם, מקרי שבי כאלה רבו בערי היהודים לעתים קרובות, ולכן בקהלות אחרות נאלצו לקבץ כסף מאנשי הקהל להיות שמור לחסכון בעד פדיון-שבויים ופרעון הכסף הזה הוטל על כל הקהל בכלל בתור מס קבוע. חשוב חשבו יהודי קהלות רבות במארוקן להקל על ידי המס הזה את מציקתם ולהציל נפשות אחיהם הנפלים ברשת שודדירארם, אבל הדבר הזה דבר מן-בית כסף פדיון השבויים, משך אחריו תוצאות עוד יותר רעות, כימים ההם נמצאו שני אנשי בליעל בעיר שי שאוה [Chichaoua] אשר היה להם ריב עם אנשי הקהלה, וימצאו תואנה בזה ללכת אל דשןור פקיד אדרים בעיר סאפין [היא Safi] וילשינו ביהודי שי שאוה כי קיבצים הם כסף למען שחד את אחרים משבטי הארץ להלוות אל היהודים ולהלחם יחד באדרים, דבר השטנה הזאת שלח דשוור לאדרים, וישלח אדרים עד מהרה את שר צבאו יחיא להתנפל עליהם, אך היהודים ידעו מכל הנעשה ויתכוננו לקדם פני הרעה לעמוד נגד יחיא, כאשר בא יחיא לקראתם מצא כי כבר ערוכים הם נגדו, ובטקום להתנפל עליהם, נאלץ לערוך אתם מלחמת תניפה, אכן נגף לפניהם וישב אל ארריב, אז נמלא אדרים חימה ויחשוב להכרות הפעם את יהודי מארוקן כלה, בעם רב ואספסוף גדול בא אדרים בעצמו ויערוך נגד היהודים מלחמה כבדה עד הבניעו אותם, ובשצף קצף עבר עם חילו העצים ויתר את ידם להשחית בעם ישראל ולקצית כס, תועבות רבות נעשו אז ע"י אנשי החיל ההם במושבות ישראל, ובאכזריות נוראה הרסו ומרפו וישחיתו כנפשם, ככל מדינות מארוקן וגם בערים אחדות באג'ירין, ואחרי כל אלה לא אמר אדרים קין וישמע כי בעיר בוג'יה [Bujaiab] נמצאו בנות יפות ככנות ישראל וישלח יודריש עשר בנות ואח"כ עוד עשר נשים, אנשי הקהל בראותם כי אין מנוס

מפני אדרים, הטילו גורל בנייהם וישלחו לו עשר בנית וגם עשר נשים אשר יצאו על פי הגירל, והוא, אחרי אשר טמא איתן שלחן לנפשים לעיר בונייה, הנשים האלה חפצי לשוב לבעליהן בחשבם כי אנוסות הנה ויכולות להשאר תחת בעליהן, ואלם ראשי הקהל הניאו איתן מעשית זאת כהיות כי הנשים האלה שלחו על פי הגירל יא נקבו בשמותיהן על פי אדרים להחשב כאנוסות, והריב הזה כ"כ גדל והרחב עד כי נשמע הדבר לאוני אדרים, והוא מבלי לדעת כי הריב זה נוגע מצד הדת, נחשב בעיניו לעלבון ולחרפה כי רק מפני שאדרים שכב איתן, איש לא חפץ לנגיע בבו, וכבן ניספה לו שנאה על שנאתו וישא את ידו עוד הפעם על שארית יהודי מארוק, ואל גיריין ויך בהם מכה נמרצה למאיש ועד אישה ועילל ויונק, ורבים אשר חפצו להציל את נפשם ממות בחרו להמיר דתם, ומספר ממירי-הדת מקרב היהודים והנוצרים בהשנים המעטות שנית משול אדרים במארוק, עלה לדרכות, ועוד עד כה נמצאו בין הערביים תושבי הארץ רבים שממעי יהודה יצאו, ושהרבה מהם יחשבו לצאצאי היהודים אשר המירו בתגרת יד אדרים זה.

הנה כן זאת היתה אחרית היהודים כימי אדרים הפאטימי, בתור תשלום גמול חלף הלחמם את מלחמותיו נגד העבססים, מושבם של יהודי מארוקו בכלל, אשר השתרע בהר ובשפלה לאורך חוף האטלנטי, ערה ערה וישכר לרססים, פור התפוררו קהלותיהם הגדולות והחשובות, מספרם הרב, המעט ודל, והמעט מה שנשאר לא היה כי עוד רוח, שאיפתם להתקימות, הכרתם— העצמיות, וחפצם הכביר לדרור ולעמדה הפשית, כל אלה עיממו בקרבם ויאבדו יחד עם אָברן אישרם ומצבם, תבוסה נוראה, אוימה ומשכלה, היתה התביסה הזאת אשר בוסם אדרים את יהודי ארץ המערב כמשך זמן קצר, זמן של שש שנות מלכותו. וד"א תקמ"ח—נ"ג, 793—1788, תבוסה שלימה, מדכאת—נפש ומעציבה, תבוסה אשר אחריה לא נראו עוד אותם הרגשיות של היהודים האדרסיים, הליחמום לבלי חת, ויהודי מארוקו נשארו לזחלנים, מקבלים מרות כל שלטון שיהיה, נפחדים ונמוגים וחסרי אונים.

(ג) כ, המאורע הזה של היהודים ואדרים, נאסף לנכון עפ"י ספרים קדמונים ע"י הח' פישער בס' תולדות ישרון [פראג תקע"ו], ובה נערך כקיצור עם הוספות נהוצות ע"פ הנוי יחד עם מקורות ערביים אחרים, כהמקור הרשמי למסילת מארוקו—"אלברטם", יאמר אודות אדרים זה, וקבלותו עליהם כל משפחות הארץ כבכרים וערב מהב... והלך ל ש ו ו י י ה ומשם לת א ד ל א [Tadla] והיה רוב, המקומות על דת הנוצרים והיהודים, והישמעאלים היו ביניהם—מעטים, וכלם חזרו לדת ישמעאל על ידו, ויצא עוד להלחם על שארית המערב הכבירים הנשארים על דת הנוצרים והיהודים ומאזו ש [עובדי האש] והיו כהרים הגבוהים ונלחם כם והרג מהם רבים עד שנכנסו כדת מהמד על כרתם והור לזר הון ש' קע"ג... " מזה נלמד כי במשך שתי השנים הראשונות למלכותו קע"ב—קע"ג לה' יג'רא, היו המלחמות אשר נלחם במארוק, החל בהמחוזות שאוויא, ות אד לא, וגמור ביתר מארוקו הלאה מתוף האטלנטי בלפי מורה, ואת"כ משם לגבולות אורן בש' קע"ד לה' יג'רא כמ"ש שם בהאלברטם.

האמנם בכל עריצותו של אדרים וחפצי לרור את היהודים בפרט ויתר עמי מארוקו בכלל, עוד נבצר ממנו מקימות אחדים שכם גרו יהודים לא מעט ולא יכול אדרים להכניעם, בשנה השלישית לשנות מלכותו כאשר הלך להלחם בהעדים שבקצה מארוקו מזרחה מסביב לגבולות אֵי־רָן [Oran] ויכבוש את תלמסאן [Telemesen] יהתגרה—באשר זכרנו כבר—גם ביהודי הערים ההם וילחם אתם, ושם בין הערים ההם היתה עיר—מבצר אל—אֵזוּד [El—Azoud] אשר טבע המקום והתבצרותו עזרו את יהודי העיר להשתגב בפני אדרים לבלתי הכניע אליו, ימים רבים צר אדרים עליהם, יסף יסף שב בפתי נפש ועמלו היה לרוק, בן אל היהודים אשר ישבו בנגב מארוקו כְּפִלְגָה המערבית של המרכב סאֵרֵא, יששם ישבו מספר לא מעט יהודים כמעמד חפשי לא ערב אדרים את לבי להניע אליהם ולהתגרות בהם, שם נמצאה גם מדינה יהודית שמשלה ממשלה נכבדה בכל החבל ההוא ועל ידה ישבו עמים אחרים אשר חבו תחתיה, דמדינה ההיא שמקומה היה בחבל וואד—דרעא [Oued—Draa] ושאידיה יספר עוד הלאה בפרקים הבאים, (ד) התקיימה לפי הנראה עיר מימי הרומאים אי מימי היואנדאלים, וגם הביצנצים, גם אדרים הפאטימי לא חדרו אליה, ותשאר למדינה חפשית עומדת ברשות עצמה עיר דורות רבים עד המאה הי"ב למספרם.

פרק שלישי

אדרים בן אדרים, בנין פֶּאֵם עיר הראשה, הגירת יהודים מחוץ אליה, התפתחות שבאה לרגלם, ר' יהודה בן קריש, לכרש ודוני שבנו דוד החריש, אבודני, חי וג, השפעת הגאונים השכנים באפריקה, שאלות חכמי מארוקו מרב יירא ור' גאונים בכל, רב נסים גאון, ר' שמואל הכהן אבן יאשיה, מהפכות מדיניות, הרג ששת אלפים יהודים, נצחונות היהודים על הנוצרים בחבל וואד—דרעא.

(ד"א תקס"ה—ת"ח, 1040—808)

עוד מכבר, מראשית החל תקיפת שלטון הערביים, מוצאים אני כי מארוקו משכה עליה התענינות מיוחדת מצד יושבי ארצות אחרות, בפרט מאזיה, וביחוד מיתר ארצות העבסיים בעת שכבר היתה גם מארוקו לממשלת העבסיים, (א) בן בנוגע ליהודי מארוקו, חֲדָשָה התענינות כזאת מאז ביניהם ובין אחיהם בשאר הארצות, גאיני הישיבות ככל קבלו תמיכה פעם כפעם מארץ המערב ואפריקה, (ב) רב נטרונאי שחי סביב ד"א תק"ל, כאשר רָכוּ אתו גאונים

(ד) ראה בפרק שאח"ז ובפ"ד, ובהמצפה קראקא תרס"ז נ"ו 45.
 (א) דבר זה מתברר לנו בספרות הערביים לארץ מארוקו, בכ"מ מדבריהם.
 (ב) סה"ק לראב"ד והסרה ג' נו"ה בסאמר הדורות לר"ס בן דאנאן.

פומבדיתא וסורא ויאלין לברוח משבו, מצא לו את ארין המערב למפלט לו
ואול למערב א. ג. ואולם היחס הזה עיר התבלט ביותר אחריו כן בכבוש
הפאמיסיים את הארין אחריו מות אדרים המהרבו, והמלוכה נסבה בעיר שנים
לבני אדרים בן אדרים, אדרים זה השני לא קָהט בתשוקת נצחון ושפך—דם
כאביו, וישם לבו רק אל הפרחת הישיב וקדמת העם ולכן גם השארית הנמצאה
פליטת ישראל במארוקו, העלילות אשר השאר אדרים הראשין, שבו ויסתעפו
או במליך אדרים השני, היא בנה כנדע את העיר פֶאָם [Féz] בשנה החמישית
למלכו [קצ"ב להיג'ירא] ולהגדיל יפעתה קרא דרוד והפיש לכל מר שיקדים
לבוא ולהאחו בה, סופר ערבו שחי בע' היא פ', יספר בקורות העיר פֶאָם
כי לראשונה בטרם נבנתה העיר ע"י אדרים, היה שם מקום לשכני ערביים
וישבי אהלים, שהם היו מעורבים משלמי נים, יהודים ונוצרים ומאזו ש,
ויהיו נלהמים תמיד אלה באלה, יאדרים עשה שלום ביניהם ואחריו כן קנה מהם
את המקום שבו בנה את פֶאָם (ד) מזה נדע כי עיר לפני הקנית העיר פֶאָם
ישבו שם משפחות יהודים, אשר נמלטו אילי מחרב אדרים הראשין, או יתכן
כי לא שלטה כם עינן הנה כן, בבנין העיר פֶאָם רכש לו אדרים בן
אדרים המין תישבים חדשים שינים אשר חפצו ליהנות מהחיפוש הניתן בה,
ויבאו רבים גם מארצות רחוקות מאפריקה ואזיה, עד כי לקץ ימים לא כבירים
רחבה ונסבה ותהי לעיר הראשה בממלכת מארוקו, וככה היה היתה פֶאָם
ליהודי מארוקו בכלל, לנקודת ההתפתחות הכללית, בחומר וברוח,
מהגרים היהודים שבאו מחדש פֶאָסה וכיחיד אלה שבאו מקירואן (ה)
ממצרים, מכלל ומפרס, מקומות שמוצאה לה החכמה כבר קן לה הביאו אתם
נרעני קרמה והשכל וישתלום על אדמת ישיבם החדש בפֶאָם והסביבה, יהורם
החדש הזה השפיע גם על הקהל "המערבי" הגונח ומדוכא מהמכות שהוכה
מיד אדרים הראשין, שעד מהרה נראו גם בי איתות כשרון מדעי, ופֶאָם החדשה,
בירת המדינה, נחשבה גם כן לבירת ומרכז היהדות של כל יהודי המערב,
עוד עד הדורות האחרונים.

ג) ב"ה הלשון באגרת רש"ג, והח' שפ"ד בגראטין ה"ג צד 118 לא יחפזין להחליט כי
ביון רש"ג למערב זו של אפריקה—מגהרב—כי או לא התפתח הישוב הישראלי כ"ב בראוי ולכן
יחשוב כי הכרונה על א"י שכן נקראה בש"ס מערבא ע"ש, ואמנם אין דחיתו
מכרעת להוציא המלה מפשוטת כמו שמצאנו אח"כ בתשי"ג רש"ג עצמו וכנו רב האי
שכתשובותיהם למארוקו וקירואן ואמר "אתר דמגרבא" ע"י להלן, ומ"ש כי או לא התפתח
הישוב, בדתנו כבר כי היהודים במארוקו היה בלי ספק רב מספרם או בטרם כוא
אדרים הא', עוד יותר ממה שהיה מספרם אח"כ סאות שינים, הנה בודאי היה הישוב
הישראלי מפותח כ"ב, וראה גם בתח"ג זכרון לראשונים סו"ס"ו בתשובה לעיר קאבוס
שבגבול תוניס, מנהגא דילן ברבת לבין מירב נשיגוא' וכן בקניצת הכספים צד 110
תשו"ת מרב נטרונאי קאליס ונא, ושם ניכר שרם נטרונאי ירע את ספרד,
ומאין? אם לא שהיה זה בעת שישב במצרים, ומכ"ו נובה ג"ב שלטעמים ממש הלך
לא לקירואן כמו שהשב גראטין שם.
ד) ה) ע"י בהערות במלואים שבשנה"ס.

הראשון שידענו את שמו בין חכמי ארץ המערב, הוא רבי יהודה בן קריש מעיר תארת [Throu] וי שבין מא רוקו ובין אלגירין, הוא חי סביב ר"א תר"ץ [1890]. ימני נודע לנו ג"כ שאז בימיו נמצא כבר בעיר פאס אנשי מדע וחכמי לב אשר להם ערך הוא את אנחתו הירועה אגרת היחיש בלשון ערבי ע"ד ערך לשון הארמית ויחוסה אל העברות, לבררת אחרים חי גם הוא ר"י בן קריש שם בעיר פאס זמן מה ויהו לרופא המלך, אך החכמים ההם מקהל פאס שאליהם שלח את אנחתו, עוד לא נדע מי מהם, בדור הזה חי לברם אביו של דוניש שנזכר לפנינו ויתכן להיות שהוא אחד ממקבלי האגרת של בן קריש.

דוניש בן לברם, המדקדק הנודע שחי בדור שאחרי בן קריש יחשב גם הוא לאחד מילידי המערב, אביו לברם הלוי בא הוא אי הוריו עם הזרים שכאו מכבל ויאחוו בפאס, ושם התעלה יהו לשר וגדול בערתו ולפי הנראה נמנה גם לנשיא הקהל, ח) שם נולד לו דוניש בע" ד"א תר"ף ובהיותו עול ימים, בע" ר"א תרצ"ג נסע כבלה ללמוד לפני זקנו רב סעדיה גאון שבא אז מפיזום, ואמנם פעולת דוניש ניכרה ביותר רק אז אחרי כיאו לספרד לקורדובא, הוא מצא חן בעיני הנשיא בן שפרוט שם אשר תמך בו ויחבב איתו, אחד ממשוררי דורו של דוניש נשא עליו את השיר הזה, "חכם מערב יהודין לו לפתרו אשר פתר בשנער בישיבות, ינשא קיל בחיזית גם רחובות, בחכמותיו אשר כים רחבות", עיד שני אנשים חכמי לב היו אז בפאס בימיו דוניש, והם אבו דני, ודוד החרש שידענו, שניהם נסעו באיזה זמן מפאס לארץ ישראל ובחזרתם נפגשו עם רבינו סעדיה גאון הפיזימי ואחרי בן עם דוניש בן תמים בקירואן, ט) לפי השערתנו נראה

ו) כשם קרוב לזה עיד נמצאה בפנים מארוקו העיר "Taourut" שאפשר היה לומר כי סמנה היה בן קריש, אבל משה שהראב"ד בסה"ק (ע"י) פ"ב הערה א) יגביל אותה כראש המערב וקצה אפריקה, נדע כי תארת שהיתה ידועה להם אז ושממנה היה גם בן קריש, היא זו שבין מארוקו ואלגירין ושע"י הליכותה סמוכה היא נחשבת לגבול תלמסאן וכ"כ גם הרש"ר בהקדמתו לפיזון ור"א בנראטין ח"ג צד 378 שיחשוב שתארת היא שבמארוקו ומכ"ש שאיננה העיר "דארא" כמו שחשב רונ"ה בהערה לס' סאונים בהקדמה, ככ"ז אף שכרנו כי תארת לא זו היא שבפנים מארוקו, גבול לחשוב את בן קריש ככלל חכמי מארוקו, בהיות גם תארת שהיה בה בן קריש, על יד גבול מארוקו היא, ובטו שיגביל איתה גם תראב"ד, כראש המערב וקצה אפריקה, וספני זה וברנו להלן ג"כ את רבני תארת שחיו בדור רש"ז ורב האי, ו) ראה בנראטין שם ובפיזון ט' גם באזהב גר צד 88 וקובץ שירי הראב"ע ח"ב צד 86

בהצפירה ש' 1908 גו' 3 במאמר היהודים בפאס להרב ד"ר ש"א פאונסקוי, ח) ראה בתולדות דוניש בן לברם מר"ד כהנא בליקושי קדמונים (הוצ' אחיאסף) ושם מובא השיר שיש עליו אחד מתלמידיו אבותיו הישרים בישראל שרים, וכן ר"מ בן עזרא שהעתיק הרבני [נראטין] שפ"ד ח"ג צד 107) יאמר "דוניש בן לבגדרי [בן הכבלין] משורש אלפסי נשיא, ט) כ"כ דוניש בן תמים כפ' ס' יצירה "עד שהגיע אלינו מארץ ישראל אבו דני ודוד החרש שהיו מסדינת פאס וביאו ביום ס' פתור טפי רב סעדיה גאון הפיזימי וכו'" ושם הדברים מורים שר"ס גאון היה עוד בפיתום בעת שנפגשו אתו אבו דני ודוד החרש ולפי השערתנו בפנים שאבו דני הוא אביו של דוניש כמובן נקד להבין פגישתו של אבו דני עם רש"ז בהיותו מחותנו, ועיין מה שכתב הרבני בהערותיו לנראטין שפ"ד ח"ג צד 468 ועיין במלואיב.

כי אבודני זה הוא כעצמי לברט הלוי אבירדונישו, כי השם אבודני מוכיח עליו וכאשר בן המנהג אצל הערביים כנידע לקרוא את האב על שם בנו. אך מה היא הסבה שבגללה יצאו מפאס אבירדני יהוד החרש וגם רוניש בן לברט שלפי הנראה יציאתי מפאס לא היתה במטרה ללכת אצל רס"ג כי אם היא אֵלֶּיךָ גם בלא זה לצאת ממקומו, הסבה אשר המריצה אותן לצאתה היא לדעתנו נוגעת בהתמורה המדונית שבאה או להאדרוסיס התקיים בע"ר"ן להגידיא מוסא בן אלעפיה אתסולי וירש את הממשלה מיד יחי'א האדרסי, ובעשרים שנה נשאר מוסא מישל כפאס, אך אחרי בן מרדי העם עליו ויחפצו להמליך עוד הפעם לאחד מהאדרוסיס, וזה הביא מביכה ומהימה במדונה מפני המלחמה ששררה בין שתי הצדדים בעי' ש"רש"ך להגידיא וד"א תרפ"ג צ"ג והמכובת האלו הם אילי שהסכו ליציאתם של אבודני ודוד החרש ורונישו, במשך הזמן ההוא.

אחרי רוניש בן לברט התנוססו עיד בזמן מועט אחרי בן חכמי לב ורבנים בארץ המערב, ארץ המערב ניספ לה או זרם חרש על ידי השבויים רבי חושיאל שנושב בקירואן ורבי משה ורבי חנוך בנו שישבו בקירדוב או, שמש המיב של הגאונים העבויים ההם נשמע בכל אפריקא הצפונית, ויתקבצו אליהם תלמידים הרבה כמו מאפריקי וספרד בן גם מערי ארץ המערב ואלה התלמידים "המערבויים" ההם ששאכו תורה מפי הגאונים השבויים ההם, רבו והעלו חכמת התלמוד בארץ המערב שער כה שנו כה רק מעט, בן הננו מוצאים שע"י השפעה התלמודית שבאה או הרבו חכמי אפריקי כדור ההוא, דור התמעטות הלימוד כבבל, וההפרחה והעליה באפריקי וספרד, י לכיאו או ביחס של חליפות מושא ומתן ברברו דת ודין עם גאיני כבל רב שרירא ורב האי בנו ולפי הנראה כי עיד סבה אחרת, היתה להדבר הזה דבר ההתעניינות שהתענינו גאיני בכל ההם בחכמי אפריקי, הם גאיני כבל ראי, כי מעת הראית רבי משה ורבי חושיאל בארצות אפריקי וספרד, נתמעטו הכנסות ישיבותיהם שהיו נשלחים משם אליהם עד שבעוד זמן מועט ראינו שנכרת חק הישיבות כליל, יא) ולכן חשבו להגדיל היחס בינם ובין חכמי ונכבדי אפריקי למען חפוס את לבם להסב את חיבתם ליישיבות כבל, על כל פנים, וזאת יכולנו לדעת על פי האגרות ההם שבין חכמי אפריקי וגאוני כבל, כי אז נמצאו רבנים וגדולי תורה בערי צפון אפריקה, בן חור בשתי הערים קירואן יב) ופאס יג) שאנשיהם הצטיינו לא רק בהלכה כ"א גם

י) לשון ר"ם בן דאנן בחסדה ננוזה, ועוד שם ב' "ובין שראו אנשי קירואן גודל חכמתו של ר' חושיאל סבוהו לרב על כל קהלות אפריקא . . . ונתקבצו אליו תלמידים רבים, ובי' על ר' חננאל בנו ור' נסים תלמוד ר' חושיאל, ואצל ר' משה ג"כ כתב ונתקבצו אליו תלמידים רבים מאספמיא וערי ארץ המערב ללמוד אצל הרב"י ועי' גם בסה"ק.

יא) ר"ם בן דאנן שם וראב"ד בסה"ק, יב) עי' במלואים כסוה"ס.

יג) עי' בתה"ג זכרון לראשונים ח"א (זה שנמצא בידי כעת) שערי תשובה סי' קכ"ב ובקבוצת חכמים ע' 108 ובתוך התשובה שם ב' והגדנו זאת לבס לומר שתשובתן אתם עלינו, ובלקושות רמב"ן ח' תענית מבור תשו' רס"ג לראשי קהל פאס.

בחקירותיהם ודרשותיהם בענינים עמוקים והיו חשובים מאד בעיני שני גאוניי כבל החס, ואמנם עיור לא נדע בפרטות מי הם הכמי פאס ההם שאליהם באי תשובותיהם של גאוניי כבל. ומהחכמים שחיו בפאס וכן במארוקו בכלל או, ניכר לחזקת רק את שמות הרבנים האלה.

רבי יהודה ב"ר רוד היוג פאסי (אבן זכאריה יחיא יהודה אבן דאחוד היוג), רבי שמואל הכהן אבן יאשיה, רב יעקב כהן אלפאסי אבן הר"ף, רב נסים בן מר רב יעקב בר נסים בן שאהון, מר שלמה הדיון בן פירמאש, השנים הראשונים מעיר פאס, והאחרונים מקלעת—חמאר שבקרבת פאס, מר רב יוסף בר עמרם ראש בי דינא בסגלמסה [Segelmessa], ובתארת ששל יר קצה מארוקו מורחה יד) היו רביי בהלול בר יוסף, מר שמואל ב"ר אברהם תאחרתי ומר אברהם ב"ר יצחק בראורא, עיור רב אחד רבי משה בר יצחק המערבי (טו) שלפי הנראה ברור גר באחת מערי מארוקו, יש שיחסו עיור את רב שמואל הכהן בן חפני הידוע חיתן רב האי גאון כי היה יליד פאס, וכי אח"כ הלך למתא מחסיא, ואמנם לדעה זו אין יסוד לסמוך עליו (טז), אך את זה נוכל ליחס ליליד פאס אי לכן—המערב למצער, את רבי יונה אבן גנאח ואבן אל וואליד מרוואן אבן גנאח אלטביב אל מוגרביון שחי כנודע בקורדובא ואח"כ בסרקיסטא וד"א תש"ן—תת"י, ולפי מה שנראה לשער כי נולד וישב זמן מה במארוקו, וכחיותו נער יצא משם, אבל עיור השערתנו זאת צריכה ברור.

רבי יהודה היוג פאסי הראשון שזכרנו הוא גם ראשון בזמן וכמעט גם במעלה לאלה הנזכרים, הוא נולד בפאס, וחי סביב ד"א תש"ן, ידיעתו

(יד) ע"י למעלה בהערה ו'.

(טז) ע"י זכרון לראשונים ה"א ס' מ"ד, מ"ה, מ"ו, מ"ח, נ"ו, ס"ה, ובס' א' ט"ו וע"י במלואים כסוה"ס.

(טז) בעיטור ה' תפילין שע"א ה"ז ב, ורת שובה לרב שמואל בן תפניי חכ"ס פאס' וע"י נוסדה הדעה שר"ש בן חפני חי לראשונה בפאס ע"י טעם לשד מ' א', והרה"ה הגדול א"א תרכ"ו הודיע לי מ"ש הוא בזה וז"ל "כבר נתקשה בזה ש"ר בתולדות רה"ג והתלוצצו עליו בהרואה צד 106 וראה כ"ת השישי 183 וצונין נסתפק (ריטוס 191) אולי הוא ר"ש הכהן שאליו כרת בן שטנאין, אך הראב"ד כסה"ק יאמר שזה היה אביו יאשיה ולא חפני, ופירשט מיהר להתלויט [קראער 158, והערה 287 שם] כי פאס היא עיר מולדת ר"ש בן חפני, ובמה"ע יוד. ליטר, כל (1877 עלה 2) שיערתי כי הסלה פאס נשתבשה וע"ל מח"ס והוא מחסיא וכן שיער לברכט בתק' ל' שר ש"ו דר"ק והרש"ו בתחיה 67—45 יגיה בעיטור ותשובה מרב שמואל לחכ"ס פאס, ושלוס א"א תרכ"ו ולדעתי אפשר לקיים דבריו צונין באמור כי בן יאשיה איננו אביו, כי אם שם משפחה כמו בן עזרא ובדומה, וכבר מצאנו שהתיחסה משפחה כזו בן יאשיה לר' נסים גאון ע"י בסבוא לאגרת רש"ג של די רוסו הנעתק בגראטין—שפ"ר ה"ג צד 860 הערה ג ואמנם הויהר נכון הם דברי הרש"ו.

(יז) בן נזכר שמו אצל הקראי שבכ"ו ישן שהעתיק תרכ"ו בתרשים גם ישנים לח"ד צד 13, וזכה ניכר בי השם אל מוגרבי (המערבי) התיחס לכן גנאח בפירסוס, ואם נצרך לזה דעת האומרים כי בן גנאח למר לפני ר"י היוג, א"כ ההשערה ניכרת שכן גנאח הי מקודם בפאס,

בתלמוד לא ניכל להגבילו, אבל ברקדוק יחכמת הלשין נחשב היא כנודע לאבי כל גדולי הדקדוק ומורם, עד שגם חכמי בכל לא קחדו מהביע את גדול כבודו ויאמרו, "לא ראינו מצד מ' ערב טוב, הוין מזה הספר ושרשי חיוג) שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם" ויה' וגם ר' יונה בן גנאח שעמד על מדרגה היותר גבוהה בדיעת הדקדוק אמר על חיוג, "כלנו משדי חכמתו הניקנו, ומעושר חכונתו העניקנו, ומפרי פי שכלו אנו לוקטים, וכים דעתו שמים, והיא אשר פקח עינינו ולמדנו והיעילנו וגדלנו והושכילנו בחכמה הזאת", חיוג הלך אחרי בן לקורדובא ושם נידעו תלמידיו הרבים שביניהם יחשב גם ר"ש הנגיד.

רבי שמואל הכהן אבן יאשיהו גם הוא נסע מפאז לעיר בגאנה (וכספרו) ששם פגש איתו בן שמנאש בנוסו מפני חרם רבי חנוך בקירדובא, ועל כיריש הכהן חש לחרם ההוא ולא רצה לדבר את בן שמנאש, ערך זה האחרון אליו אגרת בארמית והראה לו ר"ש הכהן כי טעה בה יש.

רבי יעקב כהן אלפאסי מקלעת-חמאד, לפי השערתי היה רב גדול בתורה וגם בא בכתיבים עם גאינו ככל ההם, אך עיר הדבר צריך בירור בזה אם באמה, רבי יעקב כהן, אבי הריוף בא בכתיבים עם גאינו ככל, ואמנם זאת ברור כי היה אבי הריוף גדול ומפורסם.

רב נסים בן מר רבי יעקב בר נסים בן שאהון, הוא רבינו נסים גאון חכירו של רבינו הננאל ותלמידם של ר' הוישאל ורב האי גאון, אשר עד כה נחשב אצל כל סופרי ישראל, ליליד ותושב עיר קירדובא, כנודע, אמנם הקדמון ר"ס בן דאנן ששמועותיו הוהקו לנאמנות מאד, יציג אותו לבן-מארוקי וכי נולד בעיר קלעא חמאד (עיר מולדת הריוף) שבפאס, פא) הדבר הזה אין לבחר כי הוא מוזר אצלינו כי יען כי עיר אביו של רבינו נסים, מר יעקב

(יה) פרתון ש' פרת, וכבר ידוע שבה הראשונים ע' ראב"ע בס' מאונים וראב"ד בסה"ק ור"ק ור"ן בתשו' שבר"ם אלשקר סי' צ"ג ור"ש בן שלך וזולתם יתנו להווג את התואר, ראש המרדקים ומפציא הדקדוק, ודברו ר"י בן גנאח מוכאים בהקדמת רז"ה לס' המאור, וע' לתולדות חיוג בגראטין-שפר ח"ג ור"ד כהנא בתולדות דוניש הנ"ל, יש) סה"ק לראב"ה, ויותר מזה לא נודע דבר אודות ר"ש הכהן הנזכר.

ס) כי היה רבי יעקב אלפאסי אבי הריוף רב וגדול בתורה וזאת נרע משה שבסה"ק בהזכירו את הריוף סיים, "ברבו יעקב אלפאסי" וכיותר ר"ס בן דאנן שלהרבנטם היצחקים יזכיר את שם אביהם בששם ורק כהריוף יאמר, "בר רבי יעקב אלפאסי" וכן מבואר בתשו' להריוף שבקובץ תשו' הרמב"ם סי' קצ"ט בשאלה, מרנא ר' יצחק בן כבוד מרנא ר' יעקב גי"ע" עד שמפני זה חשב כנראה המו"ל שם בסו' קפ"ב שהתשובה מרבי יעקב אלפאסי שבאה שם היא מאבי הריוף, וליתא ב"א מבני ע'י בפרק שאה"ה, ואחריו שירענו כי אבי הריוף היה גדול בתורה השכתי לשער כי זהו ר' יעקב כהן צדק אשר בשו"ת הגאונים שבסו"ס נהרות דמשק ובנדפסו' ע"י רד"ל בסו' צ"ט שמלשון התשו' ומקומה נראה שהוא ככלל התשובות שנשלחו לפאס מרש"ג ובנו ר"ה, ע'י היטב, וכי ר' יעקב אבי הריוף, כהן היה זאת נדע מהטעמה שנכתבה על קבר הריוף, הירועה, שבה כתוב רבי יצחק כהן אלפאסי, וזו בזה שתוקרי קרמוניותינו יוכלו אולי לברר הדבר עוד.

בא) בגראטין-שפר ח"ד צד 19 בהערה מוכא בשם די שאלן כי העיר הזאת קלעא חמאד נבנתה בש' 8-1007.

חי מכבר בקירוואן ומשם שלח את שאלותיו לגאון ככל רשיג רי"ה, וא"כ אם הפצים הננו להצדיק את דברי ר"ם בן דאנן עלינו להציג גם את מר יעקב גאון אביו של ר"ג ג"ב ליליד קלעא חמאה ולומר כי שניהם האב והבן בעוד היה ר"ג נער, הלכו מעיר מולדתם ההיא ללמוד לפני ר' חושיאל בקירוואן (והיישבו בה כב).

מר שלמה הדיין בן פורמאש, זה הוא האחרון בזמן לרבני המערב שחיו בדור הזה, ושעליו יאמר הראב"ד שכאשר נפטר רבי חננאל ורבינו נסים (ד"א תתמ"ו בע"ז) פסק התלמיד מארץ אפריקה ונשאר מעט מועיר במדינת אלמהדייב ביד בני זיגמאר ובמדינת קלעא חמאד ביד מר שלמה הדיין בן פורמאש אבל לא נסמכו ברבנות ולא יצא טבעם בעולם ויחזר כח התלמיד לספרד הנה כן אחרי כל ההשפעה שקבלה אפריקה מהגאונים השבויים, ואחרי חדרור אליה קיו או רה ויקי נוגה, אסף נגהם כמעט לימור דור אחד ופעלם והדרם לא נראה כליל? החזיון הזה כשהוא לעצמו מוזר באמת, אבל כאשר נוסף עיד לדאות שגם מאלה שידענו מרבני מארוקו, חיוג, ר"ש הכהן ור"ג גאון, מצאנו אותם חוץ למקומם, כי לא נשאר בארצם כי אם נסעו לארצות אחרות, לא יפלא איפוא בעינינו איך הלכה השפעתם הכבירה של הגאונים השבויים, בארץ המערב, מיד לימים מועטים, בלי ספק כי כחיוג ור"ש כהן ור"ג גאון, היה גם גורלם של הרבה מגדולי התורה וחכמי הלב שחיו במערב או, לנדוד מארצם, כי המצב המדיני היה הגורם גם ליציאתם של חיוג ור"ש הכהן ור"ג גאון, מפאם, שאו בעת ההיא, כה בעת שהחלה השפעתם של תלמידי השבויים בארץ המערב לזרום ולהתפתח, כה בעת ההיא התערער המשטר המדיני ויבואו שינויים לרעה בפנים המדינה, והשינויים האלה הם שעמדו נגד הזרם ההוא מהתפרץ ומלפכות עוד עד שרכים מאלה מגדולי התורה שחיו בדור זה, נאלצו לצאת לארצות הקרובות במקום ששם נראתה השפעתם וחכמתם בעצם המה.

הממשלה אשר לקח לו מוסא את סולי שוכרנו נשארה גם לצאצאיו אחריו עיד עשרות שנים, ושוב באה עוד הפעם ליד האדרוסיים (בע"ז ר"א תשל"ז 1976) אך גם אז נשארה בידם רק כעשרים שנה, וכבר בעת ההיא היה חלק גדול ממארוקו למורשה לממשלת הכליף האנדלוסי מישל קורדובא אלחכים, ובנו השאם, ויהי גבולו מורחה מארוקו עד סגלמסא, בערי הכליף ההוא האנדלוסי מצאי היהודים מנוחה, כי טוב ע"י השרים יעקב יוסף בן-ג'י שגשאם הכליף על קהלות ישראל שמנהר הוידה בספרד ועד סגלמסא (כ) ותש"ל-תש"ס, ובעיד שיהודי הערים ההם התענגו על רוב שלום באה

(כ) כדמות ראייה יש שר"ן גאון היה טפאס מהתשו"י שבקבוצת חכמים עד 109 שאומר בה "מצינו בתשו"י אדונינו גאון [רשיג] לא נשי פאס" ולולא שהיה בעצמו מכבר בפאס החוק לומר שהספיקו תשובות רשיג לפאס להגיע לקירוואן כבר אז בעוד ר"ן חי וצ"ע אם דבר בזה שיו"ד בתולדות ר"ן.

(כ) סה"ק לראב"ד בע"ז גרא ט"ן-שפ"ד ח"ג עד 270-307 ועד 467.

מארוקו תחת על מושלים ערביים משבטי מגראווה ובנו-איפראן הליפית, יד למגראווי כבש את הממשלה מיד לחסאן המושל האדריסי האחרון (בע' ד"א תש"כ) אחרי כן במלך אחריו חמאמא למגראווי בן דודו מרד עליו תאמים אל איפראני ומלך תכ"ד-מ"ח להגרא, בע' 56-1033. היא הרג מן היהודים יותר מששת אלפים נפש ויהי לו לחק להלחם באנדלוסים שבגראנדה (נד) פעמים בשנה. הנה כן במעמד פרוע בזה של שינוי הרוחות והליפית הממשלה מיד ליה, במעמד כזה שבעקבותיו תשרנה מלחמת-אזרחים תכפית, ביחוד אחרי אשר נמסר השלטון ליד העמים הערביים מגראויה ובנו-איפראן, כמובן במצב כזה היו צריכים הרבה מגדולי התורה-שקבלו מפי רבי משה ורבי חנוך ומפי ר' חושאל ורבי חננאל בנו-שחיו בארץ המערב, לנוע מארצם זאת, והשפעתם נפסקה על ידי זה.

בימים ההם בעת שיהודי מארוקו המרכזית התגלגלו תחת עול מושלים שונים, אתסיליים, האדריסים, המגראוים, ובנו-איפראן, היו אז ימים טובים אל היהודים שישבו בנגב מארוקו בניף וואד-דרעה אשר במדבר סאהתא [Zahara] שבו היתה-כאשר כבר זכרנו- (וכספ"ב) ממשלה יהודית נכבדה, להממשלה היהודית זאת התקוממו אז בסיף המאה העשירית (לספ"ג) הניצרים התושבים שעד כה ישבו תחת חסותו של המושל היהודי יוסף, ויחפצו עתה לכבוש להם מעמד חפשי לעמיד ברשות עצמם, לאושרם מת גם המושל יוסף הוואי והמלוכה נסבה לאחיו יעקב אשר יחד עם בנו שמואל אחוז את הנהגת השלטון, ואלה, יעקב ושמאל בנו, ראו כי טוב להם להתפשר עם הנוצרים האזרחים לבלי עורר עליהם את חמת הניצרים שביניהם שכנפות המדבר סאהרה האלגיריות שמספרם רב ושהיה להם גם שלטון מסורה, ולכן התפשרו אתם לחלוק את כל החבל לחצי, וכן הנוצרים לקחו את החלק המזרחי והיהודים נשארו מושלים בחלק המערבי, שלפנים נקרא וואד-אזיתון [Oued-Eziton] ובהקרת ברית השלום הווא, קראו לו אז וואד-דרעה, [Oued Draa] אמנם הכרית הווא לא נתקיים כ"כ, כי בעוד זמן מצער הראו הנוצרים כי להם לא נאמן אליו, הם הרגו מהיהודים היושבים לבטח אתם עשרה אנשים בעיר ראכמ-אחג'ר וכמעט קט חפציו עוד להרוג את הנשארים.

(נד) כס' אל קרשם, ומרד תאמים לאיפראני ש' תכ"ד ומלך בפאס והרג מן היהודים יותר מששת אלפים והיה נלחם עם גראנטא לאנדלוס ב"פ בשנת ומת תאמים ש' תמ"ח ולפלא שלא בא שום זכר אל ההרג הזה כאחר מסופרי הדורות, ולכן נכנס ספק בלבבי אולי ההרג הזה הוא בעצמו הרג גראנדה שבו נהרג ר' יהוסף בן ר"ש הנגיד שבספר היהודים ההרוגים בו אצל כותבי הדורות יתאים למספר כזה של ששת אלפים, גם היה ע"י הכרובים שבאו ממארוקו כנודע, וא"כ אפשר שוה המושל תאמים סכב את ההרג ההוא ולכן נתייחס אליו, אך שנת תתכ"ז שבה היה הרג גראנדה לא יתאחד כלל גם עם השנה האחרונה שבה מת תאמים זה שהיא תמ"ח להגרא, ולכן ברור הדבר כי הרג זה היה בפאס כתח"י ממשלת תאמים בע' תשצ"ד וכנראה היה מדיני על כי עורר להמושל הקודם.

אך הם נפושים לגביל העיר תאגמאדורת [Tagmadurt] ובין כה וכה עד אשר הספיקו הניצורים לחשוב לדרוך אחריהם. הגיעה כבר השמועה לאזני יעקב ובנו שמואל, ואז ניכחו הם לדעת כי עליהם ליצון למלחמה נגד הניצורים שביניהם בכלל אשר פניהם בגד ומרמה, ובכך התעוררו יעקב ובנו שמואל לאסוף את מהניהם ויקדימו ללכת להעיר תאגמאדורת הנזכרת לארוב אל הניצורים הרודפים אחרי יהודי רבאט-אלחג'ר שם חכו יעקב ושמואל להם עד בואם, ותיכף כבואם הוקפו הניצורים החם מאנשי צבא יעקב ושמואל, ויהיו הרודפים החם לנרדפים מכל עבר ופנה, ובתננה ההיא יכלו מחנה היהודים להכות חרם את כל אויביהם אשר נמצאו או במערכה ההיא עד שמספר הגברים לכר מטף ינשים, היה ששה עשר אלף איש הללים, לא עברו ימים מועטים וימת גם בראג'ן נציב סיטה [Zeta] העיטרת בין ריבסי הרים ואשר היתה או בירת מושגבם וחסנם של הניצורים כמערכו של המדבר סאחרת, כמות בראג'ן מושל העיר ההיא נפל עוד יותר לב הניצורים אשר על יד גבול המדינה היהודית וואד-דרעא, וינוסו רובם לסגלמסה [Segelmessa] אך יעקב ושמואל בחפצם להפטר מהם רדפו אותם עד שם ויהרגו מהם עיר שמנת אלפי איש, ויש שהרחיקו עוד יותר וילכו עד למדינת 'אגמאט [Agmat] אשר כגבול מארוקה, ואמנם גם לשם רדפו אחריהם אנשי יעקב ושמואל ויילחצו ויכו מהם עיר ארבעת אלפים, או שבו היהודים ויאחזו בכל הערים שישבו בכר במ הניצורים, מעבר לוואד-דרעה צפונה ומזרחה וגם יעקב ושמואל בנו רכזו או לבירת ממשלתם בחמדינה תאגרות [Tamagrout] בה ישבו במנוחה ילדוים ושקטים מספר שנים כי פליטי הניצורים שנשארו בערי החבל ההוא דלו מאד וישארו מתי מעט, רק פעם אחת התעוררו הניצורים וישבו העיר קיטה שזכרנו, משם היה עוד מספרם רב, ויבואו ויחנו על ראש ההר אג'באס ומשם חשבו להתנפל על היהודים שבגבול ממשלת יעקב ושמואל, אך כמרם נעזו לגשת עיר הלאה, יצאו לקראתם יעקב ושמואל בחיל כבר ויסתערו עליהם בחרב שלופה עד כי אלצו אותם לשוב על עקבם לעיר סימא, ואז צרו אנשי צבא יעקב ושמואל על העיר סימא שבעה חדשים, עד אשר נכבשה לפניהם, וכחימה שפכה הרסו את כל מבצרי הניצורים בעיר ההוא, השחתו וישושו את תושביה עד בלתי השאיר לה שריד, הם יעקב ושמואל, ידעו כי כל עוד שהעיר סיטה נקודת המרכז של הניצורים בכל החבל המדברי וההררי ההוא, עומדת על תלה צריכים הם תמיד להתחשב עמה, היא תהיה להם בכל עת לציד מכשול ולאבן נגף, וממשלתם לא תכון בידם, ולכן כל כך חשבו כ"כ התעמלי ויתיצבו הכן להפילה להבקיעה ולהחרובה כליל, שרק אז יוכלו לכטיח כי לא תהי כל תקוה עוד להפליטים הניצורים להתקומם ולהרגיז את מנוחתם עיר.

רק שנים אחדות עברו אחרי אשר התרוקן החבל ההוא מתישבי הניצורים לפנים, וכבר על המקום החלו המושלמים לבוא בהמון מצפון הארץ מערי מארוק המרביות, ויבואו ויתישבו בערי המדבר ההוא, לאט לאט התפשט מישגבם בכל חבל וואד-דרעה, ואל-האר'וב [El-Harib] והלאה נגבה, ומזרחית-צפונית, בכל זאת, זמן לא מעט ישבו המושלמים החם תחת שלטון היהודים יעקב ובנו

אחריו שמואל, כמאה שנה היו בחסות השולטנים ההם באישר ומנוחה ושתיהם היהודים והמושלמנים עזרו להרחבת גבול המדינה היהודית הוות וללהתבצרות מעמדה (כה) יכל זה, כל הקורות האלה, מלחמת היהודים בניצודים והתחוקותה של הנסיכות היהודית זו היתה או בעצם העת ההיא שיהודי מארוקן כפנים המדינה התעני תחת גלגול מחלית של חליפית המושלים בין סוף שלטון האדריסים לבוא האלמורכטין.

פרק רביעי

הר"ף, ממשלת אלמורכטין, ר' יעקב אלפסי בן הר"ף, ר' יהודה אבן עבאס ור' יהודה אבן סוסאן, ר' משה דרעי, השר יוסף בן עמרון, ר' שלמה בן פרחון, קום סביב בפאס בע' ד"א תתפ"ז, התקוממות ותגרות המושלמנים במדינת היהודית וזאד-דרעה, נצחונות היהודים, מלחמות האיש לברדעי והתננפותה מות שמואל השולטן היהודי, ספלת היהודים און הרג רב, חמלת עברי היהודים לקבור אדוניהם. (ד"א תת"ל-תת"ק).

רושם מעצוב ועמוק היה הרושם אשר השאיר אחריו מיתם של גאוני קורוואן ר"ח ור"ג, בחייהם הרותנים של כל קהלות ישראל באפריקה, על כי לא היה כמעט איש ממלא מקומם, נושא דגל התלמוד בארץ, אמנם, מתוך ריקנות זה מתוך החשבה והאפילית, הופיע בזמן קצר אח"כ אור גדול כטוהר שמש המפיע ביום סגור אחריו התפור העכבי, בן היה האור הזה בשמי היהדות בארץ המערב ויבא גם תודעה ותקופת נגה עיד בארץ ספרד מקום ששם כבר התרכזו מיטב הכחות של דור השני לרבנות, האור הזה נצנץ בעיר פאס עיד בטרם כבה נרם של גאוני אפריקה ר"ח ור"ג, אבל רק און רק אחריו מיתם זמן מה החל להראות להופיע ולהאיר, גבור האור הזה היה רבי יצחק ב"ר יעקב אלפסי (עי' כפ"ג) - הר"ף - איש רב-פעלים בתורה התלמודית, רבם של גדולי הרבנים בספרד בדור שאחריו, ושבו תיכל באמת ארץ המערב להתגאות, הוא נילד שם בפאס במגרש קלעא-חמאר ד"א תשע"ג, אי תשע"ג, וימנה בין התלמידים הרבים שהלכו מארץ המערב לקורוואן וילמוד לפני ר"ח ור"ג, וכשוכו לעיד מולדתו נשאר שם ימים רבים עימד על משמרת התורה ויתפרסם שמו בכל הארץ ויפנו אליו בשאלותיהם, שם חיבר את ספרו "הלכות רב אלפסי" הנידע למקור הראשון של דיני היהדות ושמפניו נשכחו כל ספרי הלכות גאוני בכל שחיברו בזמנים שינים קודם, גם חיבר מחזור ליוגם הכפורים, וכנראה גם פירוש לתלמוד און בהיותו כבן שבעים שנה או כבן חמישים, בין ד"א תתמ"א-ת

(כה) המקור לכ"ו ע"י במלואים בסו"ס.

(א) המהחזור ליוג"ב מהר"ף נזכר בשו"ת רשב"ם סי' תקי"ג, ונשבה מאת הביבליוגרפים, ומ"ש כי חיבר פירוש על התלמוד ראה בהמקור

הלשינו עליו כליפא בן אלענב וחיים בנן יש משעדים כי המלשינית ההוא היתה בפשע־מדנינו, ויהבן אי"ב להיות כי נגעה אל הדיב שהיה בין מנרווא ובנר־אופראן, שבטי המישלים הקדומים, ובין אלמורבטין שהתנשאי זה קרוב למלוך, או אולי התיחסה המלשינית ההוא למלחמתם של האלמורבטין עם הניצורים בספרד שהיתה אז סביב ד"א תתמ"ז. שבנידע בתוך מחנית שני הנלחמים היו יהודים רבים ואפשר שהר"ף התערב או בזה מה שנגע אל היהודים הנלחמים דבר שהיה לא לרצון למושל האלמורבטין, אם כה ואם כה נאלץ הר"ף לצאת בגלל זאת מפאס, לראשינה התגורר בקירדובא יאחר הלך לגראנדא ואח"כ התישב באליסנא בש"ו ד"א תתמ"ב, שם מצא לו הר"ף בר נרחב להרכיב תורה ויהיו לו מעריצים רבים עד כי גדל שמו למרחוק ויחשב בראש גדולי רבני ספרד ברוד ההוא ושם חיבר את ספרו "השאלות ותשובות" להשיב לכל אשר פנו אליו, הר"ף, התנוסס לא רק בידעתי התלמודית אשר מימי רב האי גאון לא קם כמוהו בזה דא, כ"א גם נוסף על חכמתו וגדולתו היה בעל נפש נדיבה ורוח יקרה, ויהי גם לסמל התום והיושר, כמזפת לזה תהיה לנו עיבדא אחת אשר הגדול שבתלמודי הר"ף ר' יוסף בן מגאשו, יספר אודותיו פעם אחת חלה הר"ף את חוליו וילך לבית מרחץ־אחד להרפא, שם ישב זמן מה ויתנהל ע"י בעל המרחץ במאכלים וסמו מרפא, עד כי הוטב מצבו ויבריא לימים קרה כי בעל המרחץ ההוא התמסכן ויהי נאלץ למכור את מרחצו, ויבואו המוכר והקונה שתייהם לפני הר"ף לקיים להם את דבר המכר כדת, אך הוא מיאן להתערב בזה ולהיות נוכח בקיום המכר ויאמר "לא ארון ולא אירה במרחץ הזה לא במכר ולא בשימה ולא בשים דבר המתייחד בו לפי שנתהגיתי ממני, ויברא דשתית מיניה מיא לא תרמי ביה קלא ה", על אודות שנת מותו של הר"ף באיוז שנה ובאיוז חרש ובאיוז יום, וכמה שנים חי? עוד הרבר לא הוברר כל צרכו אבל ההכרעה הניכרת יותר היא כי מת כהיותו בן תשעים שנה בשנת ד"א תתס"ג בעשירי לסיון ו).

1879 נ"ו 3 במכתבים מו"ו, ובזכרון לראשונים ס"ו צ"ג בתשו' מר"ף כ"א א לתו שרה נא פו תפ בירנא."

ב) גראטין־שפיר ח"ד צד 101, וס"ש בין תתמ"א—ח/ה, היא עפ"י ר"ס בן דאגן וראב"ד יהד, ע"י בדבריהם.

ג) ישם וצד 28 בהערה 3, וע"י בהמניד תרל"ט נ"ו 93 צד 183, ובכ"ז הדבר ברור שיש איזה סך התשובות שכתבם עיר בהיותו בפאס, ומה רוב התשובות שבאו בתוך קובץ יו"ת רס"ב ע"ש ס"ו רס"א, ובזכרון לראשונים, ובן הדבר להיפך יש גם בספרו "ההלכות" שהובר בפאס, ושם נוספות והגהות שכתבם הר"ף אח"כ בספרד ע"י בהערה ו' להלן.

ד) לשון הראב"ד.

ה) יו"ת בן סינא ש"י ר"ב.

ו) בדבר זמן מותו של הר"ף נפל מחלוקת בראשונים, ועם זה באה לנו מכוכה גם בשנת לירתו, ובן כמה היה בעתו מפאס לספרד, תשב"ן ח"א ס"ו ע"ב ור"י בן צדק ור"י סבכרי וראב"ד בסה"ק, ובמצבת האלפסי שבסוף דרך תמים שלדעת

יחד עם זמן יציאתו של הר"ף מפאס היתה כבר — כאשר זכרנו — ראשית תקופת ממשלת האלמורבטין במארוקו שהטיבה אמנם את מעמדם של יהודי מארוקו ותבא גם תמירה בכירה בחיי היהודים כספרד כנידע, ויוסף אבן

הרבי בהערותיו לגדא טין ח"ד צד 25 שהיא טר"ט בן עזרא, בכלם כתב ד"א תתפ"ג ויש מהם שהודיעו שהיה או בן תשעים שנה, ורק שיש — הפרש ביניהם בהיום וההרש, י' או י"א, איר או ניוסן או סיון, ועכ"פ נדע לפי"ו שנולד הר"ף ד"א תשע"ג ותלך לספרד בהיותו יותר מבן שבעים, קרוב לבן שמונים לרובו ראב"ד שם שכרת תתמ"ה, אולם בעל יסוד עולם והקדמת צדה לדרך ב' שמת ד"א תתפ"ג והראשון ב' שמת בן תשעים ובת תתמ"ה, והמאורי בפתיחתו הודיע לאבות ובר רק שמת ד"א תתפ"ג וכי בן מינאש תלמידו יושב על כסאו שנתיים לפני מותו היינו תתפ"א וסימניך כס"א (והח' שטרן המו"ל בויון הבין דבריו באופן אחר) ועוד דעה אחרת לד"ס בן דגאן כחמדה גנוזה צד 30 כי מת ד"א תתפ"ג בן שבעים וכוונתו מפאס היתה תתפ"א וזמן מה יושב בקורדובה וגראנד ה, וכשי' תתפ"ט נכנס לאלוסינא, ולשתי הדעות אלה שמת תתפ"ג וכן תשעים, או תתפ"ג ובן שבעים, נולד אי"ב תשע"ג ויצא מפאס כבן חמשים יותר מעט, והנה מאשרו של בעל יסוד עולם בענין הדורות נמצא עוד בכ"י משי' ק"ן בערך ביותר איכות ומטנו נוכחתו לדעת כי כד דבריו העתיק עפ"י הראב"ה, הכ"י ההוא היה אצלו ובעת הנהו ביד ידידו הרה"ח הגדול ד"ר אלהנן אדלר נ"י בלונדון, עפ"י זה נוכח כי בן היתה לו הנוסחא בראב"ד שהר"ף מת ד"א תתפ"ג בן צ"ו וברת תתמ"ה, ולדעתי גם התשע"ן ור"י סמכרו העתיקו מראב"ד עפ"י נוסחתם שהיתה בנוסחתנו כשינוי ההודש לבר, ואיך שהיתה בדבר ההודש והיום כבר כתב שד"ל מ"ש כפי מה שזכר גראטין שם צד 123 ועי' בהערות שטרן לפתיחת המאורי עוד בזה, אבן על שנת מותו עדיין יש דבר, ראב"ד ברברו על מות ר"ה ור"ג כ' ופסק התלמוד מאפריקה ונשאר מעט ביד בני זוגמאר, וביד בן פורמאש בקלעה המאר, וידענו שגאוני קרוואן חיו עוד בש' תת"ו וא"כ בעת מותם כבר היה הר"ף כבן ארבעים ואולי יותר, ואיך לא הזכיר עם בן פורמאש בקלעה המאר גם את שם הר"ף, מזה אפשר לשפוט בהדעה שנולד תשע"ג ובהיותו כבן י"ב בערך הלך וילמוד לפני גאוני קרוואן שנים מספר עד היותו אולי כבן י"ז-י"ח, ולכן בהיותו כ"ב צעיר לימים לא נתפרסם להחשב עוד עם בן פורמאש שבלי ספק היה גדול או מטנו הרבה, כן יוצא לנו גם ממה שמצאנו לרמב"ן במלחמות שבת פ"ט, וכתובות דף פ' גישון דף קע"ב מהר"ף ובב"ב ר"ה, ר"ה, ובהידושויו לבתוכות כ"ו ועוד בכ"מ שיוכיר את "הלכות אדפסי מנוסחא הראשונה מוגתת בכ"י של המחבר הקדוש הר"ף ז"ל" ובכמות פט"ז מצאנו לו עוד שבי' "הפשוט בנוסחי הלכות", המדוקדקות והישנות שהגיעו לידנו, עד שהגענו להלכות ישנות נכתבו בספרד בקורדובא ד"א תתפ"ג, "הנה אפוא כי היותר ישנה בנוסחאות של ההלכות שהיו ביד רמב"ן היא זו הקורדובית, וישעיה א"ב היו אותם ההנהות בכ"י קדשו של המחבר שיעיד רמב"ן בכ"מ, מזה מבואר שחי הר"ף עוד עד תתפ"ג וכי או כאשר נת מעול הצבור אחרו אשר נתן את כסאו לתלמידו בן מגאש שם לבו לתקן את השעיות שבהלכותיו שכבר היה מצטייר על זה עי' בזכרון הראשונים סי' ק"ן דפי"ד הרבנו בהערה לגראטין ח"ד צד 27, וב"ז ותאים לדעת יסודי והמאורי, ודבריו של ר"ס בן דגאן ג"כ אם כי לא נוכל להחכים שחי רק ע' שהיו במעבת האלפסי ב' "מחכים ה' שו"ש"ם" עכ"פ דבריו וסיועו להרעה שנולד תשע"ג ואמנם נגד ההוכחות שכתבתי כמובן יש דרוחה לרבות כי אולי בעת שכתב הרמב"ן סיכמות בנו' עוד לא באה לידו נוסחא יותר ישנה מנוסחא קורדובית, ושאת"כ באו עוד נוסחאות יותר ישנות לידו שיכונתם היתה זו שהגהה בכ"י הר"ף ואם כי כבר במלחמות בשבת פ"ט וזכירה אפשר שדבריו שיכונתם קדמו, בן ההוכחה הראשונה ג"כ י"ל שגם בהיות הר"ף כבן ארבעים לא התפרסם כ"כ בן פורמאש

תאנסו לפת משכט סינהגא, המושל המורבטין (הראשון) ובנו עליו, ואחריו
 תאספין בן בני, שמו כל מעינים לכבוש ארצות בספרד וכיחוד מאת הנוצרים,
 עד שיבולנו כמעט לחשוב את ממשלת האלמורבטין בתור ממשלה ספרדית
 לא מארוקאית, מושלי אלמורבטין אהבו חופש ודרור ונתנו ליהודי ספרד לחיות
 במצב נכון ולתקלות לפקידים וישרים בהנהלת המדינה, על ידי זה, על ידי
 התרכות האלמורבטין בספרד והתענינותם בה, שרר יחס ושייכות הדדית בין
 מארוקו וספרד מאז ביותה, וכמו כן כמובן בין היהודים שבשתי הארצות (ח)
 ולפי מה שנראה ברור כי בגלל זאת נספחו רבים מיהודי מארוקו אל כנסת
 ישראל הספרדית, ששמה וכלו למציא סביבה יהודית נכבדה וחברה יותר נעימה,
 ולכן רק בזה ניכל לפתור את הפליאה, מדוע ואיך בתקופה בהירה כזו, בכל
 ימי ממשלת אלמורבטין במארוקו שארבו יותר משבעים שנה וד"א תתל"א—
 התק"ב בערך לא מצאנו כמעט זכר לאנשי שם וגדולי תורה בארץ המערב או
 כי אם מעט מועיר ממה שהיה צריך וראוי להיות בעת מאישרה כזאת, יקרת
 המציאות כחיי יהודי מארוקו, אין ספק כי אנשים כאלה הלכו בעקבות רבם
 רבי יצחק אלפסי וקפחי בתוך הזרם של עם התושבים שזרם וסחף כרובו
 ארצה ספרד וישם—המורבטין—מלאי את הללה.

מהרבנים שחיו אהרי הר"ף, במערב, במושך התקופה האלמורבטית,
 ידענו רק אלה, רבי יעקב אלפסי בנו של הר"ף, רבי יהודה-יחייא בן אבין—
 אבן עבאב, רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הריון, רבי משה דרעי, הראשון
 נסמך ברבנות באליסנא עוד לפני מות אביו, ואעפ"י שהיה חכם גדול לא
 מרא מקום אביו לישב על כסאו על כי ככה היה רצון אביו שרק תלמידו
 ר' יוסף בן מינאש ישב על כסאו (ו מזה נדע כי רבי יעקב אלפסי
 היה גם גדול בשנים כר"י בן מינאש, או עוד יותר, ואם כן ידענו כי נולד עוד
 בחיית אביו בפאס ויחד הוא ואביו הלכו לספרד, לדעת אחרים נוכל לומר כי
 עוד בן אחר היה לו להר"ף שמו ראובן, וכי בן-הבן הזה היה רבי יצחק

שהיה אולי כבר זקן, ובי"ו אני דוחק מפני יבקובין תשו' רמב"ם סי' רל"ז ושנה תשובה
 מר"י בן מינאש בשנת תתע"ג, וניכר שהיה כבר רב וגדול שבדור, ולו הר"ף חי או
 לא היתה שאלה ההיא נשלחה לבן מינאש שהיה אז רק בן ליש שנה, וגם מפני שכן
 הכרעת הרוב שם הר"ף ד"א תתס"ג, ואמנם מצד התשו' ההיא וכוונתו לומר שגם בעוד
 הר"ף חי מלא ידי תלמידו להורות ברבים, סו"ד אני חושב לאמת יותר שמת תתפ"ג,
 ככ"ו כחבתי בפנים ע"פ דעת הרוב.

(ז) ע"י ב מ ל ו א י ס ב ס ו ה " ס . — (ח) ע"י שו"ת בן מינאש סי' ק"א, קל"ו, קצ"ח.
 (ט) לישון ר"ם בן דאנן, "ואעפ"י שרבי יעקב בנו היה חכם גדול ונסמך
 ברבנות מזה הרב קודם פטירתו שר' יוסף הלוי ישב על כסאו וימלא
 מקומו כי אין במהו בארץ" ולו היה רבי יעקב רק בשנים שכן מינאש לא היה בזה שום
 הידוש כמסיבת בן מינאש במקומו, אף שיהיו שניהם כמעלה אחת, רבי יעקב זה היבר
 גם שו"ת ש"ס הם נרפס איזה תשובות בקובין שו"ת רמב"ם סי' קפ"ב וקצ"ט, שהמור"ל
 השבחו לאבי הר"ף, והנה רמב"ם שם סי' כ"ו מוזכר להכנס אחר שמו רבי יעקב
 קלעי, אבל שם ניכר שאיננו זה בן הר"ף ע"ש.

א"ר ראיבן) שחיבר הספר „שערי שבועות“ אמנם עיר דבר זה איננו מיכרע י. רבי יהודה אבן עבאס, ורבי יהודה הכהן אבן סוסאן שני הרבנים האלה חיו בפאס, הראשון נולד תת"מ והשני כנראה נולד כמה שנים אח"כ, ר"י אבן עבאס היה רב שם והיה גם משורר, וביותר שר שירי קדש לתפלות ולזמנים, היא היה ירידו ואיש בריתו של רבי יהודה הלוי המשורר, וזה האחרון אהב את ר"י אבן עבאס מאד ויתן לו כבוד ותהלה, יא גדול ממנו בחכמת התלמוד היה רבי יהודה הכהן אבן סוסאן, אבותיו באו מכבל לפאס ושם נולד הוא ויגדל זמאר בידעתו בתורה עד כי נתפרסם כ"כ שמו בארץ המערב ובספרד, וכעת שנפטר שם בספרד ר"י בן מיגאש וישם העולם מן הישיבות, נשאר הרב הזה עומד על משמרתו ומרכיז תורה כתלמידים, בין אלה שלמדו לפניו נחשב גם האיש רב העלילה רבי משה בן מיימין, אשר היבא עם אביו מקורדובא ללמוד לפני ר' יהודה זה, ואך כמעט שנים אחרי כן, אחריו בוא אליו רבי משה בן מימון, באה עת פקודתו ויהרג ביד האלמוזחידין (י) וד"א תתקכ"ה, עיי' בפרק שאח"ז.

רבי משה דרעי רב שהיה מפירסם—כנראה—בדור הזה בארץ המערב וילך אחרי כן לארץ ישראל. (י) יותר מזה לא נדע אודותיו, ולפי השערתנו חי לראשונה בעיר דרעה [Draa] בנגב מארוקו ויצא משם אולי בעת ההרג בדרעה שזכור הלאה.

עוד איש נכבד וחכם לבב חי במערב אה, שמו יוסף בן עמרון, או בן עמראן, איש חסדו ומטיביו של ר' אברהם בן עזרא, אשר לפי עדות זה האחרון היה האיש הזה שר וגדול בארץ המערב, גבר חכם ורב פעלים, יפה תואר ומשורר נעלה, נדיב ומרבה להטיב, ואין ספק שהתירע אליו הראב"ע במסעו אשר נסע בארץ המערב יאפריקה ומאז התרועע אתו, באחד משירי-נהי שקונן הראב"ע נמצא גם את תוגתו בעת שמת הישר יוסף זה על כי אז נשבר לו מטה לחמו, להשר יוסף ההוא, היה בן ושמו שלמה ואיתו זכר ר"א בן עזרא ג"כ באחד משיריו (י).

לפי השערה ברורה יש לנו עוד לחשוב לאחד מרבני המערב בן הדור הזה בערך, את רבי שלמה ב"ר אברהם בן פרחון מעיר קלעה, מחבר ספר הערוך לשרשי לה"ק, שישב אח"כ בעיר סאלירנו באיטליא, ושם גמר את ספרו ההוא בשנת תתקכ"א, ער כה הבל חשבי את החכם המדקדק הזה

(י) עיי' ביד מלאכי בכללי הרו"ף וגראטין—שפר ת"ד צד 81 הערה נ ובהקרת הרבני לשם, יא) ראה כנראטין—שפר ת"ד צד 189, כנו של ר"י בן עבאס זה היה שמואל עבאס המומר שהוא ואביו יצאו מפאס כע' תתק"ו לארס עובא, מפני חרב האלמוזחידין, יב) כ"ז הוא עפ"י ר"ס בן דאנן במאטרו שכתמדה גנוה, ודבריו אלו אודות ר"י הכהן נמצאו ג"כ בב"י ישן אצלי מאחד מנכרי ר"ס הגז', ועיי' במלואים בסוה"ס ע"ז, יג) שו"ת רמב"ם סי' כ"ה, ונראה מדבריו שם שהיה בתחלת ימי הרמב"ם, ומהבנוי „דרעי“ שיערתו שיעיר מולדתו היתה דרעה שבמארוקו, בשם כזה היה בדור ר"ס גאון, הקראי משה דרעי בידוע, וא"א כמובן לאחדו עם זה.

(יד) עיי' בשירי ראב"ע ת"א צד 43—37 ובהקרה שם ובתולדותיו מר"ד בהנא צד 76,

לבן-ספרד וכי העיר קלעה מולדתו היא עיר קלעת אויב [Calatayub] בארג'וניא. אמנם מאין יסוד לזה כלל, בצדק נובל לחשוב וגם עפ"י היכחות, כי ר"ש בן פרחון לא היה ספרדי, כי אם נולד וחי בהעיר קלעה-חמאר בפאס, הידועה כבר למדי או יתכן גם לומר שחי בהעיר קלעה אשר בחבל אלג'יריין באפריקי ושם בארץ מולדתו ההיא. במארקו, או באלג'יריין, נפגש עם רבי יהודה הלוי ורבי אברהם בן עזרא בבואם שמה לאפריקי ויקח לקח מפיהם משך זמן מה בדיעת הלשון והרקדוק, אך רבו המובחק של רבי שלמה פרחון, היה רבינו אפרים, שהיא כנראה רבינו אפרים הידוע, תלמיד הר"ף (זו).

טו) ד"ר רומי היה הראשון שכתב כי העיר קלעה מולדת הפרחון, היא קלעת אויב שבארג'וניא, ואחריו נמשכו שי"ר כמבואו למחברת הערוך ורבים עוד וביניהם גם גראטין-שפר ח"ד צד 298, ואולם אינני יודע מאין בא להם זאת אחרי כי בשם זה קלעה, בליווי ובלא ליווי, יש הרבה ערים בספרד ובאפריקי, ויותר היה להם לומר שהיא קלעה-חמאר שזכרה כבר פעמים אחדות לפני דורו של פרחון, ושםמנה יצאו המרקדוקים חוגג ורוגש ג"כ, וכך יש לנו להוכיח גם בהוכחות אחדות, (א) השם פרתון או יותר נכון לומר משפחה כזו ישנה עוד כיום כמארקו ואלג'יר, ועי' זכר לזה גם במלואים לפרק זה הערה י"ב. ב) בכמה מקומות מהפרתון ניכר שלאשונה ישב בארצות הישמעאלים עו"ש בשו"ל גלב, צמ, צמס, שתן, ובסוף הספר שכתב כי לא נהגו כמקומנו לדבר בלה"ק כ"כ מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש להן... אבל ארץ אדום משונים לשונותיהם וכו', ובשו"ל שקף, זכר דיג'ר מוראבטי, ר"ל של האלמורביטין, הנה א"כ שארין מולדתו היתה בממשלת המוראבטין, ואיך א"כ נובל לומר שנולד בארג'ון שעוד הרבה שנים לפני דור ר"ש פרחון, היתה כבר ביד האלמוניסים, ג) בהקדמתו עמוד ד' יאמר וכן קורין כל בני א"י ומצרים ואפריקי ובני המערב חוץ מספרד (הערתו ש" בן כ"ט המו"ל, כזה, ממש נגדית היא להוכיח האמת עי' היטב שם), ובשבאו רבי יהודה הלוי ו"ל ור"א בן עזרא ש"צ לאפריקי וראו קורין אשתים שמהו כזה והוציבו להפשי אחריו עד שידעו כי כך צריך וכו' מלת "ובשבא" דיה להוכיח שחי בן פרחון במערב באפריקי, כי לו היה בספרד היה לו לומר וכשהלכו, שהיו ר"י הלוי וראב"ג כפרדים הם, ד) פה הננו מוצאים את בן-פרתון יש לו איזה נטיה לבני מערב ואפריקי והנטיה הזאת תכתא בכ"מ שישבת את יהודי ארצות ישמעאל ויטיל גנאי ביהודי ארצות אדום ועי' גם בשו"ל פרת אודות המרקדוק חוץ, כן בכל ספרו מעט סוד מהובד מרקדוקי הספרדים, וגם בכך סרוק על כי באיטליא ידעו רק את ספרו קנא בו להסב איתם מעליו עו"ש בהקדמתו של הפרחון, עוד נזכר מ"ש ראב"ג בשו"ל "גדוד הסור אוני", אשר גראטין ח"ד ציון ה' צד 441 יוכיח כי חיברו בס' אלירנו, ושם יהתל גם על טיעוט ידיעתם ברקדוק ויריב את ריבוי ר' יצחק בן מלכו צדק, ועם זה יתבע עלבוננו טרם אחר שהיה שם וישמו שלמה, ויאמר "ואיה קנאת רב, שלמה נר מערב, ולמה זה לא רב, למתים ולעשוקים" והת' גראטין יצער כי הוא ר' שלמה הבהן שזכר ר"ב סטודילא במסעותיו שהיו או בסאלירנו, אך עתה אחריו מה שהוכחנו יר"ש פרחון היה בן המערב, פשוט ו"ל שזהו כעצמו "שלמה נר מערב" על כי זכאמת יש לו לראב"ג "ההאונן עליו כי יתבע עלבוננו בהיות שלמד ר"ש פרחון לפני זמן מה, ואם לא נפון, אפשר לאחד את ר"ש הכהן שזכר ר"ב הנוסע, עם ר"ש פרחון, יחד, ונתפטר עם גראטין בזה להיות השערת שנינו לאחת, נישאר לנו רק להעיר כי המקור למ"ש שרבו של ר"ש פרחון היה שמו רבי' אפרים, הוא מהקדמתו של הפרחון, ושם העיר המו"ל מי זה רבי' אפרים? ואחשוב שגם בזה שיערתי לנכון שהוא תלמידו של הר"ף, שאולי הלך ר"ש פרחון לספרד זמן מה ולמד אצלו, או יר"א בא למערב זמן מה, ועי' במלואים בסוה"ס,

כבר ידענו כי ה ת ק ו פ ה הוואת של ממשלת האלמורבטי, נחשבה להיותר מאישרה בקורות ישראל במארוקי, ואמנם גם או בימים המיובים האלה, לא נקי יהודי מארוקו מצדה, פעם אחת בע' ר"א תתפ"ז עברה רוח עינים על יהודי אחר בפאם לקראו לעצמו מכשר ושליחו של משיח, ויאמר שבאותה שנה יגלה המשיח בעצמו לגאלו, בנראה מצא לו בקרב יהודי המערב מאמינים רבים אשר נהו אחריו, והמקרה הזה העלה חמת עס־הארץ כאשר נגלו כובי המכשר ההוא ויתחדשו על היהודים בגללי צרות רבות טו.

כן בעת התיא היתה עת צרה והרס נורא ליהודים אשר בחבל ווארדרעא, הויק האחרון של תקות יהודי מארוקי, הנסיכות היהודית של ווארדרעא אשר עוד טפחה וגדלה יותר בימי המישלמים יעקב ובנו שמואל, אחרי שישבו במטח זה רבות בשנים מקנאת הניצורים והגרותם, ואחרי רדותם בתחושבים החדשים המושלמנים, יותר ממה שהינה, כאשר זכרנו כבר וסוף פ"ג אחרי כל ההתכצרות הגבוהה הוואת שעמדה עליה הנסיכות היהודית או, באה רוח רעה רוח סיעה, ותהפך מישור שאת כל עמדתה את חסנה ואת תקפה, תשגל עד לעפר, במשך הזמן ההוא, כמאת שנה לביא המישלמנים שמה ויהי תחת חסות היהודים, ראו כבר כי מספרם רב, ויחלו לדרוש מאת השולטן היהודי לחליק את הארץ, וכן מבלי לסרב נאות השולטן לתת להמישלמנים את כל הארץ שישבו בה הניצורים לפניו, ובכן נחלקה המדינה היהודית הוואת כאשר בראשונה בימי השולטן יעקב, והחלק המזרחי שהיה או להניצורים נמסר עתה ליד המישלמנים, שבע שנים חיו שתי האומות אחרי חליק הארץ בשלום ובמשורה, אך מקץ שבע שנים הרימו המישלמנים ראש ויחפצו לא להסתפק בחלקם, כיא גם לקחת את השולטן בידם, פעם כפעם נסי להתקימם על היהודים, אך הם חיבו בכל עת וישיבו מניצחים, בתגרה הראשונה הרגו מהם היהודים מאה איש ויאלצו להשלים אתם משך ארבעה חדשים, ובתגרה השנית משכה המלחמה ביניהם בשלשים יום, ולבסוף שבו המישלמנים בפחי נפש, או עשו ברית שלום לזמן מאה שנה, שלא ויכל אחד מישני הצדדים להתגר מלחמה בתצד השני, אמנם אחר כמה שנים לברית ברית השלום הוואת קם איש קנאי וחפץ קרבות אברהים לברדעי לגרנרו, הווא בא ממקום רחוק לבכיש ארצות, וידבר תחתיו גם את המושלמנים שבחבל וואר דרעא המזרחי והלאה צפונה, וואו המשיך את מלחמתו עם היהודים היושבים במדינה לח"ר עשרים שנה, שנה שנה חדש וחדש, עד כי נגף לפניחם, ובראותו כי לא יוכל יותר להלחם אתם, השלים עמחם, ואמנם היא עשה כן במרמה למען יוכל להחליף בה ולרכוש לו עיר חיל חדש, ובה אחרי זמן קצר בא עוד פעם לבדרעי ובכ"ו נלחמו היהודים גם או במרץ והרגו מחילו ארבעת אלפים איש, כלם מדוקרי הרב, ויהי לברדעי נאלץ עוד לעשות שלום זמני לשש חדשים, ושוב, אחרי עבור ששה חדשים נלחם אתם וינגף עוד, ויפול או מאנשיו עוד שלשת אלפים, אך הפעם הוואת נשאר לברדעי זמן מה, כארבע חדשים מגביר חילים ומאסף צבא רב

למען יוכל עמוד נגד היהודים, וכן אמנם, בא לברדעי או כלות צבא רב וישתער עליהם וכמעט נצח אותם, לולא מוחרת שולמן היהודי שמואל וישלח לעיר פאס וישכור משם שנים עשר אלף פרשים מאת משפחות הקירואנים, ויערוך או מלחמה נוראה עם חיל לברדעי, אימה ומשכלת הלכה המלחמה ההיא ותתלקח בין המושלמנים אנשי לברדעי ובין החיל של השולמן שמואל, עד כי לאחרונה גבר שמואל על איש מלחמתו לברדעי וקמת מאנשי חילו עם רב מאד, וגם נקק אותו מעד תאמגרות מקום מישבי וילך עד גפת תאפילת [Taffelt] שם קבע לברדעי את מישבו מני אז, אחרי אשר היה מוכרח לברות ברית שלום עם השולמן שמואל, ואמנם איבתו ועברתי אשר קננה בלבו, שמר נצח, ויהי יושב ומצפה בכליון עינים לעת בה ימצא לו שעת כשר להכחיד מארץ את היהודים אנשידיבם, אהה! כי שעה בואה, סוף סוף נמצאה לו ימים אחזים עברו והשולמן היהודי הוא הגבור הנערץ שמואל בא קצו למות, ואז לא אחר לברדעי לבוא בגרודי חילו השיאפים נקם, ויקרע בסערת מלחמה את רוב חבל ווארדרעה מיד היהודים, ועוד לא אמר די בקחתו את ארצם ויחפיון גם לאנים איתם לחמרת חת לשוב לדת המושלמנית, אך אז אספו הם את שארית כחם וישתגבו במדינית לחיבה במקומות שמצד התבצרותם המכועת אפשר להם להלחם נגד רודפיהם, כאשר באי חיל לברדעי לא יכלו להסתער על היהודים ויהיו צרוכים לשים מצור עליהם, עשהה חרשים ארבו ימי המצור ההוא, ובכל זאת נבער מחיל לברדעי לחרור למחנה היהודים, או שת לברדעי אל המרמה פניו, וישלח לראשי היהודים להציע לפניהם לברות ברית שלום, וגם היער היער איתם לבוא אל מישור-החיל איסיל [Eisel] שישם יכרת ברית השלום למחרת היום ההוא, ביום השבת, ראשי היהודים נפתו להאמין לדבריו האיש הביגד והרמאי לברדעי, וביום השבת, יום הניער לברות הברית התפרקו את נשקם, יביאו לאיסיל המקום המיועד לברות השלום, אמנם לברדעי ואנשיו למען לא יבינו היהודים את תרמיתם, הקדימו לבוא ולהחביא את נשקם בתוך ערמות החיטה, ולכן כאשר שלחו היהודים ויראי כי אנשי לברדעי גם הם באו לא-מוינים, יכלו לבטוח כי שלום-אמת בלבבם, אך, רק נאספו היהודים במישור איסיל, ולברדעי החל לרכב אחרת אתם, בני ישראל! — כה היו דברו — מחרת בואנו הלום היא רק למען תשובו לדת האיסלם ונהיה בלני אנו ואתם לעם אחד, את זאת הנני מבקשים מכם עתה לעשות, אך היהודים שחשבו עד אז כי אין נשק לחיל לברדעי פה באיסיל, הסבו את פניהם לראשי החיל ויענו להם, חיי, בוגדים, ביגדים, הלמען זאת נועדנו לבוא הנה, לשלום כזה לא נאבה לכם ולא נסכים לעולם, המושלמנים שחכו למענה כזה מצד היהודים מחרו ויוציאו מתוך החיל איש איש נשקו, ובשכט עברתם התנפלו על כל היהודים שנמצאו או באיסיל, האצילים וחירו הארץ שבאי להיות ניכחם בדבר השלום, ויהרגו שבעה עשר אלף איש, אחרי כן עלו חיל לברדעי למדינית להור ויבקיעי את מבצרו היהודים וכלי המלה הרגו וטרפו ביהודי חבל ווארדרעה אנשים נשים ומפ. רצח

נורא אשר הכחיד לא רק את יש המדינה היהודית שלמננס וחפשיותם, כי אם גם את זכר קהלותיהם, ונצילו רק מספר מה יהודים אשר מצאו מפלט להם אצל מכיריהם מקרב הרושבים=המושלמנים, כן היו גם "עבדים" אלה אשר הכיאו סוחרי מדבר סחרה פעם בפעם מארץ סודאן [Soudan] וימכרום לאצילי היהודים בוואד=דרעה, העבדים האלה רבים מהם אחרי שבתם אצל היהודים אדוניהם, למדו תורת דת ישראל ומנהגם ויתנהגו ביהודים, ויש כנראה שהתגיירו גם כן על ידי אדוניהם, ועליהם, על העבדים האלה אף שהתנהגו בדת היהדות המלו אנשי לברדעי ולא הרגום, בראש העבדים ההם נחשב האיש מימון אנג'אר, שלפי הנראה דהג'יר בידו אדוניו וידו גם ליהודי אדוק, הוא אסף אליו עוד עשרה עבדים כמוהו ויאמר להם, דעו אחי, אם בעת כזאת שאדונינו מושלכים ארצה מתבוססים בדמם, לא נעשה להם את חובתנו, למתי עוד נוכל לעשות אתם טובה ולנמול להם כאשר גמלונו, דברו מושלם זה, העבד מימון, עשי רושם על לבם, ויתאחדו עשרת העבדים ההם לשאת עד מהרה את אדוניהם היהודים ההרוגים ולהיבילם לקברות, עשרת העבדים נשאו איש איש הרוג אחד, ולכל עשרה הרוגים קברו בקבר אחד, וכן הלאה עשרה עשרה נתנו בכל קבר עד תום ההרוגים, אל המקרה הזה נלוו גם ספורי בדים שונים, שהם התהלכו אחרי כן גם בקרב תושבי המקום המושלמנים, ההגרות ההם תספרנה, כי כאשר היו העבדים מוליכים את אדוניהם היהודים לרחצם על שפת הנחל, היה הנחל גאה ובה לקראת ההרוגים ושוטף את בשרם מרם ומלכלוך, וכאשר הוליכום לקברם, מוצאים היו קברות פתוחים ולפניהם גם תכריכין, ואחרי אשר קברו את ההרוגים נסגרו הקברות מאליהם מבלי שהעבדים יצטרכו לקחת העבודה הזאת עליהם, כן יסופר כתשלים הדבר, כי בפעם האחרונה שגמרו לקבור את כל החללים, נשאלו להקבר תשעה אנשים וילכי העבדים לקבור אותם, יאמנם בפעם ההיא האחרונה, לא הפין הקבר ההוא אז להסגר מאיליו בראשונים, וידעו כי עליהם להביא עוד להשלים את מספר עשרה ואז יקברו העשרה יחד, ובכן פנה מימון אנג'אר וקנה עבדים אל ראש היהודים הפליטים שנמלטו בבתי מכיריהם המושלמנים, וידרוש מאתו לתת לו עוד יהודי אחד להשלים "מנין" לתשעת החללים ההם הנשארים עיר, וכן ראש היהודים, דרש כזאת מוקן יהודי אחד מבני בן־סערדון, ואמנם האיש ההוא בן־סערדון נאית לזה, ורק אמר להתייען עם בני ביתו, כי יתנו לו הרשות לזכות במצוה זו, להליות אל ההרוגים על קיה התשעה הנשארים ולהקבר יחד אתם, אך אנשי בית בן־סערדון לא הסכימו לזה, ויהי וקנה העבדים ההוא נאלץ לעשות זאת בנפשו, יעד מהרה יש קין לחיו וימל בקבר, ויפתם הקבר עליו ועל תשעת החללים יחד כאשר כבר היו עתה במספר עשרה, ההגדה הזאת עוד תיסיף לספר כי גם האיש בן־סערדון היה אשר שמע לקול משפחתו לבלתי בוא להקבר עם התשעה ההרוגים, מת כיום ההוא בעצם, וכאשר חפצו לקיבורו, קאה הארץ אותו ותשליכוהו מחוץ לקברו רחוק כתחום שבת, עם כל הזרות והדמיון שיש בספורים הללו שנמלטו אל המאורע הזה,

יכולנו גם להוכיח כי באמת ב"ב מאירע רע, מעציב ומדכא, היה המקרה הזה בקורות יהודי וואד-דרעה, הרם נורא וכליון חרוין יחשב גם בחיי כנסת ישראל כלה המארוקאית, ובקורות האומה בכלל, סופר אחר מארוקאי יספר עור אודות המאירע הזה, כי מקודם כאשר עמדה הממשלה היהודית הזאת על תלה, היו אנשי החיג היהודים יחד עם המושלמים שנלוו אליהם, לובשים על ראשם כיובעים אדומים גבוהים, ואחרי כן כשגברה יר המושלמים לא הניחו להם עוד ללבוש כובעים כאלה כי אם שיהיו כפולים בשפתם וזה לאות קלון לבלתי יחשבו עיר ליטיל שררה ושלטון, כן במות לברדעי המנצה, וימשול תחתיו משנהו קאיים בן עלי, קבע מס-הגלגלת, שנתו—אלג'יה—על יהודי וואד-דרעה, מלבד אשר לקח מהם החלה את ארמנתם כל חבל העיר תאמגרות, וכה נשאר יהודי וואד-דרעה הולכים ומתנונים, נענים ונדכאים, תחת המושלים השניים הפראים והאכזרים אשר משלו אחרי כן, ואשר עשו את הארץ בכל החבל ההוא כמרקחה ע"י מלחמת-כתות וריב-משפחות, עד העת שמשלו במארוקו שבט בני-מרין במחצה השנית של המאה השלש עשרה לסה"נ, שאז התאחד גם כל חבל וואד-דרעה להיות תחת ממשלת מארוקו זמן רב יו).

אמנם כן, בכל חשיבותו וערכו של הספור הזה לקורות המדינה-היהודית הזאת של וואד-דרעה, במלואה ובחורבנה, עוד לא מצאנו לו זכר כלל אצל כותבי קידות עם ישראל וסיפרי זכרונות האמה, אבל הסבה לזה ידועה כבר כי תנאי המקום ההוא ורחוקו, העלימו כל המקרה המשמח-המעציב הזה מעין חיקרי התולדה לבני דעת עד מה אודותיו, ואולם על פי חקירתנו יכולנו למציא שמץ דבר מעקבות המאירע האחרון, האחרית המרה של המדינה-היהודית ביואד-דרעה, אצל החוקר והנוסע הקדמון רבי אברהם בן עזרא בקינתו המפורטת על הרבן קהלות מערב וספרד ע"י האלמווידין, שתבוא הלאה כפ"ה יש יקונן הראב"ע במר לבו ויאמר:

וסית אקרעה, עלי דרעה, אשר לפנים נתפשה,

וביום שבת, ובן עם בת, שפכו דמם כמים...

דברי הקינה הזאת יראו לנו בראי מלוטש את דבר אחריתה דמרה של המדינה היהודית כחבל דרעה, שכפי מה שזכרנו קרה באמת ביום השבת, כן המלות "אשר לפנים נתפשה" כמו יעידו לנו כי היתה מקודם למדינה יהודית חפשיה ורק אז נתפשה בירי המושלמים, על פי הדברים האלה אשר גלה לנו המקינן ראב"ע—בתיר שריד—זכרון להמאירע הנכחי, הננו יכולים גם לדעת כי זמן המאירע הזה, של תפישת דרעה והריגת בניה, היה שנים אחדות לפני כבוש האלמווידין את ארץ מארוקו, לאמרה, כסוף התקופה האלמורבטית,

(י) המקור לכל קורות יהודי וואד-דרעה אלה, הנח הוא במלואים שבסוה"ס פ"ג להערה כ"ה ע"ש, ומה שנוסף פה הוא הספור ע"ד לביישת הכובעים, וזה מצאתי בכ"י ר' משה בהרול מעיר טננאסא שחעתיק גם כן את תוכן הספור כלו, עם החוספה הזאת, ויש להעיר ע"ז שגם הראב"ד בדברו עד גדולת כן שפרוט וזכיר "שכלם לבושים לבוש מלכות וחובשי מגבעות כדת שרי הייטמאדים".

ובכן היה המאורע הזה, כמושר רע אל ירידת היהדות במארוקי-ספרד, ומפלתם ע"י האלמויחידין.

פרק המישי.

ממשלת אלמויחידין וגזירות בן תמורת ועבד למומין, התפלגות יהודי המערב בעת רעה הזוא, בוא המיימונים לפאס ופעולתם בה, וציאתם ממנה במשול אבו־יעקב יוסף, — השנות הרדופות שנות, הקים מבדילים להאנוסים, כנון חומה על היהודים במדינת ריף [Rif], התמוטטות ממשלת אלמויחידין, הרג ושלל ביהודי מארקיש הכורה ע"י יהוא המורה, רוח־היהדות כמערכ מתקופה הזאת ואילך, ר"י בן עקינן, ר' נחום מערבי, [ד"א תת"ק-תת"ל, 1140-1270].

בימי המושל השלישי וגם האחרון להאלמורבטים, תאשפין, שמלך רק כשנתיים (תתק"ד-ה), כבר היה להאלמויחידין יד ושם במארוקי בן תמורת האלמויחיד הראשין רכש לו לכבית במקימות הרבה [ד"א תתק"ב] * ויפין קל מהרה מחבל סגל מססה והלאה, ועבד למומין [ד"א תתק"ה] נלחם עם תאשפין אל־מורבטי מסכיב לעיר תלמסן באלג'ירין, וינגף תאשפין לפניו או נכבשה כל מארוקו ועיר חלק גדול באפריקי לפני האלמויחידין, חרב, חרב, קראו בני המפלגה המרשעת הזאת בכל מקום ביאם, לכל בני הדתות השונות, ויהודי מארוקו היו הם ראשינה למפגע לחצי קנאתם, עבד למומין נתן צו להם כי כל האיש אשר לא יחפין להמיר דתו עליו לעזיב לזמן ניער את הארץ לבלי שוב אליה עיר, אי אז, עליו להסגיר נפשי להורגים, וכן, היו תוצאות הגזירה הזאת חרב והרג, וקברן קהלות שלימות, שמה, והמרת דת באונס וברצון, גלות ושלטיל ממקום למקום בתוך ממשלת האלמויחידין, והוצה לה, מטאנג'יר [Tanger] במערב, ועד אלמריא א' במזרח בנבול תינים, חדרו חצי גזרת האלמויחידין, המושלים ונציביהם, ותעשינה שמות, בתי כנסיות ומדרשות סגרו על מסגד או נהרסו כלה, ויש שנעשו לבתי מסגד להמושלמים ולהמין המומרים מקרב היהודים, כמעשה בן תמורת מחולל המפלגה הזאת, וכמעשה עבד למומין מלכם הראשון [ד"א תתק"ה-תתק"ג], בן עשי גם יתר מישלי האלמויחידין אחריהם, למוהדי [ד"א תתק"ג-י"ג], עבד למומין אונאתי [תתק"ז-כ"ד], אבו־יעקב יוסף, [תתק"ד-מ"ה] ובנו אבי־יסף יעקב אלמנצור [תתקמ"ה-נ"ט], ואלה השנים האחרונים היספו עיד יותר להתחזקת על צעדי האנוסים אם בלב שלם המירו את דתם ויהיו למושלמים גמורים, אי רק למראית־עין קבלו את הדת החדשה להיות להם למחסה ולמסתור, ולאניסים כאלה גרשו מן הארץ או פקרו עליהם פקודות מעיקות, להקדל מבין המושלמים, לכבוש בגדי עקים נתעבים,

* ע"י במלואים בסה"ס,

א' לשון הראב"ד בסה"ק.

עוד כש' התקייח בערך בעוד עבד-למימון אונאתי מושל במאדוקו. נמנה בנו אבו-יעקב יוסף, לנציב בקורדובה וכל אנדלוסיא, ויראה כבר העריץ הזה או את מחשבתו הרעה להציק ליהודים שם בכל חמתו וקנאתו, וכימים ההם בימי נציבותו של אבו-יעקב יוסף בספרד הדרומית, נאלצו (ב) רבי מימון, ורבי משה (רמב"ם) ורבי דוד בנוי לצאת מספרד לארץ-המערב ויבואו לעיר פאס. שם כתב רבי מימון את "אגרת הנחמה" לאחיו יהודי ארץ-המערב בראותו כי היאוש החל כבר לתקפם מלהיות עוד פוסחים על שתי הסעיפים, מישלמנים בפה ויהודים בלב, ויהיו צפויים להמרת דת חפשית, גם רבי משה בנו כתב בארבע שנים אחרי כן את "אגרת השמר" לאחיו אלה, להוכיח כי גם בהיותם במצב כזה של אנוסים, ישראלים גמורים הם ויש להם חלק בכל היעודים והתקות אשר לכל ישראל, את אגרתו זאת כתב רבי משה נגד רב קנאי אחד בפאס—ולפי השערתנו היא רבי יהודה הכהן אבן סוסאן הדיין הגאון וחסידי, ועי' בפרק הקידום) — אשר קרא את האנוסים בשם "עם מלא שפתים" וירבה להוכיח אותם, כי כזה שהם פוסחים על שתי הסעיפים, אין להם לא עולם הזה ולא עוה"ב, ומי מהם שחפץ באמת להשאר יהודי עליו להגיד זאת גלוי ולקדש שם שמים ברכים, ולא להודות אף למראית עין במחמד נביאם, נגד האיש הקנאי הזה יצא רבי משה באגרתו ההיא ויסתור דבריו, מדברי האגרת הזאת נוכח לדעת כי יהודי המערב נפלגו או לפלגות שונות, יש שחשבו לנכון להם לצאת משם, לסבך בנפשם וללכת לארצות אחרות לאויא ולאירופא, להנצל מפני הרעה ולבלתי יהיו אנוסים לשאת על פניהם את הרת המושלמנית, וזאת היתה גם עצתו של רבי משה לירידינו ולשומעיו דבריו, ואחרים מצאו טוב יותר להשאר במקומם בתור "אנוסים", מהם הוצרכו לעשות ככה על כי הונם ורכושם היה להם למכשול מאין ביבלתם לקחת גם אותו ולעזוב את הארץ, ומהם תעו לחשוב מרוב הצרות והרדיפות כי אלה הם חבלי-משית, ויהיו בטוחים כי מתוך צרתם זאת יבוא הגואל המיועד לגאול אותם וממצוקתם יושיעם, הרבר ברור כי עוד רבים היו אשר יכלו גם על ידי מעמדם הנכבד במדינה, להשאר בדתם בלי מפריע ולחיות בתור יהודים כפרהסיא, בין אלה נחשבה גם משפחת המיומני בפאס, יש אומרים כי גם הם המיומנים נשאו על פניהם מסוה הרת המושלמנית או כמשך ימי שבתם שם בפאס, ואמנם רבים דחו את הדעה הזאת בשתי ידים, וכן לדעתנו יש לשער כי באמת יכלו המיומנים לעמוד בדתם גלוי, רק כגלגל מצבם הנכבד בחברה, מצד האחר התרועע רבי משה עם חכמי הערביים ופילוסופיהם שחיו אז בפאס ויקחו לקח מפיו, (ג) ומצד השני נהל

(ב) רבים נבוכו לדעת הסכה שבגללה עזבו המיומנים את ספרד ויבואו לפאס מרכו האלמוזוידין, עי' גראטין-שפ"ר ח"ד צד 382, והסכה שכתבנו כזה היא הנכונה בכל מה שנאמר כבר בזה, והמקור למ"ש כי הקנאי ונוקם אבו-יעקב יוסף נמנה או לנציב באנדלוסיא, הוא עפ"י ס' אלקרשט, ועי' במאמרי "פרק בתולדות הרמב"ם" בהשקפה תרס"ה גליון ג'—ג'ח, ובלוקושים מר"י סמברי צד 5.

(ג) במכתב הנשיא ר' ישש"ל לחכמי רונל כי "שמעתי מפי אחד מן החכמים

רבי דוד אחיו משא ומתן מסחרי באכנים טובות ומרגלויות, ה' מסחר הנותן בארץ בזו ערך חשוב לבעליו בעיני העם ושרו המדינה, ועל ידי זה, על ידי ההתערבות שהיה להם בין התישבים, רכשו להם בלי ספק חיבה וידידות עמהם, ויוכלו לחיות בתור יהודים גלויים, אך כל זה, עמידתם האפשרית של המימונים בפאס אם בתור יהודים ידועים וגלויים, או אם אנוסים כדעת החושבים בן, הנה זה היה רק באותם השנים אשר היה עוד עבד למימון אונאתי מושל האלמויחידין בפאס, שאו רופפו חָקן בן המירת וגזרות עבד למימון מושלם הראשון, וגם האנוסים גם אלה שיכלו להשאר ביהדותם בפרחסיא לא פגשו כ"כ מעצורים בימי המושל עבד למימון אונאתי עד שגם סדרי הקהלות ולימוד התורה נשארו על מכונן, ויתקיימו עוד גם אחרי קבלם את מחמד לנביא בדבור פה, ה' אמנם בשנת התקכ"ד—כ"ה בה בשנה שמת עבד למימון אונאתי ויבא הנציב שבאנדלוס אבו-יעקב יוסף וימשיל תחתיו, או הושם עוד הפעם בקורת נמרצה ממעם המישל הקנאי ההוא, על האנוסים, ויחודשו גזרות האלמויחידין בעצם תקפס, ואז נהרג רבי יהודה הכהן אבן סיסאן הרי"ן, וגם משפחת המיימונים כאשר נסו ראשונה מספרד הדרומית לפאס מפני חמת המצוק ההוא אבו-יעקב יוסף, כן נאלצו עוד עתה לנים מפניו מפאס ו' וברביעי לח' אייר שנת התקכ"ה נמלטו באניה דרך ים התיכון.

הנה כן חזרו רריפות האלמויחידין וגשנו בפעם השנית על יהודי המערב ותגרת יד המושל התולל ההוא, וכן גם בימין המושל שאחריו אבו-יוסף יעקב איש ניקס ועריץ באביו, שעוד הוסיף לחדש סימני-טוול ואיתות קלון על

העוטים לפני מלך מארוקו מתהלל אני למדתי חכמה לפני המורה הגדול החכם היהודי אבן אבו עטראן מוסא... וחבריו השוטעים ונשרתיו עמו הרכו להללו ולהתכרך בשמו" וראה גם בדבריו ר"י כספי בס' המוסר פי"א.

ה' אגרת הרמב"ם למר יפה, ועד היום נמצאה בפאס בחלק העתיק שבעיר הנקרא פאס אלבאלי" שישם היה מקום מושב היהודים לפניו ער שי קצ"ח, עליה אחת עתיקה וקבועים בחלונותיה קירות נחשת, ואומרים ששפסם שלשה עשר קערות, העליה ההיא נחשבת עד כה למקום קדוש כי שומה בפיהם שבה דרו המיימונים כשבתם בפאס וישתחרו שם, והקערות ההם היו לו להרמב"ם ואביו, לפי המסורת, לדעת על פיהם העתים שהשעות ע"פ ידועתם בתיכונת הדברים האלה ידועים הם למרו כפי אחינו תושבי פאס עד כה, וגם ראיתם בכתב-יד מאוחרים, ואחשוב כי מסורת זו עוד לא ידועה לחוקרי תולדותיו של רבינו המיימוני.

ופה המקום להעיר, כי מפעלות הרמב"ם בפאס, נודעו, אגרת השמר, ורוב פירושו על המשניות, הפירושו על המשניות הנ"ל, כתב-יד, הראשון שכתב הרמב"ם שם ועם נוספות ותיקונים רבים, הכל בלשון ערבית, מצאתיו כרשק וגם העתקתי ממנו לעברית כל מ"פ פסחים שתודפס אי"ה בעוד זמן, וכמבוא להעתקתי הנ"ל דברתי הרבה אודות הכ"י היקר הזה שכעת הוא נמצא בלונדון אצל הגברת החכמה מרת פרחא די ששון מקלקוטא.

ה' כ"ז מבואר באגרת השמר וראה גם בהערה שפ"ר ח"ד 385.

ו' הדברים האלה נכתבו ע"פ חקירה נאמנה, ונתיישבו בזה דברים אחדים שנתחבטו בהם חוקרי תולדות הרמב"ם, וד"ב.

האנוסים במארוקו בגזרו עליהם. ללבוש בגדים כבדים, לעשות בתו-אזרוע ארוכים המגיעים עד לשוקיהם, לכסות את ראשם בצעיפים גדולים סדי-טעם, וכאלה, ואמנם בנו של המושל ההוא, מחמד אנאציר (התקנ"ט-ע"ד) חדל מהטיל על האנוסים ההעקות ההם, וישתפק להבריל את האנוסים מהמושלמים, רק בזאת, בלבוש האנוסים עליהם בגד העליון מצבע צהוב, וכן לצנוף מצנפית צהובה, הוא, המושל הזה, בנה על היהודים יושבי מדינת ריף [Br-Rif] אשר לחיף ים התיכון במארוקו, חומה גבוהה סביב, ו) האמנם לא נדע אל נכון מה היא הסבה שהגיעה איתו לזה, ואם לרעת היהודים או לטובתם בנה את החומה הזאת ? את אשר השאיר החגב אבל הארבה, את אשר השאיר אדרים הפאטימי אחריו הטבח והמרת-הדת שעשה ביהודי מארוקו לפני כארבע מאות שנה, אכלו עתה האלמווחדין בכל פה וילחכו את מוסדות הקהלות במארוקו ובכל ברבריה כמעט, מי לחרב ומי לשב, מי לניע ולניד, ומי להמרת דת (ח) בתור זכרון-מפורט להקהלות היותר גדולות שהיתה בהם יד מושלי האלמווחדין להשמדם ולהחרובם, הננו נותנים בזה את קינתי של הראב"ע שנכתבה כמיבן עיר בשנים הראשונות לממשלת האלמווחדין, לפני משול הקנאי אבו יעקב יוסף, ובנו אבו יוסף יעקב, שחדשו את הרדיפות שנית, כן, מהקינה הזאת נדע לנכון כי בכל הקהלות האלה חיו מקורם גדולי תורה וחכמה במספר הגין, סדרי קהלותיהם היו במצב פורח ופורה, וזה נוסח הקינה.

אהה ירה, עלי ספרה, רע מן השמים,
 וספור רב, עלי מערב, לזאת רפי ידים,
 והוי אקרה, כמצרה על קהלת סגלמסה נ',
 ועיר גאונים, ונבונים, מאירם חשך בסה,
 ושח עמוד, והתלמוד, והכניה נהרסה,
 והמשנה, לשנינה, ברגלים נרמסה,
 ועיר מליכה, והנבוכה, מראכס (2) המיוחסה,
 עלי יקרים, מדוקרים, עין אייב לא חסה,
 אהה אפס, קהל פ א.ס, (3) מיום נתנו למשסה,
 ואי חסן, קהל תלמסן, (4) והדרתה נמסה,
 וקול ארים, בתמרורים עלי סבתא (5) ומכנאסא (6),
 וסית אקרעה, על דרעא, אשר לפנים נתפשה,
 וכיום שבת, וכן עם בת שפכו דמים כמים ט),
 ולמה רכי אברס, קצת מקומות ישבחת,
 עיר לחמה, וגם קפצא, וגירבא לא זכרת,

(1) על פי סי' אלקרט ס.

(2) ב"שון הראב"ד בקבלתו.

1) Segelmassa, 2) Marakech. 3) Fez. 4) Tlemcen. 5) Ceuta.

6) Mèquinez ou Meknasa

(7) עי' בפרק הקודם בסופו.

אשר גלו ברוב גלות, ועונם דלגה,
 עדת צירמאן הנבונים, וגם קהל מסלאתה,
 ושכחת את קהל הנבוכים מצראתה,
 אשר עונם ועונישם גדל מאד, ולשונם נשתה,
 וכתבו עליהם מסים, ועבודה קשתה,
 והלך קצתם וברח, ולא באו עד עתה,
 וקצה גלו לגיירבא, העיר אשר שבחת,
 מהם הלך לצורמאן, ותעו ונשארו חיתה,
 כל ימיהם מדוכאים, ועינם ונפשם כלתה,
 מקיים לעת הרוחה, ומניחה לא באתה,
 יום יבא בן ישי, וגם את בן אפרים י.

כהעתק אשר מהקינה הזאת נמצא עוד זכרון חרבן קתלות אחרות כגבול תוֹנִים
 אשר יקנן עליהם אבן עזרא וכה יאמר.

ואתפלשה בעפר, על תוֹנִים ועל סוֹס א,
 וגם אבה לחיי על אלמהדויא הרמוסה,
 ונמס לבי בקרבי, לקאבים המיוחסה,

ופניתו לטר אכלס [Tripoli] בעודה נעמסה, יא

מדברי הקינה הזאת ככלל, נקל להכיר כי לא בפעם אחת ולא בימי מושל
 אחר קרה כל החרבן הנורא הזה של הקתלות האלה ודומיהם, במארוקו, באלג'יריין,
 ובתוֹנִים, וטר יפול, אמנם, מארוקו היתה הראשונה, וגם האחרונה
 אחרי כן, אשר לקתה כפלים מידי האלמוותידין, אך גם בה, גם בכל ברבריה,
 באו ההרוסות האלה שבערים השיניות, בזמנים שינים ומחולפים, ובעת שבמקום
 האחד נתישנו ויהיו כבר למכת-מדינה, לרברים הגילים והווים, היו במקום אחר
 לשמועות חדשות מבהילות, ומעוררות רתת וחלחלה, ובהמצב הזה של השנים
 הראשונות לממשלת האלמוותידין, כן היה גם בימי המושלים אבו-יעקב יוסף
 ובנו אחריה, שזכרנו גם אז בהשנות רדיפות האלמוותידין ותגבורתם, עברו הרדיפות
 ההם ג'ב מעיר לעיר וישיבו ידם בכוצר על סלסלות, יב פעם הנה ופעם הנה,
 ועל הימים ההם, ימי ממשלת האב והבן ההם, יאמר הרמב"ם באגרת לרבי יוסף
 בן עקיני תלמידו, ובעת אשר במערב כל שמחה ערבה, וכל מבקש ה'
 נחבא, ואיי ישראל שם ככה" וכן יאמר באגרתו גם לחכמי לונדל, ערי המערב
 בעונותינו כבר נודע את אשר נגזר עליה, יב

י) דבריו אלה ירמוז לאותם האנשים שזכר רמב"ם באגרת השמר אשר זכרנו מעלה
 שהשבו מרוב הצרות כי קין הגאולה באה ויהיו יושבים במערב בתוך צרתם ומחכים לכוא
 המשיח, וז"ש כל ימיהם מדוכאים, ועינם ונפשם כלתה מקוים . . . יום יבא בן ישי.
 יא) כל הקינה הזאת במלואה נדפסה בקובץ שירי ראב"ע עם הערות ר"ד כהנא ער

140—143 וצד 250.

יב) לשון הראב"ד, וכוונתו לפי הטבואר שם כספרו על הפרעות האחרונות בימי
 המושל אבו יעקב יוסף, כי כנודע חי ראב"ד עוד עד ש' תתק"ט,
 יג) עיי' בסלואים בסוה"ס.

ככה נמשכו ימי הממשלה החמאה הזאת ממשלת אלמוחידין, בתקפה ובגבורה למן בן תמינת ועד המושל מחמד אנא צה, שאו בסוף ימיו החלה לרדת, המלחמה הנודעה שנלחם המושל הזה עם חיל הספרדים בעיר שלאויטרא (ד"א תתקע"ב ערב יזה"ך) היא היתה קין הצלתהם. אחריה, הוכה חיל מחמד אנא צה שיק על ירך וישב בגליו לעיר מארוקה הבירה וימת בעיר ימים (ד"א תתקע"ד) והמושלים אחרי כן, יוסף אלמצור (תתקע"ד—פ"ד) עבד-לוואחה, לעאריל אבו מחמד, ואחיו אבו לעאלה למומין (תתקפ"ד—צ"ג) כל אלה לא יכלו עוד להחזיק מעמד ולחדש נערי ממשלתם, מבית התקיממי להם מורדים אחרים, ומחזין שכלה כם חרב מלכי הנוצרים בספרד במלחמותיהם אתם, ושתייהם יחד הורידו את גאון האלמוחידין עד לעפר, ואמנם ירדת האלמוחידין זאת שארכה עשרות שנים, מצד אחד הטיבה את מצב היהודים מיד המושלים ההם, ויכלו האנוסים הנרדפים לשוב מעט מעט ליהדותם בגלוי, ומצד השני התגוללו היהודים תחת שואת המריבות והמרירות ומלחמות הנוצרים שרכו או הרגלי נפול ממשלת האלמוחידין, אחד המתקיממים יחייא אשר התגרה בהמושל אבו לעאלה (ד"א תתקצ"ג) בא בחוקה לעיר מארוקה [Marakech] הבירה, ויהרג הרג רב ביהודים וישלול שללם יד, ולפי הנראה כי מפני התערבותם המדינית בנתינתם אילי אחרי אבו לעאלה, עשה המתקימם ההוא את ההרג הזה ביהודי מארוקה, כן נשארו היהודים במצב כזה תחת ממשלת האלמוחידין המתמיטמת עד לשנת ה'א כ"ט (1269) בערך, שאו נגף מלכם האחרון אבו-דאבים לפני שבט בני-מדין, הם המרניים, וממשלת האלמוחידין אכרה ותמחה כליל.

אם גדולי התורה שנמצאו מכבר בימי האלמורכטין לא יכלו להשאר ולחיות בארץ המערב כבוא ימי האלמוחידין, הנה א"כ הרבה מיבן מאלו, כי לא ניכל עיר לשאול מה נתנה לנו ארץ המערב בתקופה זאת האלמוחידית, בתקופה שבה "כל מבקש חי נחבא", ואיך היהדות שמה ככה ככה, בני ספק יש לנו לחשוב כי עיר זמן רב יעביר, שנים ושנים יחלפו אחרי ההרס הנורא והאיום הזה, והיהדות בארץ המערב לא ימצא לה זכר ושארית, פצע חד כזה ותכוסה שלימה כהתכוסה הזאת, לא מיד ויכלן להרפא ולגחות מזור, ואמנם כן, היהדות בארץ המערב פסק ממנה מאז החכרה המושבלת, ררכי ההגיון והחקר-הדתני האיר הוך והצליל שבנתיבות התורה והחכמה, תורתו של האלפסי, וחקירותיו של חיוג, לא נשארו שמיין דבר מנהם, ועד עד דור הגירוש מספרד, נשארו היהדות כמארוקן מצומצמת כחוג צר ומהילה כחזוית ומנהגים מיוחדים שריח הערביים—אותם האנוסים—של ימי האלמוחידין, נידף מהם, דרך כבושה ומסותרת, מתממת ופתאית היתה דרכם של יהודי מארוקן מני אז, ככל הליכותיהם ואירחות חייהם ומנהגיהם, דרך אחוזה ומסיבכת בחכלי שוא והכלי קסם של אחיות—ענינים ושמי כוכ (טו)

(יד) עפ"י סי' אלקרט, ובשום מקור אחר לא מובא זכר ההרג הזה עוד.
 (טו) ע"י כתשי' הרשב"א ה"ג סי' רמ"ד—רמ"ז לעיר תאוא, ובאגרת רמב"ם לכנו
 בתח' אגרותיו שכתב "ג"כ שמור עצמך מסקנת אנשים השוכנים במערב . . . וקצת

ואולם, בתור יוצא מן הכלל, ובנקודות-אירה של כוכבי שחק בעת השרור עלטה וחשך מסכיב, כן הגנו מוצאים פה לא רק, בזמן שאחרי התקופה האלמויחידית בארץ המערב, כי אם גם בעצם ימי הרעה, בתוך החפכה של התקופה הזאת, ובה, בעצם הימים הראשונים לממשלת האלמויחידין, נולד תלמידו החשוב והידוע של הרב"ם, רבי יוסף בן רבי יהודה בן שמעון אבן אעקנין (10) המערבי בעיר סויטא [Ceuta] בעיר הזאת, שגם בה היתה יד האלמויחידין בנוכח כבר בקינת הרב"ע, ואחרים מאנשיה נסו לאיטליא (11) בה נולד התלמוד החשוב ההיא, וד"א התק"ך] ובה נשאר עד הארבע ועשרים שנה לימי חייו שוקד על לימודיו במסחרים, ובכל זאת השתלם ביריעת התלמוד וגם בחכמת השיעורים והרפואה, ואז בהיותו כבן ארבע ועשרים שנה, בו בפרק שמושל מארוקן אבן-יעקב יוסף נטה למות אי כבר מזה, ובנו אבן-יוסף יעקב אחז בירו רסן המליכה, נאלץ רבי יוסף בן אעקנין מן מפני תוקף הרדיפות אז לצאת מן המערב ארצה מצרים ושם התודע אל רבי משה בן מימון מורו אשר חבב איתו וייקרהו מאד, משם נסע אחר-כך לארם ציבא ויבלה בה רוב ימיו, ובה יצא שמו למרחוק בכל ארצות הקדם, משירו של אחריו ששר לכבודו של רבי יוסף אז בהיותו בארם ציבא, בנידוע, יח ניבל להכיר כי גם בהיותו עול ימים בעיר מולדתו סויטא, נחשב לאיש נכבד וגדול בעדתו.

עוד חכם אחד חי בארץ המערב אז בדורו של בן-אעקנין או מאיחר לו בזמן מעט, ושמו, רבי נחום מערבי, שלפי הנראה ברור יצא גם הוא בנולה וילך לארצות המזרח, הוא העתיק, אגרת תימן" של רמב"ם, והביאור לסי יצירה של ר' יצחק הישראלי, מערכות לעברית, ומחס ניכר כי היה מומחה גדול ובקי בשתי הלשונות, ויעתיק עוד ספרים אחרים שלא ידענום עוד (12).

מהם יאמינו וינהגו בענין הנדה כמו שינהגו בני סאוס אומה מן האומות שבארץ הישמעאלים לא יראו הנדה כלל, . . . ואוסרים ללכת בקרקע שדרכה כף רגלה ולא יאכלו מבשר הבתה רביע האחרון ורבים ארוכים יותר מאלו שיש לדבר בהם ובמנהגיהם ומעשיהם" ועל עוד בכתם פז לר"ש בן לביא ס' נח דר"י, ועוד יש לדבר מזה, אך לענין זה של מנהגי ישראל במאדוקי נקציע פרק מיוחד להלאה בדורות האחרונים.

(10) בן הוא עיקר השם של המשפחה זו של ר"י בן יהודה תלמיד רמב"ם, כפי מה שמצאתי אצל ר"ם בן דאנן במאמרו על סח"ד שישנו בכ"י אצלי, ועד היום ישנה המשפחה הזאת בין אחינו במארוקן.

(11) במסעות ר"ב מטורולא ויכיר שראה באיטליא בעיר גנובא שני בתי אבות יהודים ישבאו מעיר כפתה אשר נסו מפני חרב אלמויחודין.

(12) כתחבמוני שער . . . והיית גביר ורב במערב.

וראה בהערות הר"ר א. קאמינקא י"ס, ובתולדות בן-יעקנין אצל מונק, וב"ג בתקרת ס' ברכת אברתם, י"ט) ראה באוצר הס' של בן-יעקב אות א' נו' 299 ואות פ' 325—320, וכתבתי להר"ח הגדול מזה' חנוך אהרנטרייא רב כמינכן להעתיק אולי פתיחת ר"ג מערבי לאגרת תימן שנמצאה שם נו' 47, והשיב לי כי הב"י ההיא לוקח ביטלה למדינת שוודן ושלפי רשימת רמב"ש אין שום ידיעה אודות ר"ג מערבי בפתיחה ההיא, ומסוכן הביבליוטיקא די רוס' בפארמא קבלתי את הפתיחה ההיא הקצרה כ"ב ובפתלתה כתוב, "נחום, האגרת הזאת באה לידי בשם אלפזנו רוח אפינו וגאוננו אדוננו רבי משה הנצב"ה וכאשר עמדת על

פרק ששי.

ממשלת בני מרין ויחוסה אל היהודים, התנפלות התושבים כפאם על היהודים והתיצבות המושל אבו־יוסף נגדם (היא ל"ו), המצב הרוחני ועסק ההורה מתפתח, הרבנים שחיו במאה הראשונה והשנית, שמד וגירוש יהודי פאם מהעיר הישנה ובנין מגרש היהודים אל מלאח בש' קצ'ת, הספרים ע"ד רמב"ם אלפאסי והצלתו, עוד הרג רב ביהודי אלמלאח כפאם ש' רכ"ה, נשמרו קהל שלם ק"ק שבלא, שבי יהודי עיר ארזולא ע"י הפורמגא"ים, רבני סוף המאה השנית ועד חצי השלושית (ה"א ג'—ה"א ר"ן 1243—1490).

הממשלה החדשה של שבט בני־מרין עוד בשנים הראשונות יכלה לבצר לה מעמד חשוב במארוקו עוד גם כימי האלמווחרין (היא ג'ו), גם ימיו נמשכו זמן רב מכל ממשלות השבטים האחרים שמשלו עד כה מראשית התקופה הערבאית, ויותר משלש מאות שנה ארכו ימי ממשלתה, אמנם בכל זאת במה שנוגע ליחסה של הממשלה הזאת אל היהודים בכל שנות קיומה אין עוד אתנו כי אם ידיעות מעטות ומקיטעות, אשר על פיהן לא נוכל להציא משפט ברור מה היתה הממשלה הזאת אל יהודי מארוקו ואיך התיחסו להם המושלים המרינים אם טוב ואם רע, ניכר הדבר כי אחרי החרבן הנורא והשממון שעשו האלמווחרין ביהודי מארוקו, נדלדלו הקהלות ומעטו ויתרוקנו, עד שמפני זה לא נשאר זכר קיים ממצנכם של הקהלות ההם שכמותם ואיכותם לא היו כנראה מורגשים כ"כ, להסב אליהם תשומת־לב, ואולם על פי עובדות אחדות שתבאנה הלאה מקורות יהודי מארוקו בתקופה הזאת של ממשלת בני־מרין, נוכל לשער כי המושלים האלה המרינים רחקו מרחק רב מאיתה הקנאה הדתית והמשטמה של מושלי האלמווחרין שקדמו להם, ויהיו נוחים וסבלנים ביחסם אל היהודים וגם התנהגו עמםם ביחס של רצון

ענינים והתבארו אלי, מצפוניה וראיתי רבת תועלת . . . כה עשה תנחום בכל העתקות וזה משפטו וחוקתו גבר חכם בעון ואיש דעת מאמין ב"ח" והרה"ג ר' יונתן קאמירני הי"ו ספארמא כתב אלי שהפתיחה הזאת כנראה חסרה עוד בראשה, ובסוף הכ"י יש שיר מתחיל, סכתב משה נכתב ונחתם . . . ובתוך השיר נזכר שם נחום בלי שום כינוי אחר ולא נזכר שם אביו ולא שם עירו, ולפי"ז שיערתי כי הכ"י הנ"ל נכתב ע"י כותב אחר והוא שהוסיף את המלות "כה עשה תנחום" וכו' וגם השיר ההוא, מהכותב ג"כ, לא מרבי נחום, ועכ"פ ידענו מזה, כי ר' נחום העתיק עוד ספרים שידע מהם הכותב ההוא, ואני הושב כי ר' נחום חי עוד זמן מה בימי רמב"ם, ומ"ש (ר' משה תנצב"ה) אולי המלה "תנצב"ה" היא הוספה מהכותב הנז', או שחזתה האגרת מקודם כיר ר' נחום ובשהעתיקה לעברית היה אחר שמת רמב"ם, כי בזה נרע מ"ש רמב"ם בתישוכתו לחכמי מרשיללא, ואם ישמעתם שהגיע כתבו לפאם, שמא אותם הדברים ששלחתי לארץ תימן הועתקו והגיעו לפאם" ואחרי שידענו שר' נחום היה מערבו והיתה כירו אגרת תימן יתכן לשער שעלו כיונו חכמי מרשיללא שהאגרת היתה לפאם, ובכן נאמר שר' נחום חי בפאם, השערה אחרת ישנה לרעתי אורות ר"ג מערבו זה כי הוא בעצמו ר' תנחום איש ירושלים ע"י אורותיו גראטין ח"ה עד 131, וסמוכין יש להערה זו אבל אכ"מ, וד"כ להערה.

וצדק, עיר בימי המישל השני להמרניס אביוסף אבן יעקוב אבן עבד-אלחק
 (היא כ"ט-מ"ד) אחרי אשר נלחם המושל הזה עם הנוצרים באנדלוסיה וישב
 בהם שְׁבִי רב, קמו התישבים בני-עם-הארץ בעיר פאס, ששנאתם אל היהודים
 נודעה עמוק כלבם מימי שלטון האלמוזחידין, ויחפצו להרוג את יהודי פאס עד
 לכלה והיא ליו, והחלו כבר גם להוציא מחשבתם לפועל והרגו ארבעה עשר
 איש, אך או קדם המישל ההוא אביוסף את פני הרעה ויתוצב לנגד הפורעים
 ההם ויניא אותם א).

ובכה יש לשפוט עוד, את התיחסות מישלי המרנים אל היהודים או, לפי
 המצב הרוחני שעור בימים ההם, מיד כבניסחה של ממשלת המרנים, התרומם
 ויתפתח, תחת שער כה הורע המצב הרוחני כ"כ בהגרת ידם של האלמוזחידין
 החשובים והקנאים, רבי יוסף בן כספי יאמר בספרו (ג) (בערך ה"א צ"ו) אם
 יחיני ה' או אעבוד ... ואסע למלכות פאס כי לפי הנשמע נמצאים
 שם אנשים רבים בעלי הכמה ודעת "שם עיר יאמר" וכל שכן הישמע אליהם
 בפאס ובשאר ארצות קבעו שם מדרשות ללמוד ספר המורה מפי
 ספרים יהודים מזה נודע כי בעשרות שנים כבר הספיקו המושלים המרנים
 להביא סדר ומשמר מדיני ישר ולשכח את הקנאה הרתית האלמוזחידית מלב
 העם, ויחד הישמעאלים עם היהודים יכלו לשקוד על דלתו התכמה והמדע
 במחיצה אחת, בן הננו מוצאים עיר במאה הראשונה לממשלת המרנים רבנים
 ולומדי-תורה בקרב יהודי המערב, שמהם, נחזה ברור כי עסק התורה מצא לו
 או מהלכים בקרב היהודים כמארזקה, בגלוי ובפרהסיא לעין כל, ואלה שמות
 הרבנים שידענו מרבני המערב שחיו או במאה ההיא, שהיא גם המאה
 הראשונה של האלף הששי.

מר שלמה עמאר מסגלמסה [Segelmasa] בש' ה"א ו' [1247] נסע
 מעירו ההוא עם אשתו ריינא ובניו וחותניו לספרד לאי מיוזקא, (ג) ולפי הנראה
 שיצא מסגלמסה להגלי האלמוזחידין אשר בעת בוא בני-מרוין לפאס רכזו הם
 את ממשלתם ממארזקו [Marakech] ועד סגלמסה, והמישל האלמוזחירי עאלי-
 אבאעיר שמשל שמה והיא ג'כ"ז 67-1243 היה בלי ספק כהמושלים האלמוזחירין
 שלפניו לרדוף את יהודי מארוקה וסגלמסה, ולכן היה רבי שלמה עמאר הנזכר
 נאלץ הוא וביתו לצאת מעיר מולדתו ההיא.

רבי דוד בן זכרי ומת בערך ה"א מ"ו ורבי משה בן זכרי
 שניהם מעיר פאס, ויחליפו מכתבים בעניני הלכות עם רבי שלמה בן
 אדרת (ד) גדול הרבנים שבספרד, ויש לשער כי נמנו שני הרבנים האלה זה

(א) ס' אלקרטס,

(ב) ס' המוסר להנז',

(ג) הוברים כהוונתן הודיע לי הרה"ח הד"ר מ, קאייורלינג ז"ל במכתבו אלי ח"י
 סיון ש' תרס"ד מבלי שהספיק להודיע אח"כ המקור שממנו שאב, ובנראה יעפ"י איוה
 כ"י מצא זאת, ואנכי לא ידעתי?

(ד) ע"י תשו' הרשב"א ח"ג סי' רכ"ח ובהערה ו' להלן.

אחר זה לרבני פאס, והאחד היה בנו של השני, רבי יצחק בן מימון בן אלחנן מעיר תאזא [Taza], גם הוא נשא ונתן עם הרשב"א הנזכר (ה), רבי יהודה גיאן ממרוקושי והיא (Marakech) מת סביב ה"א ע"י רבי יצחק עמאר מעיר סוימא (Ceuta) שלפי ההשערה נראה שזה היה אחד מבניו של מר שלמה עמאר הנזכר כבר, רבי יוסף בן גליל שניהם חיו עיר אחרי ה"א ע"י, רבי סעדיה ב"ר יצחק מסגלמסא, תלמידו של רבי אברהם אבולאפיה איש-הרזים הנודע שחיו או בספרד, וכנראה שבהיותו עיל ימים יצא מסגלמסא מאותה הסבה שכתבנו-אודות מר שלמה עמאר הנזכר, ור"ס הלך לאיטליא ששם למד רבי סעדיה לפני ר"א אבולאפיה (היא מ"ד) והיו ממעריציו ומחוקקי שטתו בידיעת הקבלה.

בעיר שבמאת הזאת, הראשונה לממשלת המרוניים, לא ידענו כי אם שמות רבנים בלבד, מבלי לדעת מה פעלו בתורת ישראל ואם חברו איזה ספרים? הנה במאה שאחריה נשאר לנו זכר עיר לרבנים אחרים שחיו אז בארץ המערב, שהדר פעלם יזכר ע"י איזה ספרים שחברו מהם, ואלה הם: רבי נסים בן מלכה הישיש, מתישבי פאס (ח"י סביב ה"א ק"ך) מקובל גדול וחיבר בזה ספר צניף מלוכה, גם רבי יהודה בן מלכה בנו, היה גם הוא חכם פילוספי ומקובל, וחיבר פירושו על ספר יצירה ופירושו על פרקי רבי אליעזר, ורבי נסים בן גם בנו רבי יהודה לא נדע אם עיר חיברו ספרים אחרים, וגם הספרים ההם שזכרנו נאבדו אבוד יאונס, בימי שני הרבנים האלה חי עוד בפאס רבי יוסף הכהן הדיין אבן סוסאן, רב גדול ומיוחס נצר מגזע רבי יהודה הכהן הקדוש שנהרג בראשית ימי האלמוחורין ולמעלה פרק-ד—הו והיה גם הוא כאבותיו תופש

(ה) שם ס' ר"ד—רמ"ו, וזכר מדברי הרשב"א שם שתתיחס בבזו להכמו תאזא ולת"ה אחד בפרט שלא נזכר שמו שם.

(ו) המקור לזכרון הרבנים האלה, רבי דוד בן זכרי, ר"י גיאן ממרוקושי, ר' יצחק עמאר מסווסא, ור"י בן גליל, והגבלת הזמנים שרשמתי אודותם, ראה בשו"ת רשב"א ח"א ס' אלף קס"ו ואלף קפ"ה, ובכנסת הגדולה אה"ע בתחילת ההשמות בשם תשובה כ"י וכשה"ג מהחיד"א אות ר' יוסף בן גליל, והגם ששם בכנה"ג לא נזכר מקום עירו של ר"י בן גליל, מהענין ניכר שגם הוא חי במערב.

(ז) שם האב והבן ר' נסים ור' יהודה בן מלכא וספריהם הנ"ל נודעו לנו אך עפ"י ר"ם בוטרול כפ"י לסי' יצירה בספקא שיש חתם, ובפ"ב מ"ג שב' וזה הפירושו (על שם המפורש) חיברו הפילוסוף הגדול והמקובל האלהי הרב והאלוף לעטרת ישראל רבי יהודה בן המקובל הגדול, רבי נסים הישיש וצ"ל" ומה שחשב כנדעקב באוצה"ס אות פ' נו' 668 שחיבר ר"י בן מלכא צ"י על שם הספורש, לא דק, כי גם בוטרול כיוון רק שהפ"י ההוא שב', הוא מר"י בן מלכא בפירושו ע"ס יצירה שזכרו גם באוצה"ס שם נו' 828 וע"ש עור נו' 524, ואות צ"י נו' 156, בן ענה במה שיחש שם נו' 155 עור ס' צניף מלוכה לר' יעקב בר מאיר מגיאן עפ"י בוטריל פ"א משנה י"א, וליתא, שבזנת בוטריל שם מבוארת ששם צניף מלוכה שידענו שהוא לר' נסים הישיש מוכא סר"י בר מאיר מגיאן, והס' צניף מלוכה אין רק של ר' נסים אשר כמובן קראו בן על שם משפחתו „בן מלכה"—ו א ג ב אומר להעיר כי הרמ"ק בפרסם רטונים סוף שער הצנורות זכיר שאצל יהודי פאס היה נמצא „ספר הצנורות" ולא זכינו אליו ובו, ואחשזב אולי נתחבר מר' נסים זה או בנו, שב"כ פירסמם בוטריל בידיעתם הסודיית.

ישיבה. ומרביץ תורה שם בפאס. לאחד מתלמידיו נחשב רבי יהודה בר רבי יוסף אלכרסאני האיציטנין, שחיבר ספר ארון העדות ה, קרוב לשער כי הוא ר"י אלכרסאני, היה בן משפחה ילידת עיר כורסאן [Chorassan] אשר באזיא, שבאה למערב לעיר פאס, שם בספרו ארון העדות שחיבר שעודנו מצוי בכ"י יספר בהקדמתו, ויהי כאשר הכסף א פ ס, יצאתי ללכת אל עיר פאס, למצוא "מנוחה, והנה אנחה, ויהי בבקר כעלות השחר, לבי סחרחר, והנה רכב וסוס ומלחמה ערוכה, בזה ושלל וחימה שפוכה ובחרון ועברה, שבת העירה, כליל "כא ודון בקלון, כתהלת שעה ראשונה בשכון עננה על כוכבי נגה בהיותה נזורה "ודרכה לאחור ישרה בכא"ב וכ"ג) יום לחדש אדר לא תיאר לו ולא הדר נס "בהיות הלכנה ברביע האחרון בחסר חילה, כביש גרא וטמיע מזלא . . . ובשנה הזאת ברנזות ש' ענ"ה וקב"ה) בדרך כחי, קצרה רוחי והחלפתי ניה שאנן ומקום "רענן בבית מאסר על שן סלע אשכון ואת"צין . . . ויהי כאשר ארכי ימו המאסרים "ואהי נגוע כל היום ותוכחתי לבקרים ואתענה ואצים . . . ואקחה קסת הסיפר "יהנייר לשכוח ענוי בית הסוהר ואשים מגמתי לחבר מאמר ארון העדות לתפארה. . .

"כי בבית הסוהר יסרתיו בלחם צר ומקום צר יושב בעפר כאיש אשר ברית הפר, ועני ביכיה, ואני ערום ועריר. . . ט) בכל הרברים האלה לא מבורה, איפא היתה המלחמה הזאת שמנעה את ר"י כרסני מלכת לפאס מחזו חפצו, ובאיוז עיר היה שבה הושם בבית הסוהר? אם בארין המערב בעצמה אי אולי בספרה, איך שיהיה, ההשערה נראית כי עוד לפני השנה ההיא קב"ה, חי ר"י כרסאני זמן מה בפאס וכנראה נולד שם, ואז למד אצל רבי יוסף הכהן אבן סוסאן ולא אחרי שנת קב"ה, שכבר היה גדול בשנים ויחבר כבר את ספרו ההוא, וזאת ספרו זה ארון העדות, עיר נמצא ממני מחברת קטנה באיצטגנינות בשם "סימני רעשים ורעמים" על הוראות העתים מהמאורעות שתהיינה, ומתוך מחברתו זאת ניכר ברור כי חיברה כמערכ, בפאס או באיוז עיר אחרת י).

מכלל הרברים ידענו כי גם אז בשליש הראשין להמאה השנית ולאלף הששי, ולממשלת המדינים) בה בעת שבקשטיליא היו היהודים כנודע במצב של רדיפות נוראות, היתה אז ממשלת פאס 5. מקום מנוחה" ויהודי מארוקו ישבו בשלוה והשקט לעומת אחיהם הקשטיליאנים, הנה כן יתראה לעינינו חיוון מיוחד באמת כי אח"כ בנרוש של שנת קנ"א, הגרוש הנורא שהיה בספרד שכ"ב

(ח) ר"ם בן דנאן בחמדה גנוזה צד 30.

(ט) גנוי ירושלים ח"ג דף ו' ע"ב בליקומים מס' ארון העדות כ"י, ובן-יעקב ירשום עוד שנמצא הב"י ארון העדות בכ"מ, וככ"ז לא יכולתי להתחקות אם נמצא שם בגוף הס' עוד ידיעות אודות המהבר ר"י כרסאני.

(י) המחברת "סימני רעשים ורעמים" באה לידי בכ"י ממארוקו בהעתקות אחדות ומספן ביותר על מה שיארע במארוקו בפאס, דרעה, תאפילתה, סוס, מארכיש וכו', גם רוב המחברת היא בלשון ערבי-מארוקאי, והעתקה אחת מהנ"ל שלחתי להפרופ' ד"ר ברלינר ג"י זה כבר, מתי נתחברה וזמן כתיבתה לא נרשם, ורק בהעתקה היותר קדומה שבידי ב' בסופה "קב"מ בכ"י ישן בעיר פאס".

היה מרובה באיכלוסי הגילים והקסים, בעת שחלק רב מהגולים ההם, נדרו הלכו לכל ארצות ברבריה, אלג'יה, אורן, קינסטטינא, תלמסן ותוניס, לא מצאנו זכר להם בארץ מארוקן כאשר אח"כ בגירוש השני של ש' רנ"ב, עקבותיהם של הגילים הספרדים או בשי"ק לא נודעו ולא ניכרו כמעט, בכל המערב? *) החזיון הזה, אם לא נתלה בחסרון ידיעה ולימר כי מגולים כאלה שהלכו מארוקא, לא באה עוד לנו ידיעה כלל, אם לא נתלה בחסרון ידיעה וזאת צריכים הננו לומר כי המצב המדיני במארוקן או בחצי המאה הזאת נשתנה לרעה מאשר היה, והמצב ההוא עצר בעד הגולים ההם מלביא למארוקן, ויבחרו להם ללכת ליתר ארצות ברבריה, ואמנם כן, אחד מהגולים ההם ומהמפורסמים שבהם, רבי אפרים אלנקאווה בנו של רבי ישראל אלנקווה הקדוש שנהרג בטולטולא, שרק אותו ידענו שהתגורר זמן מה במארוקא בבואו מהגירוש, יאמת את השערותנו, כי כה יספר בספרו שער כבוד ה' ורף פ"ח ע"ב] "וכבר קרה לי אני בעצמי... בהיותי בעיר מראכוש בתמוז ש' אבן ישראל בקשו ממני הקהל לדרוש להם ביים השבת אחר סעודת הבקר בביהכ"ם וילכו הקהל עמי ועברנו על שער המושל, השר בעיר והיה שם שוער אחד כושי ונתקנא מכבוד הקהל אלי ויצא לקראתי בחימה גדולה ושכח אחד גדול להכות אותי וזכראית הזקנים שעמי, שהיה יוצא לקראתי נשתטחו לפניו ופייסוהו ולא הכה אותי והלכתי לביהכ"ם ודרשתי להם... ודברתי על לבם דברי נחומים... וכאשר נפטרו רוב הקהל לכתיהם נשאר עמי הזקנים העשירים ואמרו שיסערו עמי... אני היותי מתאבל על הגזירה הגדולה שנעשתה בספרד ש' עד מתי יחרף צד ינאץ אויב... אישר כמיה לא נהיתה מאז גלו שם... ואפ"ה סעדו הם עד לערב ואמרו לעשיות הלילה ההוא משתה ושמחה לכבודי וכן עשו ואני נכנסתי לחרר מטתי וישנתי וארא בחלומי העבד הכושי מכני וישבור זרועי ואצעק... יא, הספור הזה מראה לנו את הישפלות וההכנעה שבה חיו יהודי מארוקא, להיות גיוס למכים ולמורטים אף ביד עבד כושי מבלי שיוכלו להתיצב נגדו אין זאת כי אם, כי הממשלה עינה אז את היהודים ותחל להציק להם, והדבר הזה עוד יוצא לנו מהמאירעות של סוף המאה הזאת והלאה שיבוא זכרונם לפנינו.

ואמנם אם כה ואם כה, אם הרבו גולי ספרד או מהגירוש של שנת קנ"א, לבוא ולהתישב במארוקן, ואם לא, בכל אופן, זאת נדע כי לכל הפחות בפאס כפרט, נמצאי אז במחצה השנית של המאה הזאת השנית, קהל גדול והשיב יגם רבנים נכבדים, רבי שמעון בן צמח ראש רבני אפריקה ברור הזה החליף מו"מ עם רבני פאס ויוקיר אותם מאד, בתשובתו אליהם ותשכ"ן ח"ג סי' רפ"ה] יאמר "האיתנים מוסרי ארין, העימדים על ארון כל הארין, להם

*) בעיר סוּטָא [Ceuta] ידענו אמנם כי מגירוש ארג'ון ביש' קע"ב באו הרבה גולים ויתיישבו בה עד שזה היה סבה שדון יואן מלך פורטוגאל כבש אח"כ את העיר היא סוּטָא, כמסופר ביש"ק ועוד.

יא) ר"א אלנקווא זה יצא אח"כ ממארוקא לאלג'ירין, תחלה בעיר הונן ושוב ישב בתלסאן ותולדותיו נערכו אל נכון ע"י הרה"ג ר' חיים בלייח הי"ד רב דרשם בתתי' הס' שער כבוד ה' [תוניס תרס"ב].

הגלגל קורא גוררי פריץ... בית דינכם המקודש... לא באתי ללמד, כי עמכם ידעתי החכמה וההכונה והכל לפניכם בשלחן הערוך... בה דברי אחיכם, תקטן בחכמה לשפיט על ימין שהוא ימין, נר אלדים נשמתם כל חדרי מרכבה, חיפשי, גובה להם ויראה להם כי שם ה' נקרא עליהם במקום שמוחי של תינוק, רופס, חכמים חברים מקשיבים וקנים צדיקים ויטובים, על מלאת יושבין במדינת, פס, תרבה תפארתם ואנשי מצותם יהיו כאפס". אכן מהחכמים והחכמים האלה שזיכור, לא נודע לנו עד מה מהם, האחד, שבא זכרו עוד שם (ח"ב סי' קס"ט, רכ"ד) יג) רבי יצחק בן נחמיה ש, היה כנראה רק מיקורי פאס ולא מרבניה, עוד רב אחד חי אז באחת מערי הניף שיש [Souss] ושמו רבי אברהם הצרפתי, יג) אשר אליו השיב רבי יצחק בר ששת תשיבה אחת (עי' ריב"ש סי' ר"ד), אם מצב יהודי פאס ביחוד, נשאר עוד איתן מותר יהודי מארוקו בכל המאה הזאת כמעט כאשר בן נדע מתשובת ר"ש בן צמח ההיא לכ"ד של פאס שנכתבה אחרי ה"א ק"ץ יד) ושמהרברים, העומדים על אדון כל הארץ, על מלאת יושבין, תרבה תפארתם" שיתאר אותם, נקל להכיר כי מעמדם היה נכבד במדינה מאה— הנה באו ימים אשר גם יהודי פאס העיר המצוינה ההיא, לקו בכפלים ותבאנה עליהם צרות רבות ורעיה, בשנת ה"א קצ"ח [1488] אירע מקרה אחר, שמצאו המושלמנים בבית תפלתם יין בקערה וחשדו ביהודים כי ידם היתה במעל הזה, ובכן עברת ההמון נתכה אז על ראשם, הם יהודי פאס שישבו מעולם כפנים המדינה הישנה, גורשו או בחמת נקם, רבים מהם ניתנו להורגים ביר המון-העם הקנאים, ורבים נאלצו להמיר את דתם, והנשארים משפחות אחדות הרחיקו מקום שבתם מחוץ למדינה ויבנו להם את ה"אלמלאה" הוא מגרש היהודים הניער רק ליהודים מאז והלאה עד היום הזה, כותבי הזכרונות של המאורע הזה יגידו כי אז מתגרוש הזה נהיה "גלות מר ונמהר" ליהודי פאס מצד שכניהם המושלמנים אשר שנאו ויצררו איתם, האמנם לא נדע עוד אם יד הממשלה היתה עם ההמון בזה לגרש את יהודי פאס מהמדינה, או רק עמדה מנגד מבלתי יבלתה לבצור את רוח המתקוממים אשר קנאת הדת אכלתם מפני היין שנמצא בבית התפלה?

אל המאורע הזה יתייחסו הספורים אורות, הרמב"ם אלפסי, רב גדול שחי אז בפאס ושמו רבי משה כ"ד מומון, שגם איתו רצו או המושלמנים לשרוף באש וימלט בדרך נס מידם, קרא הדורות אולאי טו) יביא שמועה שרמב"ם זה הן דין, בכיוויו להמושלמנים, ולכן רצו לשרוף אותו וניצול ע"י

יב) מתשו' רשב"ן שם ניכר שעבר רעב כבד או בפאס לפני שנים אחדות לכתבו את תשובתו ההיא, וזה היה לפי השערותנו בערך ה"א ק"ע.

יג) יכול להיות שהוא בעצמו ר"א הצרפתי הגר-צדק שכתש"ן ח"א סי' ל"ג שאולו נסע אח"כ לעיר הונין.

יד) כן מוכח מתשו' רשב"ן שם בסו' רפ"ה שב', ואני זקנתי ושבתתי" וידוע שהוא נולד ה"א קב"א, וחי פ"ג שנים עי"ש בהקדמות התשכ"ן, א"ב זמן התשו' ההיא לא קודם מש' ק"ן.

טו) שה"ג ע' ר' משה בר מומון, ושם ברור שזמן הספורים ההם היה ש' קצ"ח.

נס... וכי עוד מספרים נסים וענינים הרבה שאירעו לו באיתו פרק... מהספרים האלה נודע לנו רק את הספיד הזה, פעם אחת נזרמן לו לרבי משה בן מימין זה לראות את מושלמני אחר שאחרי שטבל בבקר בלבתי להתפלל נגע באיש יהודי, ויהי נאלץ לשאול את כתן-הדת (קאדין) אם צריך לחזור ולטבול אם לא, והקאדי השיב לו כי הוא צריך לחזור ולטבול שלא העלה לו הפלתו אחרי נגעו ביהודי, ורבי משה התחמין לבנו ע"ז ולא יביל לסבול את העלבון אשר המיט הקאדי ההוא על היהודים בטמאי גם את מגעם וילך וישט דבר כפי יהודי אחר לכיא בעת שיהיה הוא רבי משה במעמד אחר יחד עם איזה מוקני המושלמנים ולשאול את השאלות האלה: יין שנפל בו עכבר אם אסור או מותר, וכן יין שנגע בו גוי אם יאסר לשתיה, כמוכן להשאלה הראשונה היתה תשובתי של רבי משה להתירה, ועל השאלה השנית ענה בשלילה לאסור, וכזה העלה עליו חמת הרמין הקנאי בפאם ויחפשו אותו לתפסי ולשרפו, ואך הוא ניצול ע"י נס, מן מספרים כאלה אי אפשר כמוכן להציל דבר אמת, ואמנם הדבר היותר ברור הוא מה שכתבנו כי מניסתו של רבי משה בן מימין זה נמשכה רק מאיתו המאורע הכללי שקרה ליהודי פאם בעצם השנה ההיא, שנת קצ"ח (י).

עוד לא נהי יהודי פאם מתלאות שנת קצ"ח, מהגלות המר ההוא והטלטיל אשר טלטלו ממקומם, והנה באה עליהם עוד צרה יותר נראה ויותר איומה, בש' ה"א רב"ה [1465] נמצא במדינה גוי אחד הרוג ויעלילו על היהודים שהם הרגו איתו ויעלו המושלמנים מהמדינה ויתנפלו על ה"אלמלאח", ואז נהרגו יהודים רבים אנשים ונשים וטף, גם קהל מיוחד שהיה נקרא ק"ק שבלא? ומלה זו מצאתי והעתקתיה כמו שהיא, ואחשוב שצ"ל "שבלא" ור"ל המגורשים משיביליא Sewilla בספרדו, כלם כמעט נהרגו על קידוש השם ונמלטו מהם רק עשרים איש ומעט ילדים קטנים ונשים אשר יכלו לברוח ולהמלט על נפשם, כל ההרוגים האלה שנהרגו אז, עוד ניכר עד כה מקום קבירתם בפתח "באב-אלמלאח" ששם היה השער של מגרש היהודים ההוא, השער הישן שנבנה לראשונה בהכנות המגרש, שם בשער ההוא קברו את ההרוגים

(ט) הספיד הזה יסופר בין איתנו בארץ הסערב ונמצא ג"כ בלשון ערבי בס' מעשה שעשויעים, מר' אליהו גיגי ליוורנו ת"ר, שם יוחס בטעות לרמב"ם זה גם ספורים ידועים אודות רמב"ם המפורסם ובמו שטעית זו היתה גם להאזולאי ורחאה, וע"י עוד להלן ובהערה ב' אודות רמב"ם אלפסי זה.

(י) המקור להמאורע הזה הוא בכתבי-יד שונים ונזכרו בפרט בס' יחש פאם כ"י ובסא המלבים כ"י, וזוה כנראה ברור ביון גם השכט יהודה [הוצ' וויינר] צד 61 אשר הר"ר מ, קיוורלינג במב"ע הו"ל בפאריו, Revue des Etudés Jewies XXXIX, 315, יחשיב להסב אותו לזמן מאוחר ע"ש, ואל זה יכוין גם בעל שלשית הקבירה זכ' וכן היו נזירות משונות בגליל ברבריה, וע"י בהערה שאח"ז גם בשו"ת רשב"ש ס' ת"ז כתב בתשובתו לפאם "אעפ"י שאתם בעצמ" "ויקל עול סובלו מעדיבם" ובאשר שרוב תשובותיו נכתבו בתח"י הסאה השלישית מוכן שיוון אל הצער שנמשך מהמאורע של ש' קצ"ח זה,

האלה הרוגי שנת רכ"ה, ומאז סגרו השער ההוא ויעשו פתח אחר להאלמלאה. יח) בעוד שנים באה שואה גם על היהודים וישבי ערי החוף, מאנג'יר, וארזילא, אלפינסי מלך פירטוגאל לכד את הערים ההם מיד הערביים ויחרים את תושביהם וה"א רל"א, 20 איגוסט 1471), בין תישבי ארזילא היו כמאתים וחמשים יהודים שנשבו וניערו להמכר ממכרת עבה, ורק כאשר נודע הדבר לרון יצחק אברכנאל בפירטוגאל, השתדל לפדותם מיד שוכיהם הפורטוגלים וינהלם ויכלכלם יט).

הננו עומדים כעת על מפתן מעבר חדש לרגלי התחדשות וההרבות הכנסיה הישראלית במארוקו על ידי משפחת גולי ספרד בשנת רנ"ב, ואמנם במרם נעביר הלאה להרוך על מפתן המעבר החדש, עלינו לשום עין על הפליטה הנשארת מבבר אחרי הדלדול וההתריקנות שנשארנו בעקבות המאירעות של יהודי פאס, שזכרנו, ופה הננו להציב יד להרכנים שחי או כמאת השנים האחרונות שמחצי המאה השנית ועד חצי המאה השלישית בערך, עד בוא המגורשים מספרד.

רבי משה בר מימון אלפסי, נושא המאירע של שנת קצ"ה שכתבנו, והנה רבי משה זה אי כמו שיקרא "הרמב"ם אלפסי" הוא לפי השערתנו רבי משה בר מימון אבן דאנאן, וקיני של רבי סעדיה אבן דאנאן שחי בגראנדה כארבעים שנה אחרי כן ונודע כבר ב) רמב"ם אלפאסי חיבר ח דושים ובאורים בתלמוד אשר נאברו כבר ואינם.

יח) כ"ו ג"ב עפ"י כ"ו שיבדו והוכחו גם ביחש פאס כ"ו, בהסקוד האחר שכותבו הוא ר"ם אבן דאנאן שחי בע' ש"ך וכתוב בלשון ערבי "ובש' הרב"ה כך והענוגה כזאת אל גורה פי למלאה אל נקמות ה' וכאנו פי למלאה ק"ק שבלא וקתלוהום על ק"ה ונמנו מנהום קד עשרין רגאל מוזוזין ושי קליל מן לולאד ונסע לתפ"ן" וע"ד מקום כבורתם ירענו רק עפ"י היתש פאס הנז' ויכול להיות שע"ו השמר, הוא שכונו בעל שבט ואודה וש"ק הנז' בהערה הקודמת, ובר להשמר הזה נמצא גם בעין חיים מר"ה גאנן כ"י שחיה ממגורשי ספרד י' רנ"ב, שבי שם "ובימי חורפי מלמלנו הצרות ללכת מפאס ולבקש במלכות קאסטיליה מנותח".

יט) גראמין—שפ"ר ח"ו צד 266, 342.

כ) השערתנו זאת נסמכת הוא על מה שנוכת עוד להלן בפרק ח' כי המשפחה אבן דאנאן שממנה היה ר"ם בן דאנאן בעל המאמר על סדר הדורות שנרפס בחמרה גנוזה (ק"ב תר"ו), היתה בפאס עוד לפני הגירוש על י' רנ"ב, ויש"ם הנזכר מוצאו ג"ב מפאס, והנה בתשובת ר"ם זה שכתב"ה פאר הדור, יתתום שמו בכה, "סעדיה בר מימון בר משה בר מימון בן כבוד החכם הדיין רבי משה בר מימון ולה"ה אבן דאנאן י' רמ"ה בעיר גראנדה" והח' ארלמאן במבוא לחמדה גנוזה צד XVII הביא מהיוחסין כ"י ירכי מימון אבן דאנאן ברח מספרד לאנג'יר עם הריב"ש ורשב"ן בש' קנ"א, ולדעתי שר' מימון זה איננו אביו של ר"ם כמו שחשב הח' ארלמאן שם, כי אם אביו וקיניו של ר"ם, וכאשר נמצא לר"ם בעצמו בתישו ע"ד האנוסים שם וזכור דור רביעי להאנוסים של שנת קנ"א, ואחרי שידענו כי משפחת אבן דאנאן חיתה בפאס אח"כ, א"כ נקל לשער שר' מימון המגורש ההוא נתיישב שוב בפאס וממנו השתלשלה משפחה זו שם, ועפ"י ויצאה לנו ההשערה כי רמב"ם אלפסי הוא ר' משה בנו של ר' משה בנו של רבי מימון

בדור הזה היו בפאס עוד הרבנים האלה, רבי אפרים בן החכם רבי שלמה בן פאלקון, ורבי נתן בוסתני, בין שני הרבנים האלה היו דברי ריבית בענינים שונים של דת ודין שמפניהם היצרך ר' שלמה דוראן והרשב"ש הרב באלג'יר או להתערב, אך רבי אפרים היה איש תקיף בדעתו ולא חש בדעתו ולא חש אליו, כא רבי יעקב הסיפה חי בפאס בערך שנת ר"ה (ג) רבי דוד כ"ד אברהם בן יוסף בן דוד בן עובדיה עראמה, נילד בפאס בערך ש' קפ"ב וילך אח"כ - אילי מפני המאורע של שנת קצ"ח אי רב"ה - לארצות אזיה ומשם נסע לספרד וישב בגראנדה, ובהיותו כבן שבעים שנה נשפט על במת האינקוויזיציה ונשרף על ק"ה כ"ה, רבי לוי בן אליד מעיר דרעה, רב וגדול שחי בסוף המאה השנית, הוא חיבר ספר בעיבוד השנים, גם השאיר אחריו שאלות ותיבות, וקינטרס בדני טרפות, ומהם ניכר כי היה בקי בתלמוד ומורה מוסמך, כד בניו של רבי לוי זה גם הם היו תלמידים ויודעי בינה והם רבי חלפתא ורבי יוסף, והראשון בפרט היה "מפורסם ככל אותם גלילות שהיא אדם חשיב וגדול מכל בני עירו בחכמה ובכשרון המעשה וביחס", שניהם רבי חלפתא ורבי יוסף אחיו אף כי לא חסר להם כבוד בארצם, דבקה נפשם רק ללכת לארץ ישראל והם יכלו גם להשפיע על אחרים עיד מאנשי עירם מטיובי הקהל, והם: רבי אהרן בר שלמה בן מלכה, ורבי אהרן בר סלימאן בן סמחון מחותנו של רבי חלפתא, ורבי שמואל בר מרדכי בן אבימביל, שלשת האנשים האלה התקשרו יחד עם רבי חלפתא ורבי יוסף וישבעו זה לזה בנדר ובשבועה ללכת כלם ולהתיישב בא"י, אמנם רק רבי חלפתא ורבי יוסף נשארו נאמנים לשבועתם זאת, ואיתם שלשת האנשים ההם אחרי שהגיעו עד תלמסן אשר באלג'יר, התנתמו מיד ולא חפצו עוד ללכת.

הנובר וקינו של ר"ה, ומ"ש שחיבר רמב"ם אלפסי חידושים בתלמוד, זה הוא ע"פ מה שמוכח מדברי החוריא בש"ה ע' רמב"ם ע"ש.

(א) שו"ת רשב"ש סי' ת"ו-ת"י, ור"ג בוסתני לברו נזכר עוד אחריו זמן בשו"ת יבין וכוונתו ח"א סי' ס"ה וק"ט, ות"ב סי' ג', ומזה נדע שבאשר נתלק עם ר' אפרים פלקון היה עוד צעיר לזמנו, והארך ימים עוד אחריו שכמו מגורשי ספרד לפאס באשר הגנו רואים בתשו' יבין וכוונתו ח"ב סי' ג' הנז' שהרבה ההנגד ר' נתן ותכרונו מחכמו התושבים, לפסול את בהני האנוסים מספרד שהתייהדו בפאס, מלהתחוקם עוד כבהונתם, כב) נזכר בס' עפר יעקב שבסו"ם דעת וקונים ס' וארא, ע"ש.

(ג) הספור הזה כתבו הר"א רקוסקי בס' נדחי ישראל, מחיי האנוסים בספרד, אכן לא זכר את הסקור שממנו לקח תוכן הספור, ויש לחשוב שר"ד עראמה מחבר הפרוש על רמב"ם הנז' בשאלותיו ש"ה ואמ"ר תס"ה, היה אולי נכד הר"ד עראמה זה, כד) שם הרב הזה נודע לנו ע"פ מקורים שונים, בעל תיקון יששכר בסוף ס"א כתב "ובקשתי בקבור אחר שהקן רב גדול אחד החכם רבי לוי בן אליד ז"ל מהמעורב שהיה מצוי בידו", ובס' זבחי תרועה מר"ש בן וקא [ליוורנו תרל"ב] כ' בהקדמתו ומצאתי ספר ישו"ת כ"י מר' לוי בן אליד ומהוד דבריו ניכר שקדם בזמן למרן הכ"י ושם הדפיס מהישו"ת זה ג"כ קונטרס בדני טרפות שנכתב בשנת ש"ה ע"ש, אך שם עירו של רבי לוי ידענו רק ממה שנזכר עוד בשו"ת יבין וכוונתו ח"א סי' נ"ה, תשובה לוואהרן אל החכם ר' חלפתא יצ"ו בן החכם ר' לוי בן אליד נ"ע במקום דרעא ושם הוא

רבי יצחק בן משה חושטט מארין תאפילאלת [Tafilelt] וגר אחרי בן בעיר אורן [Oran]. שם התודע לרבי צמח דוראן שחי אז בתחלת המאה השלישית ויהי לו לידור ורע, אכן בכל זאת נמצא כי בשאלות אחדות—כנראה במרס ידע והכיר איתו—דבר הרי"צ דוראן אתו קשות ויזולל בכבידו (גה). עיר רב אחד חי אז—לפי השערתנו—בין המאה השנייה והשלישית, ושמו רבי דוד הלוי מעיר תמאגרות [Tamagrut] כנגד מארוקי, יש הרב הזה נודע לנו על פי איוה בקשות כ"י שחיברו ממנו (נו), ושמהם ניכר כי היה פיטן ובעל רעיונות נעלים וגם מקובל, ולפי הנראה שהוא זה רבי דוד הלוי מחבר ספר „המלכות“ בידיעת חכמת הצרוף, גם הס' הזה היה נמצא בכ"י ואיננו עיר כעת במציאות, ורק מהדוגמאות שישנם ממנו נראה שחובר בעמקנות נפלאה (גו).

המקור גם למה שיוזכר עוד אודות בניו של ר' לוי, ר' תלפתא ור' יוסי והכריזם השלישה, ונסיעתם לא"י.

כה) בשו"ת יבין ובעזו ח"א סי' ק"ט כתשו' לוואהרן, ושם בסופה הוא כותב לר' יצחק זה „נאם אחיך המשתוקק ראות פניך“ ואמנם שם בס' ג' כותב לו בתוך התשו' „ואשיב על דברים באו ככתבך ראשם שנגה ואחריות תוגה והנה הסכלת לכתוב דברים אשר לא בן והוצאת מפין... שבזשים גמורים... ורות נזורת מן האמת הלא תכלם לכתוב דברים בריות אותם מלבך... היו ראשו ראוי אתה לקצף גדול על זונך... תחזור כן“, ואין ספק שהוא כמו ששיערונו שאחרי התשו' הקשה הזאת הכירו זא"ו ויקיימו את זה בסופה.

כו) בקשה אחת ממנו מר"ד הלוי זה, באה לידי מכ"י ישן [והנה כעת בכית-הס' גנוי יוסף ואכרבנאל שבירושלים] וכראשה כתוב „בקשה נאה מהמקובל הה"ר דוד הלוי זצ"ל מן תמאגרות ושמו רשום בתוכה“ ותוכנה הוא ששצייר את נפש האדם בעוה"ז כאיש עומד בלב ים באניה מטורפת החושבת להשבר והרות נושאה הנה והנה, והכל בחרוזים יפים, וכן בס' שובע שמחות [ליוורנו ת"ר] קובץ פיוטים מחכמי המערב, נמצא שם פיוט אחד לרבי דוד הלוי.

כז) ספר „המלכות“ זה, בא זכרו רק אצל אוולאי בשה"ג ע' צרוף וע' מלכות וכמדבר קדימות ע' חכמת הצרוף, שם יאמר שהוא ראה בספר כ"י ישן בחכמת הצרוף והוא על י"ב דרכים, שבו נזכר ס' המלכות מר"ד הלוי תמ"ך זכו', והנה, ספר הצרוף על י"ב דרכים שראהו אוולאי בכ"י ישן, בא גם לידי מכ"י מאוחר אשר נכתב בעיר צפרו במארוקו, והוא בעת אצל הפרופיסור ברלינר נ"י בכרדין, וקצת ממנו נרפס בס' מאור ושמש מר"א קוריאט [ליוורנו תקצ"ט], ומתוך הדברים שבאו בכ"י ס' הצרוף הנו' בשם ס' המלכות לרבינו דוד הלוי תמ"ך, ניכר שר"ד הלוי זה חי במאה השנית, הוא מזכיר שם את החכם ריואל אבולפיא שהוא ר"א אבולאפית הידוע בן דורו של הרשב"א, והנה כאשר שם הצרוף כ"י הנו' שבפי שאדבר אודותיו הלאה במקום אחר מספרנו זה, הוא לפי דעתי הובר מאחד מרבני מארוקו במאה הרביעית, לכן קרוב לודאי שגם רבי דוד הלוי זה בעל ס' המלכות שרא נודע לנו עוד במקום אחר כ"א ע"פ ס' הצרוף כ"י הנו' נראה שהוא ג"כ חי במארוקו, וזוהו יוצאה השערתנו לנכון כי הוא הוא רבי דוד הלוי מן תמאגרות בעל הבקשה הנ"ל שיתואר גם הוא בתור מקובל.

פרק שביעי

גולי ספרד במארוקו.

המעבר החדש להיהרות במארוקו ע"י המגורשים מספרד ש' רנ"ב, תלאות המגורשים שבאו דרך חוף ארוילא, סאלי, לעראיישי, המחלה בפאס, שריפה גדולה, דבר ורעב, כוא משפחות גולים מפורטוגאל בש' רנ"ג, ר"י חייט ומלטוליו, מאתים נשים שהובאו לסאלי, שני חבורות גולים מפורטוגאל שנת רנ"ז וכניהם רבי ישע טוב לארמא, רבי יעקב לואל, ור"א סבע, וחתניו של רבי שמעון מימי, פליטת המגורשים המתישבים בפאס, ימי המנוחה, השפעתם של המגורשים והסתדרותם לקהלה, קנאת התושבים— היהודים כהמגורשים, מתלוקת ביניהם על דבר השררה הצבורית ועל דבר המנהגים בעניני הדת וכיתוד מנהג היתר הנפיתה בסירכות הריאה, התנגשות בין רבי משה הליואה רב המגורשים ובין רבי שלום מסנות מצד התושבים בענת ר"ס כערך, השנות ההתנגשות היא בשנות רפ"ו— רצ"ה בין גדולי המגורשים ובין רבי חיים גאנין והתושבים, כל פרטי המחלוקת הזאת על פי רבי חיים גאנין, הנצחון של המגורשים ובכושם את הקהלות בצפון מארוקו, מושבות יהודיות בהערים דאדיש ותוליש ע"י המשפחה פרץ ממגורשי ספרד, [ה"א רנ"ב—רצ"ה, 1492—1588].

מעט קט וליהודי ארץ המערב, לא היה נשאר עוד זכר ושארית להם בספרות ישראל, איתם המאירעות האחרונים שאירעו בקהלה המרכזית והחשובה, בפאס, כמעט כבו את הגחלת האחרונה וירפו את הנטע הרך שזה קרוב החל לעשות פרי אחרי התכוסה האלמוזחידית, קהלת פאס זו נקודת הכובד של כל הקהלות במארוקו הכתה על ידי מאורעות שנת קצ"ח ורכ"ה מכה נמרצה, שהביאה בעקבותיה דלדול והתרוקנות, ירידה וכליון חרוץ, להיהרות בארץ המערב בכלל, לולא שער מהרה נראו לה כגואלים המגורשים מספרד, שכריבוים ובחכמתם וחריצותם יכלו להשיב להיהדות המערבית את כבודה ולחדש את יפעתה, ובכן בה בעת שהיה לנו למתוח הקו— האחרון על ספרות יהודי המערב, בה בעת היא נפתח לנו מעבר חדש ואופק רחב ע"י גירוש ספרד שקרה אז, אמנם יכול וכלו המגורשים, למלא תפקיד גדול יותר, ונכבד כ"כ בארץ מקלטתם זאת במארוקו, ולהראית השפעה יותר מרובה ויותר רחבה, בהיות כי מארוקו היא היתה הארץ המושלמנית האחת היותר קרובה והנשענת על יד ספרד, ואשר גם מושליה היו מושלי חסד או ויראו חבה וידידות להמגורשים מספרד, אך ההשגחה העליונה כמו עמדה מנגד להם ותפריע בעד התישבותם של רוב גולי ספרד במארוקו, מקרים רבים ורעים התחוללו האחד אחר משנהו על ראשי ההמון הגדול והעצום ההוא של המגורשים שחפצו להתישב במארוקו, ויהמו אותם להכחירם ולגרשם בחוקה, ובה נשללה היכולת מרבים מהם מהשאר בארץ, ועמהם אברה היהדות במארוקו חלק נכבד וחשוב משפעת הגולים שיכלו הרבה להביא אליה ברכה רבה. ובה חדש, יותר מאשר קיבלה מאותו החלק המועט, אשר התישבו בארץ.

עוד בדרך רגלי המגורשים בשערי הארץ, מוד בעיבורם במעברות מארוקו בערי החוף, פגשו איתם תלאות וצרות רבות על ידי הנציבים-הניצרים אשר הפקדו שם מטעם ממשלת פורטוגאל, שלה נחשבו אז הרבה מערי החוף של מארוקו. הנציבים הנוצרים ההם שנאו תכלית שנאה את היהודים ויתנהגו עם המגורשים באכזריות נוראה, רבו אברהם ב"ר שלמה אדרוטיל אחד ממגורשי ספרד שבאו ישר למארוקי, יספר את מעללי הנציבים ההם ויתר הפגעים הנוראים אשר מצאים להמגורשים שעברו דרך ערי החוף ההם, ואלה הם דבריו: „לא „אכתוב זולת מקצת הצרות שעברו על המגורשים שנכנסו קצתם למדינת פאס „ע"י המלך הגדול חסיד מהסידו איה"ע מולאי ש"יך שקבל את היהודים בכל „מדינות מלכותו ועשה עמהם טובה ויש שנכנסו לם אלי [Sale] היושבת בקצה ים „המערב, ושם עברו עליהם צרות רבות ע"י הערל טומאש, והערל גוליאן, ושלחו „ידם בבנות ישראל ועינו אותם ועשו תועבות גדולות ונאצות אשר לא היה „כמוהם, עד שבאו למדינת פאס, ומהם שנכנסו למדינת ארוילא [Arzilla] ע"י „נמרוד הרשע ביסורים גדולים ועינוים אכזרים הוא הטמא שלישי מלך פירטוגאל „ממונה על ארוילא קונדו די בורבא, על כל הרעה אשר עשה ליהודים ואשר נעלם „מיד [וכשרצו] לבוא למלך קצאר-אל-כביר [Kasr El-Kebir] יצאו עליהם „הערביים ויתעללו בהם ויקחו את כל אשר להם והניחום ערומים אנשים ונשים „וטף קהל גדול, ומהם שנכנסו למדינת באדיס [Badis] על ידי מולאי מצנור „ועשה טובה גדולה לישראל עד שבאו לפאס בממונם וכל אשר להם, ומהם „שנכנסו לא לעראיש [Larache] ובזמן חזרתם לאלקצר יצאו עליהם הערביים „ועשו בהם שפטים גדולים, מהם מתו בצמא ומהם אכלו האריות ... ושארית „הפלטה הנשארת באה לפאס ונאספו שמה כל העדרים יחד גדולים וקטנים „חכמים ונבונים" א' ... סיפר אחר יספר כי מושל פאס ההוא שלח עיר להגודריט „האומללים בידי האיש אשר שלחו אליו מקרבם סוסים ופרדים ומורי דרך „להובילם אל מחוז הפצם, אך בהיותם בדרך מצאים הערביים ויתעללו בהם וכאשר „נשמעה השמועה הזאת להמחנה הנשאר בארוילא, נפלה עליהם אימתה ופחד „ויהיו צריכים להמיר את דתם ע"י הצירר קינדי די בורבא.

אמנם גם להפליטים ההם אשר נשארו מעט מהרבה ויכלו להגיע אחרי סבנות רבות לפאס, בתחילת שנת רנ"ג, מצאי אח"כ עוד פגעים נוראים, לראשונה נפגשו בעיני התושבים הערביים באותות משטמה וצרות-עין מידאתם פן יקר מחור צרכי אכל נפש לרגלם, אכן המושל ההוא מולאי-שיך שכ"כ היה טיב לבו ליהודים, גונן עליהם וגם חמל על העניים והאביונים שבהמגורשים וינהלם

(א) דברו ר"א אדרוטיל הם בספרו ס' הקבלה שנדפס במקורו ע"י הרכבי בסוף דברו ימי ישראל של גראטיף-שפיר חלק ו', והרכבי שם נתלבט למצוא את הערים, אלעראייש, ובאדיס, ולא מצא, ולכן הנני להעיר על מקומם, העיר באדיס היא [Badis] שעל יד החוף של ים התיכון במארוקו במחוז ריף [Er-Rif] והעיר אלעראייש היא [Larache] אשר לחוף ים האטלנטי במארוקו לא רחוק מעיר ארוילא הנזכרת ג"כ פה, ובשמה זה שכתבה ר"א אדרוטיל נקראה עוד היום בפי תושבי הארץ,

ויכלכלם בלחם ובמשאות כסף, אך ימים מיעטים עברו והנה נראתה בין היהודים המגורשים המחלה (הצרפתית) אשר לוותה את גולי ספרד כמעט בכל מקום ביאם, ותדבק עוד יותר במגורשי-ספרד אלה שנקצו וישבו בפאס והסביבה. המחלה החיא ועיד מחלות שיגות התחלכו או בקרבם במושך כל ימי החורף ותפלגה מהם חללים רבים וחיל גדול מאד מאד כ, עד שמפני זה גדלה שנאת עם-הארץ אליהם כי אמרו שרק הם המגורשים הביאו אתם את המחלה החיא למארזקן על כי מעולם לא ידעו אותה שמה באפריקה בכל זאת היה המושל מולא-שיך מושך עוד חסד להיהודים מגורשי ספרד „ובכל יום היה נותן מכיסו מאה פרחים לפרנס העניים שהיו מתים בשוקים וברחובות וכאשר לא יכלה הארץ לשאת אותם ציה ויקחו עבדיו לוחות וקורות וקרשים ויבנו בעמק אהלים קטנים ככף איש ואיש נחו היהודים וימצאו מרגוע לנפשם” וכן נמשכו ימי המחלה החיא עד ימי האביב של השנה החיא שנת ה'נ"ג, שאו החלה לחרול ותָרַף מעליהם, ואז מת גם רבי שלמה אדרוטיל אביו של כותב הזכרונות ר"א אדרוטיל הנזכר, החיא היה—כמו שיספר בנו עליו—„תלמידו של רבי יצחק קנפנטון גאון „ספרד ושימשו עשרים שנה ויהו בקו בתלמוד ובעת הגירוש יצא מספרד „בחיותו כבן שבעים שנה ויבא לפאס, ונפטר שם ביום ראשון של פסח בשנה „הראשונה לצאת בני ישראל מספרד” וכבן קרוב הדבר לומר שגם הוא—ר"ש אדרוטיל—היה מחללי המחלה החיא בה בעת שקרב קצה.

צרות אחרונות משכחות את הראשונות, כי בעיד לא נחו יהודי-ספרד מטלטולם ועמל נדודם, בא עליהם נגע המחלה החיא, ועיד טרם הספיקו להרגע מנגעיהם ומעיוצבם מפני תוצאותיה האיומות של המחלה, הדביקתם רעה אחרת יותר נוראה ומשכללה, וזה מה שיספר ר"א אדרוטיל הנזכר „ואחר עביר „הפסח באו כמה צרות על ישראל, לאחר שישבו במדינת פאס כמו שמנה „הרשים יצאה איש בתוך היהודים בחודש תמוז ונשרפו בשעה אחת כמה אנשים „באלו האש יצאה מן השמים... והיתה צרה גדולה אשר לא נהיתה מעולם „בצחי היום... ואחרי השרפה הגדולה החיא בא רעב ודבר גדול ומתו יותר „מעשרים אלף נפשות מוישראל במדינת פאס ובמדינות אשר סביבותיה כהנה „ויכהנה, ובעת שראו הרעה הגדולה הזאת חזרו לארץ אדום כי אמרו כלנו מתים ומהם „נסו לאהלי מואב וישמעאלים ומהם מתו ברעב בשוקים וברחובות ובנות ישראל ערומות”... הנשארים הרבה מהם נאנסי לשכון בשדות ולאכול חציר ככהמה, וכיום השבת כיססו את הצמחים בשניהם, ויתנחמו בצדקתם כי לא מחללים הם את השבת לתליש כידיהם, היו אבות אשר מכרו אחר מילדיהם לתישבי הארץ הישמעאלים לתת לחם לילדיהם הנשארים, והקנים ההם התעמרו בילדי היהודים ההם ייעבדו אותם עבדות עבה, היו אמית רחמניות אשר בידיהן המיתו את ילדיהן לבל תראינה עיניהם כמותם מולעפות רעב, יש חיבלי אניות נוצדים אשר עמדו על החוף סאלי [Sale] ויראו קביצות ילדים מילדי ישראל קישישי עשבים

להחיות את נפשם, מצאו חפץ ברעבינם זה למושך ברשתם הרבה ילדים אשר נגשו אל החוף להשתחוות להם בעד פרוסת לחם, וימשכו אותם אל אניותיהם ויקחים שבי ג', האבורים האלה אטמו אונם משמוע זעקת האבות והאמות האימללים שרבים מהם קצצו הימה להציל את בניהם ובנותיהם בהתחננם לפני בעלי האניות להשיכם להסוואך הם לא כן, את הילדים הוכילו אתם לארצית רחוקות, מהם נתנו דורונות לשרי—מדינה ומהם מכרו אותם לעבדים.

נפלא הדבר כי גם אז בעצם ימי הרעה ההיא, ובתוקף הדבר והרעב ששרר במארוק, בעת שרבים מהמגורשים חזרו לארץ אדום, לקשטיליא וספרד, נמצאו גם אז כמה משפחות מגילי פורטוגאל אשר בהתגרשם משם על פי פקודת העריץ דון יואן, ואחרי שבעו נדודים שמו פעמיהם לביא למארוק, בין הגולים האלה, היה רבי יהודה בן יעקב חייט (מחבר ה"פירוש" על ס' מערכת האלהות), הוא בא בלוית אנשים מספר אשר נשאו מן החמשים ומאתים איש שגורשו אתו יחד מארץ פורטוגאל, על דבר התלאות אשר מצאו אותם בכלל, ואת ר"י חייט ובני לויתו הפליטים הבאים למארוק, יוספר בהקדמתו אל פירושו ההוא וזה מה שסיפר אדות עינוי האחרונים: משם

ג) המקורים לקורות האלה של יהודי ספרד במארוק, ובמו כן גם יהודי מארוק התושבים שסבלו גם הם מהחולי והשרפה והדבר והרעב, המקורים לכ"ז הם מה שהיו כבר גם לעיני גראטין—שפ"ר ח"ו צד 371—369, ר"א אדרוטיל בקבלתו, שבט יאודה ס' נ"ג—נ"ט דבי אליאו קפסאלי החייט, בהקדמתו, ר"א סבע בס' צרור המר, ועוד, ולכן כרוב הדברים בזה נמשכתי גם אחר לשונם של גראטין—שפ"ר, ורק ע"ד המחלה שפרצה מיד בפאס כבוא הגולים שמה בתחלת שנת רנ"ג ותעש כס שמות, אין בהמקורים הנזכרים שום זכר לזה ולכן גם גראטין לא ידע מואת ויהשוב עוד כי בכל השמונה הדישום הראשונים ישבו המגורשים בפאס במנוחה, ובמו שכן ניכר גם מלשונו של ריא אדרוטיל, אכן ממקור כ"י נודע אלינו כי עוד בשמנת הדישום ההם לפני בוא הדבר והרעב פרצה מחלה רבה בין המגורשים ויהיו רבים תלליה, רבי הייס גאנין אשר שמו יבוא עוד לפנינו שהיה אחד מגדולי התכמים שבאו מספרד לפאס יספר כספרו עין חיים כ"י שנמצא בידו ובה יאמר, "ובשנת רנ"ב ש' מור"ה ישראל קצצו עלינו קצף וגורשנו מכל מלכות פורטוגאל שתיק טמאי והגוירה היתה רחופה שלשה חרשים ונתפזרו כל ישראל מרח ומערב צפון ודרום וקצת מהם באו למלכות פאס יע"א ואני באתי בתוך הגולים פה פאס יע"א בתחלת שנת רנ"ג ערב יום הכפורים, ובזמן החורף והסתיו של אותה שנה ש' רנ"ג עד זמן האביב מתו ממנו חיל גדול מאד מאד, ושנת נד"ר פגעו בנו שני משפטיו הדבר והרעב עד שהרבא מיישראל עברו ברית חלפו חק וחזרו למלכות קאשטיליא ואחר זה הזמן בתחלת ה' על עמן חזר וירחמם משנת ירח"ם (רנ"ח) והלאה בירכנו ה' . . . הנח מבואר שתיכף בכניסתם לפאס בתחיל ימי החורף מתו מהם חיל גדול מאד מאד, שזה כמובן היתה רק לרגלי המחלה שדבקה בהמגורשים כמו שנודע זאת עפ"י ליאו האפריקני שאנשי אפריקה תלו כי המגורשים הביאוה שמה אתם, ע"י בהערת שפ"ר צד 371 הערה 3, ור"א אדרוטיל שלא זכר מהמחלה כלל, נראה שרצה לספר לנו רק מהצרות שהתחידו להמגורשים באי מארוק, לא כן המחלה, דבקה כמעט בכל הארצות שנפוצו להם הגולים אז, גם דברו ר"א קפסאלי שזכר גראטין שם שכתב על מולאי—שיין, "שפרנס העניים שהיו מתים בשוקים וברחובות", מוכן שבינו אל הימים הראשונים שבאו — המגורשים לפאס, היינו בתקופת המחלה, ולא על ימי הרעב והדבר שאח"כ,

נסענו ובסוף שי רנ"ג אל הברכריאה של מלכות פיס בארץ ישמעאל אנשים רעים וחטאים להי מאד מה שהותיר הברד אבל הארבה וגם שם לא שלתי ולא שקטתי וישמעאל אחד שהיה מספרד דר במקומו ונזדמן שם כי גם להם נעשה גירוש, העיר עלי, כי בהיותי בספרד בזמן שקהלתי הקדש עשו שמחות על כבישת העיר גראנדה צויתי ליהודים שבמקומי שהייתי מרכיץ תורה בנייהם שיעשו צורת נביאם . . . והאמינו כן, אז הכיני פצעוני והשליכוני בכור תחתיות במקום נחשים ועקרבים ותיכף דנוני לסקילה והיו מבטיחים אותי שאם אמור דתי ישימוני עליהם לשר ולקצין מלכד מוהר ומתן ויהודה עוד דר עם אל ועם קרושים נאמן והאל אשר שמתי בו מבטחי כלבל עצתם עם היות שעמדתי שם קרוב למ' יום בחשך ואפלה בלחם צר ומים לחץ ודבקה לארץ בטני ברעב ובצמא ובחיסר כל, והעיר ה' היה היהודים אשר בשושן ד' ובאו שם לפדותני ונתתי להם שכר הפדיון, קרוב למאתים ספרים שהיו לי ואחר שיצאתי משם הלכתי לפיס עיר גדולה והרעב בעיר עד שהיינו אוכלים עשב הישרה ובכל יום ויום הייתי מוחן בבית הישמעלים בשני זרועותי עכור פרוסת לחם קטנה ודקה שאפילו לכלבים לא היתה ראויה, וכלילות דבקה לארץ בטני כריסי כרי ומפני הקור הגדול שבסתיו ושל שנת רנ"ד כי אין כסות לקרה וגם כי לא היו לנו בתים ללון בהם היינו עושים חפירות באשפות שבתוך העיר והיינו נכנסים לשם ואז נתקיים האמונים עלי תולע חבקו אשפתותי, ואחרי כן זכיתי לבוא למלכות נאפוליס . . . סופרים אחרים יגידו כי עוד היו הרבה משפחות שגורשי או מפורטוגאל על יד דון יואן (ובשנת רנ"ג) ויובלו על ידי חיבלי האניות למארוקן ששם התגללו תחת סבל הדבר והרעב ששרר בחוקה. מבין באי הגלות ההוא נמצאו גם מאתים נשים אשר חובלי אניות פורטוגאל הורידום במעברות פאס, וכלן יחד ישבו בחצר אחת בעיר סאלי כי נשאו עגנות, קצתן זקוקות ליבם אחרי אשר מתו בעליהן וקצתן אלמנות היות והם הישתתפו כלן להתעסק במלאכת-יד ותהפרנסנה ממעשה ידם בלחם ומים, ואת המותר להן נתנו לתלמידי בתי מדרשות (ה).

ובמקרה גולי ספרד בשנת רנ"ב בהתלאות אשר מצאי אותם בעוכרם דרך עיר החוף ארוילא לבוא למארוקן, כן היה אחרי כן גם מקרה המגורשים, בשנת רנ"ז (ו) מגירוש פורטוגאל, המגורשים האלה שנפל בגורלם לבוא למארוקן, הם

(ד) גראטין שם הבין כנראה את המלות היהודים אשר בשושן, (כמו שב"ה הנוסחא בהחייט מדפוס פירארא שי"ח והנוסחא שב"ח כרי מטובא, אשר בשרשין" מוסעת היא) כמליצה לקותה טהפסוק שבמגלת אפתר, ולכן השייטם מלשון החייט שהעתיק שם בח"ו צד 390, אכן לדעתי כיוון החייט אל העיר [Schechauen] בצפון מארוקן.

(ה) הספור הזה נזכר בשלשלת הקבלה, ובשכט יאודה (הוצ' ווינער) צד 110.

(ו) המאורע הזה של הפליטים הפורטוגאלים בירר גראטין בח"ו צד 393 ובציון י"ד, ועל פיו הצגתי את הדברים שבפנים, ורק כזאת אינני בדעה אחת אתו כמה שישעיר שם לאחר זמן יציאת שני החבורות מפורטוגאל עד לסוף שנת רנ"ח אחרי מות המלכה איובל ואישת דון מנואל, והנכון אצלי יתחל היה בש' רנ"ז זמן מועט אחרי הגירוש הפורטוגאלי וכן נראה גם מר"א אדרוטיל בקבלתו שממשוך כ"ה המאורע הזה יחד עם מאסרו של רש"ט

היו היותר אחרונים שבגולי פירטיגאל אך גם הגדולים והנכבדים שבהם, והם היו התנוי של הרב הראשי רבי שמעון מימי, וחכמיו שבעה רבנים, אשר אחרו ענותם בבית הסוהר בעניים קשים שמוחם מת רבי שמעון מימי מרוב מכאיבים, שלחו הם בפקידת דון מנואל ויכואי לארזילא, בפעם הראשונה באו בחבורה אחת ארבעה רבנים, והם היו רבי שם טוב לארמה, רבי יעקב לואל, ורבי אברהם סבע, והרביעי—ישעור עד כה לא נודע מי הוא—היה שמו לפי השערתנו רבי משה אלבאלנסי שזכרו יבוא עיר לפנינו בשמות חכמי המגורשים בפאם, החבורה הזאת היא הצליחה. לבוא עד מהרה מארזילא לפאם, אך היתה עיר חבורה שניה שבה היו התנוי של רבי שמעון מימי, והיא נעצרה שם בארזילא על ידי נציב פורטיגאל אשר אנס אותם לעבוד עבודת פרך ולחלל את השבת, וכן היו ונשארו זמן מה נענים ונדבאים תחת יד הצירר הנציב ההוא עד לאחרונה מתו כלם מות קדושים מעיצר רעה ויגיון.

ככה הסתערו הפורעניות והמציקות על ראשי המגורשים יוצאי ספרד יפירטיגאל הבאים מארוקו, ויכתים וירוצצים וירדכינים מנוחה, רק נחמה אחת היתה להאומללים ההם כראותם כי לב המושל פאם היה טוב אליהם ומרחמם, המושל ההוא מולאי-שיך ניד זאת עשה לטובת היהודים הרעבים אשר מכרו את ילדיהם בלחם בימי הרעב, כי מיד אחרי עביר הרעב העביר ברוז לכל עמו להוציא לחפשי את כל ילדי ישראל הנמכרים לעבדים, ולהשיב אותם למשפחותיהם (1). אכן, רישם כביר הראו המקרים הרעים והתכופים ההם כחוג

לארמה הכל בהוצאות הגזירה בש' רנ"ו, מעתה נבוא לבאר את השערתנו ע"ד הרב הרביעי שהיה בחבורה הראשונה, וכמו שכן יעיר ר"א קפסאלי הטובא אצל גראטיץ שם שבו שהיו ארבעה חסידים וכו', והנה ר"א אדרוטיל שם עד 28 בתוכירו את רש"ט לארמה יתארהו, "החכם החסיד הקדוש", ובגד 14 בותם בכלל תלמידיו ר"ו קנפנטון, "הרב החסיד הקדוש רבי משה אל באלנסי ז"ל והתמום גדולים... והרב הגדול החסיד ר' שם טוב לארמה הוא מגדולי תלמידיו ר"ו אבוזה ונשאר בבית הסוהר בפירטיגאל הוא והחכם מורי ורבי ה"ר יעקב לואל ור"א סבע וזאה"ב באו לארזילא... ועפ"י הרמיון הזה של התואר "החסיד והקדוש" שנותן ר"א אדרוטיל לשני הרבנים האלה ר"ט אלבאלנסי ורש"ט לארמה יש להביר כי שניהם הרש"ט לארמה בן גס ר"ט אלבאלנסי סבלו יסורין בעד הרת, והנה שם הרב הזה ר"ט אלבאלנסי שלא נודע לנו עוד ממקום אחר, אותו מצאנו בין חכמי המגורשים בפאם, כי היה לסופר הכ"ד בש' רנ"ז כפי מה שכתוב בס' תקנות המגורשים ע"י כפ"ה, וז"ב נקל להבין, כי זהו, ר"ט אלבאלנסי שהיה תלמיד ר"ו קנפנטון וישביל יסורין בעד הרת, וזוהו גם החשירה ניכרת בו הוא הרב הרביעי שנלוה לחבורת רש"ט לארמה ויבוא לפאם או בש' רנ"ז ובשנה הזאת נמנה לסופר הבר.

אמנם בן מזור הדבר מדוע ר"א אדרוטיל לא זכר גם אותו בפירושו כמו שזכר שלשת הרבנים האחרים בשם? בישוב לזה נראה לומר שבעת שהיבר ר"א אדרוטיל את ספרו היינו בש' ר"ע בכתוב בהקדמתו, היו או עוד השלשה רבנים החם בתוים, כאשר לשום אחד משלשתם רא כתב המלות "ו"ל" כמו שכתבה אצל ר"ט אלבאלנסי, בזה יונח לנו שמפני בן זכר במאורע הזה של בואם מארזילא לפאם, רק את שם שלשת הרבנים רש"ט לארמה ור"ו לואל ור"א סבע, ולא את ר"ט אלבאלנסי, שכבר הלך לעולמו לפני שנת ר"ע, וע"י במלואים מה שכתבתי בנוגע לרבי שמעון מימי הנזכר פה, (1) שבת יאודה סי' נ"ד,

המזן המגורשים הנודדים שבאו למארוקו, עשרות אלפים אכדו או ממספרם באסניית השנים ההם במשך ארבע השנים רנ"ג—רנ"ד, מי בדרך במעברות פאכו ימי בחילי, ימי בדבר וברעב, ורבים עוד מיהרו ויצאו לארצות אחרות או זזו לספרד ושם המירו את דתם, ובכן רק מספר מועט נשארו מההמזן הגדול של המגורשים באי פאס, אותם שיכלו להישאר ולהתישב סוף סוף במארוקו, בכל זאת יכלו הם למצוא בר נרחב לייעולתם ומקום הגון להתגדר בו, כי רק שנים מיעוט עברו אחרי תלוף ימי הרעב והמנוחה שבה לאיתנה, והנה תיכף יכלו המגורשים האלה הפליטים לבכוש להם מקום חשיב ולבצר את מעמדם, ויאצילו מרוחם גם על היהודים-התושבים, רבי חיים גאגין אחר מגדולי רבני הדור ההוא שהי בפאס ושמו יביא עיד לפנינו, יספר ויאמר (ה), "ואחר זה הזמן (אחרי הדבר והרעב) בחמלת הי על עמו חזר וריחמם, משי ירח"ם (רנ"ח) והלאה בירבנו הי בברכותיו עד שבנינו בתים ועלויות מרווחות בציור וכיור, יכירבני השי"ת בישיבות ותלמידים וכתו כנסיות יפיפיות בנויות לתלפיות, יספרי תורה מלובשים שש ומשי ורקמה ומעוטרם בכסף עד שיצא טבעו של האלמלאח (רחוב היהודים) בכל ארץ ישמעאל כהיום הזה" והנה אין ספק כי ההצלחה וההתפתחות המהירה הזאת של יהודי פאס בכלל—אחרי כל אותו החרם והשמזון של שנים הקודמות—היו רק בעקב המגורשים המתיישבים בחריצותם והצטיינותם.

אמנם אם כי יכלה קהלת פאס כמעט זמן להתגער ולקומם את הריסותיה הגה כהחלק ההוא שנאבד ממנה, נשלל זרם חשוב ויצאי הרבה אנשים מצוינים אשר לא שבו אליה עוד, ואשר יכלו—כמו שכתבנו—להביא אליה עוד כח חדש, וברכה רבה, מספר רב כל כך, יותר מעשרים ארף נפשות בפאס, ובמדינות אשר סביבותיה כהנה וכהנה אשר נאספו בימי הרעה ההם ועיד הרבה שחזרו לארץ אדום ט), ושרובם היו כנראה ממשפחות המגורשים, מספר רב כזה, לא מעט היה יכול להיות לבח אדיר ומועיל להתקדמות יהודי פאס וכל ארץ המערב, רב מאד מאשר יכלו הגשורים המועטים לפעיל, והנה מכל אותם האלפים שחסרו מפאס לא נדע רק אחדים מאותם שיצאו או בימי הרעב לארצות אחרות, הגדול שבהם היה רבי יעקב בירב, וכפי מה שיספר בעצמו כדברים האלה "ות"ל מיום הגרוש והשמד שבספרד, היותי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בעלי בתים יהודים במדינת פאס כמפורסם לכל העולם וההיותי או בן י"ה שנים ועדיין לא היותי בחתימת זקן והיו שם חכמים גדולים ועם היותי ברעב יבצמא ובחוסר כל לעולם הלכתי ברכי הי" לפי השערתנו התממה שם הרבי בירב בפאס רק מספר ירחים, ועיד בשנה הראשונה להתישבות גולי

(ה) בספרו עין חיים כ"א, והדברים המועתקים בזה הם תשלום לשונו המובא למעלה בהקרה ג', ומ"ש "עד שיצא טבעו של האלמלאח ככד ארץ ישמעאל" כמתאים לזה נמצא גם בישות יבין ובועז ח"ב סי' נ"ב "שאלת כי נדרת לילך ללמוד תורה בפאס" טובן מזה כי או אחרי הגירוש מספר שנים נודעה פאס למקום תורה מפורסם, (ט) לשון ר"א אדרושיל המובא מעלה בשנים,

ספרד בפאם בשנת רנ"ג בעצמה יצא רבי יעקב בירב, כנראה מפני אשר חזק הרעב, וילך לו משם מעיר פאם דרך תלמסן [Telemesen] ואלגיר, ללכת לא"י מחוץ חפצו י. הרב השני היה רבי יהודה חייט שכפי מה שזכרנו בא לפאם בשנת רנ"ג ויצא ממנו אחרי שנה בשנת רנ"ד מפני הרעב, וילך לאיטליא, הרב השלישי רבי דוד ב"ר שלמה בן זמרה או בן זאמירי, משפחתו זאת שמוצאה מעיר סאמירה בספרד, היתה משפחה גדולה ונכבדה וגם עשירה ובעלת נכסים, והם בני המשפחה הזאת וכניהם רבי דוד בן זמרה יהיה או בעת הגירוש ילד קטן בכך עשר שנים, באו בגולה לפאם, ומשם יצא רבי דוד בן זמרה לבדו או גם בלוית אביו אולי מפני הרעב וילכו לא"י, אף כי יתר קרוביו בני משפחתו נשארו ותיישבו בפאם ובערי הגבול כאשר יבוא זכרם הלאה לפנינו.

על ידי ההתמעטות שהתמעטו מגורשי ספרד בפאם ויציאת הרבה מגדוליהם ונכבדיהם בשנות הדבר והרעב, ניתן אז להתושבים וחכמיהם די אומץ לבלתי היות כפופים להמגורשים ולעמיד נגדם ביחס של איבה והתנגדות משך זמן לא מעט, רגשי כוון ומשטמה מצד התושבים אל המגורשים ניכרו עוד לראשונה בראשית. בוא המגורשים לפאם, ניכר הדבר שהתושבים ראו כי המגורשים המתושבים, שהצטיינו כ"כ בידיעותיהם והתייחסו גם במוצאם, יעיבו את פניהם ויקדירו את זוהרם של ראשי קהל התושבים וחכמיהם, ולכן הביטו עליהם במבט קנאה פנימית ויתאמצו איך להטיל דופי בהם ולהשפיל את כבודם, רבי נתן בוסתי (ע"י בפ"ו) וחכיריו חכמי התיישבים ערכו שאלה אחת לפנינו

(י) גראטין כת"ז צר 14 ושפ"ר במוצאי גולה כתבו בפשיטות שר"י בירב הלך מספרד לתלמסן ומשם יצא לפאם ויתפוש בה וישוכה גדולה עד בוא גורדו הספרדים לבכוש את ברבריה (בערך ר"ע) וחשבו כי מ"ש בעומר השבתה, כנגורוש של שנת גרו"ם [רנ"ג] באו לתלמסן... הר"י בירב ור"י קינן ודרשו שם בשבת אחת, היה זה לפני בוא הר"י בירב לפאם, אכן בכל הזכרונות כ"י שיש לנו על אודות הרבנים שהיו בפאם עוד משנת ר"ם ועד סוף המאה השלישית, אין שום זכר בהם כי היה הר"י בירב או בפאם, וכן במחלוקת ע"ד הנפיתת שודיע ר"ח גאנן ושזכור הלאה לפנינו אין זכרון להר"י בירב לא בין המתירים ולא בין האוסרים, ואדרבה הננו מוצאים בזה פליאה גדולה איך חכמי המגורשים בפאם החירו הנפיתת מכרי לשאלו דעתו של הר"י בירב בענין זה, מה? גם שבש"ת רשר"ם חיו"ד סי' מ' ומ"ב העיר שהר"י בירב מיתה בירי מי שרצה להנהיג הנפיתת בצפת ע"ש, ואיך יתכן א"כ שחכמי המגורשים בפאם יעשו נגד הגדול שבהם לו היה כאמת הר"י בירב בפאם עד שנת ר"ע כדעת גראטין ושפ"ר, כי על כן מכ"י נשפוט שפ"ש בעומה"ש כי היה הר"י בירב בתלמסן או היה בזמן שלאתר עצתו מפאם ושמשם עבר דרך תלמסן והשערותנו זאת היא הנכונה יותר וברורה, ולזה נוכל להשיען גם כמ"ש בהקדמת השו"ת רשב"ן שהר"י בירב בצאתו מפאם ללכת לא"י עבר דרך אלגיר ויעתיק דינים מהתשב"ן וכו', ע"ש, איך קרוב הדבר כי בה בעת שהיה באלגיר היה גם בתלמסן, ששניהם במחוז אחד הם, והנה עפ"ו צריכים אנו לומר כי המספר, המשת אלפים כתובים בפאם, שהיה לרב עליהם, ר"י בירב, היו כלם מהמגורשים, אחרי שר"א אדרושיל יחשוב כעשרים אלף שמתו בפאם בדבר וברעב, וזאת הבורחים והנשארים, ובכל אופן דברי הה' רזואניש כותב דבריו ומי יש' בתוגרמא ה"א צד 105 בהערה בתולדתו של תר"י בירב בזה, נכתבו בלי עיון.

ר"ש דוראן (יא) הרב באלג'יר או שבה; הם מביעים את רגשותיהם אלה, נגד המגורשים, או למצער נגד חלק גדול מהם, איתם שהיו אנוסים ונתתהרו. בשאלה היא ביהבים, על ענין אלו הנגזרים שבאין ממלכות קטלאן, וקשטילא ופורטוגאל, להתגיייר ולהבנם תחת כנפי השכינה ואימר כל אחד מהם שאני כהן... והרי אביהם היה ערל ועבוי ברצוני ואמי ג"כ לא היה לה כתיבה ולא קידושין, ואמם לא נזהרה בו' נקיים ינילרו מן הנדה והם נולדו מן הערלה" ברכות כאלה—שישים אחד מחכמי הרוד ההוא לא חשב לייחס ככה להאנוסים—הפצו רבי נתן ביסתי וחביריו להרחיק את המגורשים האנוסים ממשרות צבוריות ולהשאירם בודדים, אבן הר"ש דוראן בתשובתו, שם לאל את כל טענות ר"ג ביסתי וחביריו, וכה ענה להם, "המעין ברברוכם ימצא בהם שגגה גדולה לפי שהאנוסים הם תולעת יעקב ומתי ישראל נחשבים ואינם נקראים גרים כ"א בעלי השיבה וגר היא רק מי שיהיה גוי ונתגיייר... ואין האנוסים מיוחקים שיבעלו נדה ואפילו יהיה כן... ולמה באתם בעלילה זו על הכהנים האימוללים האנוסים בלבד... ולמה גזרתם על כלם שיהם פסולים... כי מה ענין זל"ז עד שאתם רוצים לפסול איתם... זה תימה גדול ולא יוכל שים אדם לתלום", אחד מרבני מארוקן ברוד החולף יספר לתימו כי "כאשר באו חכמי קאשטיליא מהגירוש לרוד ולהתיישב בארצות המערב טענו תושבי העיר נגדם בענין השררה כי להיותם מיוחקים בעיה להם תאית משפט הקדימה, וגדלה המחלוקת ביניהם עד שהגיע הרבר אל המלכות והנה כאשר עמרו חכמי קאשטיליא לפני המלך כמעמד תושבי העיר (היהודים) אמרו אליו דבר אחר לנו אלך, המלך שכל מי שיהיה בכחו לתת כתב ידו אל המלך להוריד מטר בעת שהעולם צרוך לו הוא הראוי להיות קידם, וכך היה. שלא זוו משם עד שנתנו חתימה ידם אל המלך ובוה יצאו המגורשים מאתו בכל יקר ותפארת" (ב) אמנם כי עור אין בידינו מקורות מייחזים דבר המחלוקת הזאת בין המגורשים ובין התושבים על אידות השררה וכביש הגזלות בארץ המערב, אבן זאת נרע כי ביניהם, בין חכמי המגורשים ובין חכמי התושבים, נמשכה מחלוקת עצומה בענין דתי אחר, אשר ארכה עשרות שנים ותגע עד לפני הממשלה הענין הדתי ההוא היה על דבר היתר הנפיהה בסדכות הריאה, ענין שהיה לנישא סכסוכים כאלה במקומות שמגורשי ספרד נפוצו בהם על כי דבר החיתת הזה נחשב בעיני היהודים התושבים למיור מאד ויתחדשו בגללו דברי ריבות והתנגדות בין התושבים ובין המגורשים, ולפעמים גם בין המגורשים בעצמם. (ג) ותענין הזה בעצמי הביא גם פה בפאס לזיו מחלוקת גדולה שמשכה בעקבה גם תוצאות מוגזרות, ולפי הנראה כי המחלוקת הזו בעצמה ששני הצדדים נתנו לה צורה של ריב דתי, היא שהסכה גם לנצחון המגורשים על התושבים לכבוש בירם

(א) שו"ת יבין ובוועו ח"ב סי' ג' ע"ש בתשובה הארוכה ההיא.

(ב) כס' נועם המדות טר' נתן עמרם כח"ב דף נ"ה בשם מר חמוי הרב הגדול כמהר"ר משה אנהורי ו"ל אחד מרבני המערב, ודבריו הועתקו פה בכתבם.

(ג) הרישד"ם או"ח סי' מ' ויו"ד סי' מ' ובספרו השו"ת עוד.

את רסן ההנהגה הצבורית, והריב הדתי ההוא קבל שוב צורה מדינית מפלגתית, סמעם זה חושבים הננו לנחויץ להציג פרטי המחלוקת ההוא, שעל פיה נוכל לדעת עוד, הרבה מחיי יהודי מארוקו, ופאם בפרט, או כזמן הזה בימי המעבר ההרש של התישבות גולי ספרד בארץ המערב, מצד אחר חשובים מאד לנו היריעות האלה על דבר המחלוקת הזאת בענין „הנפיחה“ על כי לא נמצא רק מקור אחד שזוכר אותה, והמקור הזה היחירי שעידנו בכתב-יד ולא נודע כלל, הוא יוצא, מפי מי שהיה הוא בעצמו עומד בראש מנהלי המחלוקת מצד התושבים נגד המגורשים, ולכן הננו צריכים להקדים בזה דברים אחרים אודותיו בפרטות. בין הגולים שבאו מספרד לפאם נמצא רב וגדול אחד רבי חיים גאגין הוא היה לראשונה גר בפאם, ובימי ילדותו נסע לספרד וילמוד שם לפני רבי יוסף עוויאל אחד מגדולי הרבנים בקאשטיליא, ובעת הנירוש נלווה אל המגורשים ויבא לפאם עיר מולדתו, ואחרי ימים נמנה לרב על התושבים, ביריעתו התלמידית שרבש לו בספרד התחרה עם חכמי המגורשים ויהי היא הרוח החיה שבין התושבים לחוק את ידם לעמוד בהתנגדות מול המגורשים בהענין של הנפיחה, כל פרשת מחלוקתם בענין זה כתב רבי חיים גאגין בקונטרס מיוחד שקראו בשם „עין חיים“, את קונטרסו זה שבו ישיב על דברי חכמי המגורשים ויחזיק את מנהגם של התושבים לבלתי אכיל את הנפיחה, כתב בהעתקות אחדות וישלחם בכמה קהלות מערי המערב למען לא ימשכו אחר דעתם של חכמי המגורשים, ומההעתקות ההם נשארה העתקה אחת בעיר פאם עד כה, יד שממנה הננו נוהגים פה איזה קמעים כסדר הקונטרס ולשינוי של ר"ח גאגין בעצם, המראים לנו בתמונה בהירה את כל ענין המחלוקת הזאת שעברה בין המגורשים ובין התושבים, או יותר נכון לאמר בין רבני המגורשים, ובין ר"ח גאגין בעצמו רבם של התושבים.

ענין המחלוקת לשם שמים שהיה בין ... על ענין הטריפוז בענין „הנפיחה כריאה נתחייבתי לרבר האמת משום דובר שקרים לא יבין ... ואען „ואומר אני חיים גאגין בעל מכאובות אשר מנעורי גדלני כאב וידוע חולי „הנזולה וכהגיע קרוב לימי הרעה השיגוני עונתי ... והכני בעיני החזורה „ומים הקבועים ולא יכולתי לראות ... ובימי חרפי מלטלוני הצרות והזמן „ללכת לבקש במלכות קשטיליא מנוחה למקום התורה כדי לשתות ממים „היפים ומצאתי מנוחה בבית החכם רבי ומורי מגדולי אותו הדור הה"ר „יוסף עוויאל ז"ל טו) ובש" רנ"ב שנת מור"ה ישראל קצפו עלינו קצף

יד) ככל הביבליוגרפים לא בא זכר הס' עין חיים כ"י זה, ואמנם הר"ח בן עטר כס' פרי תואר ס"ו ז"ל יזכירו וכתב שם שראהו בעוברו לעיר פאם, ובבן אין ספק שזוהי ההעתקה שראיתי גם אני שבאה לידי בשאלה מעיר פאם, וממנה השארתי אצלי העתקה מדויקת, וההעתקה הזאת שבפאם נכתבה לפי ההשערה בערך ש' ת"ן שהעתק אותה המעתיק "מכ"י קדום.

טו) אולי מפני המאורע שהיה בפאם בש' רכ"ה כמ"ש בפרק ו'.

טז) לפי דברי הש"ק וסח"ד בשטו היה ר"י עוויאל זה תלמידו של ר"י אבנהב

ונירשנו מכל מלכות פיראנדו... כהיום הזה יו, ובהגענו למלכות פאס מצאנו
 שהיה הודים היושבים תחת מלכות ישמעאל ניהגים באלו הטריפות כמ"ש הרמב"ם
 „וכפי"א מה' שח"ו המנהג הפשוט בכל ישראל הוא... וכל דיניהם ומשפטם
 ומנהגם מיום היותם לא היו עושים אלא עפ"י חבורה וקצת מן הטבחים שלנו
 ושל המגורשים) כביאם לכאן לפאס החוקי במנהג שהיה להם בקצת מקומות
 מקאשטיליא ולא הששו להא רתנן החולך ממקום שעושין למקום שאין עושין
 גותנן עליו חומרי מקום... עד שהתישבים בראותם לחכמי המגורשים וטבחים
 שהתחילו בכאן להקל נטו אחריהם וקיימו עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו
 ונתנו היתר בדבר שהיה אסור להם ולאבותיהם מימי קדם והחליפו דתם ומנהגם,
 וכת"ך זה הומן בשנת ר"ם פחות או יותר בא לכאן הר"ר שלום מסנות
 ממלכות תונס מגורי אבותיו והרגיש בדבר הרע הזה וחרה לו עד מות ואמר לנו
 שהלך עד ארץ הצבי ועבר במצרים ואשכנז לפי שהיה סוחר ונכנס בדוגיות
 ולא ראה מקום שהיו ניהגים בו כמנהג הרע הזה ודרש לתושבים והוכיחם
 על שעברו ברית וחלפו חק ולא שיה לו עם היות שהחוקו ידו רבי ומרי
 הה"ר יח' זל"ה וה"ר שמואל צבאה זל"ה ואעפ"י שהיו מחכמי המגורשים נשתדלו
 עמו להחזיר התושבים למוטב ולא שיה להם מפני שחכמי הקאשטיליא וכפרט
 הה"ר משה בן ח' ליו אה התיר לכתחלה לתושבי הארץ שיאכלו כל הנסרך
 בנפיחה ושלא בנפיחה הויך מתרי אוני דסריכן אהרדי וגברה יד המתירים על
 האיסורים והיו שם דברים כנו ה' יכפר בעד ומפני זה המחלוקת שעבר ועדיין
 הוא הוה שאינו מים עובר אלא מים קבוע רציתי מאמר א' להחזיק יד ישראל
 ההולכים ודלים במצות מפני אחיהם בעלי אנרופים שתקפה ידם עליהם להעבירם
 על דת לפי ענ"ד וקראתי שמו „עין היים"... להודיע בו כל מה שקרה לי
 על ענין הטריפות מושנת הרפ"ו ערב שבועות עד זאת השנה שאנו בה ש' רצ"ה
 אחר הפסח ואם יאמר האימר הרי אסור להחזיק בהמחלוקת עכ"ז כל מחלוקת
 שהיא לש"ש אינה מחלוקת כי בראותי זאת הצרעת פרחת בראש ובזקן עד
 שפרצו גרדי התורה גדר אחר גדר וכל הערים אשר סביבותינו הקרובות
 והרחוקות בראותם הקולות שהם מקילים כאן בהאלמלאח כלם חלפו ברית כי
 הם מתירים בנפיחה... ואומר

„ויהי היום יום א' ר"ח סיון הרפ"ו אמרו שקפץ בשבועה הנניד עמי שם
 טוב שלא יאכל נפוחה מפני מעשה שהיה יום ה' משבוע שעברה שיצאה
 טריפה מתחת יד הטבח של התושבים ותכף נתעדרו התלמידים ותלמידו בני

ועי' בס' הקבלה לר"א ארוטיל הוצ' הרכבי צד 13 שר"י עוזיאל ור"ם חליואה הנזכר
 להלן בסמוך שניהם היו חבורים ולמדו יחד ועי' עוד בהערה י"ח.
 יו) הדברים שנשמעו פה עד כהיום הוה" באו כבר למעלה בשם ר"ח גאנון,
 בפ"ו הערה ג' וע"ש בהערה ת'.

יח) השם נשמע פה כהב"י וכנראה שהוא ר"ו עוזיאל הנ"ל, וא"כ נדע שגם ר"י
 עוזיאל היה מן הכאים לפאס וימת סביב שנת ר"ס, ועי' עוד בפרק שאח"ז במה ששייך
 לשמות הרכנים שיוכיר ר"ח גאנון,

פאם התישבים לאמר עד מתי יהיה זה לפוקה ולמזכרת עין הויאך אפשר
 שמה שהיו אבותינו מוכרים לגוים בדמים מועטים אני איבילים אותה בדמים
 יקרים וקצת נכבדי הקהל תישבו פאם או נתרצו קצתם אל קצתם ואמרו
 לעשית הסכמה שלא לאכול נפוחה ונשאו ונתנו בזה עד ששאלו לקצת חכמי
 פאם הקשטיליאנוש אחד לאחד דרך העברה ולא נעדי יחד ואמרו להם הענין
 שרצו לעשית והשיבים אחד לאחד בפ"ע הנה מה טוב ומה נעים מי יתן
 יהיה זה לכם כמה ימים וישנים וקצתם אמרו כמי כן אנחנו קונים ממקילין
 שלכם אח"כ נתרצו כל התישבים וכתבו זאת ההסכמה ביום ג' ימים לחודש.
 אתפקת אל גומעא אל מוקרא אל באהורא אל נקיה גומעת יהוד פאם אל
 שבולין ובראש כלם הנגיד המעולה ה"ר שם טוב בר הר"ר אברהם נ"ע באיין
 מן ליום ולקידאם מא יאכול יהודי שבילי נפוחה כשים צד בעולם ולא סאכיל
 לאחד מן יכולהא וגומיע מן וגאיוו עלי דאלך ויאבל נפוחה הרי הוא בנידוי
 גמור לכל עניניו ואיכל טריפית בפרהסיא וגומיע דאלך לא יתבת דינהא אל
 טאהיר לאינה קאעירא מן אל קויאעד הדין הקדוש וכדהלך ויפקא אן נעמלו
 חנות- אל גזארא ווחרנא וינבע אללחים כ"ף ינבע פי גומיע אלהוואנת פרין
 שום לא גיאיד ולא נקין אלא בלאיכתייא ואלעתיראל ועלי גומיע דאלך למרכור
 ויאפקו אל גומיע וצח גומיע ותאבת וכאן דאלך ד' בשבת ג' סיון הרפיו וכדאלך
 איצ"י הקהל הקי המקובין באין קדמו עליהום האד אל ארבע אסמי עלא חגית
 בדיקת הכהמות פי גומיע יצהרלהום ליחללו וליחרמו ועל דבריהם אין להשיב
 והים האיילאי אליסאמי ה"ר שמואל בן דאנאן. וה"ר זכרי הכה הן
 וה"ר שאול בן בא מו"ן וה"ר יעקב בן ליחסן ועמם הדיין רבי יחייא
 בן חמו גומיע מא עלאש ויואפקו אל גומיע אל האבת עלא גומיע מא דכרנא
 והבל שריר וקום יש) ואלו הם העדים שהעידו ר' שם טוב ב"ר אברהם. ר' י
 שמואל ב"ר מימון אבן דאנאן. רבי אהרן הכהן ב"ר נחמיה. רבי שאול ב"ר
 שלמה בן דאניגשו. ר' זכרי בר נסים הכהן. שמון בר שאול הלוי בר שמון.
 יביום ד' בכקר למחרתי קראה כביהבנים וקבלוה כחרם ונדוי ולערב
 בא שמון ועירבב השמחה שאירע מנישה שמלמד א' שמו ר' אברהם ביכאם
 אמרו שאמר שמה טוב ומה נעים הדבר שעשו התישבים והשיבו לו קצת מן
 המגודשים והרי חכמים שכבר מתו לא עשו כדבר הזה והויאך אלו עישים כן

(יש) מפני שהלשון הערבי שבו כתובה ההסכמה הזאת הוא קצת משונה כאשר
 הוא הסדור במארוקן, לכן הולך העתקתה בעברית. הסבירו הקהל הקדוש והטהור קהל
 יהודי פאם צאצאי שביליא ובראשם הנגיד ר' שם טוב בר"א נ"ע כי מהיום והלאה
 לא יאכל יהודי שבילי נפוחה. . . ואין רשות לאחד שיאכלנה וכל מי שיעבור על זה
 יאבל נפוחה. . . איננו מקיים דינו כי הוא דין מדיני תמורה וכן הסבמנו שנעשה
 הנות לקצתם לבדנו ולמבור הכשר במחיר הנמכר בכל החנויות אין חסר אין יתר כ"א
 בשווי אחר, ועל כל זה הנוצר הסבמו הכל ונתאמת הכל והיה זה ד' בשבת. . . וכן
 קבלו הקה"ק עליהם לאלו הארבע השמות על דבר בדיקת הבהמות בכל מה שיראה להם
 לאסור ולהתיר וע"ד אין להשיב והם אלו השמות הר. . . ובל אשר יעשו עשו וקיום
 על כל מה שזכרנו והבל שריר. . ."

„יאמרו שהשיב דברים מכוערים כנגד א' מהחכמים המתירים שכבר מת ב' ,
 „ועמדו תלמידיו ועשו מעמד ונדוהו בהכרזה בשיק של האלמלאח וכמו כן באו
 „לערים מניערים מן המצות ומן המעשים מכני התישבים ואמרו דברים אשר לא
 „בן על הקאשטיליאנוש שאוכלים טריפות וכשראי חכמו פאם זה כלם נתקבצו
 „הלילה ליל ה' והסכימו בנייהם וגורו נדוי על אלו שעשו ההסכמה שלא יזכה
 „זה הדבר לעולם לאסור נפיחה ובבקר שאלו התישבים ובראשם הנגיד ע"י שליח
 „ששלח לו מה יראה לי בזה הענין בהסכמה שקיבלו עליהם התישבים ועל הנדוי
 „שגזרו עליהם החכמים וזכה היום יום ה' בבקר יום אשר חרה אף ה' בכפר
 „אחר מת אפ"ל א"ל ת [Tafilet] על היהודים ששללו וכזוים הישמעאלים וכמו
 „בן הנשים הצניעות הם מסירות ביד ערלים טמאים ומטמאים, והספרים כמו בן
 „נמסרים ביד זרים נרמסין - קרועים שרופים מיד הישמעאלים שלחתי זאת
 „ההסכמה הכתובה מעלה ביד החכם השלם ר' יהודה ביסויא שיתקבץ עם כל
 „החכמים לראות מה יעשה בדבר המשפט מאחר שקדמה הסכמה לנדוי של
 „החכמים והלכו ונתקבצו כלם נכית החכם רבי אברהם דיליא ודי ליאין
 „ע"י בפ"חן וכשקראו להסכמת התישבים והגיעו לאות הסימן אפשר שטעו
 „כלם בהברת אית הסימן בין ג'ימל לדלית או טעה הסיפר בקביעות החדש
 „בין א' לב' . . . ומפני זה כתבו בתשובה שלהם שאחר שגזרו עליהם חכמים
 „נדוי בלילה הכריזו וקראו ההסכמה התישבים בה' בבקר וזה אינו אמת שההסכמה
 „נכתבה בני כסיין וקראוה למחרתה ודי בזה והתשובה שלהם היא זאת חכם
 „יצ"ו ההתימית למטה תמהנו עליך תמוחה גדולה איך לא יסרת והוכחת במילי
 „וישיתי לבעלי התקנה הזאת אחר שכל חכמי הרור י"צ גזרו עליהם נדוי לבל
 „ישבו לבסלה כיון שהדבר פשוט שכל חכמי ישראל הגדולים התירו הדבר
 „ועל כן אני אומרים שאתה חייב להיות אחר הרבים והגדולים ואתה תצוה
 „עליהם בגזירת נדוי גמור אל יודו עיד בדבר הזה וע"כ אנחנו בלנו פסקנו
 „שלא רק שראוי לעשות התרה להסכמה הנז' אלא שחייב נדוי כל מי שלא
 „יסכים עמו בזה וכך אני נוהגים עמו כמנודה ומוחרם שהדבר הזה שכתבו
 „היא עיקר מעיקרי התירה ואיכל טריפות האיכל נפיחה, הרי הוא דבר סרה
 „שהדבר היא מדרבנן ולפיכך הקלו בו גאוני עולם ודבר זה ידוע לתשיב"ד
 „והנה כלם עברו על דת שהכריזו וקראו ההסכמה אחר שגזרו עליהם נדוי
 „ובל מי שלא יחזיק בידו הרי הוא עובר על תורת ישראל . . . וחתומים אלו
 „ה"ר יהודה בר שם טוב, ה"ר יהודה עוזיאל, ה"ר אברהם דליאין, ה"ר נחמן
 „סגנאל, ה"ר יוסף בר משה מינרס, ה"ר יצחק בן יוסף נתון, ה"ר יוסף
 „טובי, ה"ר שלמה אבוהב, ה"ר יהושע קורקוס, ה"ר אברהם אדרוטיל,
 „וכשהחזירו לי התשובה אמרתי מי הם החתומים ואמרו לי עשרה
 „שנקראים עדה ואני בשימעי הדבר הזה הרימותי קולי ואקרא בקיל גדול . . .
 „ועקה גדולה ומרה, על אכירת הגמרא, וכיטול מימי השקדה בתורת ה' עד
 „שנכבו זיכשי ולא נשאר לנו בלתי אם גוייתני ואדמתני חימר חימרי ואוהבו

השררה והכבוד עובדי העישר וההוד, ומה נעשה ומה נאמר... שהרי פה העירה פאס אנשים ונשים וטף אמרו אינן היו טרפות מן השמים ולא קיבלום. מקבלי הדת קרומת יומים... ולכן אמרתי מי החכם ומי הנבון שיוכל להחזיר את העם הזה על נכון, ואעפ"י שאיני כדאי... אשיב לכם על הדבר הרע הזה ולכן אשיב לקצת מילין להשיבה שהשיבו חכמי פאס וזה... ופה מאריך המחבר ר"ח גאנץ להביא דעות הראשונים שאיסור הטרפות הוא מן התורה ועוד יש להכונה תימא גדולה על אלו האנשים ראשי הקהלות המגורשים שידעו ושמעו שבכל אלו המקומות הקרובות לנו והרחוקות בארץ ישמעאל איסורים מה שמתירים בבאן כגון האזא הקרובה לנו ומלכות תלמסאן כלו וכן במלכות תונס וכן דרעא וכן מחוז תירנא ומקום כפרים רחוק מעט מן [Maroca] ומחוז סיס [Sous] ומחוז גוזולא [Guezoula] שבכל אלו המקומות אוסרין הדבר שאנו מתירין ומוזכרין אותה לנו, ובאים לזאת אלמלאח הנגרים סוחרים אירחים ועניים עוברים ושבים לעשריות ולמאות ככל יום ואין אנו חוששים להאבילם דבר האסור להם אעפ"י שלא יהיה אלא מנהג בעלמא היה לנו להחזירם כ"ש שהדבר הוא עיקרו מן התורה ואין אני חוששים... ויהי לנו ולהם לחוש שלא להעביר את עם הקדש המגורשים וכן התושבים הבאים מארץ מרחקים מאחר שבכל מלכות ישמעאל אין עושים זאת הנפיחה אלא אחר שבאנו המגורשים מקאשטיליא ובכל מקום שלא תקפה ירינו עדיין אוסרים אותה, ולמה יעשי תורת משה בשתי תורות... והאל למען שמו יעשה שלום בינינו...".

„וכל מ"ש בזה הקונטרס וכל הראיות שהבאתי לא היתה כונתי אלא לדחות ולהרוס מה שכתבו לי החכמים בפני ואמרו שהטריות הם מדרבנן... והם עימרים בדבריהם כמו שלשה שנים ולזה לא סידרתי כל המחלוקת כלה שאירע לי בענין הטריות על סדר השנים בקונטרס הזה ולפי שיצא הקונטרס הזה מידי לקצת מקומות מקצו המערב לזה לא יכלתי לחזור ולסדרו על פי השנים שאכתב להלן ועתה אני חוזר וכותב קצת מחלוקת שעברה עלי משנת הרפ"ז עד ששלחו לי הקונטרס שלהם ואשיב על ראיותם שאינם ראיות אלא הרים תלויים בשערות ואבאר... ובשנת הרפ"ז בסיון י"ז בו יום ג' אחר שנתיעצו החכמים רבי יהודה עויאל ורבי נחמן ואולי גם החכמים האחרים נלוו עמהם והיו בעצתם ושלחו ה"ר יהודה וה"ר נחמן הנז' למכנאס [Meguez] כי שם היה המלך מולאי בוחסון שבאותה שנה מלך והלך למכנאס כדי להתפייס עם בן אחיו השר והטפסר מולאי מסעוד מפני הסכסוך שהיה ביניהם וגם כן היה שם הנגיד עמי שם טוב הראש שבתקנה וגם רבי יעקב רוגיליש שהוא גדול ליהודים ורצו לרוב אחיו והלכו החכמים הנז' תלמידי הה"ר משה חליואה כי הוא היה ראש המתירים והמקילים בזה הענין ורצו להעמיד דבריהם מצד המלך והשרים וגם מאת הנגיד עמי שם טוב וה"ר יעקב רוגיליש וחסו על כבוד רבם שהוא ראש המחלוקת בראשונה עם רבי שלום זל"ה, ועל זה החכם נאמרו איתם הדברים המכוערים ערב שביעות עד שנתקצו תלמידיו הנז' ונידו

להיר אברהם ביבאם הנ"ל והם הם שקיבצו כל החכמים אותה הלידה ליל ערב
 „שבועות וגזרו נידוי על כל תלמידי התישבים לבל ישובו לכסלה כמיש למעלה,
 ובאותה הלידה בעצמה ליר י"ח נתקבצו התישבים ועשו זאת ההסכמה וזה
 תורפה, כיום ד' י"ח סיון ש"ש הרפיו בשביל שיש לנו הסכמה על הנפיתה
 „שגזרו הקהל י"צ שלא לאוכלה ואירע מחלוקת על ההסכמה הנז' בנינו ובין
 „אחינו הקאשטיליאנוש יצ"ו על כן קבלנו ע"ע בשבועה ובנדוי ובחרם לדעת
 „המקום ב"ה ולדעת הנשבעים בשמו באמת בלי עלילה ומרמה שאנו כל
 „החיתמים הסכמנו לדעת אחת ונהננו רשות גמור להר"ר שמואל בר מימון
 „בן דאנאן והיר שאול ב"ר סאלם בן דאנינש שילכו שניהם יחד למכנאס
 „ע, הדבר הזה של הנפיתה להליץ ולטעון ולסתור דברי כל זוען ומערער
 „ולהמליץ בעד ההסכמה שקיבלו עליהם הקהל י"ץ ובכלל השבועה הנז'
 „קבלנו על עצמנו שאם יגיע הדבר לשום מלך או לשום שר ושלטין בעולם
 „ויהיה שם שום הפסד ממון על שום אחד משני המטינים האלו על כל
 „הפסד אשר חיו יפסידו מוטל עלינו החיתמים מטה וגם כל הקהל שנוציא
 „האנשים האלה מכל הפסד שיארע ח"ו להם לחיים ולשלום. ועד הכל נשבענו
 „שבועה חמורה בהקיעה כף ובהית לדעת כל הנשבעים באמת בלי שום
 „תחבולה ובכישור כל מיני מידעות . . . ותחמנו שמיטינו יחייא בן אברהם
 „בן חמו, זכרי בן נסים הכהן, חיים בן שם טוב בן רמון, משה בר יחיאל הכהן,
 „חנניה בן משה הכהן, יוסף בן מרדכי בן אלצפא, כהן בן נחמיה, חנניה בן
 „סלימאן בן אורב, משה בן מרדכי בן מריג, יעקב בן ברוך ו' לחסן, מרדכי
 „בן כמון, שם טוב בן משה אלנעים, צוה לחתום, שמעון בן מסעוד ו' מייארה,
 „לוי בן סלימאן פאמארג, צוה לחתום, אהרן בן נחמיה, יצחק פינטו, ימין בן
 „אהרן כוגולא, צוה לחתום נסים בר שלמה בן זכרי, צוה לחתום ימין ב"ר מיסא
 „בן שם טוב ו' זכרי, יחיאל ו' אקד, נתן ו' לוי בר סיסאן, זרח בר משה גיע
 „בן נונא ואני החתום למטה מסכים שאני מכנים עצמי בכלל ההסכמה נאם
 „הכוהב שמואל ברכיה מימון ו' דאנאן זלחיה ואני החתום למטה צעיר
 „החבירים מסכים להסכמת קהיק נאם החתום שאול בן שלמה ו' דינאש, הבקר
 „אור והאנשים הברורים שר אלו התישבים רדפו אחר החכמים הנז' וישיגום ופגעו
 „כמחנות המלך והטפסר באמצע הדרך והי ספר מחשבות ערומים במד מחשבתם
 „שר החכמים הנז' ונהרשלו ידיהם והלכו למכנאס אצל הגדולים היר יעקב
 „רובליש, והברורים הנז' חזרו עם מחנות המלך לפאס וערב שבועות באו החכמים
 „עם ר' יעקב לפאס וליל מוצאי שבועות שלח לי היר יעקב רובליש שרצה
 „לדבר עמי ואמרתי בוא יבוא ברנה מי יתן והיה שלום, ותיכף בא הוא וג'
 „אנשים מבחוריו ואנקה בידם והתחילו לדבר עמי בלשון רך ודברים רבים עד
 „שנהגלגל הדבר ואמר לי היאך אפשר שמה שהיו אוכלים אבותינו בקשמיליא
 „אתה אומר שהוא טרופה, ונזרק דבר מפי בטבעי הכעסן ואוריתי דמרתחא
 „לי ואמרתי שקר נחלו אבותינו ולמחר סיפר הדברים לחכמי פאס והיתה
 „מהומה גדולה בעם והעבריו קול לומר מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו

„לדבר נגד אבותיו יודעי דעה ומביני מדע... ואני אחר שהכני עוונותי
„כחזרת הייתי שוכן בשכונה פהכנים הגדולה של המגורשים אעפ"י שנית מדרשי
„קבועה בביתי הייתי יוצא לפעמים לבהכנים להתפלל עם הרבים... ובליל שבת
„שאתר זאת השבת לא הלכתי מפני החזקי והמחלוקת והיה שם אדם אחד
„שמו משה אביטאס שהיה יוצא וכא למלך מולאי כוחסון קודם לכן
„והיה לו על היהודים שררה, וכא למקימי ואמר באיזה מקום הוא יושב ע"ז הלז ועתה
„דעו וראו כי כל מי שיקום מפניו אמרוט זקנו ואייסרנו ושמעו הדבר הרע הזה החכמים
„שלהם, ר' יצחק נאה"ן, ור' יוסף מינדא, יצחקו בשומעם חירופיו וגידופיו שכך
„אמרו לי ובשיצאו הקהלות מתפלה ערבית היה משה הנז' מחרף ומגדף ככל
„זכרתו בי— ובתושבים ובהלמידיו שהחזיקו בידי עד שעמד אחד מהקהלות שהלכו
„אחריי לכותו לביתו ואמר לו אין מחזיק ביד החכם זולת תלמיד אחד שלו ויעקב
„כן ליחס שמו והוא דר בשבונתך אז חרה אפי ואמר לנו ונהרגנו ונראה מה
„הי חלומותיהם וההלמיד הנז' לא היה בחצרו באותה שעה, עינדנו בדרך והנה
„אנשים עיררתו והגידו לו איך הלכו לבקשו ולעשות עמו דעה וברח לו ונחבא
„אז הכלים— עד שנחפררה החבילה והלך לו אז הנגיד והגיד לו מה שעבר ולא
„השיבו דבר לפי שהיה מפחד ממה הנז' ולבקר יום השבת עצמו קודם התפלה
„חזר לנגיד והגיד לו מה שנעשה ונמלך עמו לראות מה יאמר לו אז אמר לו
„ךך אצל המלך הנה הוא בחצירו והוא ישפוט ביניכם כי אין דאל ידי להושיע
„איתך מידו אז הלך יעקב הנז' וקיבץ אחיו התושבים בפתח בהכנס שלהם והגיד
„להם כל המאורע, עורם נושאים ונותנים בדבר והנה משה הנז' עובר עליהם
„כמנהגו לחצר המלך והעיו פניו ואמר להם העידכם מחזיקים בדתכם ונשא עיניו
„נגד התלמיד הנז' ואמר הלא אתה הוא המחזיק בדבר הזה הרי אתה מוזמן עמי
„אל המלך והלך לו, אז אמר להם איתו התלמיד לחושבים הבי לכם עצה מה נעשה
„לזה ומה נשיבתו ומה יהיה דברי והשובותי אל המלך, והשיבוהו פה אחר, מוכרח
„אתה לילך אל המלך מצד המנהג והדת, ופחד לו לכך לבדו
„עם משה הנז' כי משה הנז' גדול בבית המלך מצד שהיה מוסר
„ומלשין, ופחד ג"כ לימנע מללך שמא יתחייב דבר מה אל המלך על פי דברי
„משה הנז', ואז חזרו ואמרו התושבים לא די מה שעשה כך בלילה אלא שיומין
„אוחך למלך, הנו מכס אחד וילך עמו אל המלך כי המלך לא יסבים לזה כי בן
„לא יעשה, אז אמר לו אדם אחד שמו משה בן בוריהמאת אני אלך עמך והלך עמו
„וקודם שיבנסו שניהם לבית המלך מצאו משה אביטאס שנכנס כבר לבית המלך
„והגיד לו דברים אשר לא היו ונתמא המלך חימה על התלמיד הנז' כי בן הגידו לו
„היהודים שיצאו מבית המלך ראה כי בלטה אליו הרעה מאת המלך, עורם
„מדברים עמו והנה מולאי מסעוד אחי המלך, ובן אחי המלך, כפי שכתוב למעלה
„כא לבקר למלך כמנהגו והתלמיד הנז' יודע היה למולאי מסעוד הנז' ורגז
„בביתו היה ומשמשו ופגע בו ואמר לו מה לך פה, וספר לו הדברים, אז נכנס
„משה בן בוריהמאת פעם אחרת עם אחי המלך הנז' וכשראו המלך שהיה שרוי
„בכעס על דברי משה אביטאס הנז' ועל התלמיד הנז' השיבוהו ואמרו לו שכל

מה שאמר לו משה אביטאם היה הרבר בהיפך, והגירו לו על זה נתייסרה
 "ואת המחלוקת בין משה אביטאם ועקב הנו' שיעקר המחלוקת היה על הנפיקה,
 "ובששמע המלך דבריהם שיערב הנו' עליב ציה המלך ואסר במשמור למושה אביטאם
 "בבית המלך עצמו וביד סרוסי שלח המלך מיד לאחר יעקב הנו' שיקבץ לו
 "כל מי שהיה בקשר עם משה אביטאם הנו' באיתה הלילה ימי הם שעמדו
 "עליו ימי הם החכמים המחוקקים במחלוקת והשיב התלמיד הנו' שהוא אינו
 "מכיר מהם שבאו עם משה אביטאם לפי שלא פגע בהם בעת שבאו לחצירה,
 "או דהקוהו לאמר גזרת המלך היא שחראה לנו החכמים שנפל ביניהם
 "המחלוקת בזה הענין, שבכל יום היתה מוהימה רכה בכאן אלמללאה על ענין
 "הנפיקה, או הלך עמהם יעקב הנו' והיציא לו קצת מכל החכמים הנו' מכל
 "בתי כנסיות יקבצים בבית הנגיד, או באי סרוסי המלך לאמר שהמלך גור
 "שיחני הקהלות מאתים אוקיות בקנס ונתני איתי הקהלות והמגורשים, וחתושים
 "עדיין הם מחוקקים במנהגם ולא שיה להם להמגורשים כל מה שעשו".

"אחר כך יים אי עמד אי מהתישבים בחפר ברית יקנה בשר מהמגורשים
 "ונתעוררו התישבים והלבו ואמרו לי מה זאת עשית ויצאה אמי שלומית
 "ודברה דברים גדולים נגדם יחרפה איתם ולנגיד רבי שאיל או הכיה פציעה
 "עד שהיה רמה שיתת ילבקר הוגד הרבר למלך ונתני על כך היחורים אלפים
 "אוקיות בקנס ובעידם מקבצים איתי קנס נתיעצו להם החכמים ונתני שיחד
 "לפדים אחד מגדולי סרוסי המלך שהיה גובה המס לאסור לתלמיד הנו' בבית
 "הסיהר ואסרו שלא ברשית המלך והלך מי שחלך מהמגורשים המלשינים והגיד
 "למלך כך וכך יש לי ועל כך וכך יש להענישהו ותגבה ממני כל ממני
 "קנס, ימפר מהשבית ערומים הציל אתי מידו ע"י מולאי מסעיד הנו' ויצא
 "לשלום, ולערב הסיבות הוסר המלך ממלכותי ימלך בן אחיו שהיה מלך בן
 "מלך שהיה למיתת אביו השעה חדשים והעבירו הנגיד עמי שם טוב ומני
 "תחתיו לנגיד לרי שאיל ברביה רבי שם טוב ברביה רבי שאיל ין רמוק,
 "ושנת הרפ"ז כיום אי ייה המיו היינו כסכנה גדולה במעט כסוים היינו לעמירה
 "דמינו מפני שבני המלך מולאי ביחסן שהיה כלוא בבית האסורים בבית המלך
 "נתקשרו עם רוב עם המדינה קשר אמיץ ונכנסו פתע פתאים עד פתח חצר
 "המלך התיכונה ימלך והטפסר לא היו שם במדינה מפני שהלכו למלחמה על
 "מראביש [Maroc] וסגרו הדלתים של המדינה ותפשים חיים מהם הרני בהרב
 "ומהם נתלו שהאל ברחמי רחם עלינו גדול הרועה מצילנו, ובשנת פר"ח (רפ"ח)
 "שבוע אחד קודם פורים לא היה לקצבים של התישבים בשר ובאי ואמרו
 "לנו תני לנו בשר ונאכל ואם לאי אנו הולכים ולקחום ממקילין של המגורשים
 "יעברו על הסכמתם במזיד או באינס ולא זכרו מה שקרה לנו במרבר באמרנו
 "בשבתנו על סוד הבשר ויצאתי מביתי והלבתי לבהב"ג של התישבים יים
 "שבת שלפני פורים והוכחתום על הרבר הרע הזה ... וכששמעו הרבר הקשטיליאניש
 "ובפרט החכמים הנ"ל שדם רבי יהודה ורבי נחמן באי כאף בחימה
 "ובקצף גדול אצל הנגיד שיתן להם רשית לעשות עמי רעה והנגיד דחה אותם

„וגער בם והלכו וניערו כלם והתירו רמי ואמרו כל הקודם זכה וכמה פעמים עשו כך והי' לא נחנם להרע לי, וכשנת טרף בתח' השנה „במרחשון היו מפתים המגורשים להתושבים ובפרט החכמים לימר שהסכמתי „יסברתי אינה רין עד שכתבתי הפסקים ישלחתי לכ'ר של התושבים וזה תירף „הפתקא, יודע למעיב שההסכמה שקיבלתם עליכם אין לה התרה... וכשנת רציה „זאת השנה שאנו בה אירע... וכששמעו זה החכמים נהקבצו כמה פעמים ובפרט „כמו ו' שבועות קודם הפסח ושלתו אחר הנגיד ר' שאול סיט ודברו עמו קשות „מפני מה אינו עוזרם מאחר שהם הרוב, ובאלו הו' שבועות שהיו חושבים עני רעות והיו נועצים להרע לי בכל כהם ויכלתם, והשי'ה מסבב הסכות ועצר את „השמים מלהוריד טל ומטר עד שהיה העולם בצער גדול מפני היוקר, וקצה „מהיהודים המגורשים שלחי מכאן חטים לארץ הנוצרים, וכשראו כל זה עם הארץ „הישמעאלים חרה להם עד מות ואמרו היאך יהיה זה בדהם שימותו בניהם „ברעב והיהודים שולחים חטים לארץ הנוצרים וחשבו עצות ותחבולות על עם ה' „להשמיר להרוג ולאבר את שונאינו עם המדך שהוא מגן עדינו, והיינו בצער „גדול, ולאחר כן כמו ששה ימים מחו' ניסן בא' בשבת התחיל ה' לפתוח לנו „שערי אורה ומיום ה' שהביאו לי הקונטרס שלחם והלאה פתח ה' את אוצרו „הטוב והיתה הארץ כגן רטוב והציל לעבריו מקטוב, ובתחלת הו' שבועות מבקד „בא אלי הנגיד ואמר לי עד מתי יהיה זה לנו למוקש שחך את האנשים ויאכרו „מזבחיהם אשר הם זוכחים וכשמעי זה הדבר כשל כח הסכל ואני זקנתי ושבתתי „ובני בעינותי אינם אתי כתבתי לו זאת הפתקא שיתננה לחכמים, וזהו תירף „הפתקא, התחום למטה אני מבקש מהחכמים השלמים הר' יהודה בן זכרי והר' „יהודה עוזיאק והר' נחמן ו' סונבאל והר' יוסף טיכוי והר' יצחק נאהון והר' „יהושע קירקוס, ומתמדי כל ישיבה וישיבה שיעיינו בזה הרין בכל אלו „הפוסקים... ולקיום כל הנז' אני נשבע בשם ה' שלא לערער עוד ולשמור פי „ולשוני מדבר עליכם סרה בענין זה כפי יכרת, חיים גאנין, ויום ה' ערב שבת „הגדול בא אלי הנגיד ר' שאול והביא לי הקינדרים הזה שלהם בידו, וזהו תופס: „ראשית דברנו ותחלת מעשנו... ופה האריכו רבני המגורשים להכריח „דבריהם על פי הראשונים והמנהג והביאו גיב הסכמת חכמי איפלקווא-להתיר „(ואחיב הם כותבים) ובענין ההסכמה אשר עשי אנשי הארץ (התושבים) על „הנפיתח שעשאוה כטריפת, כפי ניסח הסכמהם, והם שואלים אם יש לזה התרה, „אחרי העיון והשקידה ראה ראינו כי יש לה התרה... והסכמה כזו היה ראוי „שהיו בה רוב חכמי העיר או למיעוט כל דייני העיר... ואם כאולי יאמרו שהיתה „עם גדולי העיר שלפי דעתם הוא החכם ר' חיים גאנין, לאו כל כמינה שאם „הרכים חולקים עליו הלכה כרכים... הבלל העולה שיש התרה להסכמה זו מכמה „פעמים... די שהמנהג של חימרא כבר עזבוהו זה להם שלשים שנה בלי הכרח „אלא ברצונם ועתה אין אנו מכריחים להם אלא מודיעים להם... ולכן ראינו „לקיים מנהגנו ולחתים את שמותינו בכאן, הר' יהודה בן שמטיב בן זכרי, הר' „עוזיאק, הר' סונבאל, הר' אבוהב, הר' טיכוי, הר' מינדא, הר' נהון, הר'

אדרוט, הר"י קורקיס, ובראותי הקינדרים שלהם ראיתי בו... ולזה נערת חצני ואקנא קנאת הי לברר וללכך האמת ואשוב על ראיותיהם כי אינם ראיות... ותשובתי של ר"ח נאנין זאת ארוכה, ובה מתוכח עם רבני המגורשים בכל ראיותיהם שהביאו בקינדרים, ומרכר אתם קשות, ואמנם מתשובת ר"ח נאנין, זו נציג פה רק דברים אחדים המענינים להשתלשלות היתר מנהג הנפיחה בספרד וקורתיו... ואכתוב בראשונה מה שהסכימי כפלפולנה וכו', לזה אומר אני חיים נאנין תלעת ולא איש, מי הם חכמי פלפולנא שהביאו ומי אביהם ומי החכם שלהם שהרי העידו על עצמם מה החכם ומה מעשיהם שבתחלה הקנה שלהם העידו שמקורם לזה היו עושים על פי המחמירים לאסור כל הסרכות ואח"כ בעינות סיכב הי לנסותם על ידי הנוצרים שגזרו עליהם שכל טריפה לא ימכרו אלא ישליכו לבלעים והם לא עמדו בנסיונם וחשו על מונס ולא על כבוד קנם ואח"כ סיכב הי להם עד שאבדו ונתקיים בהם אשר דובר להרב אשר דבר דבר וכו', וכמו כן לנו ולאבותינו בקשטיליא המגורשים אירע כזה קודם הגירוש, ואמר מה שאירע לנו שמתרח שנת קנ"א וגזרות ושמדות של שנה קע"ב בכל קשטיליא וארנון וכמה מלכיות אחר שמתו קצתם בחרב, כמה וכמה קהלות נשתמדו עד שלא נשאר כ"א בי גי נגרירים בראש אמיר, וכל האנוסים שנשתמדו חזרו כהחבא לאחר זמן והיו מקיימים כמה מצות ובפרט שלא היו אוכלים נביות וטריפות, ובשמך המלך פיראנרו שחיק טמא ואיזכ הארורה אשתו קנאי קנאה גדולה לראהם משנת רח"ל והלאה שחקרו על הדבר התחילו לשרוף האנוסים מהם חיים ומהם מתים ונתיעצו לעשות סיג לחוק דתם המלך והמלכה עם כומריהם וגזרו אומר שכל האנוסים והנוצרים לא יאכלו מבשר שחוטף של ישראל ולא ישתו יינם שאמרו כמו שישראל אסור להם בשר הגוים ויינם, אף אנו נאסור עלינו כשרם ויינם, וכיו עשו לחוק דתם ואמונתם, ואנחנו בראותינו שהבשר שנמרף הוא מושלך לבלעים, בכמה מקומות בקשטיליא עמדו ובקשו עלות וסבות להפיל חומות ולפרוץ גדרות והפסו הקילות וסמכו על ר"ח... ודרשו אילי עת לעשות דהי הפרו תורתך... שהרי כמה מהם חזרו משומדים, אובלו בשר החזיר השקין והעכבר שיש מהם דאלפים ולרובכות בארץ הנוצרים כיום הזה... אבל אני ואמר מה שבא לירי והוא שזאת הצרעת והחולי הנדבק הוחל לבוא בקצת מקומות מקאשטיליא כמו עשרים שנה קודם הגירוש שבאו לידינו שלשה קינדרים, אחד לחכם רבי משה אגפראנני שהיה ראש ישיבה בכל דוכת? ואני הכרתיו, אף אם בעונותינו חזר והורה לקרא מהטעם שכתבתי למעלה מפני גזרת הנוצרים פיראנרו, וגם קינדרים רבי שמיאל בן אדעור ז"ל שנלכ"ע קודם הגירוש במעט שנים, וגם קינדרים החכם רבי משה איברביע היח מן אלקעא שהרי היר חיים קאלהוראני ס"ט ידעו והכירו קודם שנלכ"ע מעט מועיר קודם הגירוש, יאביא מעט מועיר מהקינדרים שלו ימשם הדעו עדות שקר שהעידו על אבותינו הקן, וז"ל ראה ראיתי דברי פיך חכם חן שכתבת על שפוט מנהג בארץ מגירך... וזה הזוית ואספרה כך היה מעשה שעניי ראו ולא זר בהיותי תלמיד בבית החכם רבי ומורי הרב רבי שם טוב

„אדקחתי ז'ל היה חצר המךך בכאן אקלעא והיה שם הנכבד החכם דון אברהם
 „כנכנשהי ז'ל רב כל קהלות הקי יצ'ו ממלכות קשטיליא והכמים גדולים שהיו
 „הולכים עמו לא נזכר שמותם והוגד להם המנהג הרע הזה שכן היו נוהגים
 „לברוק בעיר איקניא הקרובה אל החלול אשר בארצך ונתיעצו לשמוח לאוקניא
 „להביא את הטבח והביאיהו לאקלעא ושאליה על המנהג וזה השיב... והרה
 „מאד אל הרב ז'ל והחכמים, ותפסיהו והיה ימים במשמר ככבלים, והיה מן הרב
 „ז'ל להעבירו ולהענישו ולהלקותו אלא שבקשו הרבר הזה אנשים גדולים משיו
 „המךך ונעתר להם והעבירו ושחלו מאזי בנופת, וכתבו הרב והחכמים ז'ל אל
 „הקהיק מאוקניא על המנהג הרע הזה בדברים קשים, ועתה... ועירא דמן חבריא
 „משה אבידביע, ומבאן נ'ל אני חיים גאגין שלא התחיל המנהג הזה בקשטיליא
 „אלא כמו כ' שנה קודם הגירוש שהיו החכם ר'מ אבורביע העיר בזקנתי
 „שכתב זה הקונדרים על מ'ש שראה ביכותה, ובילותיה היה החיר דון אברהם
 „בן באנישתי רב כל הקהלות ממלכות קשטיליא והיה בימי המךך דון גוואן אבי
 „המרשעת איזבל שגורשה איתנו, וזה כתבתי לומר שחיו חכמי קשטיליא הראשונים
 „פרצו גדר וחלפי חק ולא נפרץ זה הפרץ אלא בקצת מקומות בקשטיליא מפני
 „המשדות מטעם שכתבתי לעיל... והיה לי מן הדין אלו מצאתי בני אדם
 „המסויעים אותי, אף אם האלהים הצילני עד כען וכן יתמיד, להיות לסמים
 „להרוג אי ליהרג על חילול ה' הנעשה בזה הארמלאת עד שנתפשט בקצת מקומות
 „מן המערב שאף אם יתרגוני מה בכך שהיו בזמן שהיו ישראל במדבר ועשו
 „העגל הרגו לתור עד שהוכיחם... ועוד מה שכתבו כי הרושכים ששואלים להם
 „מאחר שהם בעצמם החזיקו בזה הרבר ואני בעצמי הוא שנתמנתי עליהם
 „אעפ'י שאני כדאי... ועכ'ו במקום שאין אנשים מיניני דאיש, וכן חכירי שלמדו
 „לפני וראשי הקהל הם הם שהחזיקו בידי אף אם דלת עם הארץ וקצת קציני
 „סדים פרצו פרצו גדר והפילו החומה על צוארם שאמרו כיצד יהיה אחר עימר
 „כנגד עשרה, ומ'יש שקראו ההלכה עם התלמידים בבית מדרשם וגם החכמים
 „אלו עם אלו בפדפודם ובין מה שלמדתי בפלפורם הוא זה... זהו הפלפיל ששה
 „ראשי ישיבות עם תלמידיהם לעשרות ולמאות... נאם החותם חיים גאגין.

הנה העתקתי את כל החק הספורי שבדברו ר'ח גאגין הנזכר, בהיותי
 הוא מאריה דעיבדא ככל המחלוקת הזאת בין המגורשים ובין החושבים בענין
 זה של הנפיתח, מחלוקת שארבה כתשעה שנים, מדבריו של ר'ח גאגין אנו יודעים
 כי עוד פרצה מחלוקת כזאת בענין הנפיתח עוד בששים שנה קודם לכן, כערך
 שנת דים פחות או יותר, בין רבי משה הלואה הגדול שבחכמי המגורשים אן,
 ובין חכמי החושבים שמצדם עמד רבי שלום מסנית הרב והסופר שבא אז
 מתינים ויגר בפאס, וגם במחלוקת שבפעם הראשונה ההיא עברו דברי רוב
 ומרון והיו „דברים כגו" כמו שיספד ר'ח גאגין בתחלת דבריו.
 יאמנם עם כל ההתנגדות הנמרצה שהראו ותישבים, ורי חיים גאגין
 בפרט, לעצור בעד המנהג של המגורשים ההוא ומלפ'שט את הותר הנפיתח
 בפאס, הנה לפי מה שראינו אחרי כן יבנו המגורשים סוף סוף לגבור על כל

המכשולים ההם, ומנהג הנפילה ההיא יחד עם כל מנהגי קשטיליא בעיני הדת שהכניא אתם המגורשים לפאם התפשטי ברוב ערי המערב, והתישבים כמו המגורשים אחו במו ימצאי להם מהלכים ביניהם, ויפי הנראה שזה היה אהרו אשר רבי חיים גאון הלוחם הגדול נגד המגורשים הקץ לעולמי בסוף המאה השלישית בערך, שאו עלה ביר הכמי המגורשים לבצע את זממם, וגם מנהגיהם גם כל ההנהגה הצבירות, השררה, והדיניות, וכל מכשירי הקהלות ומשטרם נסכו מיד ויעברו לידו המגורשים, והתישבים נכלעו בקרבם ויתאחדו אחם בא, רק בדבר אחד נשארו התישבים נפרדים מעל המגורשים בפאם עיר עד הדורות האחרונים, בהשאוד להם בית הכנסת מייחרה שבה יתפללי צאצאי התישבים בניכס מיוחד ונבדל, ובית-הכנסת הזה שבעיר פאם, נמסר למורשה לצאצאי בני המשפחה "אבו-דאנאן עד היום הזהבם).

אך בעיר שבחבל הצפוני-מערבי של ארץ מארוקו בהערים הנחשבות לנביל פאם, בהערים האלה מכנאם [Mequinez] אלקצר [El-Kasar] וואדון [Onezan] באדים [Badis] דברו [Debdou] ערי החוף, טאנגיה [Tanger] טימיואן [Tetouan] סאלי [Sale] ארוילא [Arzilla] לעראייש [Larache] ראבאט [Rabat] אספי [Asfi] ובניהוק, היתה פעולת המגורשים ניכרת כל כך עד כי כמעט לא ניכרו עוד היהודים התישבים לפניהם, הנה בהחבל הדרומי של מארוקו, הערים הנחשבות לנביל עיר הראשה מארוקו [Maroka ou Marakech], שמה לא הביאה ההשפעה הספרדית של המגורשים, פעילה ממשית וניכרת, וזולת בערים אחרות כבמארוקו העיר הראשה בעצמה, יבעיר החוף מיגאדור [Mogador] וכן בעיר באגיש [Dadesch] אחת מערי השדה שבנכוד מארוקו, שם היה איזה רושם

א) הדברים האלה כי התישבים והמגורשים התאחדו אה"כ בסוף המאה השלישית או אולי בתחלת המאה הרביעית, ויצאים מבוררים מספר "התקנות" של מגורשי קשטיליא בפאם שיוצר עוד הלאה בפרוצת דבריו ושבו השתלפי בין רבני המגורשים בעלי התקנות גם אחדים מרבני התישבים כבני משפחת בן דאנאן וזולתם, והילך לשינוי של אחד מגדולי רבני מארוקו במאה התשיעית רבי יהודא בן עטר, שהוכיאו דבריו בישות זכות אבות (פיסא תקע"ם) סי' ע"ה שכתב, "תקנה שתקנו ק"ק פאם המגורשים גירוי אבתריהו בכל ערי המערב הוין מתאפילת ואנפיה, וטראביש [מארוקו] יש ויש, כל משפחה לפי מנהגה הדינו אותם שהם מורש המגורשים עושים המנהג ההוא ושאר משפחות יש שעושין מנהג המגורשים ויש בדת, אבל כל שאר ארצות המערב פאם ותיוואן ואלקצר וכל תליל התנא, ומכנאם, וצפרו, כלם כמנהג המגורשים, וק"ק סיבלייאנוס אשר בדוברו עושים המגורשים גיב אבל ק"ק תואו יש להם מנהג כפי"ע" ומנהגו טריפות של המגורשים הם שהרפים הד"ר ר"י נאטם בסוף סי' סקור חיים (דראחבוש תרנ"ח), ועוד נמצאו בהתקנות שונות ככ"י בעיר המערב.

ב) סדרו הפלה הנמוג בפיכבנ"ם ההיא של ק"ק התישבים בפאם, וקורות הביחבנ"ם, נדפסו זה כבר ע"י הדח"ג ר"א בן שמעון ה"ו רב בקארוו בשם "אהבת הקדמונים" (ירושלם תרמ"ט), והוא דומה קצת להסידור הטרופולי שפתי רגנות, (וינציא ולורנו תקצ"ו) היתה מהפוזים שבו הם מכנאן המשפחה אבן דאנאן הפטרוגים של הביחבנ"ם, והח' אדלמאן בחמרת נעזר בחקירתו צד XXI וכן סידור כ"י ישראל בפאם בביחבנ"ם אבן דאנאן וכדור שזהו הסידור בעצמו שזכרת, כי נדפס בירושלים אח"כ.

לפעולת המגורשים ועקבותם, וזלת אלה לא ניכר בכל הערים הדרומיות ההם אף רושם מה לעקבות המגורשים, והתושבים יהודי הערים ההם לא קבלו שום שינוי במעבר ההדוש הזה של בוא מגורשי-ספרד במארוקו, וישארו נופלים בערכם לעומת אחיהם יושבי צפון הארץ, כן כהליכות חייהם וכן במנהגיהם הדתיים וכידועותיהם, הסבה לזה מיכנה היא מאליה מפני כי מגורשי-ספרד עוד בעת בואם הצטמצם מישבם רק מסביב לעיר פאס, אשר בה נאספו שמה כל הערדים (כג') וכמובן גם אחרי כן, אחרי שהתפזרו המגורשים מחוץ לגבולות פאס, התפשטו אך ורק בהערים הסמוכות בחבל ההוא הצפוני, ולהערים הדרומיות באי רק אנשים מתי מספר.

באחת מהערים הדרומיות ההם, בעיר דאדיש שזכרנו, נמצאה אמנם קהלה חשובה בערכה ע"י אחת מהמשפחות הנכבדות מהמגורשים, שהתיישבה שם בעיר ההיא, בני המשפחה פּרִיץ, אחת המשפחות המיוחסות שביהודי ספרד ושהתייחסה כמוצאה עד לגלות ירושלים ומשבט יהודה, כאשר גרשו מספרד באו ישר עד לגבול מארוקה ויקנו להם בכסף מאת מלך מארוקה את העיר ההיא דאדיש שמצאו אותה טובה בעיניהם, הם ישבו בהעיר ההיא מאז שנים רבות ואיש זר לא התערב בקרבם, גם נשמרו לכלי התחתן במשפחה אחרת ויקחו להם רק מהינד משפחתם, לבלם היה נמצא אתם, ספר היחש אשר הביאו עמם מספרד ושבו נכתב התייחסותם מדור דור לבית אבותם עוד למן העת אשר הגלו מירושלים ועד אביהם הראשון פּרִיץ בן יהודה, בספר היחש ההוא נזכרו כל בני המשפחה גם אז בשבתם בעיר דאדיש, לכתוב בו איש איש את צאצאיו, כן זמן לא מעט נשארה המושבה היהודית הזאת, ובני המשפחה ההיא גדלו והצליחו בה וירבו ויעצמו, וכאשר לא יכלה אחרי כן העיר ההיא דאדיש לשאת אותם הוסיפו וירחיבו את גבולם בקנות להם עוד את העיר הסמוכה לה את עיר טיולית [Tulit] ועוד עד תחלת המאה החמישית (למכ"ו) התקיימו כל צאצאי המשפחה הזאת שם בשתי הערים דאדיש וטיולית, ובם נמצאו גם גדולי תורה ואנשים בעלי הון כדו, אך מאז והלאה לא נדע עוד מה היה בגורלם, וכנראה כי שטף הרדיפות שנרדפו יהודי מארוקה במאה החמישית כאשר נזכיר הלאה בקורות המאה ההיא, שטף ועבר גם לתוך שני הערים ההם ויעש רושם בם, כי לפי היריעות שיש לנו אידותם כיום, נוכל להגיד כי הרבה מהם מכני המשפחה ההיא פּרִיץ, שישבו כלם לדאשונה בשתי הערים ההם, נתפזרו ביתר ערי השדה שמסביב לגבול מארוקה ויש גם שנרדו הלכו לארצות רחוקות, ובשתי הערים ההם דאדיש וטיולית נשאר רק חלק מה מהם, וגם

(ג) לשון ר"א אדרוטיל בס' הקבלה, ועי' בס' ויאמר יצחק שו"ת טר"י בן וואליש הו"מ דצ"ו ע"ב ובס' צ"ד וצ"ה.

(ד) כל הספור ע"ד שתי המושבות היהודיות האלה מצאתי בהקדמת ס' פרח לבנון (כרלין תט"ו) מהמחבר ר' יהודה כ"ר יוסף פּרִיץ ועי' שם, גם בס' כנדי אהרן ומשחת אהרן (ליוורנו תק..). מריא פּרִיץ בהקדמה, והדברים האחרונים על אודותם כיום ישכתבתי בפנים, הם ע"י חקירה וררישה שחקרתי מאנשי עיר דאדיש שישנם באה"ק.

אלה הנשואים שזנו בתכונתם ולא נכדים הם כי צאצאי מגורשי ספרד המה, ואף שפתם המדוברת ביניהם היא השפה הכרבית, כשנביהם הערביים הושבי הארץ.

פרק שמיני

הדור הראשון להתיישבות גולי ספרד בפאס.

מצבם אז, שרני היהודים הקרובים למלכות ופעולתם, שנות בצורת כשנת ר"ף ורצ"ה, הרג ביהודי מארוקו בגלל שר יהודי כפאס שמו אהרן, שוד זכוה בכפר אחד בתאפילת, משפחות המיוחסות שביהודי מארוקו ושמות יתר משפחותיהם בכלל, „ספר התקנות“ של רבני המגורשים, ונשיתם להקל, שמות רבני הדור הראשון שבין המגורשים והתושבים, וימי חייהם, ידיעות אורות הרבנים, ר"ה גאגין, רש"ט לארמה, ר' משה לארמה, ר"א סבע, ר' יאורה עזיאל, ר' נתמן בן סונבאל, ר"א ארוזיל, ר' אברהם עזיאל, ר' יחיא בן המן, ר' שמואל ב"ר מימון ב"ר סעדיה בן דנאן, ר' מימון הנזכר נהרג על ק"ה, ר' חיים ב"ר משה בן חביב, ר' וידאל הצרפתי, ר' אברהם אוולאי, ר' משה בן צור הנקרא אברהם העברי, ר' רניאל ב"ר יוסף טוליראנו ראש חכמי קישטיליא, ר' יוסף הכהן, ר' שלמה בן מלך, ר' ישמעון בן לביא, ר' אברהם בן זמרה בעיר אספי, ר' חיים ביבאס, ר' יוסף גיקאטיליא.

[ה"א רנ"ד—ש"ל, 1491—1570]

על פי היריעות שנתן לנו ר"ח גאגין בהמשך ספורו ע"ד מחלוקת הנפחה (בפרק הקידום) יוצא לנו כי יחס המושלים או אל היהודים בדור ההוא דור הראשון להתיישבות גולי ספרד במארוקו, היה לו רע. וכהמושל מולאי-שיך בן גם המושלים שאחריו מולאי מוחמד בנוא) ומולאי בוחסון למריני-שלראשונה מלך רק כתשעה חדשים ושוב אחרי שהודת כשנת רפ"ז ממלכותו, שב וימלוך שנית הוא או אחד מכניו זמן לא מועט—אהבו את היהודים ויאיירו פנים להם, כנראה על כי מצאו כם חפין עיי הריצותם וכשרונם להפרכת המדינה ביחוד לרגלי היהודים המגורשים שהצטיינו כזה ביותר, רוב המסחר והתעשייה אומוניות וחרשת יד נמצאו אז—שנים אחרות אחרי בוא המגורשים לפאס—בידי היהודים ב), וכיניהם היו בעלי הון ועושר רב ויהיו נכבדים מאד בעיני המושלים והעם, במארוקה נמצא אז איש יהודי עשיר וחכם ויודע בינה לעתים אשר הביא מיכה

(א) ר"א ארוזיל בסה"ק שהיכרו כש' ר"ע כותב ג"ב בהקדמתו „זכרון מלכי פאס עד מלוך מלך מלכי צדק מולאי מוחמד בן המלך הגרול מולאי שיך“ והמלות „מלכי צדק“ יורו שהיה מולאי מוחמד טוב ליהודים באיכו.

(ב) גראטין-שפר היו צד 68 כשם ליאו אפריקנוס, וכן טכואר זה בדברי ר"ח גאגין שהועתקו למעלה צד 68 „ואחר זה הוסן משי' רנ"ח והלאה כירכנו ה'... שם ומשי ורקסטה... כהיום הזה“.

גדולה למושל הארץ והיה חשוב ונשיא פנים בחצר המלוכה ג), בפאס ידענו כבר שמה אנשים שהתרועעו עם המלך ושרי המדינה, והם השר יעקב רוגליש שהתלוה אל המצד מולאי בוחסון והיה גדול בעיני עמו ורצוי לרוב אחיו, ומשה אבוטאם שהיה יוצא וזא בכית המלך ההוא והיה לו שררה על היהודים. שניהם היו כנראה מאנשי המגורשים, ומבין התושבים היו עיר הנגידים היר שם טיב ב"ר אברהם ורבי שאול בן רמך והחכם יעקב בן ליחסן הלמידו של ר"ח גאון אשר החזיק ידו בעזרו כ"כ נגד המגורשים על ידי הירידות שרכש לו מכבר עם בן אחי המלך מולאי מסעוד, כן נמצא אז אחד מבני המעלה מנכבדי המגורשים ושמו שמואל באלאנסי—כנראה בנו של רבי משה או רבי אברהם באלאנסי מרבני המגורשים וע"י בפרק הקידם ולהלן בפרק זה—והאיש הזה בבשרונו ואומץ לבו היה אהוב להמלך ולעם והיו מראשי המדברים, בהריב אשר פרץ אז בין שתי משפחות בין בני-מרון השבט המושל עד כה ובין בני-כרף שחפצו לכבוש את המלוכה, עבר שמואל באלאנסי בראש גדוד של אלף וארבע מאות בערי מלחמה מוויניס, טירים ויהודים, ויצא וידחם נגד בני-כרף ויכס מכה נמרצה על יד העיר קוטה (Cental). בעיר אספי (Saphil) חי רב העדה רבי אברהם בן זמרה שבחכמתו היה לו השפעה רבה על תושבי העיר בכלל, ובאשר נסע לאומבויא רב החובל אשר למטרת פורטוגאל להעיר הזאת מצא לו עזר ברב העדה ההוא וכדופא יהודי אחד מיישבי העיר אשר היו למליץ בינו ובין בני עם הארץ למסור את העיר בידו 1508 רס"ו, כן עזרו שני היהודים יצחק בן זמרה (אחי הנ"ל?) ויהודי אחר ושמו ישמעאל את הפורטוגזים כאשר התקיימו נגדם בני עם הארץ בשנת 1511 (ר"ע). בעיר הזאת שהיתה נחשבת אז למכות פורטוגאל הוה ליהודים מטעם המלך עמנואל לשבת בה עפ"י הבר-מלך אשר הוציא ביום 4 מאי שנת 1509 (רס"ט) בין אלה שנושבו בה מכבר ובין אלה שבאו לשבת בה מחדש ואם בכל זאת ימצא המלך לחפצו לנרשם גם מהעיר הזאת או עליו להודיע להם שנתים ימים לפני הגירוש וחתם להם לצאת עם כל קנינם ורכושם גם הקנאי יוחאן השלישי אחרי גרשו ככה את שארית יהודי פורטוגאל הוציא את העיר אספי מן הכלל ואחרי שנים רבות (1538) נתן רשות ליהודי אספי לצאת ממנה ולשבת בארזילא (Arzilla) ה).

בכלל ניכר הדבר כי המצב של יהודי מארוקו ופאס בפרט בחצי הראשון של המאה השש עשרה (רס"ה) היה—כמו שבחכנו—לא רע ועוד עובדא אחת שהוכר לאשר השערהנו זאת הסיפור אצל כותבי זכרונות אחרים בשנת ר"ף (1520) שרר רעב נורא בפאס (מתו כל הבהמות ובני אדם הרבה מהו ומבני ישראל לא מה עד אחרו) כי עושרם ואיצרות הכר אשר היה אתם עמדו

ג. ד) גראטין—שפ"ר שם בשם הנ"ל ועמנואל אבוהם.

ה) מוצאי גדלה להח' שפ"ר צד 117—115, וע"י אודות ר"א בן זמרה הנ"ל להלן בפירקין.
ו) יחש פאס כ"י בשם ס' דברי הומים וזכרון לבני ישראל מר"ש בן דאנאן כ"י ואולי אל הרעב הוה כוזב בעל תקון וישכר (עבור שנים) דף ס"ה שכתב יזכורנו כשהייתי קטן במדינה פאס העיר הגדולה לאלהים כמעט שהיתה עצירת גשמים גדולה וגזרו החכמים על קהלותיה יצ"ו כל הי"ג תעניות והוציאו התיבה לרחוב העיר אבל מקטנותי איני זוכר מה קראו."

להם בעת צרה הריא, גם בשי רצ"ה—כמי שיוספר ריח גאנץ הניל—היתה שנת כצורת כמארוקו, והיה העולם בצער גדול" ובכך זאת לא נמנעו היהודים המגורשים מלשמות חטים לחוץ לארץ מבני להרגיש כהיוקר השורר בארץ עד שמפני זה חרה אפם של בני עם-הארץ ויחשבו עצות להרוג ולאבד את היהודים ואת המלך שהיה מגן עליהם לזאת שעד מהרה נפתחו שערי רקיע וירדו גשמים מרובים.

אמנם לפי דברי בעלי זכרונות אחרים קרו עוד אז בחצי המאה הראשונה של המאה ה־17, רדיפות גדולות ליהודי מארוקו, וספר רה"י החכם מו. קאזורלינג (1) יספר עפ"י מקורות אחרים כי איזה שנים אחר גירוש ספרד היה היה שמד גדול, העם הצורך התנפל בזעפי על היהודים ויבז את רכושם וגם עשה בהם הרג ואכזר רב. בפאם חי אז בעת ההיא יהודי אחד שמו אהרן (?) אשר היה חכם גדול משכיל ונכון דבר שידע לרכוש לו את לב המלך וימצא חן בעיניו מאד ויהי לו יד בכל עסקי המלכות, שנאת העם וביחוד כהני המושלמים גברה למלכם עוד יותר מאשר לאיש הזה על כי המה לו ב"כ חסד וגם נשמע אליו ויתקוממו עליו ויהרגו את המלך וגם את אהובו זה ביום אחו' ובו ביום נכנסו לרחוב היהודים ויהרגים וישמי איהם לבו ולמשסה את בתיהם החריבו וכך רכושם שללו למו. הד ההרג הזה נשמע ויתפשט כמרוצת הכרק גם ביתר ערי המדון, וכמקרה יהודי פאם קרה גם ליתר היהודים אשר בכל הערים הקרובות, ועל ידי השמד הזה רבים היו אשר המירו את דתם מיראתם אך בסתר לכבם נשאר נאמנים לדת ישראל. והדבר הזה לא נכחד גם מעיני המלך החדש שמלך על מקום הנרצח, ולכן הוא נתן צו לכל היהודים המומרים האלה כי הרשית בידם לשוב לדת אבותיהם בהנאי כי עליהם להכנע אל החקים המיוחדים האלה: לכל יובלו לנעול נעלי עור כאצילי הארץ כי אם נעלים העשויים מנעורת פשתן וקנבים, לכל יובל איש לרכוב ער סוס ולשאת כלי נשק, צריך גם ללבוש בגד העליון שחור, ובשים איפן לא יתנו על בשרם בגד מצבע ירוק, ועם כל ההגבלות האלה אשר צוה המלך ההוא להבדיל כם את המומרים, הרוב מהם חזרו לדת אבותיהם ויסבלו בדומיה, עוד אחרי זמן רב בשנת 1582 (רצ"ב) קבל הצרפתי אנדרוי די ספירוס—שבא לפאם—דשיון מהמושל מולאי איברהים לריב את היהודים

(1) כמב"ע Revue des Etudes Jewies XXXIX, 315 ff. כשם הסופר כרנאלדיס בספרו היסטוריא די לוס רייס קאטוליקוס I, וכבר כתבתי בפנים שהנני מפסק כאמתת הספור הזה ואני חושב כי נתחלק להם זה בהתאורע של שנת קצ"ה או רב"ה הנזכרים לעיל צד 46. טעות כזו היתה כנראה גם ליאטט שבהלק ח' מספרו צד 111 ואילך לפי מה שראיתי שהעתיק בשמו הד"ר נאכט בספרו מקור חיים צד 1 כתב שבזמן מועט אחר, הגירוש שלחו המושלמים את ידם ברכוש היהודים בפאם ויגרשום מחוץ לעיר לרחוב נפרד וכו', והרי הרחוב המיוחד ליהודים בפאם נעשה כבר משנת קצ"ה כמ"ש צד 41, ומדחא ליתא הא נמי מ"ש ששלחו ידם וכו' ליתא, יכול להיות ברור כי בזמן הדבר והרעב שהיו היבף בשנה שאחרי כוא המגורשים כנזכר כבר בפ"ו, סבלו היהודים מהמת עם הארץ המושלמים בקצפם וברעבונם, ובמקרים רגילים להיות בעת רעה כזו, אכן יאטט לא ביון לזה כלל.

והתוכח אתם בפומבי, אכן הם הראו אז אימץ לב וכשתי פעמים אשר התוכח אתם לא הצליח ולא יכול להעבירם עד דתם, ובאשר נואש מחפצו זה וירא כי לא יכול לתם שם קין לחייו, כל הרברים האלה הצננו על פיו של החכם סיפר דהיי הנזכר, אכן בהמקורות שבידינו אין כל דמו לשפוט על אמתתם אמנם זאת ידענו על פיו של ר"ח גאנץ (למעלה צד 161) כי בכפר אחר ממחיו הפילאדת בנגב מארוקו קמו הישמעאלים על היהודים ביום הי סיון בשנת רפ"ז ויעשו כם שמות, את נשותיהם ובנותיהם טמאו ואת רבושם שללו ויכונו להם, גם את הספרים לקחו וירמסו בהגליהם ויקרעו וישרפו אותם.

משפחות יהודי מארוקו בתקופה הזאת.

בטרם נחל לדבר מתולדות הרבנים וגדולי הדורות יטחי במארוקו כתקופה הזאת, מדור גירוש ספרד והלאה, מיצאים אנו לנכון להציג זכרון שמיה משפחות יהודי מארוקו שחי אז, כזה אפשר להביר גם את איתם המשפחות צאצאי המגורשים מספרד שנושכו במארוקו ושהיו לרוח-החיה בבר עניני הקהלות מני אז והלאה בכל ימי התקופה הזאת, להמשפחות הספרדיות ביתור אלה שהצטיינו בפעולתם בתירה ובחכמה כדורות אחרים, נתנו יהודי מארוקו כבוד ויקר מאד וזהם ניתן המיד זכות הקדימה בשררות ובמשרות צבוריות בכל ערי מארוקו הגדולות: פאם, מארוקה, מכנאס, מאנג'יר, דאבאט, סאלי, טימיואן, מוגאדור ועוד, עד להמפריץ גיברלטאר ח), הרבה מהמשפחות-הספרדיות ההם ידעו גם המה להוקיר את ערכם ולהתכבד על פני העם, הם שמרו גם טהרת הגזע והמשפחה לבלתי התחתן במשפחות לא-מיוחסות, ודור דור כתבו זכרון יחושם ועוד עד היום הזה נשמר אצלם סדר-היחש לכמה דורות, את סדר היחש שלהם כהכנים הם ברוב פאר והדר בה, כהתובה שבותכ החתן להכלה, ושני הצדדים החתן והכלה מובירים שם כהתובה את יחושם, מהמשפחות המיוחסות היותר מפורסמות בין יהודי מארוקו ושפעולתם נכרת עוד עד כה, נודעות ביתר משפחות האלה, אבן-דאנאן, הצרפתי, אבן-צור, מוליראנו, בירדוגי, סאיטראן, סירירו, אבן-זמרה, בן-עטר, ארמישנינו, אלכאו, עמאר, כיבאס, נהין, קירקיס, בן אלכלאין-כהנים, סקירי-כהנים ט), יותר המשפחות, אלה שפערו בזמן מן הזמנים.

ח) ע"י גם כהר הזמן, 1907 ג' 71 צד 3 אודות יהודי גיברלטאר.
ט) המשפחות האלה שבמעט הם ראשי הקהלות ומרכזי-האברוסין שביהודי מארוקו, לבלם נמצא סדר-יחש עד לכמה דורות, למשפחת "אבן-דאנאן" י"ח דורות, שמהם נזכרו אצל ר' סעדיה בן דנאן בע"ה המאמר על סדר הדורות הנדפס בהמדה גנוזה, ועוד נדבר מזה להלן במקומו, והיהם הוה בכללו נדפס בשו"ת אשר לשלמה (ורו"ש תרס"ד) ע"ש בהקדמה, למשפחת "הצרפתי", י"ג דורות ומקובל אצלם שהם מוצע רבינו תם ע"י גם כשה"ג להחיד"א אות "יוראל הצרפתי", למשפחת "אבן צור" י"ב דורות, "מוליראנו" ט"ו דורות עד לך, וממשפחתנו זאת נמצא גם במזקיקה, וזכרה כא כבר בהמאה הי"ג ע"י כהמליון 1889 ג' 55 בשם מכ"ע ספרד וי"ל במרדוד שרכ אתר או ר' יצחק מוליראנו חיבר בתכונה ס' רקיע עגול ורקיע ישר, נראה גם בהקדמת ר"י בן חביב 'ס' עין יעקב

ואלה שלא פערו — אי לא נדע אם פעלו — מאומה כספרות יהודי מארזקי אותם בכרך והננו מצוינים את שמותיהם. כפי מה שיבארנו לדעת.

אבודרהם אבוהב אבורביע אבוראדי אביחצירא אביכורה אביצור
 אביקציץ אבירגיל אברניך אברנאל אבילא די-אבירא אגווילוס
 בן-אגרייאן אדארוקי אדהאן אדרוטאד אדרעי אושירין אוחיון
 אוחנא אנראן אזראב אזולא בן-איראל אנקוט אזאנורי אזאוי
 אונאחי אזראד בן-אחרפי אטימאר אינכישו אנסאס אטבו אטבא
 אל-בדנני - רוייס בן-אליר אבראהנין אלמושנינו אלשיך בן-אלישע
 אטכחאר אטחראר - כהנים אדעגיימי אלכייס אדקבין אדמאליח
 אדמרארסי אלנקאר אלשקאר אלפאסי אקאיים אקארזגי אקקעי
 בן-אמיגז אמולג בן-אמאלא אמיגז אמסירי אמססם אנהורי בן-
 אנקאב אנפוי אסאיל אסיאי אסירין בן-אספאני אסודרי אסבאג
 בן-אסיגיאד אסקרא אפלארו אפרייאט אצאייג אצבאן אצראף
 בן-אקדר בן אקקאב ארולוי ארובאש אראגוניץ ארוואח ארוואץ
 ארוימי אראניד אנקאיה.

באנין בהתית בחלוק בירוך ביאיניש-אומכריש (אי אונבריש)
 בירגיל ביזאנלו או אבוזאגרו בונו בווינו בוסידאן בוחביט
 בונאן בוטכור גם אביטכול בוחווא בן-ביעמוד בונפאר בועאש
 בונזרא בויטבילא בטאן (חללים) בטאני או בטאש בירדוגו
 ביבאס ביטין ביבי בילדיו בינה די בראניש בלאנסי גם אר-
 בלאנסי בנכנשתו בקיש ברובאכ ברגילון בר-ששת בן-ברוך בן פאהא.
 גאביוון גאנין גארסון גכאי בן-גינמים גדליה בן-גדעלו הלוי בן-
 גאזאש בן-גיזי בן-גניזי גייאן גם אלגייאני בן-גיסימו גיגי
 גיקאטיליא גיקון בן-גננון גריגוטה גרשון בן גיאקי.
 דאסה דונזיל דוסיאה בן-דוד-חיון בן-דוד-יוסף בן-דיגו בן-דודו
 בן דודן דונרון הטכונה דנין בן-דידי בן דרוש בן דראך אבן
 דנאן דיין בן-דן דאנינו גם דאנינוס דרמון.

שייביר את ר' אליעזר מליוראנו בלישיבונה שעור הרבה להתפתחות הדפוס בפורטוגאל עי'
 בדקדוקי ספרים כמאמרו על הרפעת התלמוד עד 28, וראה גם בשו"ת הרא"ם היא סי'
 ה' וח"ב סי'. ומהרי"ת סי' קע"ב, ושי' למזרא סי' קי"ח, יקרא דשכני, וטירת כסף
 הרוש א', שמות רבנים ממשפחה זו לפי המובן הפשוט כי השם, "מולידאנו" הוא, איש
 מולידא, וכ"כ רוואניש בס' דברי ימי יש' בתוגומה עד 66, אכן אבנתינו ספרו לנו כי מפני
 שבני המשפחה הזאת גורו- חרב על עצמם לכלי שוב עוד לספרד קראו לחם מאז
 מולידאנו, לאמר "מולידא-לא" בשפת הספרדית, ואמנם רבו ברור שנותי רק אנדה בעלמא.
 למשפחה "בירדוגו" ה' דורות, "סוריו" י"א דורות וקצתו נזכר בהקדמת סי' תוספי הרא"ש
 (ליורנו תקל"ז), אבן-זמרה עשרה דורות, בן-עטר ט' דורות, אלמושנינו ט' דורות, אלבאז
 עשרה דורות, אטבלאין ט' דורות, סקולי כהנים המשפחה הזאת מקומה ביהוד כעיר דיבדו
 [Debdou] שכולם מתייחסים למגורשי שביליא [Sewila], ואנשי המשפחה הזאת מיהסים
 את עצמם לצאצאי צדוק הבתן, וכי השם סקלי גימטריא צדוק.

בן-אל-הקבוץ בן הרוש השוחמי.

ראעננו ואקראט ואזנא וואעיט ואעקנין והיא בן-עקנין העתיקה
בן אלוואשי בן-וואליר בן-יהניש בן-יוחנא ווהמונין.

זאברו גם זאברה בן זאוון בן זכרון בן זיוא בן זכרי בן
זמירו גם בן זמרה בן זנו בן זקן בן זרי בן הזאר זריהן.

חאגיג גם חאגיו בן אלהאני בן חביב חמואל חרירה בן
חזתא חמי אבן-חיים בן אדהזאן חמואה חנוכה בן אהחנים

בן חמי בן חמים בן חמרין בן חנין חסאן בן חסין בן חסין חקין
חקיק חראר חרוש בן חרמין בן חרובי בן חרבין בן חאבו,

חאפירי בן חאטה חאריגאנו חאיריק חנני חאיטצק חולדאנו חיבי
חיב-עלם בן חירילה בן חיבו - לויים בן חאיריק חאיריק חאיריק

חריגו בן חאטפצי חאטפאד.
אבן - יורי - לויים בן יונס אבן יחויא בן יחיאל ידון בן ימין

יפדח בן יפנו יפדח בן ישראל בן יתאח.
בלאץ או אלבלאץ - בהנים כרפין בן כמון בן כסים וחללים

אלכראסי בן כעבאלו בן-אל-כפארי אל-כרחט אל-כרסאני.
לארירי לאטאר בן לאהון לאדירו די לאמאר בן לכיא לגראבלי בן

לדגאם לובאטין לוגאשי לואל די-לוייה בן לזראע בן לוחסן בן
לחרב או אלהרב די-ליאין לוכרושה בן ליכהי ליריאה לארטה

בן לחרויף למחרויף למדיוני לנייאדו בן לקיבי.
מאיטראן בן-אה-מאלקי מאמאן בן מרקוש בן מנרין בן מגירא

מייאל מונסניינו בן-מוסא מורטירא בן מורגיין בן מורינו בן מוזר
מחפוטא מטראני בן מייארה מינדה בן מכיר בן מלך בן מלכה

בן מרול בן ממין מנסאנו מנדיר בן מסנות בן מצובח מריגן
בן מר-יוסף בן מראני מר-עלי בן מרגי מרצייאנו בן משיח משיש

או משיש משקל מתתיה.
בן נאויס נבארו בן-נגאר נגרי בן נגמיש נהון בן נינו בן גונא נחמיאש

נחמני בן נחמן נעמיאש בן נעים בהן המכונה נהוראי נצאם בן נחמיה,
סאמנאנו-בהנים בן סאמין סבעין הסכעוני סורויאנו בן סיסאן

לויים י בן סוסי בן סונבאל סיטי בן סחיג סירירי די-סילוח סיסו
סירי-קארו הלוי בן סיניור בן סירוי בן סמהן סערין סקולי-בהנים

סלאמה סנאנין.
עבו בן עבד-אלרה בן עבד-אלחאק בן עברים עיוואד בן עזרייך

בן-עזרי עזכריה בן אד עיפיר בן עזרא בן עזראן עטיאה בן עטייא
בן עטר בן עיישן בן עיסי בן עלאק אלערוף בן אלערושין ערוש

(1) ע"י בהקדמת ס' תיקון ישיבת (עיבור שנים) והנה ד"ס בן ראנאן ישכרנו כפ"ד
ער 26 וזכור שם משפחה בוז אבן סוכאן והם בהנים, והוא בלא, ואין ספק כי איהו
שינוי היסטורי בלבד את בני המשפחה הזאת ויחליף בהונה בלויה.

עלון עמנואר בן עמארה עפאר בן עמרם עמיאל בן עמור ענקוניא
רענקארי אלעסרי בן עקיא עראמה.

פארמאני פאראח פאיון פאלקין פאלקאר (פולגאר?) פאריינטי בן
פנין פאראני פראווניל פיינקניס בן אלפוזאטי פוויארו פירסארו
פונין די פונטי פורטאל בן-פירת בן פחימה בן פחימא פונטאדו
בן-אלפירסי בן פישו פיסו פיימינא פיינטי פיידי פייצה פריץ פראנקי
בן פרג בן פרחון פריסויאדו בן אד פשהן פאליאני.
צבע צבאח צרוק אבן צור בן צולטאן בן צפת הרני צירוליה
צרפתי הצרפתי בן אצראקא צרויה.

קארו קאהוראנו קאסטרו די קאשטרו קאדירין קאלבו קאביסה
קארטווי (קרדווי) קבאלייארו קאדוס (קרוש) קוריאיט אל קונקי בן
קימא קירקוס קרסיינטי קירי קרויאל די קיאלייאר קטן בן קיקי
קמחי בן קנדיל אל קצבי בן קריקיב קריאדו קשטיאל.

בן ראש בן רבוח רבינו ריינו רואיף רוגאליש דושרני הודריגיו
בן רוזיו רותי או ארותי רופא רופורסאדו בן רמוך רקאסה.

בן שבת הרני אשכילי (מן שכיליא) אשקני בן אשימר שישנא בן שישן
בן שישן בן שטיין-הוייס שטרית בן אשיך בן שדום בן שלוש בן
שוחא שניאור בן שמלון בן שמעון בן שמחון בן שמנון בן שמיר
ובן שמואל בן-שענאן בן שעלון בן שפט בן שפירט המכונה בן
בריהמאט בן שקרון-הוייס שרביט ששפורטש בן ששון בן האנית
בן האזי בן תאבו בן תאכולית בן חגירה בן תימוזט אתורגמאן (יא)
בשמית המשפחות האלה של יהודי מארוקי נמצא כיש מהם שמקורם הוא
מהשפה העברית ויש ממקור השפה הערבית גם הברברית, אמנם חלק גדול מהם
חיצבו ממקור השפה הספרדית או נאצלו משמות מחוזית וערים שכספרד, ואלה
הם ספק ממשפחות מגורשי ספרד שנושבו במארוקי.

כבר זכרנו כי מיד אחרי זמן קצר להתישבות הרבנים המגורשים בפאס,
אחרי שרק הונח להם מעמל נדודם ומתלאותיהם, שמו את לבם לסדר את עניני
קהלם שהיתה לקהלה מיוחדת אך מצוינה ורבת-ההשפעה והיכולת, כל התקנות
הרבנים המגורשים אשר עשו ותקני להזקק הרה ומיכת הצבור, כהבי למשמרת
בספר מיוחד, הוא „ספר התקנות של קייק המגורשים וגדוליהם בפאס“ אשר היה
אחזב לאבן פנת היהדות במארוקי בכלל ול„שלחן ערוך“ שהכל סמכו עליו, ספר
התקנות ההוא יביל כל התקנות שנעשו ונחקנו מגדולי דורות אחרים זה אחר

(יא) רוב זכרון המשפחות האלו העתקתי מסדר גיטין ב"י טר"ו יעקב בן צור שחיבר
בפאס בע"ה ה"ט, וגדפנו בכמה שיבושים בשו"ת זכות אבות מר"ו קוריאט [פיסא חקע"ב] בן
דף נ"ד, במקצוע הנה של הקורת שמות משפחות בני ספרד, מקצוע שעוד לא נחקר
עד הנה, עסק באמונה ההבם הגדול ר"ש רוזאניש בס' דבריו ימי ישראל בתוגרמה צד
146 זאילך בסה שנוגע למשפחות הספרדים שבטורקיה וסוריה, אבן רוב משפחות יהודי
מארוקי, הנזכרים פה, לא באו שם, ויש לתוקר כזה לענות בס.

זה במשך שתי מאות שנים בערך (היא רנד-היס) ועל פיו נחתכים רוב דיני ומשפטי הדת בין יהודי מארוקי מבלי להשגיח כלל אם גם ימצאו חוקים עליו מהפוסקים היותר מפורסמים, לרוב. נמצא שרבני המגורשים נטו בספר התקנותיהם זה להקל הרבה (וב) עד שמפני כן נתפשטו בין יהודי מארוקי כמה מנהגים הרים הרחוקים ונבדלים מאד ממנהגי היהודים בותר הארצות ומהם ידענו כבר, מנהג הנפילה שפגש בראשיתו חתנות קשה, ובכין פשט סוים הותרו למרות מה שנמצאו עוד אחרים מגדולי רבני המערב בדורות האחרונים, שחפצו לבטלו (ג). וכן מנהג אכילה החגבים, שבכל ארץ המערב נוהגים; הם לאוכלם יר). וכן לישא נשים רבות, ועוד כאלה מנהגים שיש להם יחס-דהרת, ספר התקנות ההוא נכתב בעברית ורק תקנת אהרות, הראשינית, המה בשפה הספרדית בעוד היתה חיה בפייהם ומדוברת; בפיו הכל, כן נמצאו ענה איזה הקנות שנכתבו בזמן מאוחר, בלשון ערבית אחרת שהשפה הספרדית החלה כבר לחשכת ועל מקומה באה הערבית, הרבה מהתקנות ההם בכלל שייכים גם להמצב המדיני והחברתי של יהודי פאס, ומארוקי, וכס מזכטאת, צורתם ותמונת חייהם של ההמון, ושל הרבנים בפרט, הרבנים שחיו במשך הזמן החוא של מאתים שנה ויותר, מראשית המאה השש עשרה ועד המאה הי"ח ומספרם). שאולם, נזכיר הגאה בפרקים הבאים,

רבני הדור הראשון אחרי בוא המגורשים:

רבי משה אגבראהניץ רבי משה מאן רבי יצחק צרויה רבי בנימין ביה יוסף גבאי, אלה המה ארבעת הרבנים החזימים בתקנה הראשונה של ספר התקנות, למגורשי קשמיריא. בפאסי התקנה ההיא נעשית ביום שבת י"ב סיון שנת רנ"ה ונכתבה בלשון ספרדית, וכל ענינה כמעט על דבר ירושה, צואה, דמי הכריכין וקבורה, חובות, שעל האיש המת, וחילוק נכסיו, מיכן הדבר כי נעשתה לרגלי היוצאות המאורעות של הדבר והרעב, כמו שזכרנו בפרק הקודם כי היו נאלצים הרבנים ההם, או לתקן הקנות שביב היו נחוצות להשקט רוב ומרון בניגע לנכסי המחים או מפני הסכסוכים שהקרינה בין קרובי המת ויורשיו, התקנה השנית שבספר התקנות נעשתה אחרי כן בשנתים וחצי ביום שבת י"ב טבת שנת רנ"ז שאו התחילו כבר ימן טובה, לבוא, עג התקנה הזאת השניה חזמו רק שנים שבנראה היו ספרי הבנה, והם: רבני משה בלאנסי (ט) ורבי יעקב פריינט, וזה היה משירר גדול

(יב) לשון ר"י בן עטר מוכא בשו"ת משפטים ישרים (קראקא תרנ"ט) דף כ"ה, "כבר ידעת דרוב המנהגים פה פאס הולכים אחרי המוקל".
 (יג) עיי' בפרי תואר לר"ה בן עטר סי' ט"ל מה שצווח על זה ובתב שגם הר"י בן עטר היה אומר דאי איישר חיליה ובטלניה.
 (יד) עיי' באוה"ח סי' שמיני פכ"א ופדי תואר סי' פ"ה סק"א ומקור היום: מד"י נאפט עד מ' ובס' מלאכת הקרש. להרב שאירינו סי' שמיני האריך לקיים המנהג הזה של בני המערב וראה גם בהלכותן שנה שלישית צד 234 מ"ש כוה.
 (טו) ראה במיש אודותיו למעלה בפ"ו צד 54 ובהערה ו' ובתחלת פרק זה וואולי היה זה בנו של רבי שמואל בלאנסי תלמיד הר"י קפנטון.

וחיבר קינות בכ"ו שון והנה על פיו של רבי חיים גאון [למעלה צד 59] נראה לנו עוד רבנים שחיו או סביב לשנת ד'ס': והם, רבי משה הליוואה (י), הראשון שהרהיב עז להנהיג את הנפיחה ולהתורה לכתחילה אף להתושבים, ורבי יוסף עזיאל (י) ורבי שמיאל צבאח שהתנגדו לדעת ר"מ הליוואה ועם היותם גם הם מהמגורשים לא חפצו להסכים ולהתיר, והיפוך הם עזרו והחזיקו ביד רבי שלום מסנות מעור הונים שנמצא או בפאס ושעורר את התושבים וכבשל את ההתהד, רבי משה הליוואה ורבי יוסף עזיאל שניהם למרו בספרד לפני רבי שמיאל צבאח ויחשבו לגדולי תלמידיו (י), הראשון כא במשא זמן יחד הוא ודיש מסנות הנזכר עם ר"צ דוראן הרב באגנר או (י) ולפי הנראה היה גדול בתורה ועד שהרבה מהרבנים ששימשו אחריו נחשבו לתלמידיו. הוא זמן לפני שנת הפיו (ב) יעד מקימי נשארו תלמידיו הרבנים האלה: רבי יהודה ב"ר שם טוב בן זכר, רבי יהודה עזיאל (בנראה בנו או אחיו של רבי יוסף עזיאל הנזכר) רבי אברהם דליאון (אולי בנו של רבי יצחק רי דליאון) רבי נחמן בן סינבאל רבי יוסף ב"ר משה מינדא (או מינדס) רבי יצחק ב"ר יוסף נהון רבי יוסף טובי רבי שלמה אביהב (אולי בנו של רבי יצחק) רבי יהושע קרקוס רבי אברהם אדרוטאל בנו של רי שלמה אדרוטאל שמת בשנת הראשונה לבוא מגורשי ספרד בפאס (א), רבי יעקב אמיני, כל הרבנים האלה שימשו בדבנותם בעשרים השנים האחרונות של המאה השלישית מהם היה רק רבי אברהם דליאון שמת עוד לפני שנת רצ"ה (ב), וחמשת הרבנים רבי יהודה ב"ר שם טוב בן זכר, רבי יהודה עזיאל רבי שלמה אביהב רבי אברהם אדרוטאל ורבי יעקב אמיני ואלה זמן סוף המאה השלישית ובין החלת המאה הרביעית, עכ"פ לפני שנת ש"ה. כיו בהקנה השלישית מספרו התקנות שנתקנה אז בעשירי בניסן של השנה ההיא שנת ש"ה לא נמנו חמשת הרבנים

(טו) ראיתי מהם בתוך קובץ הקינות הנהוגים לאומנם במארוקו ובס' שירים כ"ו באוקספורד נ"ו 1169 נמצא שיר מיעקב פריינטי.

(טז) אולי הוא נבדו של ר"מ הליוואה הראשון שנזכר בשו"ת הריב"ש סי' ס"ט שצ"ה, שצ"ו, ושסמנו נדפס שיטה לפסחים (ירושלים תר"ג) ובנו הוא רבי יהודה הליוואה ראה באוצר הספרים לבן יעקב אות א' נ"ו 884 ושלפי החשערה כי הוא זה רבי יהודה הלואנה שנזכר בשלשלת הקבלה ובספר' כישמו בין המגורשים מספרד, שברור הוא כי ט"ס נפל בש"ק וע"ל ר"י הליוואה שאולי גורש מספרד לעת וקנתו יחד עם בנו זה ר' משה הליוואה,

(יז) ראה בפרק תקודם צד 59 הערה י"ו ו"ה, משפחת עזיאל היא אחת ממשפחות המיוחסות שבספרד כנודע ושלשלת גדולה של רבנים נמצא שיצאו מקרבה בפאס כמו שנזכר הלאה, אכן גם בטורקיה באו שמה רבנים אחרים ע"י בישוף אהלו תם סי' יא, ל"ג ע"ט, פ', קס"ט, ובשרשים ה"ב סי' קס"ה, מהרש"ך ה"ב סי' קל"ה קמ"ד וקצ"ה, בני אהרן סי' ב' צ"א ועוד כ"ט.

(יח) ע"י בהערת הרבני בסה"ק מר"א אדרוטאל צד 18, והרבנים מוכיחים כמ"ש פה, וכמטות נכתב לעיל בפ"ו הערה י"ו שהיו תלמידיו ר"י אבוהב.

(יט) שו"ת יבין וביעו ח"ב סי' ה' ע"ט, (כ) ר"ח גאון למעלה בפ"ו צד 61, (כא) ע"י למעלה בפ"ו צד 61,

(כב) כן מוכח ממה שנשמט שמו בין החתומים על הפס"ד ששלחו רבני המגורשים בש' רצ"ה לר"ה גאון ע"י לעיל צד 61.

ההם, אך החמשה האחרים רבי נחמן בן סנבאל, רבי יצחק נהון, רבי יוסף טיב
 רבי יהושע קורקוס, ורבי יוסף מינדא, הם נשארו עוד אז בחיים וימנו על התקנה
 הריא, ושלושה מהם והם ר"ג בן סנבאל ר"י נהון, ור"י קורקוס, האריכו ימים עוד
 אחרי שנת שי"א ויהיו נועדים בהתקנת אשר תקנו אז בין שנת שי"א—שי"א,
 ובמשך השנים ההם בעת שאחרים מהרבנים הנזכרים נפקרו מבין מעצת

רבני עדה המגורשים, היו עוד רבנים אחרים גדולים ונכבדים שמראו מיד אז
 מקימם, וגם הם רבם היו המה כעצמם ילירי ספרד ואך באו בהיותם עליו—ימים
 לפאם ושם רכשו להם את ידועתם בתורה, הרבנים האלה שמלאי מקום הראשונים
 נמנו אז בתחלה, המאה הרביעית ואלה הם: רבי אברהם חאגו (מת לפני ש'
 שכ"ג) רבי אברהם עזריאל (מת סביב לשנת ש"ל, ואילי היה בני שד ר' יהודה
 עזריאל הנז') רבי שם טיב ב"ר יעקב אמיגו (מת לפני ש' שכ"ח) רבי יצחק
 דונדון (מת לפני ש' שכ"ג) רבי שמואל חאגו (אולי אחיו אי בני שד ר"א
 חאגו הנז') מת סביב לשנת ש"ל רבו אברהם אלמושיניו (גד), רבי אברהם—בוטין
 (מת סביב לשנת ש"ל) רבי אברהם אוגוילוס, (מת לפני ש' שכ"ג) רבי יצחק בן
 פייש, רבי משה אבן משטיאר (שניהם מתו סביב לשנת ש"ל) רבי שמיאל בן
 גיקאטיאל (מת סביב לש' ש"ל), רבי אברהם בלאנסי, * (בנראה בני שד ר' משה
 בלאנסי הנז') למעלה] ורבי דוד בן סלימאן בן סמתון, שניהם היו סופרי הב"ר,
 והנגידים (כה) היו: רבי שי"ט ב"ר אברהם שהוסר מנגידותו אח"כ בשנת רפ"ז, בערב
 חג הסוכות, ור' שאול בן שי"ט בן רמוך שנמנה תחתיו, ואחריו ר' אברהם רותי,
 אלה הם גדולי הרבנים וממני העדה שק המגורשים שהיו אז בדור הראשון

להתישנותם בפאם, מחצי המאה השלישית ועד הרבע הראשון של המאה הרביעית (כו)
 זולת אלה ידענו כבר שמות הרבנים רבי שם טוב לארמה (לירמאן) רבי אברהם
 סבע ורבי יעקב לואג שלשה המגורשים מפורטיגאל שבאו לפאם (ע"י בפ"ז צד
 54) ומגורלי התישבים שבדור הזה ידענו ג"כ שמות הרבנים האלה רבי חיים גאנין

(ג) בשם בזה מצאנו עוד רב אחד בטורקיה או בדור הזה ע"י בשו"ת רלב"ה סי' קל"ד
 שהתום בש' רפ"ה, ובשו"ת אהלי תם סי' ר"ן ועוד, התום בין ר"י רצ"ה, ונזכר גם בשו"ת
 מהתיר"א ולא רחוק להיות כי שניהם אחד ומטורקיה בא אולי אח"כ לפאם,
 (ד) ע"י בהקדמתו לס' ירשי המצות מר"י אלמושיניו (ירושלם תרס"ח).

* נזכר גם ברברי ר"ש בן דנאן השני שהובאו בשו"ת זכות אבות דף נ"א סי' קכ"ו,
 (כה) התואר "נגיד" אצל יהודי מארזון ידוע הוא ראיש הממונה מטעם הממשלה להיות
 אמצעי בינה ובין היהודים, אך איננו גדוד בטעלה כהנגידות שהיתה במצרים, ובתורגמא, כי
 במארזון נמנה "נגיד" ככל עיר גדולה, והוא כפוף לרבני העדה,

(כו) הרבה מרבני הדור הזה שחיו בפאם, שזכרנו, נזכר שמותיהם גם בשלשלת הקבדה
 וס"ד בשמו בין שמות יוצאי ספרד המפורים בעולם, ובסוף כ' כ"ל אלה היו חכמים
 גדולים שנתגורשו מספרד ונתפורו בא"י ומצרים ופי"ס, ולפי שלא נמצא אצלנו וגם לא נשמע
 אם חיברו חיבורים הושמו יחד ומאלה נזכרו שם ר"י בן זכרי ר' יהודה עזריאל תלמידו (לפ"ד
 ר"ה גאנין היה ר"י עזריאל תלמידו של ר"ע תליואה, ויתכן שלמד אצל שניהם), ר"ג סנבאל
 תלמיד ר"י אבותב ר"י נהון ר"י קורקוס ר"י אמיגו ר"י דונדון ר"א חאגו, ובטעות נכתב
 שם סגיש תחת חאגו, ר"א אלמושיניו ר"א בוטין, ואיננו ר"א די בוטין בע"ל להם משנה
 כאשר חשב בעל סה"ד שם.

רבי שמואל ב"ר מימון אבן דאנאן, רבי יחייא בר ר' אברהם בן חמו, הדיון שר
התישבים, רבי שאיל בן שלמה דאניניש, ולמעלה צד 161

מכל הרבנים שזכרנו, שהיו בתור ראשי וגדולי המגורשים והתושבים בדור הזה,
אין עיר אתנו יודע עד כה מתולדותם ומפעולתם בשדה התורה, ורק אידות אחרים
מהם הנני נותנים פה את הידיעות אשר נודעו לנו.

רבי חיים גאנין, וזאת ספרו „עץ חיים“ שחיבר ע"ד מחלוקת הנפיחה אשר את
תיכני העתקנו בפרק הקודם, נמצא ממנו עיד בכתב-יד איזה קטעים והם „פירוש על
משנת ערוגה“ (שבמס' כלאים) ו„קנינות“ (אחדות נט), ומוזה יש לשפוט כי חיבר איזה ספרים
שנאכרו כבר, לפי הנראה כי אחרי ש' רצ"ה שבה גמר את ספרו „עץ חיים“, לא נשאר
עיד בחיים כ"כ, ואם נכונה השערתנו שכתבנו למעלה (צד 58 הערה ט"ז) כי יציאת ר"ח
גאנין בימי נעוריו מפאס היתה בשנת רכ"ה, יהיה לפי זה ימי חייו בע' שמנים שנה
פחות או יותר מעט. לצאצאי הרב הזה יתייחסו בני משפחת גאנין שישבו בירושלם
בהמאה ה"ט כהו.

רבי שם טיב לארמא—או לירמא—, חיבר „קונטרסים“ על שאלות ותשובות
והדושי דינים, וזכרו אצל אחד מרבני פאס בדור שאחריו, רבי שאיל סירירו, (ע"י
בפרק ט' אודותיו) הרב הנו בספרו „אורים ותימים“ כ"ה, העתיק הרבה דוגמאות וענינים
מס' הקונטרסים הזה של רש"ט לארמא, ומהדוגמאות ההם ניכר כי הוא ספר גדול
הכמות והאיכות, בהרבה מהם נגע רש"ט לארמא ביהוד כעניני האניסים ודיניהם, כמו
מימר שקידש בת ישראל, מילת בן שפחה שנתגירה, וכדומה, ומדבריו שמה ניכר
לדעת ג"כ כי היה גדול בכירו בעיני „החכמים מקשטיליא“ שזכיר איתם לפעמים ושהיו
כבר בפאס שבא לפני הוא רש"ט לארמא מפורמגאל, וכפי הנראה כי „ספר הקונטרסים“
הלזה, אבד זכרו כבר, ממשפחתו ואת ידענו כי חי עיד רב אחד בפאס או באחת ערי
מארוקי, ושמו רבי משה לארמא, הוא חיבר ביאור על כל התנ"ך, ודרשות, כ"ה, (נט)
ומהם אפשר להכיר על נקלה כי חי בדור הזה או שאחריו בהמאה הרביעית, וכמוכן
קרוב לשער כי היה רבי משה לארמא בנו אינברו של רבי שם טיב לארמא.

רבי אברהם סבע, נודע כבר בספריו שחיבר, צרור המור על התורה, צרור החיים
צרור הכסף, ואשכיל הכפר על מגלת אסתר ורות, ונמצא בכ"י הר"א מארצכבר, ועל
אסתר נד"מ בעיר דראהביטש) בהכ"י הנזכר כתוב „כי חיבר בפאס בשנת ר"ס ונכתב

(כו) הפו' למשנת ערוגה, והקנות, נמצאים אתי ככ"י בע' ש' תק"ן שהועתקו מס' קדום
ובמלואים שבסו"ה"ם הצנתי אחת הקנות ההם שבה ידבר ר"ח גאנין כמר רוחו על צרות הו"ן
והגיורש מספרד.

(כח) כ"כ ר' חיים אברהם גאנין שהיה ראשון לציון בירושלם בהקדמת ספרו סנחה טהורה
ובהקדמת בנו לשו"ת „ישמח לב“, וע"ש.

(כט) נמצאים אתי בהעתקה מאוחרת שהעתיק ר' יהודה טולידאנו בעיר סנכאס בע' תק"ע
ממה שנמצא בכ"י ישן אבן ההעתקה זו שבירי לא שלמה כי הכותב הנני העתיק מהכ"י העיקרי
רק מה שצא נכון לפניו.

שם מר' שם טוב בן עמיד הגולה רבי יעקב אמיגו בשנת רפ"ד (ל' רבי ש"ט אמיגו זה הוא שמנינו איתו כבר בין גדולי רבני פאם שבתחלת המאה הרביעית, ויכול להיות שבהיותו תלמיד למד לפני ר"א סבע ולבן העתיק לו ספרו, בהקדמתו לספרו צרור הכסף יאמר כי ספריו אלה שחבר גשלו ממי בהזמנו בפרטיוגל וידו נאלץ אה"כ בכיאי לפאם לשוב ולערוך אותם, ועל זה יש להערך כי המהדורא הראשונה מספרו צרור המר, היא או העתקה ממנה, באה לירי לא), ומצאתי בה שניים רבים מהמדורא השנית שעשה אח"כ המדפסה, וכמוכן גם כל הרברים שריכז המחבר בספרו זה אודות גירוש פורטוגאל ועי' שם בפ' בחיקותיו ועיד כב"מ, איננם מהמדורא הראשונה ההיא שעשתה עיד לפני הגירוש, וזלה ספריו ההם חיבר עיד ר"א סבע, פירוש על התפלות על ררך הסוד" (ב) וגם הכפר הזה בא לירי מבי יושן, הוא מביל רק כעשרים דפים בתמינת 40 וברף כי ממנו כתב, וראיתי נק"ק סאמורה תיקון מהחכמים גדולים שקבלו מחכמים גדולים שלפניהם כפרט מהחכם החסיד רבי אבא מרביץ תורה בעיר לידשטא וברף הי ע"כ כי כן קבלתי מהחכמים גדולים ובהם מהחכם רבי משה אבן צור (ג) ואמר שהוא ג"כ קבל מחכמים . . . והנה לפי השערתו ולמעלה בפיו צד 54 הערה ו' אודות האיש הרביעי שכא בחבורת ר"א סבע לפאם, יש לשפוט כי שני הרבנים, רש"ט לארמא ור"א סבע, וכן ר' יעקב לואל בן חבורתם שנוכר למעלה, נשאר חיים בפאם עיד עד שנת ר"ע, ואמנם על אודות ר"א סבע יש חילוקי דעות בזה, יש מסופרי הדורות שכתבו כי ר"א סבע הלך שנים אחדות אחרי הגירוש מפאם לאיטליא ומספרים מאודעות פלא שנעשו לו בדרך כהיותו באניה, וכי אח"כ מת שם (ד), אבן לרעת אהרים נשאר ר"א סבע בפאם עד יום מיתו לה, ונראים הרברים ככה, כי צאצאי ר"א סבע מצאנו שחיו במארוקי עיד אחרי כן במאה החמישית והששית לו), ולפי מה שיאמר הר"א סבע בעצמי כי שני

(ל) דקרוקי סופרים בת"י מגילה ברשימת הספרים שבהקדמת הפניול, והוא כמובא למטה בתחומא מר"ש באבנר צד 114 מ"ש בזה.

(לא) מהבנות הכ"י ויושנו ניכר יותר לשער שמהדורא הראשונה ההיא של צרור המר ושבאה ליבין, (מסארוקו) נכתבה בידי החבר בפורטוגאל, והעתקה הנון היא כעת ביד החכם הגדול דר, אלחנן הכהן ארל ג"י בלונדון שקנתה סודי סוף שנים, לצערי היתה מהדורא הנון חסרה בתחילתה וסנפה, ובאמצעת כסת דפים, וא"א היה לעמוד על אופיה הייב.

(לב) כ"כ הרדב"ו ב"שנות ס" גה וז"ל, "וכן כתב אחד מן החכמים המקובלים שמו ר' אברהם צבע שתיכר כמה ספרים ומכללם פירוש התפלות ע"ד הסוד וכתב", ובסודונו כי שום אחד מהבילינגרפי לא העיר ע"ו.

(לג) עיי' להלן בפרקן אודות ר"ם בן צור זה שלפי הנ"ל צרור נפגשו יחד הוא ור"א סבע בהיותם בפאם.

(לד) ר"י סמברי, בלקוטים צד 46 ועי' קורות היהודים בספר צד 294.

(לה) קייורלינג, עי' מוצאי גולה צד 33-34.

(לו) ר' יעקב צבע מסארוקו בספרו קריג ראמים על פירש"י ע"ה"ט (שאלגניקי מקצ"ב) בוסף בסו"פ חיי שרה, ראתה עיני לאכינו הראשון הנאון המופלא המקובל האלמ"ד במהדורא אברהם

צבע ו"ל בספרו צרור המר וכו', וכו' שם כ"ב.

ילדיו אשר לו נאבדו ממני בפדמונאל לו). הנה אם כן מוכן הדבר כי בהיותו בפאס הוליד בנים אחרים אשר מהם נשארו צאצאיו שמה, וזה מוכיח כי יושב היא סבע בפאס זמן לא מעט ובהדעה, ההיא האומרת כי נשאר שם עד מותו, ובכל אופן כבוד הדבר כי היא סבע ושחי כאנדרניפול בדור ההוא ונזכר בשו"ת הרא"ם ח"א סי' נ"ב ובח"ב. הנה ר"א סבע אחר, או אולי נסע ר"א סבע מפאס דרך איטליא וטורקיה, להרפים את ספרו "צדור המד" וישוב אח"כ עוד פעם לעירו לפאס לחו. רבי יהודה עזיאל, חיבר—כנראה—ביאורים בתנ"ך ודרשות כי בס' עומר השכחה מה"א נאכישון יזכר, בשמי כמה ביאורים לשו"ת שם עיד יסופר (דף כ"ט) כי בשנת ש"כ נלכדה העיר תלמסאן ביד עבוס ושפט ה' באותו הקהל, בכל מיני שפטים רעים, ונהרגו ונשכו היהודים כמו אלף וחמש מאות נפשות, וקצתם הלכו לפאס לבקש מהקהלות הק' פדיון ולא יכלו מלט משא כל הנעם, הוזה עליהם, לרבוני השבויים, וליוקר המעות יותר משוויין, וקצת מהשבויים ברחו, קודם שנשכו אילי יצילו את נפשם ונלכדו אח"כ, כי יושבי המקום שברחו, שם מכרום לעבוסים בכנידה שבגדו בס... וקצתם נתעצלו ולא ברחו ולא זוו, ממקומם עד שתפשים בידים, ובעת בואם לפני החכם הר"י עזיאל ז"ל יצא משפט, מלפניו כי אותם שברחו ועשו יבלתם גם כבוד גם בתולה, הבל יוקדמו בפדייה, ואותם שהוער עליהם שהתעצלו יתאחרו עד עת קץ מ"ו ע"פ הכפזר הזה נתכרר לנו כי נשאר ר"י עזיאל חי עוד עד שנת ש"ב, וכבן כפי מה שכתבנו עוד למעלה, כי בשנת ש"ה כבר לא היה בחיים, ויצא כי גיע יומת בין שנות ש"ב—ש"ה.

רבי נחמן בן סנבאל, בא במי"מ של הלכה עם ר' צמח דוראן שהיה רב באלג' כבוד הזה, וזה חלק לרבי נחמן כבוד גדול ויחשב א"ע לקטן מקמני תלמידיו (מ"א) היא רבי נחמן, וכן אחרים מהרבנים שזכרנו והם רבי אברהם דליאון רבי יצחק גהון רבי שם טוב אמינו רבי שמואל חאניו ור' יצחק בן פישי חיברו—כנראה—איזה ספרים בכיאוירי תנ"ך (מ"ב).

(ל) ע"י בהקדמות ספריו.

(לה) ע"י בהכרמל ש' תרבי"ד בהשרון נו' 26 ובמוצאי גולה שם, ודבריו הח' רוזאניש בס' דברי ימי ישראל בתורנמה, צד 104, אינם כרוזים.

(לז) ראה שם בעומ"ה בהדפוס, ו"א כ"ו, י"ח ב, כ"ב א, וב"ו, ק"ג א, קי"ג א וב, קי"ח א' ט"ב, כ' ע"ש ג, צ, ג, ובשם דף קי"ח נראה כי ר"י עזיאל זה יושב איות זמן באלג' ויין, (ט) השבו של יהודי תלמסאן, זה נזכר גם בדבריו הימים לר"י הכהן דף רע"ב (מדרס סבוניטטאו וו"ל, וגם היהודים אשר היו בתלמסאן שם לרוב, ניתנו לשלל בעת ההיא וימכרום לעבדים ולשפחות כמה ארבע ש"ג כה' כנסת הארץ מהם ננאלו באוראן ומהם ננאלו בפאס ומהם הלכו שבי בארץ ספרד וימירו וכו') על פי זה נראה כי התגלות הספרים, על תלמסאן היתה בסוף שנת ש"ב ובסוף השלל עד ארבע ש"ג, כן מצאנו זכר לחשבו הוזה בשו"ת ר"ש פוראן שבסוף המשיב"ן סוס"י י"ג בס"ש באשר בא צד נאויכ בשערי תלמסאן.

(מ) שו"ת ר"ש דוראן סי' נ"ה ונ"ו שני תשובות שהתלפז בין אביו ר"צ דוראן ובין ר"ב בן סנבאל ע"ה.

(מב) כן נזכרתי ע"פי מה שזכר בשם איזה תירושים וביאורים בספרי רבני המערב סי' שראיתו, ועין בס' ספקיה ה' (נגציאה ע"י דף ב"ו ע"כ שהזכיר תירוש אחד בשם רש"ט אמינו וד' שם בבית הזכיר בשם, ארנו וקינו' שהוא ר"ש חאניו הנזכר, וע"ע להלן בס' הערה כ"ט.

רבי אברהם אדרוטאיל ידענהו כבר מספרו שחבר לתשלום סי' הקבלה מהראב"ד וישנו השאיר לנו זכרונות יקרים לקורות גילי ספרד במארוקן בני דורו, וכפי שיספר הוא בעצמו היה אז בשנת הגירוש כבן עשר שנים, ובפאס, למד לפני ר' יעקב לואל המגורש מפורטוגאל ובשנת ר"ע בהיותו בן כ"ח שנה חיבר ספרו שהוא אשר שב בשי' רפ"ה וישת עליו נוספות שהם לא נראו אלינו בש' רפיז מצאנוהו כבר נמנה בין רבני המגורשים בפאס, וכפי שזכרנו כי מת ר"א אדרוטאיל לפני שנת ש"ה, נדע איך כי חי בערך ששים שנה פחות אי יותר מעט.

רבי אברהם עזיאל, נזכר בכבוד גדול בתשיבת הר"ש דוראן (סי' מ"א) לבני של ר"א, ר' יצחק עזיאל הנזכר ברור שאחד זה, שם יאמר, ולאבותיו הקדושים אראלים ותרשישים... למחזק שמעיה... כלם יעידון יגידון כי אברהם עיה הנערב אשר היה פאר הדור והדרו ונשיאי, ממזרח שמש עד מביאי הוליד את יצחק... ומדבריו ר"ש דוראן שם מבואר כי ר"א עזיאל עם רבני פאס החליפו שו"ת עם רבני אלגיר והיו שם ר"א עזיאל ביחוד נערץ אצלם ביותר. גם ר"א גאביושין שהיה מגולי ספרד באלגיריון היה יריד ורע לר"א עזיאל ויחליף אתו תמיד מכתבים ושירים (מג) שכם הרבה לספר בשבחי של ר"א עזיאל ויפור לו בכבוד ויקר, לדוגמא נציג את החרוזים האלה שכתב לו ר"א גאביושין לר"א עזיאל.

הן דבר רוח קרושה בך נכור, ערבי נביאות וחזונית החלום,
קיסה עביר לפני מצי חכמה לשי, ולפה היה להם ואת עדים בלום.

ולפי הנראה שחבר ר"א עזיאל איזה ספרים שנאברו כבר (מד).

רבי יחייא בר אברהם בן חמו, הוא יצא בסוף המאה השלישית או אולי בתחלת המאה הרביעית מפאס, ויעביר דרך עיר וורונגלאן (מה*) דרומית מזרחית למארוקן ומשם יצא וילך לו עד לעיר ונציאה ששם מצאנוהו אחרי כן מגיה את ספרו המורים שנרפסו שם בשנת של"ד.

רבי שמואל ב"ר מימון בן דנאן, הרב הזה בא גם הוא כעת הגירוש מספרד לפאס (מו) אכן בכל זאת נתלוה אל התישבים ויחזיק בכל עיו נגד המגורשים במחלוקת. הנפיחה, ובכל עניני הקהלה נחשב הוא לאחד מראשי התושבים בתקנה של שנת ש"ה שבספר התקנות כתוב כי הוא נמסרה לידו רב שמואל בן דנאן זה. להקריאה לפני התישבים, בן גם בתקנה שאחרית שנתקנה בשנת ש"ו התום ר"ש בן דנאן בראש חכמי התישבים, וע"פ זה יכולנו לשער כי בני משפחת, אכן דנאן חיו

(מג) ראה בעומר השבחה דף ק"כ. קב"א. וקב"ה.

(מד) מהם נזכר איזה ביאורים שם בעומ"ה דף ו' ובתנ"ק שלמה על מגלת אסתר וכן הובאו בשם ר"א עזיאל איזה חידושי תורה בב"י רבני המערב.

(מה) ר"ש דוראן סי' כ"ו בשאלה מ"ה תיים מעיר וורונגלאן ב' "ובכן עבר עליהם התה"ש כמה"ר יחייא חמו ו"ל ואמר להם רעו וכו'" וכי הגיה את המורים שנרפסו בש' של"ד, ראה באוצר הס' לבן יעקב אות ט' ג' 61.

(*) העיר הזאת נזכרה בסה"ק לראב"ד ובאבן עזרא בכ"ס כי היתה ידועה בימיהם לעיר של קראים.

(מו) בן כתוב גם בסי' היחש הנז' הלאה שהיה ר"ש ב"ר זה מבאי קסטיגא לפאס.

בפאם זמן מה לפני גירוש ספרד, ומפני איזה מקרה—אולי מפני המאורע של שנת קציה או רביה בפאם ועי' למעלה צד 46]—יצאי לספרד, ובעת הגירוש חזרו לפאם וכאשר קרה בזאת גם לר"ח הגרב הראשי של התושבים, להשערה זו יש עיד סמוכים כי רבי סעדיה בן דאנאן שחי בגראנטה עיר ברור שלפני זה, ושישמו נודע כבר בספרות ישראל, ניכר הדבר לפי היבחות נאמנות (זו) כי היה ג"כ מוציא מפאם, ונכד ר"ס בן דאנאן ההוא היה ר' שמואל בן דאנאן. זה, כי אביו של ר' שמואל ר' מימון, הוא בנו של ר' סעדיה, הוא ר' מימון נהרג על קידוש השם, אכן לא נודע אם בספרד לאמר בעת הגירוש הומת, או אחרי כן, אולי בא יחד עם בני רבי שמואל לפאם, ושם נהרג (סח) ובבל איפן אם גם נאמר שמת בפאם, ברור הדבר שמת לפני ש' רפ"ו מט. בנו רבי שמואל הוא היה הראשון מבין התושבים שהשפעתו גדלה גם בקרב המגורשים בש' ש"ה — אחרי שהתושבים והמגורשים השלימו בניניהם ויד המגורשים היתה על

(טו) בענין זה נגענו כבר למעלה בפ"ו צד 46 הערה כ', ופה אפרט ההוכחות שיש לי בזה: א), בסדר היום של משפחת אבן דנאן שיש אתי בכ"י ונר"מ בקצת שינוי כשוית אשר לשלמה (ירושלם תרס"א) ושבו מגיע יחושם עוד לר"ס בן דנאן מגראנטה הנו' ומעלה, כתוב בהתוארום על ר' מימון אביו וקנו של ר"ס התואר, הרב המפורסם נר המערב" וזה ידוע ביותר בפי יהודי מארוקו רק לרב שהי שם בארץ המערב, מזה סמך ג"כ להשערתינו צד 46 הערה כ' הנו' כי רמב"ם אלפאס הוא וקנו של ר"ס, רבי משה בר מימון בן דנאן, (ב) בספר כ"י של ח' דינים שהיכר ר' שמואל בן דנאן השני שהי כמאה הד' ושיזכר במקומו להלאה, כותב בענין אחר בזה"ל: "וזה מה שפירש בו החכם הכולל הד' סעדיה אבן דנאן וצו"ל מה ששלח להכמי קאשטיליא וז"ל בשאלותיהן הנה היא כתובה אצלם. . . " ובזוהרנו כי השם קשטיליא שישם או לכל ספרד הנה א"כ מאיפוא שלח ר"ס בן דנאן את דבריו אם לא מפאם בעוד היותו שמה, ג), במאמרו של ר"ס בן דנאן על סדר הדורות שנרפס בהמרה גנוזה, נמצא אותו כחוכב נפלא לעיר פאם, הוא היה הראשון שהודיע כי הרמב"ם זכינו שהיו בפאם זמן מה וכו שם למד הרמב"ם לפני ר' יהודה הכהן אבן סוסאן, הדיין הגאון וחסיד, ושורעו היו בפאם עד ימיו של ר"ס בן דנאן, וכו קודין להם בני אבן סוסאן הדיין, וכו מהם היה ר"י הכהן רבו של ר"י כרסני גם על רבי נסים גאון ואמר שם שהיה מפאם מקלעת המאד ובכלל נמצאהו לר"ס שם יתפין לפרסם שמות הרבנים שהיו בפאם, בן גם כהדוגמא מס' השרשים כ"י של ר"ס בן דנאן שהעתיק עדלמאן בהקדמתו לס' המדה גנוזה, "בדברו על ידיעת הדקדוק ויגיש" שהסתחיל היה ר"י חיוג ודוניש בן לברט הכבלי ושיניהם מעיר פאם, מה לו לכותב דה"ו הזה להתייחס בקרבה וזכה כ"כ להכמי פאם, מב"ו יש לנו להוציא משפט ברור כי ר"ס מגראנטה נולד והי בפאם זמן מה, עיפ"מ ש' למעלה צד 46 הערה כ' הנו' נדע כי הראשון שישב בפאם סבני אבן—דנאן היה ר' מימון אביו וקנו של ר"ס שבא בשני קנ"א מספרד דרך אלג'יר, סחי כי ר' מימון בנו של ר"ס מגראנטה ואביו של ר' שמואל נהרג על ק"ה מבואר בס' היחס הנ"ל שכתוב, מקור ט"ה עשרת וקנים הרב הכולל מוהר"ר שמואל וצ"ל בלא"צ העבו ישראל ובה השלמים אשר לה' קרוש ואמר לו אביו התעורה במהור"ר מימון וז"ל בן הרב הגדול מעוז ומגדול הרב המפורסם הגאון, . . . הדו"ש מוהר"ר סעדיה בר' מימון וכו', ובס' היחס שנר' כשו"ת אשר לישלמה הנו' בהערה הקודמת, מבואר יותר, שישם כתוב "הרב, . . . המקדש שמו ית' כרבים כמהר"ר מימון וצוק"ל הי"ן" (ה' ינקום את נקמתו), ויתכן שנהרג בהמאורע שזכרנו בהחלת הפרק בשם הדר' קאיוורלינג.

טז) שהרי בהסכמת התושבים שזמנה ש' רפ"ו (עי' לעיל צד 68) התום, שמואל ברכ"ה מימון ולה"ה אבן דנאן, מוכן הרבר לפי"ו כי אין זה ר' מימון אבן דנאן שיזכר בעוסר השבחה דף קנ"א, ועי' ברברו ימי ישראל ח"ו צד 349 בהערת שפ"ר.

העליונה—נמנה ר"ש או עם רבני המגורשים ביסוד תקנותיהם. היא מת בין שנות שי"א—שכ"ז זקן ושבע ימים נ), אך לא נודע אם השאר אחריו איזה חבורים.

אמנם כן, הרבנים שזכרנו עד כה מבני הדור הזה, המה היו גדולי וראשי הקהלות של המגורשים והתושבים בפאס, ואמנם זולת אלה חיו או עוד רבנים וחכמי-לב בפאס ובערי המדינה, מהם מהמגורשים ומהם מהתושבים אשר אף כי לא נמנו בין ראשי הקהלות היו בכ"ז גדולי תורה וידועי-שם, ואלה שמותם: רבי חיים ב"ר משה בן שם טוב בן חביב, רבי וידאל ב"ר יצחק הצרפתי, רבי אברהם אוולאי, רבי משה בן צור הנקרא אברהם העברי, רבי דניאל ב"ר יוסף טולידאנו ראש חכמי קאשמיליא, רבי יוסף הכהן, רבי שלמה בן מלך, רבי שמעון בן לביא, כלם ישבו בפאס, רבי אברהם בן זמרה בעיר אספי (Saffi) רבי יוסף ב"ר אברהם גיקמיליא, רבי חיים ביכאס.

רבי חיים ב"ר משה בן שי"ט בן חביב, מגולי פורטוגאל, אביו ר' משה נודע כבר בפירושו על הס' בחינת עולם נא), ובנו זה חיבר בשנת רס"ה בפאס, ספר הבתים" שני חלקים, והם קבוצת כל שאלות והשוכות הרשב"א יותר משלשת אלפים, בסדר ישר כפי תוכנם ועניניהם נב). הספר הזה נשאר בפאס בכ"י עוד עד המאה החמישית נב) ואז הובל לירושלים, בחתימת הספר חתם המחבר את שמו בזה"ל: "הברכים אשר לא כרעו לבעל והאיש והעצים סביבו, חיים בן לאדוני הר"ר משה בן חביב" נב).

נ) בס' חידושי דינים כ"י לנכדו רשב"ד ב' "בש' שכ"ו בא אבי הה"ר סעדיה לברוק שה . . . ואמרו לו שבימי אביו הר"ר שמואל אבן דנאן ז"ל אירע ככה וכו', א"כ כש' שכ"ו כבר היה ר"ש בן דנאן זה שלא בעולמו, וכי הי' כש' שי"א יוצא מס' התקנות שחתם בתקנה של שי' שי"א, ומסדר היחש שמתואר "עמרת זקנים" ידענו שהארזך ימים.

נא) גם חתום על הפי' להלכות הר"ף מבעל הסכתם שכתבו הוא ר"מ כרש"ט בן חביב בש' רמ"א, שנמצא בכ"י באוצר הרשומות ז"ל מביעליטין ונז' כדקדוקי סופרים כח' מגלה ברשימות הס' אות פ', ועי' אודותיו עור בהכרמל שי' תרב"ד נו' 24 צד 198.

נב) החיר"א בשה"ג אות ס' הבתים, נז' נזכר בשו"ת משפט וצדקה כיעקב טר"י בן צור מפאס ס' רמ"ט ורס"ה, ור"י בן סאמון בשו"ת עדות ביהוסף סי' . . . הזכירו, והוא ששלח והביאו מפאס לירושלם ששם נתגלגל לאחרונה ליד רבי זוסמן יעב"ץ עי' מ"ש בהקדמתו לס' כרכה המשולשת, ועי' בהערה שאחר זה.

נד) שה"ג שם, ויזכר היות שכזון אל המאורע יהיה בפאס לפני זמן מועט שזכרנוהו בתחלת הפרק עפי' הד"ר קאיורלינג, אכן יותר נראה שכוונתו אל הבריחה מפורטוגאל, וכי היה מגולי פורטוגאל וזה נוכחתי מס"ש ר"א אדרושאיך בסה"ק צד 10, והתחבם הגדול רבי לוי בן חביב שקידש השם בפורטוגאל קבצם [לשו"ת הרשב"א שריבר בס קודם] שהיו מפורזים אחת הנה ואחת הנה ויעש להם בתים" ועי' מ"ש הרבכי שם בהערה 9, אכן לדעתי ברור ש"ט"ש יש ברב"ר ר"א אדרושאיך וצ"ל רבי חיים בן חביב תחת ר' לוי, וכוונתו על ס' הבתים שחיבר ר"ח בן חביב זה בפאס ובתור בני עיר אחת ידע ר"א אדרושאיך אותו היטב, ומלבד שדבריו אמת ניכרים, הנה עוד א"א דומר שכיון ר"א אדרושאיך על הרלב"ח שהרי רלב"ח בקונט' הסמוכה יעיד בעצמו שלא קירש ש"ש בפורטוגאל והיה צריך להתנצל ע"ז לפני איש ריבו הר"י בירבו, ועי' גראשין שפר ח"ו צד 389 בהערה 2, וא"כ כלי ספק שכיון ר"א אדרושאיך רק אל ר"ח בן חביב זה שיעיד על עצמו, "הברכים אשר לא כרעו לבעל".

רבי ויראל ב"ר יצחק הצרפתי מגולי ספרד, היא רב מפורסם והתיחס אל משפחה עתיקה שמוצאה מצרפת ואשר מסורת בידה כי הם מורע רבינו הם נכד רש"י (נה). אמנם עם כל פירסומו של הרב הזה בקרב רבני המערב (ו) לא נשאר זכר אם חיבר איזה ספרים.

רבי אברהם אוולאי מגולי ספרד גם הוא (נו), והיה גדול בתורה אכן לא נדע אודותיו עד מה.

רבי משה בן ציר הנקרא אברהם העברי (נה) מגולי ספרד, ועל פי שמו זה ניכר ברור כי היה לראשונה מהאנוסים משך זמן מה ובכואו לפאס שב ליהדותו ויחשב שם לאחד מהחכמים הגדולים שבעיר (נא).

רבי דניאל ב"ר יוסף מוליראנו, בן משפחה מיוחסת ועתיקה בעיר מולידא שרוב אנשיה נדרו בעת גירוש ספרד, איזה לפורטינאל ואיזה לטורקיה ס, ומבאים לטורקיה לעיר שאלוניקי היו גם רבי יוסף ובנו ר' דניאל, וזה האחרון נסע מסכה לא נדע שחרה, משאלוניקי לפאס, והיה שם לראש-ישיבה וגם ניתן לו התיאר המיוחד "ראש חכמי קאשמיליא" ? בכל זאת לא נודע אם השאיר אחריו איזה חבורים, אכן ממנו נשאר חוג-משפחה גדול רבת-אוכלוסין ורבת-השפעה בקרב יהודי מארוקו עד הדורות האחרונים.

רבי יוסף הכהן אחד מחכמי פאס בדור הזה, ולא נדע אם מגולי ספרד אי מן התושבים היה, הוא היה חותנו של רבי אברהם גבישון מתלמסאן ויחליף אתו מכתבי ידירות גם התרועע עם ר' אברהם עזיאל (הנז' למעלה) בפאס (סא).

רבי שלמה בן מלך נולד בפאס סביב לשנת ר"מ ושם רכש לו את ידיעותיו בחכמת הרקדוק ובלומוד התלמוד, לפני ש' ר"ץ זמן מה (סב) נסע באיזה מערי המערב ואח"כ הלך לטורקיה, ובנראה כי מפני מצבו החומרי נחלץ להעתיק מושבו,

(נה) שה"ג מהחיד"א את "ויראל הצרפתי", וכ"כ בהקדמת ס' תומת ישרים וס' ברכת אברהם מר"א צרפתי ע"ש.

(נו) ע"ש בשה"ג, ובהקדמת ס' נימוקי שמואל וצוף רביש דהרב נכדו של ר' ויראל זה [אמ"ד תצ"ח], גם בסדר היחש של בני המשפחה הו"ו "הצרפתי" מתואר "ראש גולת אריאל, נד המערב, מופלא ברורו, סבא דמשפטים, איש אלקים קרוש, מבחר העדה וראש הסדר וכו'".

(נז) שה"ג בע' ר"א אוולאי נכדו של ר"א זה.

(נח) בן הוא בסדר היחש של המשפחה הו"ו "המארז הגדול", גזור ים החכמה, חכם חריש, זקן ונשוא פנים אבי התעודה הרב המופלא מוהר"ר משה הנקרא אברהם העברי בן צור וצוק"ל" וראה גם בשה"ג מהחיד"א בע' מערת שדי המכפלה,

(נא) ראה למעשה אודות ר' אברהם סכע,

(ס) ראה למעלה הערה ט', והמקור לכל מ"ש פה אודות ר' דניאל הוא מסדר היחש של משפחתנו ועפ"י כ"ו ישן מר' חביב מוליראנו שהי כמאה החמשות, ע"ד התואר ראש חכמי קשמיליא אשר לר' דניאל זה העירני גם החכם הנודע הר"ר ס. קאירוליונז וז' במכתבו אנו מיום ח"י סיון תרס"ד שבן מצא באיזה כ"ו ג"ב,

(סא) המקור לזה עי' עומר השכחה קב"א א'.

(סב) יען מצאנוהו התום בשו"ת אה"י תם ס' קע"ה שרוב תשובותיו נכתבו בע' ר"ץ, ומשם יוצא נ"ב מה שכתבתי יר"ש בן מלך היה מצבו החומרי ברע ויתכן לשער לפ"ו כי נסע בש' ר"ף מפאס, שהיתה שנת רעב הנז' למעלה,

שם בעיר קונסטנטינופול ישב ר"ש בן מלך ויחבר בשלש שנים את ספרו "מכלל יופי" (ס) שם בהקדמתו יאמר "ואני בראיתי כי בכל המערב ובפרט בפאס עיר מולדתי "עיר ואם בישראל אשר בה לומדים מקרא יותר מכל העיירות אשר ראיתי גם "במלכות תוגרמא אשר באי בה רוב קהלות ספרד ויצ" . . . בספרו זה השתדל ביותר להעיר על הטעויות והשגיאות העלולים לבוא בקריאת המקרא, ולהודיע אופן קריאתם עפ"י הדקדוק.

רבי שמעון בן לבאי, בהיותו ילד קטן בא בין הגולים מספרד לפאס (סד) וילמוד שם, ביחיד שם פניו ללימודי הקבלה ויעמיק בה, סביב ל"ש ש"ט נסע מפאס ללכת לארץ ישראל אך בדרכו עבר אל טריפולי הברברית ושם ראה את יהודי העיר והיא במצבם הרוחני שפל ונורא מאד, כנראה אחרי אשר נכבשה טריפולי או בידי התוגרמים ורכים מנכבדי היהודים שבה הלכו שבי (סח) ובשנת ש"א, או אולי הכיבוש שכבשו הספרדים את טריפולי עוד לפני כארבעים שנה (בש"ר ר"ע) והיהודים היו אז לשלל כנודע, השאיר רושם עוד עד העת שבא ר"ש בן לבאי שמה והוא בראיתו כי יהודי טריפולי ריקים ומנוערים נשא לבו להתישב בנייהם וללמדם תורה ודעת, שם ישב לו הרב הזה שנים רבות ויהי מרכזין תורה בתלמידים רבים, הוא מת בשנת שמ"ה לפי קבלת חכמי טריפולי, ואם בן חי ר"ש בן לבאי כמאה שנים, מחבוריו נדפסו "כתם פז" פירוש ארוך על הוזהר, שני חלקים (ליוורנו תק. . .), ופיוטים אחדים המפורזים במחזורי אפריקה, ומהם נודע ביותר הפיוט "בר יוחאי", גם חיבר ביאור מלות זרות ששכ" הוזהר (ושאלוניקי תקס"ד סט) שמהם נראה כי היה ר"ש בן לבאי בקי בשתי הלשוניות ערבית וספרדית, בספרו "כתם פז" נמצאהו כבר פלוגתיה של בן-דרורו ר"י חייט ומדבר אתו קשות (סז).

רבי אברהם בן ומרה, מגולי ספרד, הוא הלך ראשונה לאלג'יריין ויתמהמה שם זמן מה (סח) ואחרי כן נתיישב בעיר אספי (Saffi) במארוק (סח), עיד בהיותו בספרד התרועע עם אנשי שם ויהי לו יד ושם בין שרי המדינה, וכן גם אח"כ בעיר אספי ששם נמנה לרב העדה, התודע אל נכבדי העיר בכלל ויהי לו השפעה ויכולת פעולה שם (ע"י בתחלת הפרק) כי היה חכם גדול ומשורר ומליץ נפלא ניסף על

(סג) נדפס בווינציה ש' ש"מ"ה (ש"ט או ש"ד) ושאלוניקי שכ"ו ושם בהסכמות הר"א בן שאנני שבסוף חס' כתוב "ויהי לעת זקנת ילמיה" וא"כ כישנת ש"מ"ה כבר היה ר"ש בן מלך וכן נמנה נוכחתי שנולד סביב לשנת ר"מ.

(סד) הקדמת ס' כתם פז מר"י בן נאים בעל שו"ת זרע ויעקב, (סה) ע"י שה"ג בע"י ר"ש לבאי ובשו"ת ויקרא אברהם מר"א אראדי מטרפולי (ליוורנו תר"ו) דף י"ז ע"ג, שם המקור גם ל"ש אה"כ שמת ר"ש לבאי בשנת ש"מ"ה, ושם נזכרו תלמידיו ר"ש לבאי בטרפולי ותלמידיו תלמידיהם עד זמנו, וע"י בהעולם היר"ל בקלן שנה א' נו' 21 במאמרו של הר"י בן סדושין.

(סז) נדפסו בסוף ס' יד נאמן מר"י מירנאדה, ואח"כ בקבוצת חכמים צד 82—87, (סז) ראה בס' כתם פז ח"א דף קל"ה סוע"ב ודף ר"ב ר"ג ועוד ככ"מ שם, (סח) עומר השבתה קב"ר א' וקל"ה ג' וד'.

(סט) דוד הראובני בס' זכרונותיו שכ' "נתן אלי כתבים מאת היהודים מפיו וטאת ר' אברהם בן זימור (ש"ס וצ"ל זמרה) מאספי", וע"י מוצאי גודה צד 115 שהובא למעלה בתחלת הפרק, ותדבר

יחוסו ומשפחתו הנכבדה. במעט השירים שנדפסו ממנו על יד ר"א גאביושין בן־דורו אפשר להכיר מיד כי הגדול ר"א בן זמרה לעשות בדיעת השיר, על שיריו שפיך חן ויופי מיוחד, אף מוכעים הם בניבים ובמלים מצלצלים עם רעיונות נעלים הוא ידע את שתי השפות העברית והערבית על בורין וישר בהם, גם התאינו על בני דורו הערירים מן החכמה הזאת ואינם שמים לב לה, ר"א גאביושין שם (ע) יספר עוד אודותיו ויאמר „כי חכמי דורו היו קוראים לו לר"א בן זמרה „גורן נכון“. „שהיה „מורה הנבוכים“ שגור על פיו ובמפרשיו, ובל הארבע ועשרים ופירושי רוב „הפוסקים ובשתיפי כל מלה שאפשר שתשתתף בהם אותה מלה, ויעשה שירה „והמצאה וישורר מאה ומאתים ויותר, מהכתובים כלם שיים למיכה, ויעשה בשיתופי „אותה המלה בתים מחולפים כאלו הוא . . .“ וכן „היה לו לשון לימודים צח „ומציצח ער שהעידו עליו שיום אחד בא מוכר חצר וקונה לפני הסופר והשופט „נוי לכתוב להם שטר המכר והיה שם עומד לשורר להם בעיד הם עומרים השטר „שקיל בשיר הערבי ונישא בו כל מיני חזוקים . . . בשיר ובתוד ובתנועה בסומנו „ומיצרו וגם שמות העדים שיעידו בו שקולים שמותם וכו'. גם העידו עליו שמלך עירו השיא את בתו ואחרי שכתבו הכתובה במעמד כל גדולי העיר בכל יופי „והדר על פי הסופרים . . . לא מצאו בה מוס רק בזה שִׁמְכִין השורות היה רויח „גדול, אך לא יוכלו לקרועה כי אינו סמן מיב להם לחתן ולכלה, ויקראו להרב ז"ל „לדעת מה לעשות ובהביטו בה קרא לסופר שכתבה ויהדש או שירות אחרות אשר „יכונו להיות מבין להשורות הכתובות מכבר מבלי שהורגש איזה שינוי לא בלשון „ולא בכתב ובאשר התפלאי מאד כל העומדים שם או אמר להם המלך מה „תתפלאו כבר העיד יוצרם עליהם עם חכם ונבון . . .“ העובדות הללו יראו לנו עד כמה היה ר"א בן זמרה כחו גדול בדיעת הלשון וההשתמשות בו לכל נטיותיו בערבית ובעברית, וגם ניבחנו לדעת כי ידיעתו זו עזרה לו הרבה להתהדר בעיני מלך ישראל ולהמצא בחברתם. ניכר הרב כי היבר ר"א בן זמרה זילת שירים גם בארזים במקרא (א) שבלי ספק היה להם ערך חשוב.

רבי היים ביבאם בחירתו נער בא עם מגורשי ספרד לפאם (ב) ובשנת ר"ת נקרא (ע) מאת קהלת ישראל בעיר תיטוואן [Tetouan] והיה שם לרב ולמרבין

ברור כי ר"א בן זמרה הרב באספי בעל ההשפעה בין גדולי העיר ההיא. ור"א בן זמרה המגורשי מספרד שחי באלג'ירין אחרי הגירוש, שיוכר בעומד השבחה שם ושהיה ג"כ לפי דבריו שם בעל יכולת והשפעה אצל השורם, שניהם אחר הם, ועפ"ז יוצאים לנו הרבדים שכתבנו ע"ד הרב הזה, ש"ומים ובהורים, נשאר רק להעיר כי אין זה ר"א בן זמרה הנ"ל ע"ד בשו"ת ר"ש צרור שבסוף התשב"ץ סי' ט', כי ההוא חי בתיטוואן בע' שנת ש"ס ויזכר הלאה במקומו, ועל הרוב יהיה נכר ר"א בן זמרה זה, וע"ז עוד בפרק ט' אודות ר' יצחק בן זמרה מ"ש שם,

(ע) עומד השבחה ע"ש דף קכ"ו=קכ"ו, קל"ב=ג, (א) ע"ז שם דף ק"ז ע"א.

(ב) אולי בנו של ר' אברהם ביבאם, המלמד שזכור בעין היים מר"ה גאבין ראה

למעלה צד 60 וצד 63.

(ג) שו"ת ויאמר יצחק מר"ו בן וואלד [ליורנו ת"ר. . .], ח"מ סי' ק"ג וק"ה שם העתיק תשו' אחת ב"ז שבה ידיעות נכבדות לתולדות משפחת „ביבאם“ שהתרכזה בעיר תיטוואן

תורה, גם נתנה לו בעיר ההיא חוקת „השחיטה“ לו ולזרעו אחריו, שם בתיטואן נשאר הרב הזה מכהן פאר ויעזור הרבה הוא וצאצאיו אחריו כמה דורות להתפתחות התורה בקרב יהודי העיר ההיא, עד כי בזמן מה אחרי כן נעשתה קן לרבנים גדולים ובעלי תורה.

רבי יוסף ב"ר אברהם גיקטיליא. הרב הזה ששמו נודע כבר בספרות ישראל ע"י ספריו, שערי אורה, גנת אגוז, ועוד, היה לרעת אחרים, ממגורשי ספרד (עד ועל פי דעה זו הצגנוהו כדור הזה לאחר מרבני המערב. היא חי בעיר סאלי [Sale] ושם חיבר את ספרו „גנת אגוז“ בהיותו בן כ"ו שנים, אמנם דעה אחרת יש כי רבי גיקטיליא זה חי מכבר עוד בהמאה השנית וגם היה תלמידו של ר"א אבולעפיה בספרד (עד), ובכל אופן אם חי בהמאה השנית או בהשלישית יחשב כמוכח לכן—המערב, בן העיר סאלי.

פרק תשיעי.

קורות המאה הרביעית.

ממשלת הסרונים מתמוטטת, התקוממות השריף מוחמד, נכואת היהודי מסעוד מצליח בן גואשאש מתושבי ערי דרעא, השריף חמל על יהודי המגורשים בפאס, הטורקים במארוקו, שוד והרג ביהודי יושב ע"י הטורקים, סנפה נוראה בפאס ובמארוקו, עצירות גשמים, עבר אלמאליך מושל אלגיר הגיח על פאס ויטל מס כבד על היהודים, נקמות ונאצות ביהודי מארוקו משך י"א ימים ע"י מולאי סחמד, מלחמת השלשה מלכים כמסביו אלקצר, ב' אלול של"ה נקבע יום פורים בפאס, יהודי אחד סעיד בן לעוואר נהרג על ק"ה, רעב גדול בשנות שם"ד—שם"ו, חזיונות מעציכים, סחו כפאס כשלשת אלפים והסירו דחס ג"ב יותר משני אלפים, מסים וארנוניות, „חרם“ מרבני פאס למשתמשים מהמס, הצורך באריתאן שלישי הטושל מולאי ויראן, חילול יה"ב והג הסוכות מפני גבית המסים, הרג וכוזה בעיר תארלא, השנות הצרות בשנות ש"ד—ש"ג, סגירת ביהודי פאס, יהודים כחצר המלכות, שמואל פאליאני ור"א הירירה קונסולים בארצות חוץ, [ה"א ש"י—ת. 1550—1640].

המאה הזאת לא היתה כהמאה שלפניה ברדיפות מיוחדות ליהודים ורוח השנאה והקנאה הדתית לא נשבה בה כל כך, אך תחת שבמאה הקודמת היה המצב המדיני

(עד) ר"י סמברי בלוקטים צד 46 שחשב את הר"י גיקטיליא שחבר ס' שערי אורה ושער השמים ופירוש מרכבת יהוקאל בין יוצאי ספרד אשר פורתם הוות ולא נודע מקום שבתם וכו', אכן מהקדמתו לס' גנת אגוז ידענו שחי בעיר סאלי בקצה קשטיליא (וגבול מארוקו) ע"ש והועתק זה גם בקורא הדורות דף ב"ה, ואולם יכול להיות כי ישיבתו בעיר סאלי היתה לפני גירוש ספרד, ובעת הגירוש אולי יצא משם, (עה) ע"י בקוה"ד שם ובש"ג ע"י שערי אורה, שערי צדק, וגנת אגוז, מ"ש, ולפי דבריו שני ר"י גיקטיליא היו, אך לא מוכח מה החליט מי מהם חיבר הס' שערי אורה,

שיקט פחות או יותר, הנה בהמאה הזאת הרביעית באו שינויים מפתיעים במדינה והשינויים האלה הסבו לא פעם דאגות ורוב עמל ליהודים בפרט. עוד לא שקטה הארץ מתנועות כיבוש הפורטיגולים שיכלו לקרוע כמה ערים וחופים מיד המרינים, והנה התחוללה עוד מדרום הארץ מנגב מארוקי, סופה יותר נוראה, שני אחים בני-חיל מערי מדרב סחרא מעיר ררעא, שם האחד חמד ושם השני מחמד אשר התימר להקרא בשם שריף (מגזע נביאם) קבצו אליהם עם רב מהכרבריים וישאפו לרשת ארצות. ויהורי אחד ושמו מסעור מצליח בן גואשאש מתושבי ערי המדרב ההוא אשר נודע היה ביניהם בתור מנחש ומגיד עתידות, נבא אל השריף מוחמד ההוא כי בעתיד קרוב יצליח הוא ואחיו ללכת ולכבוש עיר אחת ששמה תאזא [Taza] וממנה ירודד תחתיו את כל ארץ המערב, וכן השריף מוחמד נשען על נבואת היהורי ההוא הרהיב עז ויץ רחוק עד תאזא וילכדה ויפקיד עליה אחד משלישיו, ובאשר כי בשם זה "תאזא" נמצאות שתי ערים במארוקי, הלך גם אל השניה וילכדה, ובמשך זמן מועט (כשנת ש"ט—ש"י—50—1549) כבר היו רוב ערי ממשלת המרינים והפורטוגלים בידו, א) הוא כבש גם את פאס ואז עשה מיד בה מטבע חדש ב, שם בפאס מצא השריף מחמד כי יש בה יהודים רבים ממשפחות המיוחסות ויצאי ספרד, ויחמול עליהם ויט אליהם חסד ג, אך לפי הנראה כי בערים אחרות מצאו את היהודים רעות רבות לרגלי החיל הרב והפראי שנלוו אל השריף מחמד, בן גם בפאס היתה המנוחה עד ארגיעה כי ירדו המרינים לא החביאו את נשקם, ומאז נקרו בין שני הצדדים מלחמות רבות בפאס ובמארוקה בירות הארץ. ויהי זה נסבה גם ליוקר השערים והתגברות המחסור בצרכי אוכל-נפש ד, כשנת ש"ג בתחלתה נעצרו גם הנשמים והיוקר האמיר עוד יותר במדה מרובה כ"ב, אך עצירת הגשמים נמשכה רק זמן מועט ובחדש שבט של השנה ההיא רותה הארץ ה, רק המלחמות והמהומות לא חדלו, ובש' ש"ד גברו עוד יותר לרגלי בוא הטורקים בשערי הארץ וילחמו בחימה שפוכה עם השריף מחמד, ואז היו היהודים וביחוד יהודי פאס בצרה גדולה כי רבו עליהם כ"ב המלות ומסים כבדים מנשוא ו) לרגלי הוצאות המלחמה

ובקונטרס ב"י מ"א סודות מרבי יהודה מאביניון=שבא ליד=מצאתי כתוב בדף מ' ממנה "גם זה ההירוש מקובל מר"י גיקטיליא ונ"ל אני כי זהו שחיבר שערי אורה ומצאתי בס' אוצר גנוזו [אילי צ"כ "אוצר עדן גנוז" והוא פ"ו ס' יצירה מ"א אבולעפיה ע"י אוצר הס' לבן יעקב אות ג' ג' ג' 169] שתכר התכס ר"א ב"ר שמואל אבולעפיה על פ"ו ס"ו ישנה התכסר שערי אורה היה אחד מו' תלמידיו והיה לו לתלמיד נאמן . . ." ובבר דברו חוקרים אחרים כענין זה, ופה מקום אתי רק להעיר כי יכול להיות שר"י גיקטיליא אחד היה, בהטאה השנית, ולר"י סמכרי הוחלף ר' שמואל גיקטיליא שזכרתי למעלה בר"י גיקטיליא הירוע, על כי בני משפחה אחת הם ואולי גם מורעו.

א) דברו היטים לר"י הכהן ד' סבינוטא דף ש"ז, ומה שהגביל שם זמן הספור הזה בשנת ש"י כוון רק אל בצרון מלכותו של השריף הנזכר, כי באמת עפ"י כ"י שבידו החל השריף את פעולתו משנת ש"ט וגם את פאס לכד אז בשנה ההיא.

ב) יחש פאס כ"ג, ג) שלשלת הקבלה דף . . . ובזולתו לא מצאתי זכר לזה.

ד) יחש פאס כ"י וכסא המלכים כ"י כישם דברו הימים כ"י מר"ש בן דאנאן.

ה) שם ושם, ו) יחש פאס הגז' ושם סיים וכתב שאולי לכניסת הטורקים

אשר נשנתה פעמים רבות והמשך עד לשנת שי"ח. בשי"ח נהרג אז השריף מחמד בתוך אהלו ע"י הטורקים, במסבי שיש [Sous] אכן נפלא הדבר! כי את אשר לא עשו הטורקים בארצם ביהוסם אל היהודים, עשו פה במארוקו, מיד כאשר נהרג איש—ריבם השריף מחמד וילכדו את הניף שוש ההוא, התנפלו כדובים שבולים על היהודים תושביו וישללו אותם וגם השחיתו והתעייבו ויענו בתולות רבות ויקחו בשביה הרבה ילדים וילדות, בלי ספק כי היהודים היו לראשונה ניזם אחרי השריף מחמד, ולא חפצו שתנתן הארץ ביד הטורקים המוזרים להם, ולכן כלו הטורקים את חמתם בס, ואמנם הנבלה הזאת אשר עשו הטורקים ביהודי שיש, הושבה עד מהרה אל חוקם, בניו של השריף מחמד, מולאי-עבראל ואחיו עתמאן, מהרו לקבץ חיל רב ויצורו על הטורקים מדי צאתם מהנף שיש ללכת הלאה לדרום, והמלחמה היתה אז בין הטורקים ובין בני השריף מחמד השואפים נקם, חוקה ומשכלת, וסוים יד הטורקים היתה אז על התחנתה ורבבות אנשים נהרגו אז מהם, וגם נשכו ביד חיל מולאי עבראלה חמשת אלפים נשים מהטורקים, ומולאי עבראלה הומלך אז על מקום אביו בפאם בה בשנה ההיא בשי"ח ז).

ועל המצוקות המדיניות האלה, ניספה עוד מיד אחרי כן מצוקה כללית, בחו שבט של השנה ההיא החלה בעם כנראה לרגלי ההריגות המרובות ושפך הדם מגפה איזמה ונוראה, ומהיהודים בלבד מתו ע"י המגפה ההיא, בפאם אלף ויש מאות וארבעים נפש, ובמארוקו שבעת אלפיט ויש מאות נפש, וששים אנשים מראשי הקהל רבנים וחכמים, מלבד המתים בערים אחרות שלא ידענו מספרם, ואנשים רבים יצאו אז בהמון מן הארץ למקומות רחוקים מפחד המות ח) בשנת שבי"א היתה עוד הפעם עצירת גשמים שארכה עד אחרי הפסח ותרכא עוד את מצבם ז), בשנת שלי"א היו תגרות אחרות מצד ממשלת ספרד במארוקו, וכיום ב' אלול מהשנה ההיא והלאה הוקבע יום חג-פירים ליהודי ערים שונות במארוקו על כי ניצולו מהספרדים שצרו עליהם וביחוד בטימוואן ומסכיה *).

אך בעוד שבכל זאת היה המושל מולאי אבראלה ההוא, לא רע כנראה ביהוסם הפרטי אל היהודים, הנה קם תחתיו אחרי שנים אחדות בנו מולאי מחמד, איש עריץ ורע לב, אשר הכביר אכפו על היהודים, ואמנם הוא לא החזיק מעמד בממשלתו

ומלחמתם זו כוון בעל הזון למועד דף כ"ו יכתב כי בעזרת המלך התוגר הומלך מלך פאם וכו' ע"ש.

ז) כל זה עפ"י ס' כסא המלכים כ"י שהעתיק לפי הנראה מס' דברי הימים כ"י הנז"ל.

ח) ישם וביחס פאם כ"י, ט) זה מצאתי בגליון ס' האבודרהם אישכונא ר"ן שכא לירי מפאם וכו' נמצא הגהה כ"י בדברים האלה, בשי"א השכ"א ליצירה היתה צרה של עצרת גשמים וגזרו כ"ד ג' תעניות שני וחמושי ושני אחר הפסח כי היה הפסח יום ג' ור"ה אייר היה יום ד' ויום ה' שהוא ר"ה יום תענית וכך עשינו קרינו ז' ברבות...". על הצרות האלה יכוון כנראה ר' נחמן בן סונבאל בשו"ת ר"ש-דוראן סי' נ"ה ג"ז בכתבו "בי ג' צרה היא ליעקב וממנה נרשע".

(* ע' מזה בלוח אהיאבף ש' תרנ"ז צד 138.

ימים רבים כי בשנת שליו [1576] בא עבד אלמאליך מישל אלגיר ויחקוף אותה. עם מולאי מחמד היה אז חיל מאה אקף איש רכבים, ועשרים אקף רגלי מזוינים (1), הרבה יותר מחיל עבד-אלמאליך, ובכך זאת נִצַח מולאי מחמד ויהי נאמץ לנוס מפאם למראביש [מארוקה], ועבד-אלמאליך נכנס לפאם בחוקה. הוא הטיל אז מס עצים על יהודי פאם, מאה וארבעים אלף איקות (2) לכרכלת צרכי המלחמה. חלק גדול מהמס הזה הוטל ביחוד על הנגיר של המגורשים רבי אברהם רותי שהיה עשיר ובעל הון. אחרי כן יצא עוד עבד אלמאליך לדרוף אחרי מולאי מוחמד, למראביש, ושתי המחנות נפגשו יחד סמוך לעיר סאלי [Sale] וילחמו בחרף נפש, ותוצאות המלחמה היתה כי מולאי מוחמד ננף לפני איש ריבו וינס אל ההרים ועבד אלמאליך נכנס או למראביש. בהיותו שם השיב ששים אקף איקות מהמס שלקח מיהודי פאם, ויהנם על יד יהודי מראביש לשולחם לאחיהם בפאם, אך בין בה ובה כאשר רק יצא עבד אלמאליך ממראביש לשוב לפאם ולדרוף בדרכו את מולאי מוחמד, הצרית זה לשוב בדרך אחרת מראבישה ויסיפק לשבת בה אחד עשר יום כחודש אדר, וכי"א ימים ההם שפך את כל חמתו ביהודי מראביש, כמ"ש כותב דה"י או זוה"ל, "ייעש בם ובספרי תורות כמה נאצות ונקמות ולוא רחמי ה' שגברו שלא נכנסו האיובים לאקצבא ולא יכרו עלינו כמעט שלא היה שארית, לשארית הנשארה, ונתנו סימן, אחד עשר יום בחירב" שהתמיד הגירוש, והששים אקף של הקהל בוכה הלכה לאברון כשנכנס מולאי מחמד לשם, ואחי"כ באה השמיעה, לכאן ונמס כל לב ורפו כל ידים בליד פסח... ואני ראיתי לאדוני אבי אבא, מארי וצ"ל בוכה ומבכה בליד פסח כמו בליל תשעה באב על חרבן שאירע כמדריגת מראביש, ואחר עבור הפסח גורו חבמים תענית וקראו קינות, ובאותה שנה גם בן אירע לבמה קהלות מהמערב כמה צרות עם מולאי מחמד, ואחי"כ, בשנת השל"ח [1578] בראש חדש כסליו עבד מולאי מחמד הנזכר ביום ז' והציענו, הש"י"ת מירו, ונשאר משוטט על כל הארצות, ולא שקט ולא נח עד שהגך לו למדינת ליובואה וליסבון עיר רבתי עם ופתה לאדום בעצתו עד שבאו עמו להלחם עם מולאי עבד-אלמאליך, ובא מולאי עבד-אלמאליך ממראביש בחיל כבד והכריזו, ככד גבולי המלכות שילכו לעשית נקמה באדום והיתה המלחמה ככדה עד מאד, סמוך לאקצאר בוואד למכאזין [Oued M' Khazen] ואעי"פ שמת מולאי עבד אלמאליך ולא ירענו סיבת מיתו הנה קצת מנעוריו העלימו הסוד והיו אומרים עדיין חי, ובאותו יום מתו שלש מרכים, מולאי עבד-אלמאליך שהביאוהו לכאן, ונפאס וקברוהו, ומולאי מחמד, ועשה לו המלך מולאי אחמד שמלך בפאם במקום עבד-אלמאליך בזיון גדול שהפשיט עורו מעל כשרו ומלאהו בתבן ושלתו לכד, ארצות המערב דראותו לפי שהיו אומרים שעורנו קיים, ושאבשמי"אן מלך ליובואה, והיתה המלחמה חזקה עד מאד בשנת השל"ח יום שני באלול ולכן נתקבצו

(1) כן הוא בר"ש בן דנאן הנו' לתלן בסמוך, אך בכסא המלכים ב"י העתיק, חמש מאות אלף רבב וכ"ו.
 (2) בערך 5000 fr.

„החבמים וקברו עליהם ועל זרעם לעשות פירים יא) ומתנות לאכיונים משם ואיך...“ את הרברים האלה כתב רבי שמואל בן דנאן¹ השני יב) אחד מרבני פאם או ששמו יזכר הלאה, ואשר בתור עד-ראיה נתננו את דבריו כמו שהם, ובם הננו רואים כי הרבה סבלו יהודי מראביש בפרט ויהודי ערים אחרות בכלל, מיד מולאי מחמד ומתנתה המלחמת הרבים שהסב אז, עד אשר נספה וימת במלחמה ההיא מלחמת השלשה מלכים יחד, שאודותה סָפַר כבר בקורות ימי עולם כנורע.

שנים אחרות אח"כ והמושג החדש מולאי אחמד שכנראה היה משבט המרינים יכול היה להביא שקט במדינה. הוא הרג את כל השרים שנמנו מטעם עבד-אלמאדיך ויקים אחרים תחתיהם. בשנת שנה—כנראה בימי המושג שאחרי מולאי אחמד ההוא— „נהרג יהודי אחד שמו סעיד בן לעוואד על קירוש ה' וגזר המלך ונתנו היהודים שני אלפים אוקיות² יב) אך לא נדע מה הסיבה של הריגת היהודי ההוא והטלת המס הנזכר עוד, בשנת שני³ יצא דבר מלכות מלפני המלך למנוע את היהודים, מאיסור לקחת שתי נשים, ושכל מי שירצה לישא אשה על אשתו יהיה רשאי ואין לרבני הקהל הרשות להניא אותה, אבן כאשר ראי רבני פאם אז כי על ידו זה פרצו מחלוקות הרבה בין איש לאשתו, השתדלו באמצעות „אנשים מרואי פני המלך“ שדבר הנישואין על שתי נשים יהיה מסור לכ"ר, שהם יראו למי ראוי לתת הרשיון בזה יג).

בימים ההם התקררו עיד שמי יהודי מארוקי מפני סכסכים מדינים ומקרים רעים. בחבל שיש [Saus] בעיר תרודאנת [Taroudant] היו בשנת שנה⁴ רעב ומנפה שמפניהם נאלצו יהודי העיר ההוא לגלות ממנה וילכו ויתיישבו בכפר אקא, אך גם שם לא נחיו היהודים ההם, ואחרי שבתם שם כאחת עשרה שנה היתה אז עוד שנת בצורת שהגיעו החטים „שש אוקיות לסאה“, ואחרי כן, באו עוד בשנה ההיא— בשנת שש⁵—בסופה, משפחות ברבריים להחם כיושבי הכפר ההוא ויהיו היהודים במצור ובמצוק עשרה ימים רציפים, עד אשר נאלצו לפדות נפשם בכסף רב. כשי' שסיי' חזרו עוד פעם האויבים ויצורו על הכפר, והיהודים נאספו אז כולם לחצר אחת של אחד מגדולי הכפר, וכן נשארו ככה משך עשרה ימים בצרה גדולה, ואחרי כן נכבדה גם החצר ההיא בידי האויבים וישרפו אותה, ואת הנצורים בה שללו וישארום ערומים, בשנת שיע' גלו היהודים משם בליד ויתישבו בהכפר העתיק תאמגרה. שם באו היהודים ההם עניים ומרודים ומשיללי כל עורה ויחיו בדוחק ובלחץ. עם זה הסיפו עוד יושבי המקום להתעורר עליהם עלילות ברשע ויריבוים מניחה. בין הגולים המעונים ההם היה גם כותב דברי-הזכרונות האלה

יא) ראה בלות אחיאסף הנציג בהמאמר מגלת תענית של גליות לתה' שפ"ו, והתחנות שאומרום כפורים הנז' נמצאו בס' „אהבת הקדמונים“ סידור יהודי פאם החושבים המצוי אצלם בכ"ו, ונדפס בירושלם תרמ"ט, ע"י שם דף י"ב ט"ו.

יב) שם בסידור „אהבת הקדמונים“ דף י"ב י"ג, ונעתקו דבריו בקצת שינויים גם בכסא המלכים כ"ו.

יג) נעתקו דבריו הנז' ביחס פאם כ"ו.

יד) ס' התקנות בתקנה של חשוון ש"ס.

רבי יעקב היוצר המכונה פרגאן *). איתו חפשו ויאסרוהו בנחשתים שלש פעמים, ויהי צריך לפדות את עצמו בכסף אשר הציל אתו בגלותו, ולסוף הוכרח גם לדגור עוד מהכפר ההוא ולישב בקרב הערביים וישבי-אהל שבסביבות הכפר, אח"כ נסע לכפר אופראן וישב שם שלשה חדשים. אך גם שם פחד לנפשו ויך וישב אל הכפר אקא שבו ישב לראשונה אחרי צאתו מעיר מולדתו הרודאנתה, ואחרי שנה באו

גם יתר היהודים אחוזת מרועיו מהכפר תאמנתה, וישבו ויאחו בכפר אקא. אמנם אם בערי-המדבר ההם, לא יפלא בעינינו חזיונות כאלה ביחס אל היהודים שמה, הנה חזיונות יותר מעציבים קרו אז באיתם השנים ההם, בעדי-הישוב, צרות צרורות ופגעים רעים מצאו או את יהודי-המדינות במארוקה, שתמונתם באופן כה מבהיל, יתאר אחר מרבני הדור ההוא בפאס, ר' שאול סריריו, בזכרונותיו, שהננו נוהגים אותם כתמם ובעצם לשוננו, "אמר שאור בן לאאי דוד סריריו [ג] אם אמרתי "אספרה קצת מהתלאות אשר חלפו עברו עלינו תצלנה כל אוננים ויתבהל כל שימעם, זה לנו היום שלשה שנים ומחצה בצרת רעב וצרות רבות, משנת שס"ד עד שנת "שס"ו ספו תמו וישבו פאס ברעב, מר"ח תמוז עד ר"ח כסלו של ש' שס"ו הנז' מתו "ברעב קרוב לשמנה מאות, בני פאס הוקרים נפוחים כנאד מזו רעב איבה נחשבו "לנבלי חרם חבקו אישפתות לנקר בהם כתרנגולים ויותר משש מאות אנשים ונשים "ובחורים ובתולות שהמירו דתם והיו הדרכים בסכנה גדולה אין יוצא ואין בא, הוישב בעיר ימות ברעב והיוצא חוץ לעיר יפול בחרב, איש את רעהו חיים בלעו וידל "וישראל עד מאד כי... אין לך יום שקללתו מרובה מחבירו בכפלי כפלים ולא די לנו הצער שאנו בו אלא שנתוספו עלינו צער המלחמות עד שבוחרים מות מחיים, "וראינו מי שהפיל עצמו לבור ומת ומי שהעביר סכין על בשרו ושחט את עצמו "וראינו אבות משליכים את ילדיהם ונשים רחמניות מכים מכת המות לבניהם, דבק "לשון יונק עיללים שאלו לחם, אין לך יום שלא ימותו עשרה או עשרים ברעב "והתענינו יום ש"ק שני ימים לבטלו ש' שס"ו ולא נענינו, בעשרים לאדר שני שנת "שס"ו על ההרים אשא קינה על פיס העדינה, היתה למושל ולשנינה, נתחוק הרעב "רובע קב קמח שיהי י"ג אוקיות ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם, הרבים והענוגים יחד "אימללו זקנים ובחורים בחיצות מישלבים, מה אעידך מה ארמה לך פאס המהוללה, "ועתה היא זוללה... כלו בדמעות עיני בראותי אנשי מעשה רכים ונכבדים "ועשירים נפוחים כנאד לכל עיבר ושב, ואין מרחם ואין משיב נפש, ר"ח אדר ב' "ובשנת שס"ו [ג] מת איש חסיד וקרוש כה"ר יעקב בן עמר ז"ל, גם הוא בעוה"ר מות "מזה רעב, אוי לנו שאיש קרוש כזה מת מיתה מוטנה כזה נהמת זקן ועולל כנהמת "יום הלילי יעור זעקי עיר כי שבת ששון מעיר פאס אוי לעינים שכך ראו, ויהיו "המתים ברעב קרוב לשלשת אלפים, ויותר משני אלפים המירו דתם ותשאר עיר "פאס שרורה וגלמודה.

* עי' בפרק שאחר זה בהערה ס"ג השנית.

[ג] דברי ר"ש סריריו אלה באו בס' דברי הימים כ"ו מר"ש בן דנאן אחרון, אכן מפני שמס' דתי' הנז' יכולתי להשיג רק קצתו, לכן לא באו כל דברי ר"ש סריריו בזה במלואם כ"א עד ש' שע"ג את אשר היה לפני.

כותב הזכרונות הזה כמו נקל בעיניו להודיע את מצבם ביחס אל הממשלה אז, כי כל הרדיפות מצד הממשלה במה נחשבו מול צרת-הרעב ההיא שננעה עד לבשרם, האמנם ממקורות אחרים ידענו כי ניסף על מציקת-הרעב ההיא היתה גם הממשלה או בעיניהם ותוסף להם הוזה על הוזה, המושל שמשל או עד שנת שסיח הרבה להצר היהודים בהטילו עליהם מיסים וארנוניות כבדים עד כי הרבה בעלי בתים ירדו מנכסיהם ונדלדלו ויהיו רק אחרים אשר יכלו להשתמט ולהתלות בירידיהם ומכיריהם מקרב שרי הממשלה, כאשר הננו מוצאים בתקנה אחת שנעשית או ע"י רבני פאס על אודות הרבר הזה, שאותה הננו מועתקים פה עפ"י ספר התקנות כ"ה וזה ניסחה.

"בהיותנו אנו החכמים מקיבצים עם אנשי המעמד יצ"ו ועם הנגיד המעולה "כה"ר יעקב רותי יצ"ו בפרדם של הנגיד המעולה הר" אברהם רותי ז"ל כיום ש"ק "בס' מה טיבו אהלך יעקב שנת חו"מ לפ"ק (שס"ח) עיינו בתקן צרכי צבור של קהלות הקדש פאס יע"א וראינו עין גדול בינותינו שעל דבר זה מלאה ידנו המס "הרבה בעלי בתים ירדו מנכסיהם ונדלדלו והרבה יש להם לתת המס ככל היהודים "והנם נתלים באילי הארץ גויים אלמים ופוערים פיהם לבלי חק לבלתי שאת משא "מלך ושרים בחק המוטל על כל בר ישראל, יעברו תורות וחלפו חק ולא ידעו ולא יבינו כי טח מראות עיניהם ושאחד מד' דברים שנכסי בע"כ יורדים לטמיון הוא "שפורקן עול מעליהם ומעמסין על חבריהם ... וכמה בני אדם חלושי הכח והממין "שאין להם פרנסה ויש להם טפול גדול שופכים רמס ומביאים אל גיבי המס חלקם... "ובראותנו אנו החו"מ צער הקהלות הק"י יצ"ו ותיקף המסים והארנוניות ככל "יום ויום צרות רבות ורעות מתחדשות עלינו, וראש הצדקות שבעולם הוא המס יען "שהיא העמדת הדת ופנותיה לתת לשרים הצוררים ... לכן בהסכמת ועצת אנשי "המעמד והנגיד המעולה יצ"ו בחרו מכל קהלה וקהלה ג' אנשים והם יחקרו וידרשו "בפנקס המס ויעריכו מה שראוי לכל אחד לתת ... וכל מי שיכתב בפנקס ולא יתן "מה שקצבו עליו מלכד שיוודע לו שאנו מחרימים אותו... הנה אנו הח"מ נתנים "רשות להנגיד יצ"ו למסרו ליד המלכות לעונשו בגיפו ובממוני... ובנידוי והסכמה "זאת לא נכנסו משרתי המלך יר"ה יען ראינו שרבים מהם אין לאל ידם לתת המס "מפני ענים, והנשארים ג"כ ראוי לשאת להם פנים שהם משרתי אדונוי המלך..."

בש"י שס"מ כבש מולאי עבדאלה בן מולאי אשיך את פאס וימיט על היהודים תלאית רבות, גם העלה את המטבעות שהיו מכבר בימי אביו ויתר הרבה מכדי דמיהם ומאשר התהלכו כבר, ובוזה גרם הרבה הפסדות לבעלי-הון ולאנשים אמידים, והיו רבני פאס נאלצים לתקן תקנה "על דבר יוקר המטבעות" שנכתבה בס' התקנות לפשר בין איש לחבירו בכל הסכסוכים שנולדו עי"ז בין הצד הנתבע ובין הצד התובע, בשנת שע"א נסבה המלוכה—אחרי מלחמה ממושכה—למולאי וזדאן, המושל החדש הזה נכר היה לראשונה כי במלכי ימיב ליהודים, אכן התקיה הזו שקצו היהודים, נכובה, למולאי וזדאן היה פקיד אחר שגידו נמסרו עיני הממלכה, ושמו באריחן, והפקיד הזה שטם את היהודים ויצרור אותם באף ובחימה, וזה מה שיספר בכתב-הזכרונות הנזכר רבי שאיל סירירו, יום שבת קדש שנת שע"א בלו בדמעות עינינו כי מולאי וזדאן אשר

השכנו בצלו נחיה, יצא הקצף מלפניו, ביום ח' לתשרי בא השר הצורך באריחן
 „ואמר שיתנו היהודים עשרת אלפים אוקיות במאמר המלך על שהצילם מן הגוים
 אשר באו לשלול האלמלאח (הרחוב) של היהודים ואמר שאם לא יתנום קודם
 הלילה שיתנו למחר כפלים ותתחיל לגבית ולא הספיק היום, למחר אמר שיתנו לו
 עשרים אלפים אוקיות, והתי צעקה גדולה ותהום כל העיר כליל כפור ויום כפור
 ונתחלל בעיה"ר היום הקדוש ההוא וכל היום גזבים מס וכל הלילה, יתחכמים בוכים
 ומיללים ועקה כבקר ותרועה כצהרים ונשבת מהם קיל ששון וקיל שמחה ונתוספו
 על זה גם חלאים רעים ונאמנים, בי"א לתשרי עשו מלחמה שני המלכים מולאי ויראן
 ומולאי עבדאלה קרוב לעיר ונשבה מולאי ויראן ורוב אנשיו ונהרג הצר הצורך
 באריחאן יש"ו ונכנס מולאי עבדאלה לעיר והלך הנגיד הר' יעקב רותי עם הקהל
 ולא קבל פניהם אמר להם אתם שמהתם כמולאי ויראן והוא הרע לכם, ולמחר שלח
 „אלינו משלחת מראבי רעים שיתנו לו היהודים עשרים אלף אוקיות כמו שנתנו למולאי
 ויראן איי לעינים שכך רואות וכמה מן היהודים וטן החכמים נתוסרו ביסורין קשים
 ואני שאיל קטן מכלם, וכלנו היינו בצרה גדולה לקבץ הממין ונתחלל בעיה"ר גם הג
 הסיכות על זאת אספרה ואילולה כי שמה ושערודות היתה בארץ ואין כי כח לספר
 אחת מאלף כי כמה מהיהודים נתפסו והפסידו כל נכסיהם וכמה שירות נחמסו איי
 „מכל עבר ומכל פנה... וגם יד ח' היתה בני ויכנו בדבר ויפיל ממנו יותר מארבע
 „מאות נפשית קטנים אשר אין בהם הטא, וביום ח' כחשין שי שעי"א מתו שני
 „חכמים החסיד כמה"ר יוסף הכהן והחסיד המאשר בכל עניניו כמה"ר מאיר צבאע ז"ל
 „וירש עליו הח' הקדוש כמה"ר ויראל הצרפתי השי"ת יאיר אפילתנו, וביום כ"ה לבסלו
 „שי שעי"א יום חנוכה נתן המלך מולאי אשיך אבי מולאי עבדאלה עיר לארגו
 „[Laraehe] לגיזרים שכך התנה עמהם כהיותו בארצם והיו בניו במשכון בידם, ומולאי
 „אשיך הגוי עבר לתיטויאן יעי"א והעניש לגוים אנשי העיר מאת אלף אוקיות ולהאנדלוס
 „מאה וחמשים אלף אוקיות והיהודים עשה אלפים אוקיות כי הספרים הניחים ערומים
 „וביום ר"ח טבת מהשנה הזאת ענש אותנו מולאי עבדאלה עשרת אלפים אוקיות
 „ישכבר חוק המוטל עלינו, ובר"ח אדר העמים עלינו עיד שמונת אלפים אוקיות, וביום
 „ג' אדר איי לשמיעה נשמעה כי בעיר תאדלא [Tadla] נכנסו כה גוים ערביים
 „והחרבו הכתים ושרפו חמשים ספרי תורה ואלפים חמשי תורה והרכה
 „ספרים וגרנו תענית כמו יום ט"ב ח' ינקום נקמתנו, יום ב' לאייר משנה זאת נתנו
 „עיד הקהל (בפאס) ארבעת אלפים אוקיות, ובמ"ז לאייר נתנו עיד שלשת אלפים
 „אוקיות ע"י מחמד גרני ואלקאייר מחמד אסעס, ובערב שביעות שלח מולאי אשיך
 „לקי"ר גרני (הנוכר) לגבות חמשה ועשרים אלף אוקיות מהנגיד הר' יעקב רותי והוא
 „אין לאל ידו והיה לו שטר כתוב וחתום על הקהל שכל נוק שיבוא לו מחמת
 „הנגידות שיחזור הכל על הקהל ונתנו הקהל כ"ה אלף אוקיות בעד הנגיד.
 „וכי"ג לתשרי שנה השעי"ב עיד הענישנו ששת אלפים והיו לנו צער גדול כי
 „העם כלם עניים וחתת שות ארבעים אוקיות לספא יד) והעיר סיגרת ומסיגרת, ויום

„כִּי בַחֲשׂוֹן שְׁנֵה הַנּוֹי וְאִנְחָנוּ כְּתַעֲנִית שִׁשְׁמַעְנוּ שֶׁהַמֶּלֶךְ מֵאַסֵּף הָעֲרַבִּים לְהִלָּחֵם עִם
 „אֲנִשֵּׁי פֶּאֶס אֲלִבְאֵלֵי וְחֶלֶק הָעִיר הִישָׁן וְעַד הַיּוֹם יוֹם ד' לְכַסְלוֹ וְאִנּוּ בַמִּצִּיר וּבַמִּצּוֹק
 „וּבְכֹל יוֹם עוֹשִׂים מַלְחָמָה וְנֹתְנִים הַיְהוּדִים מֵאֵה אִיקוּיֹת לְשִׁמְרֵי הַחִיּוּמָה כִּי בֵן מִצּוֹת הַמֶּלֶךְ
 „וּבַיּוֹם ו' לַחַו' כִּסְלוֹ הִיתָה צֵעָקָה גְדוֹלָה וּבַחֲלָה בַהֲלַמְלֵאָה שֶׁחֲתָא וְשִׁבְט מֵהָעֲרַבִּים
 „שֶׁנִּקְרָא כַּחַה נָסְעוּ וְהִלְכוּ לָהֶם וְהַמֶּלֶךְ הִלֵּךְ עִמָּהֶם וּבָאוּ אֲנִשֵּׁי פֶּאֶס אֲלִבְאֵלֵי עַד פִּתְחוֹ
 „הָעִיר וְרָצוּ לְשׁוּבָרָם וְעִשְׂיָנוּ סְלִיחוֹת וּקְבָצְנוּ כָּל יַלְדֵי הַתּוֹת קַטְנִים וְגְדוֹלִים זְמוּל ס"ה
 „שֶׁהוֹצֵאֵנוּ לְרַחֲבוֹת הָעִיר וְכָל הַחֲכָמִים סְבִיב הַיְלָדִים וְגַעֲיָנוּ כִּכְבִּיָּה רַבָּה וְאַמְרָנָה אַחֲיָנוּ
 „כְּבִי יִשְׂרָאֵל דַּעְוָה כִּי אֵין לָנוּ זְכוּת וְלֹא פָנִים לְבִקֵּשׁ מִה' עַל זֹאת הַצָּרָה אֲלֵא בִּזְכוּת
 „הַקַּטְנִים וְקִרְאוּ הַקַּטְנִים וְיַעֲבֹד בְּקוֹל רַם וּבְכֹי כִּי גְדוֹל הַקַּטְנִים וְהַגְּדוֹלִים
 „וַיַּהֲעִירוּ הַזִּקְנִים בְּנֵי שְׁמוֹנִים שְׁנָה אִשֶּׁר נִמְצְאוּ שֵׁם שְׁלֹא רָאִי מִימֵיהֶם כְּבִי גְדוֹל כֹּחַ...“
 „וְתִיכֵף עָנָה אִיתְנָו ה' וְעָשׂוּ שְׁלוֹם אֲנִשֵּׁי פֶּאֶס לְבִאֵלֵי וּפִתְחוֹ הַדְּלֵתֹת וְעַד יוֹב לְכַסְלוֹ
 „לֹא הִלֵּךְ יְהוּדֵי לְפֶאֶס אֲלִבְאֵלֵי שֶׁהָיוּ אִמְרִים שֶׁהַיְהוּדִים הַחֲזִיקוּ בִיד שִׁרְתָּא אִיִּבִיחָם
 „וַיְהִי הַצָּעַר הַלּוֹךְ וּמֵתַגְבֵּר עַל הַיְהוּדִים וְגוֹרְנוּ ג' תַּעֲנִיּוֹת וְכַיּוֹם ט"ו כִּסְלוֹ עָנָה אִיתְנָו
 „מִכָּל צָרָה וּבָאוּ ג' שְׁלוּחִים וְאַמְרוּ שֶׁנִּתְקַבְּצוּ הַגְּדוֹלִים שְׁלָהֶם וְאַמְרוּ שֶׁהַיְהוּדִים אֵין בְּהֶם
 „אֲשֻׁמָּה וְהַרְבֵּה דְרַבְרִים טִיבִים דְּכָרוּ עַל הַיְהוּדִים וּבִפְרֵט אֶלְקָאִיד וְיִשְׂרָאֵל הָעִיר וְהִלְכוּ
 „הַיְהוּדִים מֵאוֹ לְפֶאֶס אֲלִבְאֵלֵי וְלֹא הָיוּ מְנִיחִים לְמִי שִׁיעֶשֶׂה לָהֶם רַעָה... וּבְלִיל ר"ח
 „שִׁבְט שְׁנָה הַנּוֹי בָּאוּ הַגְּנָבִים לְבִיתֵּנוּם שֶׁל רַבִּי יוֹסֵף אֶלְמוֹשֶׁנִּינִי וְגַנְבוּ כָּל מָה שֶׁנִּמְצָא
 „בְּהַ וְלִקְחוּ שְׁלֹשָׁה סְפָרֵי תִירָה וְהַשְׁלִיכִים בְּגַנְהָ הַחֲדָשָׁה שֶׁם יִשְׁבְּנוּ גַם כְּכִינּוּ... וְגַם
 „שֶׁהַגְּנָבִים מְפֹרְסָמִים אֵין מִשְׁפָּט יְשִׁיר הַשְּׂרִים הִיתָה בְּמַעַל וּבְכ"ד לְשִׁבְט עָנָה אִיתְנָו
 „עוֹד הַמֶּלֶךְ שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים אִיקוּיֹת וְהַחֲטָה שִׁיה שִׁשִּׁים אִיקוּיֹת לְסַחְפָּא וּבְכ"ח לַסִּיּוֹן
 „עָשָׂה מַלְחָמָה מוֹלָאֵי זִירְאָן וּמֵתוּ בַמַּלְחָמָה מוֹלָאֵי עַבְדֵּי־אֱלֹהֵי הַמֶּלֶךְ וּמוֹלָאֵי אֲשִׁיךְ וּמֵתוּ
 „שְׂרִים גְּדוֹלִים בְּעִיר מְרַאכִישׁ... וּבַיּוֹם ר"ח אֲלוֹל נִתְפַּס הַנְּגִיד ע"י מוֹסֵר אַחָה הוּא
 „וְיִשְׂרָאֵל אַחֲרָיִם וְהַפְּסָדוֹ שֶׁשׁ מֵאוֹת שְׁקָל וּלְמַחֵר נִתְקַבְּצוּ הַקְּהָל בְּרַחֲבוֹת בֵּין בְּתֵי
 „בְּנֵי־סוּת וְנָדִינוּ לְמִי שֶׁהִלְשִׁין וְאֵע"פ שֶׁהוּא מְפֹרְטָם וְאֵין שְׁבוּעַת שְׁאֵין נֹתְנִים אַרְבַּע
 „מֵאוֹת אִיקוּיֹת וּמֵט"ו יוֹם לְט"ו יוֹם נֹתְנִים לְמֶלֶךְ אֶלְף אִיקוּיֹת מִלְּבַד חוֹק הַמִּוִּטָּל
 „עֲלֵינוּ וּבַיּוֹם ה' בְּטַבַּת שְׁנַת שַׁע"ג וְאִנּוּ קוֹבְרִים אִישׁ וְתַחֲוֹם כָּל הָעִיר וְנִסְגְּרוּ
 „הַדְּלֵתוֹת וּבְרַחוּ הַיְהוּדִים וְהִנִּיחוּ הַמֵּת בְּרַחֲבוֹת הָעִיר עַד שֶׁחֲזָרוּ קָצַת אֲנָשִׁים וּקְבָרוּהוּ
 „וְהִלְכוּ כָּל הַקְּהָל לְבִיתֵיכֶם וְעִשְׂיָנוּ... וְהַשְׁלִימוּ הַמַּלְכִים וְעָשׂוּ שְׁלוֹם בַּיּוֹם ה"י טַבַּת
 „שְׁנָה הַנּוֹי הִיתָה מַלְחָמָה גְּדוֹלָה בֵּין פֶּאֶס לְבִאֵלֵי וְהַמֶּלֶךְ עַל אִידוֹת לְעִשׂוֹר וּמַעֲשֵׂר—
 „הַרְגָּן וְרָצוּ לְתַפִּים לְמֶלֶךְ וַיְהִי יוֹם צָרָה וְעִשְׂיָנוּ... וְחֲזָרוּ לְמַקְוֵם וּבָאוּ הַשְּׁלֹמִים עִם
 „הַמֶּלֶךְ וּבְכ"א לְטַבַּת הַיּוֹם צָרָה יִמְכּוּכָה שֶׁסְּבָבֵי אֲנִשֵּׁי פֶּאֶס לְבִאֵלֵי אֵת הָעִיר מִכָּל
 „צָר לְהַבְּנֵם לְפֶאֶס אֲזוֹרִיד וְחֶלֶק הָעִיר הַחֲדָשׁ וְעִשְׂיָנוּ... וְלֹא יִכּוֹלוּ כְּט"ו לְשִׁבְט
 „הַלְכָה אִם הַמֶּךְ לְהַבִּיא אֵת מִשְׁפַּחַת כְּנִי־חָסָן דְּעוֹזֵר לְמֶלֶךְ וְאֲנִשֵּׁי פֶּאֶס אֲזוֹרִיד
 „הוֹלְכִים וְכַיּוֹם ה' יֹאמֵר דִּי צָרוֹתֵינוּ וּבְשִׁלְשָׁה בְּאֵדָר כִּמְעַט נִכְנְסוּ אֲנִשֵּׁי פֶּאֶס
 „לְבִאֵלֵי מִפְתַּח כֹּאב אֶל־בּוֹגִיָּאת [אֶחָד מִשְׁעָרֵי הָעִיר פֶּאֶס] וְהִיתָה עַת צָרָה וְהִיָּה
 „דִּיטְרָא שְׁמָן שִׁיה... [כֹּאן חֲסַר בְּהַכ"ז] וּבְעֶרְבַּ שִׁיק לֹא נִשְׁחַט בָּשָׂר כָּל הַיּוֹתָה
 „הָעִיר סוּגְרָת וּמְסוּגְרָת וּבַנִּסָּן שְׁנָה הַנּוֹי הִיתָה עֲצִירַת גַּשְׁמִים וּכְמַעַט שִׁיבְשָׁה

„הארץ והתבואה וגורנו תענית... ועדיין לא נענינו, וביום ר"ח אייר התענינו...
 „החכם המתפלל היה זקן וחסיד במחיר ויראל הצרפתי הנקרא סיניור... ולא נענינו.
 עד כאן הגיעו אצלנו דברי כתב הזכרונות הגזבר, ר"ש סרירו ועל פי
 מקורות אחרים נודע לנו כי עור כמה שנים אחרי שנת שע"ג לא בא הקץ להרדפות
 והפחדים שנמצאו בם יהודי מארוקו עד אז וכמעט כל החוין הזה שתואר לעינינו
 ר"ש סרירו במשך תשעת השנים שס"ד-שע"ג הרעב, כובד המסים, דבר, ופחד
 המלחמות והמהומות, הכל חזר והוכפל עוד כיתר שאת בשנות שע"ד-שפ"ג בשנת
 שע"ד עד שע"ו, היה רעב גדול והגיעה מדה של חטים חמשה אוקיות, ושדש
 מאות אוקיות לסחפא ומתו מן הגוים כשבעת אלפים" (טו) כן כותב סיפר-זכרונות
 אחר מבלי להזכיר כמה מתו ברעב ההוא גם מן היהודים? בשנת שפ"א ושפ"ב-
 יס"ים סיפר הזכרונות הזה עוד-„היו מלחמות גדולות ומרירות בפאסו ובלכול וכיבד
 „המסים על היהודים, בשנת שפ"ה כליד שנת כ"ב לאייר קודם איר היום היה
 „ג"כ רעש גדול ונפלו כמה בתים בהאלמלאח והח"מה נסדקה אך לא מת שום
 „יהודי, ובפאס אוריד מתו אחד עשר ישמעאלים, ובפאס אכלו מתו יותר מאסף
 „וחמש מאות ישמעאלים, בעיר צפרו נפלו ארבעה בתים ולא מת אחד, ובעיר
 „מבנאס מתו שני ישמעאלים ונהרסו שני מגדלים, והרעש התמיד כרביע שעה
 „ובערב שביעות שנה הנז' בלידה היו רעמים חזקים ונפל ברד כבד, ועדים נאמנים
 „שקרו מהם ארבעה אוקיות לאחת, ובשנת שפ"ו היה דבר חזק ורבים חללים הפיל,
 הנה כן כמה השיגו התלאות והמצוקות במאה הזאת הרביעית, את היהודים
 במארוקו בכללו, בלי הרף, אך הם, המצוקות האלה, עשו ביותר רושם נמרץ בקהלת
 יהודי פאס, כי חלק גדול ונכבד ממנה אבד כלה על ידיהם, הרבה ממשפחות
 המגורשים מספרד וכן גם מהתישבים משפחות צאצאי יהודי-פאס הקדמונים, נכחד
 זכרם כליל מאז, וקהלת פאס נשארה מתי מעט, ורק עד תחלת המאה החמשית
 גדלה ע"י מהגרים חדשים שבאו שמה מיתר מדינות המערב, כמו שנוכר עוד
 הלאה בקורות המאה הה' ואמנם בה בעת שבקהלות מארוקו היתה אז מגערת
 לרגלי המצוקות ההם, הנה בארצות המזרח גדל אז מספר הקהלות המערביות
 בהמין של משפחות רבות שנוספו עליהם במאה הזאת מארץ המערב, קהלות
 „המערבים" בארצות המזרח, ביחוד בערי מצרים, ובירושלם, ובצפת התכוננו
 עוד מכבר לפני מאות שנים, ויהיו גם נבדלים כחיהם ובמנהגיהם, ובבת-בנסיותיהם
 כנודע, ואמנם במאה הזאת רב יותר מספרם ותהיינה קהלות גדולות ורבי'
 ההשפעה (יז).

(טו) יתכן כי על שנות הרעב האלה או ש"ש ש"ס-ר"שס"ז רמזו בהאגרת מר' ראובן בן זכרי
 להנגיד רבי הכיב טולידאנו שגדפסה בסוה"ם במלואים בפרק י' ע"ש.

(יז) אלהריוני בסי התחכמוני יזכיר כבר את „המערבים" בארצות המזרח, וכנראה גם
 במסעות ר"ב, וכן גם נזכרו בהנוסע האיטלקי ש' רפ"ב ור"י סמבקי בלוקושים עד 7777 ידבר
 ע"ד הרוב ישבין המערבים והמסתערבים במצרים ע"ש, ובתיקון יששכר כותב בכל מקום „ואנו
 המערבים" על קהלת המערבות בצפת, וראה גם בלוח-אי"ו של לונון ש' תרס"ה ע"ד הקהלה
 המערבית בירושלם וע"י בפרק שאחר זה הערה פ"ד.

ובהביטנו על המצב הזה של יהודי מארוקו במאה הזאת כמעט לא ניכר להאמין כי אפשר היה למצוא או ביניהם אנשים שיכלו לענות למשרה גבוהה ולהתרומם בהחברה המדינית, ואמנם מההקנה של שנת שמי"ח שהכאנו, נדע כי גם בעת צרה ההיא, היו אנשים לא מעט שנחשבו בין משרתי המקד ובאי-ביתה, ואשר היה להם גם הורמנא ושררה בגלל זאת בין היהודים, כן נודע כבר כי אז בחצי המאה הזאת בערך נמנה האיש שמואל פליאני מטעם הממשלה במארוקו לציר בארץ נירדלאנדיה, ועוד אחד מהאניסים-הספרדים אלונוו די-הירידה שנקרא אחי"כ—בשובו ליהדותו—רבי אברהם קריריה ובעל "שער השמים" כנודע היה גם היא ציר מארוקו בעיר החוף קאדיקאס, והנה בעור שזה האחרון ר"א הירידה לא ניכל לדעת איך ובאיזה אופן נתודע אל הממשלה המארוקאית, והאם ישב איזה זמן במארוקו? הנה הראשון שמואל פליאני נראה שהיה יליד פאס, ואיני אביו או אחיו הוא ר' יצחק פליאני אחד מחכמי פאס אז ששמו נזכר בספר התקנית בתקנה של שנת שמי"ח, הוא שמואל פליאני, היה הראשון שעורר את ראשי העיר מידלכורג ובפךך זילאנד להתישבות היהודים בניירדלאנה, ויעזור לזה אחרי כן הרבה, וכך היה גדול כבודו של שמואל פליאני שם בניירדלאנד עד כי במותו הלך הפרינץ אוראניען ושרי הממשלה אחרי מותו י"א כנודע.

פרק עשירי.

גדולי ורבני המאה הרביעית, הדור השני להתישבות המגורשים.

הרכנים בעלי "התקנות" שברור הזה ר' יוסף נבאי וכו' עד ר' שאול סירור, ופעולתם. הנגידים או בפאס, משה הלוי, יעקב רותי, יצחק גיקאטילא, דוד בן זמיר, אברהם בן וואעיט במארוקה, חביב טולידאנו כמכאנס, ר' משה ב"ר טימון אלבאז, ר' משה אסולין, ר' עזרא די פארידוש הסופר, ר' יצחק קוריאט במארוקה, ר' יהודא הכהן מפאס, ר' דוד הסבעוני הזקן ואחיו ר' ישועה מסאלי, ר' מאיר צבאק, ר"ח עוויאל, ר' שלמה בן דאנאן ר' יעקב בן דאנאן, מפאס, רבני טיטוואן ר' יוסף ביבאס ובנו ר' חיים ביבאס, ר' אברהם בן זמרה, ר' יעקב הלוי, ר' הנניה ארנבאיש, רבני מכאנס ר' חיים ור' יוסף טולידאנו, ר"י היוצר מתארודנת, רבנים שהתישכו בארצות שונות ר' יששכר בן סוסאן, חכמי-רוזן מעיר דרעא, ר"א הלוי ברנכוס, ר' יוסף טבול ובנו השר יעקב, ר' סולימאן בן אוחנא, ר"א כלון, חכמי המערבים במצרים, ר' שמואל האגיו בירושלם, ור' יצחק צבאח, ר' יצחק עוויאל באס"ר, ר"א כנתמן המכונה אבוזאגלו לבית אוולאי בוינציאה, ר"א אוולאי בחברון, ר' יצחק נבאי :

כמו ברור הקודם כן גם ברור הזה הדור השני להתישבות המגורשים בפאס עמדו חכמי המגורשים בראש הקהלות וימשיכו את פעולתם בתיקון ובסוס האמצעים

(1) גראטץ-שפר ת"ז עד 374 והלאה עפ"י בררוס. ונתחין להעיר כי בשעות בא אצל כותבי הדורות השם שמואל פאלאחי בחי"ת, כי זה נהקף להם עפ"י המכתא הספרדי שיבטאו את J כמו ח',

הצבוריים ביחוד או בזמן ההוא זמן התגברות הצרות ודלדול כח אנשי הקהלה. ואלה הם רבני הדור הזה, שמן הרבע הראשון של המאה הרביעית, עד סופה.

רבי יוסף גבאי ופעולתו בין ש"ך=ש"ל"ו א, ובנראה היה בנו של רבי בנימין גבאי הנז' בדור הקודם, רבי סעדיה ב"ר שמואל אבן הנאן הנזכר בדור הקודם, ופעולתו בין ש"י=ש"ל"ה) חיבר איזה ביאורים בהנ"ך ב, רבי בנימין נהון ובין ש"ך=ש"מ, ואילו היה בנו של רבי יצחק נהון הנז' בדור הקודם, רבי יצחק בן רבי ויראל הצרפתי ז' ובין ש"י=ש"ל בע"ז רבי יוסף בן עמרם ובין של"ה=ש"ן, רבי שלמה עוזיאל ובין של"ה שמו"ה) רבי שלמה בן סינבאל ובין של"ה=ש"מ"ה, רבי יצחק אבי-זרדיל, ובין של"ה ש"ן, רבי יוסף אלמושינינו, בני של ר' אברהם אלמושיני הנזכר בדור הקודם, הוא נולד סביב לשנת ר"ף, ובשנת של"ו נחשב ל"נגיד" וראש הקהל, ויהי לו גם בית הכנסת מיוחדת (ג) בשנת ש"מ נראתה פעולתו בתור אחד מגדולי הרבנים בעלי התקנות, ובשנת ש"ן בהתקנה שעשו רבני העיר ע"ד מצרנות והוא לא היה אז באותו מעמד לא חפצו שמנת הרבנים שישבו במעמד ההוא להחליט הדבר עד ששלחו ושאלו מה דעתו בהענין ההוא ד, הוא מת—בנראה—סביב שנת ש"ס, כי עד שנת שנ"ח נזכר שמו בס' התקנית, מספריו שחיבר נודע לנו אלה, באיר על נ"ב ועל אנדרת רז"ל, ס' פסח שני, והוא באיר יקר על ההגדה ש"פ כספרו זה הוא מזכיר את "מורו הרב הלוי ז"ל" שלא נדע עד כה מי הוא ד, ס' שרשי המצות, תיכו דעות הראשונים והנחות חדשית ממנו במנין המצות ובו י"ג שרשים בסדר מצוין ונפלא, השנים הראשונים עולם בכ"ו, והס' שרשי המצות נדפס (ירושלם תרס"ט) ה, מהלמידיו של ר"י אלמושיני היה ר' אהרן אבן חיים שיזכר לפנינו, גם בנו רבי משה אלמושיני היה גדול בתורה אף כי לא נמנה בין רבני העיר, וגם הוא חיבר ביאור על הנ"ך שהיה נמצא בכ"ו, ור' אברהם הכהן (בין שכ"ח=ש"ס), רבי סעדיה בן ריכח (ש"מ=ח"ש"ס) היה לו בית-הכנסת מיוחדת בפאס, רבי אברהם בן רמוך ז' (ש"מ=ש"ן), רבי יצחק בן שלום (ש"מ=ח"שנ"ג) וחיבר

אך אצל יהודי מארוקן שלמדו לדבר בהערבאים יבטאוהו דש"י, והוא בקירוב כהמשפחה פאלאני Palache שבטורקיה, ובלי ספק שהם צאצאי המשפחה "בני פלייג" שיזכיר הראב"ד בסה"ק ע"ט, שמו של שמואל פלייאני זה או אחר בשמו מצאנוהו בס' השירים כ"י באוקספורד נו' 1189 עם חכם אחר שמו שלמה דוארן.

א) בל הגבלת זמני פעולת הרבנים האלה לאמר שנות רבנותם, כתבתי ע"פ ס' התקנות בצירוף עוד איות מקורות אחרים.

ב) נזכר מהם בס' הרשות כ"ו מר' משה בר מרדכי אסולין, ושם הוא מתארנו, "מריא ורבנא ר"ס בן הנאן נר"ו פטרה המורה בישראל" ואחשוב כי ע"ז ר"ס אמורים הרבנים שבעומר השכחה קב"ה ע"ד ע"ש, * אולי הוא בעל הס' "מאסף לכל המתנות" כ"י, שזכר באוצר הס' אות ט' ע"ש, ג) טרברו ר"ש סירירו שנעתקו למעלה בפ"ט בקורות שנת שע"ב.

ד) ס' התקנות כ"ו, ד) ע"י להלן הערה כ"ד.

ה) הס' הנזכר נדפס ע"י מיני העתקות כ"י ושם נכתבו תולדות ר"י אלמושינינו כפרטות שקיצורם נתתי פה עם קצת הוספות.

ו) ע"י בהקדמתי לס' שרשי המצות הנז', ומביאורי ר' משה נמצאו ליקוטם בכתבי רבני המערב, ז) אין זה ר"א בן חיים בן רמוך מחבר פי' תהלים שכ"ו אוקספורד, ראה

ספר בפסקי דינים יהיה נמצא בכ"י ה), רבי יעקב האגניו (שמ"ח-שפ"ו) ט), רבי יצחק האגניו בנו של רבי שמואל האגניו הנזכר בדור הקודם, רבי שלמה בן דנאן נוכחתי כי חי ר' יעקב האגניו של ר' יצחק הנז' הוא הלך לירושלים ויהי בארץ המזרח זמן מה וישב אח"כ לפאס ושם מת לפני שנת ש"ע"ו, רבי יוסף נהון וסביב לשנת ש"ן, ואולי היה בנו או אחיו של ר' בנימין נהון הנז' הוא כנראה מהב"ר ספר "הדרשות" כ"י באוקספורד יא) [ניבוייר גו' 1998], רבי ויראל הצרפתי בן ר' יצחק הנ"ל, נולד בסוף המאה השלישית או בתחלת הרביעית, בשנת שכ"ו חיבר פירושו על המגלות יב) שמהם נשאר בכ"י עיד פ"י על איכה יג). ובזמן ההוא פחית או יותר מעט חיבר עוד יתר ספריו, צוף דבש השגות על הרא"מ, אמרי יושר על מדרש רבה (ווארשא 1874) דרך הקדש על הספרא נרפס מחדש, (הוסיאטין תרס"ח), פירוש על התורה כ"י יד) וספר "המפתח" תוכן עניני המדרשים והנחומא ומכילתא וכו', שעודנו ג"כ בכ"י בעיר פאס, סביב לשנת שנת"ח נמנה בין גדולי הרבנים בפאס ופעולתו עוד נמשכה עד סביב לשנת ש"ף טו), שאז גוע וימת, ובכן חי רבי ויראל הצרפתי זה, הידוע בין חכמי המערב בשם "רבי ויראל השני", כשמונים שנה, רבי אברהם הכהן הרופא וסביב לשנת שנת"ח הוא נולד בערך ש"ג, ואז סביב לשנת שנת"ח נחשב בין גדולי הרבנים, אבן אחרי זקנתו לא יכול—כנראה—להשאר ולמלא תפקיד כזה ולכן לא נמצאה עוד מניין בין רבני המעמד, הוא האריך ימים ובהיותו כבן מאה ועשר שנים בשנת ת"ג נסע ירושלימה וימת שם אחרי ירחים מספר, ושני בנים היו לו בפאס אשר גם המה היו

באוצר הסי' אות פ' נו' 687, כי מחבר הפי' הנז' היה קורם, עוד בחצי המאה השנית בספרד מצאנו שמו בהויכוח הכתוב בשבט יאורה,

ה) נזכר בשי"ת זכות אבות (פיסא תקע"ב) דף נ"א ע"א ובכרם חמד שו"ת ר"א אגוואה ת"ב דף י"ט ס"י צ"ו,

ט) ע"י בס' התקנות ועפ"י פסק דין אחד כ"י שבא לדידי נכתב בשנת ישוע"ה ליצירה (שפ"ן) וכו' תתומם ר' יעקב האגניו, ר' היים עוזיאל ור' שלמה בן דנאן נוכחתי כי חי ר' יעקב האגניו עוד עד שי' שפ"ו ואולי גם יותר, והנה עפ"י א"א לנו לומר שר' יעקב האגניו זה הוא אביו של ר"ש האגניו בעל מבקש ה', כי ה"ס מבקש ה' נרפס ביש' שני', ושם בותב המחבר על אביו, "ו"ף" צריכוס הננו לומר שר' יעקב האגניו אביו של בעל מבקש ה' לא נמנה בין הרבנים, וזה אחר קרובו, אולי בן ר' אברהם האגניו הנז' בפרק הקודם, עם זה יש עוד להעיר כי במבקש ה' דף ל' ע"ב יזכור ה' אחר מאביו, ומדרשו החכם הרי יצחק האגניו ו"ל ע"ש, והוא ר' יצחק האגניו הנז' לפנינו, ו) כ"ט בגליון כ"י טר' שמואל בן דנאן שנכתב בע' ש"ע ישכתב, שמעתי פירוש נחמד בפ' ועמי תלואים פירש בו התה"ש התסיד ה"ר שלמה האגניו ולה"ה כבואו לבאן לפאס מירושלים ת"ו משם חכמי מזרח יצ"ו,

יא) בהב"י ס' דרשות הנז' שבאוקספורד אין שום הוכחה—כפי שהודיעני החכם ד"י לאסט ג"י—אם היה ר' יוסף נהון מפאס, ורק השערה בעלמא,

יב) כ"ב בסוף פ"י מגלת אסתר בשם' נימוקי שמואל [אמ"ד תע"ח],

יג) מצאתי כמה בהסבחה מהרב יעב"ן [יעקב בן צור] כ"י שנתן להדפסת ס' אמרי יושר, הנה במסכה אתי, יד) נזכר אצל החיד"א בשה"ג: בנחל קידושים ועוד,

טז) מדברי ר"ש סרירו המועתקים בפ"ש שב' ,וההבס המתפלל היה זקן וחסיד כמה"ר ויראל הצרפתי הנקרא סינור"י ידענו כבר שהו ר' ויראל ביש' ש"ג, וביחש פאס כ"י מזכיר עוד תשובה כ"י מר' יהודה כל"ן מתלמסאן לרבני פאס ותשובתם אליו ביש' השבעיה ליצירה (שע"ו) וחתום גם ר"ו הצרפתי,

רבנים וגדולי תורה (יו), רבי שמואל בן חביב (יו) [שנתי—שס"ט], ואולי בנו של ר' חיים בן חביב הנז' בדור הקודם], רבי יהודה עזיאל השני ובערך אל הראשון הנזכר בדור הקודם] וכנראה הוא רבי יהודה ב"ר שמואל עזיאל שהיה חתן רבי יצחק פלויאני הנזכר בס' התקנית בתקנה של שנת שמי"ח, זמן רבנותו בין שני—שס"ג, והיה רב גדול ומפורסם, חיבר ספר "בית העזיאל"י דרשות, שנדפס [ויניציא שס"ד] יח), גם חיבר ביאורים על התנ"ך (יט), וביאור על פירוש רש"י עה"ת, כ), הוא מת בין שס"ג—שס"ד. רבי יצחק אבן צור של רבי משה בן צור הנזכר בדור הקודם, [ש"ן—שס"ג] ולו היו בפאם עוד שני אחים, הר' אברהם בן צור והר' שמואל בן צורי בא), אבן רק רבי יצחק—שכנראה היה גם הגדול בשנים—הוא שנתפרסם בין רבני הדור וימנה לאחד מגדולי המעמד, הוא נהרג על ק"ה (כ) מסבה לא נדע שחרה, וכנראה שנהרג אז בשנת שס"ג שנת התנברות הרעב בפאם (ע"י בפרק מ').

רבי שמואל ב"ר סעריה בן דנאן [הנ"ל], הרב הזה האריך ימים במשרתו וגם הצטיין ביותר בספרות יהודי המערב אז, הוא נולד בסוף המאה השלישית ובהיותו נער למד בישיבת רבי שמואל חאג'ו (כג) הנזכר בדור הקודם, ואח"כ למד לפני רבי משה סירי-קארו הלוי אחד מחכמי פאם אז כד), סביב לשנת ש"ל בעיר היה ר"ם אביו חי

(י) קורא הרוות מר"ד קונטרסי וז"ל "ובש' התי"ג בא בירושלים מארץ המערב הרב רבי אברהם הכהן מערכי רב מובהק וזקן מופלג בשנים ואמר לנו שהיה בן מאה ועשר שנים ושהיה חבירו של הרב ר' אהרן בן חיים ז"ל ושהיו לו שני בנים רבנים בארץ המערב ואחריו ג' או ד' חדשים שבא בירושלים נלכ"ע" והנה המלות "שהיו לו" נראים כי סתו שני בניו כמערכ בטרם שבא הוא לירושלים ויכול להיות א"כ שהם ר' יוסף הכהן ור' יהודה הכהן שיוברו לפנינו, וא"כ שיהיה אין לאחר את ר"א הכהן זה שבא ירושלים עם ר"א הכהן הנז' לעיל שזמן רבנותו היה בין שב"ח—ש"ס, שרתוק מאד לומר שבהיותו בן כ"ה שנה בש"ח נמנה לרב, וגם איננו באמת חבירו של ר"א בן חיים ב"א גדול ממנו.

(יז) מסופקני אם יהיה זה ר"ש בן חביב הנז' בעומר השכחה ס"ה ג', וס' משניות כסף מהבררשי ע"ש בהקדמה, ובאוצר הס' לכן יעקב אות מ' ג' 346 .

(יח) בשער ס' בית העזיאליו הנז' כתוב "הכינו . . . יאורה עזיאל זלה"ה אשר אור תורתו ורחה והאיר על הארץ ולררים ככל ארצות המערב כלם אשר שמו את מימיו וזים . . .

(יט) אוצר הס' אות כ' ג' 383 ומ"ש רמ"ש"ש שם, לא נכון הוא, כי אנכי ראיתי מהביאורים הנז' פירוש על התהלים כ"ו ולקיסים שונים עיר בכתבי רבני המערב.

(כ) ע"י בספרי "אפריון" רשימת הפירושים על רש"י בתערה זו מ"ש על זה, כא) ע"י בס' התקנות בתקנה המתחלת לפי שר"א בן צור נ"ע, ובהיתש של משפחת בן צור

"שבס' מערת שדי המכפלה כתוב שבנו של רבי משה בן צור הראשון אביו היחס, נקרא שמואל וביחש שבידו כ"י כתוב שר' יצחק בן צור שהוא הנז' בכלל רבני התקנות הוא היה בן רב משה, ומ"י ידענו ששלשה בנים היה לר"ם בן צור.

(כב) בן הוא בתיחש כ"י שבידו "ראש גולת אריאל . . . נר המערב, . . . סבא דמשפטים . . . הצב ישראל וכת השלמים אשר לה' קדוש ואמר לו הרב הגדול מוהר"ר יצחק וצ"ל ה' יקום נקמתו".

(כג) ב"כ בתשו' אהת כ"י שנכתבה בש' שני"ד "ומזה כתששים שנה בהיותי נער לומר בישיבת הרב ר' שמואל חאג'ו ז"ל ובורני" א"כ בשנת ש"ד כבר היה נער לומר מזה וגם ידענו שנולד בסוף המאה השלישית, ע"ד ישיבת ר"ש חאג'ו בפאם וזכור גם בעל מנכש ה' בהקדמתו ע"ש.

(כד) בן כותב בספרו חידושי דינים כ"ו ככ"ט "ומורי התה"ש הכולל מוהר"ר משה סירקארו

שרת רבי שמואל בתור סופר בית-דין יחד עם חכם אחר שמו רבי מכלוף בן אסילין כהן, בשנת ש"מ מצאנוהו שהשיב בתור אחד מהכית דין השוכה אחת לעיר מראביש (ו) להרב שהיה אז שם רבי יצחק קרויאת שיוזכר לפנינו בשנת ש"ן היה גם לאחד מרבני המעמד, ופעמים רבות בשלא יכלו כל חברי המעמד להתאסף מפני איזה צרה, החזיק הוא מעמד להיות גם דן יחידו (ז) בשנת שס"ז אחרי שמת רבי סעדיה בן רבנא (הנ"ל) מלא הוא את מקומו וימנה אז לראש רבני המעמד וכן נשאר במשרתו זאת עד יום מותו בין שנות שפ"א—שפ"ח כהן, ובכן היו ימי חייו בערך תשעים שנה. ברור הדבר שחיבר איזה ספרים, מהם ראיתי בכ"י, ספר "חירושי דינים" שנכתב בין ש"ע—שע"ה, ובו יחתים שמו לרוב "שב"ד", בספרו זה יתראה לעינינו כבקי גדול ומימחה במנהגי יהודי המערב ותקנות חכמי קאשטיליא, בן יזכיר שם מכתב-יד רבני ספרד שהיו אתו (ט) מחבריו וידידיו ביותר יזכיר את רבי יהודה עיואל, ר' ישעיה בקיש, וחכמים אחרים שלא נודעו אלינו והם, רבי ברוך בן חיים, רבי עמרם השוחמי רבי עמרם בן ראש, ורבי משה סדיקארו הלוי רבו שזכרנו, גם החליף מכתבים עם רבי יונה דוראן מאלג'יר, וזולת ספרו "חירושי דינים" הנזכר שהוא רק שארית הפליטה מחיבוריו, נשאר לנו עוד זכרונות אחרים שכתב הוא מקורות שאירעו בזמנו (א).

רבי ישעיה בקיש (ש"ס—ש"ע) חברו של ר"ש בן דנאן הנזכר, ותלמידו של רבי יהודה עיואל הנ"ל (א), הוא היה מקובל גדול וממנו נמצאו עוד קטעים מביאוריו במקציע זה, גם חיבר פסקי דינים והשתמשו בהם רבני המערב שאחריו (ב). רבי אהרן אבן חיים ב"ר אברהם ב"ר שמואל (ש"ס—שס"ו) תלמיד של ר' יוסף ארמושינו הנ"ל (ג), הוא נסע אחר"כ מפאס לארצות המזרח ושם נתפרסם יותר לרב

זלה"ת" ויזכיר משנו איזה ביאורים ג"כ, ושם הרב הזה לא נודע לנו ממקום אחר, ואולי זהו, הרב הלוי" מורו של ר' יוסף אלטושינו הנז' למעלה.

כה) ס' התקנות, (כו) ראיתיה בכ"י, וכמדומני שהובאה גם בשו"ת ויאמר

יצחק מר"ו בן וואלד, (כז) ראה בס' התקנות שישנם תקנות אחרות כהסכמתו לבר,

כה) כי הו' עד שנת שפ"א נוכחתי מפירושו אחר שבא לירו' בכ"י משנו והתוס' שנת הוש"ע

דפ"ק, וכי מת לפני שפ"ח הוא ע"פ מה שמצאתי בכ"י בנו ר' סעדיה [עיובור שמו הלאה] שהעתיק

פירושי מאמרים וסוים, "מצאתים באגרת דהח' השכם ה"ר ברוך בן חיים ז"ל שכתב "אדוני אבי

טאור הגדולה ז"ל, הצעיר סעדיה בן דנאן ובכתבי ב' טבת שנת חש"ף ה' את זרוע קדשו לפ"ק,

בט) מהם יש לציון את אלה: 1 שאלות חכמי קאשטיליא מר' סעדיה בן דנאן הראשון

ותשובותיו להם, 2 ס' משיה אלמס לר' יהודה בלין שחי בתחלת המאה השלושית, 3 פ' אבות לרב

יוסף בן נחמיאש, 4 פירושי על האזהרות לרבי ישראל בן ישראל ב"שון ערכו ע"ז בס' ירשי

המוצות שהרפסתי צד כ"ה, 5 פירושי מאמרים מר' שמואל האגוני, 6 ס' תרומת השם שעשה ר'

סעדיה בן יקר וששם בפ' מקץ כתוב, "אמר שלמה המורשי היתני במערב ושאלוני חברי מנין

זכו", והנה עוד בת מזור הוא בעיני שם האיש הזה "שלמה המורשי" וזמן היותו במערב?

ל) ראה למעלה בפ"ט בהערה י"ב, ובס' זכרי הימים כ"י שהשתמשו ביריעותיו בכ"מ מעתיק

הוא קורות זמנים מכ"י של ר"ש בן דנאן זה,

לא) כ"כ הוא בעצמו ר"ו בקיש בענין אחד שישנו אתי בכ"י,

לב) בקונטרסים כ"ו מרבני המערב, ומהם בסוף ס' דברו בתראי כ"י [שבעת הוא אצל

הד"ר ר"ו נאכט מפוקשאני ברומניא],

לג) ע"ז בס' שרשי המצות בהקדמותי צד 5 הערה ג,

וגדול בתורה שמה הרפים את ספריו, קרבן אהרן על תויב, ומדות אהרן, ולב אהרן שכלם לפי הנראה ברור חיברם עוד בהיותו בפאם. וזולת שלשת ספריו ההם שנדפסו חיבר עוד מצח אהרן, ומצנפת אהרן, ופירוש על ספריו ועל המכילתא, ומדרש ציץ הזהב על שיה"ש (לד), שהיו בכ"י ולא נדפסו.

רבי יצחק אבן זמרה, או בן זמירו—(שס"ב—שס"ט) בשם כזה נודע כבר חכם גדול ומשורר מצוין באפריקה הצפונית, הוא רבי מנדיל יצחק אבן זמרה בעל הפיוטים הרבים אשר כמחזורי מנהג אפריקה ושגם ר"א גאבישון וזביר הרבה משיריו ויקראתו "המשורר הגדול בזמנו, המשורר ההוא לפי מה שידענו ברור חי עוד אחרי שנת של"ג לה, ולכן הדבר ברור כי רבי יצחק בן זמרה המשורר ההוא, הוא בעצמו רבי יצחק בן זמרה זה שחי בפאם ושחתים עד שנת שס"ט בספר התקנות, ולפי הנראה היה בנו של רבי אברהם בן זמרה רב באספי והנזכר בדור הקידום שגם הוא לפי מה שכתבנו שם היה משורר ומליץ גדול, ויתכן כי בא רבי אברהם הנז' או בנו ר' יצחק מעיר אספי לפאם ויתישב בה.

רבי יוסף הכהן (חתים בס' התקנות בשנת שס"ב), והוא מת ביום ח' חשוון שנת שצ"א (ז), רבי יחייא בירדגו ב"ר אהרן, (שס"ב—שס"ט), בשנת שס"ט או אחרי כן זמן מה, לרגלי הרדיפות שקרו אז (ע"י בפ"ט) נסע הרב לעיר תיטוואן ושם נמנה בשנת שצ"ד או קודם, לסגן רב העיר ההיא ר' יוסף ביבאם (ז) שיזכר הלאה רבי יצחק ביבי (חתים בשנת שס"ז) וחיבר כנראה ביאורים בתנ"ך (לח).

רבי שאול בר דוד סירירו (שס"ב—תמ"ז) מגדולי היחש שבמשפחות המגורשים בפאם, הרב הזה הצטיין כידיעתו הגדולה בתורה, וגם האריך שנים ברבנותו, עוד לא נדע באיזו שנה נולד, אכן נראה הדבר כי נולד בסוף הרבע הראשון של המאה הזאת

(לד) נזכר בהקדמת קרבן אהרן, והיה ביר ר"א אשבנוי מטוניס ע"י בהקדמתו לס' הזכרון מר"א בוקראט, ומה שנוגע לתולדות ר"א בן חיים ע"י בשנה"ג מהחיד"א. ובקורא הדורות כתב שהיו לו שני בנים וכו', ואפשר שבאו אתו יתר מפאם.

(לה) השד"ל ומובא דבריו באוצר הס' הבן-יעקב אות מ' נו' 908 בדבריו אודות מחזורי אפריקה כתב, בארצות המערב נמשכו הפיוטים גם אחרי הגירוש ואולי עד היום, ומגדולי משורריהם... ור' מנדיל ב"ר אברהם אביו זמרה, ועיקר שמו יצחק, והיה בשנת ש'. ואמת בן הוא כי בסידורי המערבים דפוס וכו' ישנם הרבה פיוטים מר' מנדיל יצחק זה, אכן כי היה בשנת ש' אין להביר מפיוטיו, כמובן ואסגס בעומר השבחה מר"א גאביוון ניכר בכ"ש שהיה חבר לר"י בן זמרה זה, ע"ש בתחלת הס', ובדק"י, וקב"ב, קב"ג, וקל"א, ובדף קל"ח ע"ד נמצא שיר תונה מר' יצחק על מות ר"א גאבישון בש' של"ג, ולפי הנראה שהיה המשורר הזה איזה זמן באלג'יר, ובצלצלי שמע דף מ"ט יש שיר לכבוד הרי"צ בן זמרה ע"ש ומובן שהיה רי"צ אחר מאוחר, (לו) מדבריו של ר"ש סירירו המועתקים בפ"ט, וראה מ"ש בהערה י"ז למעלה.

(לז) על פי תשובה אחת בכ"י נכתבה כלשון ספרדית ב"ר אייר שנת שצ"ד שנשלחה מר' יוסף ביבאם ור' יחייא בירדגו מתיטוואן לפאם והוא בענין שטר עסקא על איש אחר ר משה צרפתי שמו,

(לח) ע"פ קונטרסים כ"י מלוקטים מחכמי המערב שבהם איזה ביאורים מר"י ביבי זה, זכר משפחה כזו, "ביבי" נמצא עוד בהקדמת ס' תיקוני הוזהר (מנטובא ש"ח) ר' משה ב"ר יוסף ביבי.

כי בשנת שס"ב התיצב כבר בין רבני המעמד, וכן נשאר על משמרתו ואת יותר מחמשים שנה עד שנת ה'ט"ו, ובשלושים השנים האחרונות מהם, אחרי מות רבי שמואל בן ראנאן הנ"ל, היה הוא לראש הרבנים, כפי שיסופר אידותיו היה גם בעל נסים ובעל מעשים (ט) ושמו היה מפורסם כ"כ, עד כי ר"ש צרור הרב באלג'יר או כתב (ט) אודותיו בזה"ל, ר"ש סירירו יחיד בדורו, ודבריו הלכה ככל מקום ומי כמיהו מורה בזה"י בכל גלילות המערב ומי זה שימלאו לבו לבוא אחריו, הוא היה לו בית-מדרש מיוחד בפאס שבו היו נמצאים כמה מספרי רבני ספרד כ"י, ורפי הנראה חיבר ספרים אחדים וביחוד בפסקים וחידושי דינים (טא), אכן מה שנרע הוא רק סי' אורים ותומים מפתח לכל דיני השתחן ערוך והראשונים, וכו' ר' חלקים (טב), חיברו בשנת שס"ח, בספרו זה יאמר, אני שאול סירירו ראיתי אחר שנקרא שמו שמואל לעשות מפתח... מזה נרע כי מפני איוו מחלה שינו את שמו ויקרא בשם שמואל, גם חיבר „קונטרסים" לקורות יהודי מארוקן שאירעו בזמנו (טג), גם „פרק השיעורים" (מד) על המשקלים והמטבעות שבמקרא ובתלמוד, הוא מת בארז שנת ה'ט"ו (טו) וכן ושבע ימים כנראה קרוב לתשעים שנה, ועם הרב הזה רבי שאול סירירו כלה הדור השני לרבני המגורשים בעלי „התקנות". בהמאה הזאה הרביעית.

בזמנם של הרבנים ההם, „כעלי התקנות" שמשו במשרת הנגידות האנשים הנכבדים האלה, רבי משה הקוי, רבי יעקב רותי, רבי יצחק גיקאמילא, ורבי דוד בן זמירו (טז), בעיר מארוקה הברירה חי בשנת שס"ו הנגיד רבי אברהם בן

(טל) כמקור לרבנים אחרים שכתבתי פה נציג מ"ש בעל הקרמה לסי' תוספי הרא"ש [על יבמות ובתוכות, דיוורנו תקל"ז] „והיה בימים ההם בשנת רכ"ב היה גירוש ספרד ובאו למערב כמה וכמה מקהלות הקדש קהלות קאסטיליא לעיר הגדולה מטרפולין של המערב הוא עיר פאס המהוללה ומכלל ראשי משפחות המיוחסות גלות ירושלם אשר בספרד הבאים משבטי הגולה לעיר פאס עד היום הזה... משפחת סירירו... ובכלל ספריהם שהביאו עמם הדור הראשון לעיר פאס הביאו בראשם ספרי הרא"ש... והיה ביד הרבנים סירירו זלה"ה באיסטוריאו [בית-הספרים] שלהם ביד האדם הגדול בענקים בעל נסים ובעל מעשים הדו"מ, כסוהר"ר שאול סירירו ז"ל ואחריו ביד..."

(טז) בסוף התשב"ץ סי' ח' וניבר משם כי היה ר' שאול סירירו איוה זמן בעיר תיטוואן, (טא) בקונטרסים כ"י מהכמי המערב מוכא ככ"מ מפסקיו, ודבריו בתראי כ"י התום על פס"ד אחר בשנת ת"ג.

(טב) ראה מ"ש בפרק ח' בע' רש"ט לארמה, ושני אכסמפלים נמצאו עוד מהכ"י הזה, אצלי ובעיר פאס.

(טג) עי' בפרק ט' ששם הועתק רובו, (מד) גרפס בסי' זכות אכות [פוסט תקע"ב] דף נ"ה ע"ד, ובאוצר הס' אות ז' העתיק בטעות „ר"ש פירורא".

(מה) יחש פאס כ"י בשם ר' עובד בן עטר כ"י שכתב שבאלול ה'ט"ו מת ר"ש סירירו ונודד אז ר' יהודה בן עמר אכיו, ובסדר היחש של משפחת סירירו יתואר ר"ש סירירו „מר קשישא".

(מו) השנים הראשונים והאחרון נזכרו בס' התקנות, וארבעתם יחד בסדר שכתבתי מצאקי שתחומים על הסכמה אחת בפאס כשנת שנ"ה כ"י אצלי,

וואעיש מו, ובעיר מכנאס הנניד וחכם חביב מולידאנו מת) שנקרא גם רבי חביב החסיד, ולכלם היה מהלכים בחצר המלכות בשלשת הערים ההם, פאס, מכנאס, ומארוקה.

עוד רבנים אחרים שלא נמנו בין בעלי התקנות חיו אז ברור הזה בערים שונות במארוקי, ואלה הם: רבי משה בר מיימון אלכאז מעיר תארוונת בחבל שוש, חיבר ס' היכל קרש פירוש על התפלות עפ"י הזוהר והתחיל לחברו בשנת של"ה (נרפס אמ"ד תי"ג מט), רבי משה ב"ר מרדכי בן אסולין מפאס, חיבר ס' דרשות כ"י בערך שנת ש"ל, ובספרו זה מזכיר שמו של חכמים מפאס, והם, רבי מיסי בר מחפוטא, ורבי משה אלשקר ט.

עוד חכם אחד חי אז בפאס שמו רבי עזרא די פארידוש, שהיה סיפר מיכה ויצט"ן במליצתי החרפה, וזאת אחת העובדות שיניד אירוהו אחד מרבני הדור שאחריו, שמענו עוד על הסופר המובהק הר' עזרא די פארידוש ז"ל שבימי החה"ש הר' יהודה עיוזאל ז"ל (השני) באו שני אנשים נצים עד יונה אחת שנול אותה איש אחר בליער נקרא יונה קאלהוראנו והיתה ביניהם מחלוקת עצימה ושאל אותו החכם ז"ל לסופר הנ"ל מה זה ועל מה זה, השיבו, יונה קנה יונה, והיונה שבה אל מעונה, הב לן דינא, מפני חרב היונה" (א)

רבי יצחק קרייזא רב כמראקיש סביב לשנת שי"מ, חיבר כנראה ספרים אחרים והוא היה גם מקובל (ב), רבי יהודה הכהן מפאס, חיבר בשנת שמי"ט ספר חידושים על התורה שעודנו בכ"י (ג), והוא היה חותנו של רבי יעקב חאניז בן ר' שמואל חאניז (ד), רבי דוד הסבעוני הזקן (ה) ב"ר אהרן, ורבי ישועה דסבעוני אחיו, שניהם היו מרבני העיר סאלי ברור הנה, והראשון רבי דוד חיבר ספר דרושים

מו) ע"י להלן בהערה פ"ג. מת) ע"י להלן ובמלואים שבסו"ה"ס.

מט) שה"ג מהחיד"א בע"י הוב"ל קרש.

ז) אי אפשר להתחיל בו"מ א"שקר יהודעי, כי זה חי בפאס או בימי ר"מ אסולין בעל הדרשות כ"ה סביב לשנת ש"ל, ומשפחה זו היא מצויה הרבה בכרכורא, ובנוגע להרשות כ"י הנ"ל אע"פ כי ראיתי אותו בירושלם אצל איש אחד מערבי, וע"י למעלה הערה ב'.

חא) מצאתי זאת בסוף ס' חידושי דינים כ"י מר"ש בן דאנאן בהוספות שבנו רבי סעדיה.

טב) ראה למעלה הערה כ"ו, וכי חיבר איוה ספרים ואת נכיר ממה שהובא סמנו בס'.

זכות אבות לאחר מורעו (פי"א תקע"ב) דף ס"ה ע"ד שכתב, העתקתי מכ"י ישן נושן מהרב המפורסם המקובל האלהי איש אלהים קדוש הוא מר וקינינו אבי היחס כמוהר"ר יצחק קרייזא זצוק"ל.

גג) נמצא עד עתה בפאס בעקר ספרים של הר"ר רפאל מאימראן ה"ו, ונכרו בעל מבקש

ה' דף כ"ח ודף ס"ו יזכירו, אורנו וקני החכם כמהור"ר יהודה הכהן וצ"ל" והנה מזה נרע שמת ר"י הכהן לפני שנת שג"ו שאו נרפס הם' מבקש ה', וע"י למעלה הערה י"ו.

גד) ע"י בהערה הקודמת, ויותר מכואר זה בהקדמת הל"ש שיאמר המחבר ר"ו חאניז, ומורעא דאהרן קאטינא הוא אבי וקנתי הרבנית פאלוטבא תנצב"ה ה"ה הרב הגדול כמהור"ר יאודה הכהן ז"ל טוקני קשטיקוא וחכמיה הנה הוא אשר מביא וקורא בשמו לפעמים אבא מארי ז"ל בספריו. מורי וקני ה"ה כמהר"ך וזה"ה".

נה) נקרא בן בערך אל ר"ד הסבעוני נכרו שיוכר במאה החמשית, ע"י"ש.

בכ"י ונקרא, טוב רא"י נו), רבי מאיר צבאע מחכמי פאס ואורי בנו או נכדו של ר"א סבע ע"י בפרק ח"ז מה ביום ח' חשון שנת שע"א נו), רבי חיים עוזיאל, ורבי שלמה בן דאנאן, היו מרבני פאס בסוף המאה הזאת סביב לשנת שפ"ו (גח), ונלוו לפעמים אל רבי שאול סירירו הנזכר למעלה. במעמד הבית-דין, עוד רב אחד רבי יעקב בן דאנאן שמו נלוו לפעמים אל הנ"ל, הוא היה לראשונה עוד משנת שס"ו לסופר הבית-דין (גט), אך בסוף המאה הזאת נמנה לאחר מהכ"ה, וחיבר ספר „פסקים" שהיה נמצא בכ"י ס).

בעיר תיטואן [Tetuan] חי כחצי הראשון של המאה הזאת רבי יוסף ביבאס בנו של רבי חיים ביבאס הנזכר בדור הקודם, וכחצי האחרון חי בנו של ר' יוסף הנזכר רבי חיים ביבאס, ובימיו חיו עוד שם רבי אברהם בן זמרה (סא) רבי יעקב הלוי ורבי חנניה ארובאש (סג), כלם גדולי הורה וסורי-הוראה גדולים, רבי יעקב הלוי הנזכר היה גם מקובל גדול, וחיבר ג"כ ספר שו"ת „בית יעקב" כ"י זגס נמצא ממנו איזה קנינות ופיוטים (ג).

בעיר מכנאס [Meknas] ישבו מראשית המאה הזאת בני המשפחה טולידאנו שבאו מפאס ויכהנו ברבנות ובשררת ראשי הקהל שם במכנאס, רבי חיים ורבי יוסף טולידאנו בני רבי הניאל הנזכר בדור הקודם, נמנו או לדיני העיר הזאת ובנו של רבי חיים הנזכר הוא היה נגיד העדה רבי חביב טולידאנו שזכרנו מעלה. ובתרודאנת העיר אשר בנוף שוש [Sous] חי כחצי המאה הזאת רבי יעקב היוצר המכונה פרנאן, תלמידו של ר"מ בן מימון אלבאו הנז' מעלה, חיבר ס' פרח שושן כ"י סג פירוש על מסכת אבות עפ"י הקב"ה. ובארצות חוץ חיו הרבנים האלה שארץ מולדתם היתה מארוקו, ר' יששכר

נו) טובא בכ"מ בדרשות נכדו ר"ד הסבעוני השני הנ"ל בס' נאם דוד, כ"י, וס' הדרשות „טוב רואי" של ר"ד הסבעוני זה נמצא עד עתה בפאס ונכתב בשנת קרנ"ו (שנ"ו).

נו) ראה בדברי ר"ש סירירו המועתקים בפרק ט', גח) מצאתי בן בתשובה כ"י הובאע למעלה הערה ט', ור"ת עוזיאל הנז' גר' שחיבר מה, כ, הובא בשמו ביאורים בכ"י.

גט) על פי ס' התקנות, ס) הובאו בפסקי תלמי המערב ובספר דברי בתראי כ"י דף ס"ה כתוב „ובן נט"ך בפסקי הרב מהר"ר יעקב דאנאן ז"ל... וע"י שו"ת זכות אבות ס"י ע"ו ובדף נ"א ס"י ק"ד.

סא) נזכר בתשו' כ"י יחד עם ר"ח ביבאס ור"ח ארובאש הנז' פה, והובא גם בשו"ת ר"ש צרור ושבוסף התשב"ין ס"י ט' בתשובה לתיטואן שב' „וב"ו אני כותב להלכה אך למעשה הנה התכם השלם הר"יין כהה"ר אברהם בן זמרה נר"ו הוא מארי דאתרא ולו משפט ההוראה ואם יסכים... ובס' עת לכל חפץ דף ק"ו—ק"ח נדפסה בקשה יפה מר"ח ביבאס הנז' פה.

סב) ע"י בשו"ת אשר לשלמה לירושלם תרס"ד ס"י מ"ו, וכדברי בתראי כ"י דף ל' יש תשובה אחת ממנו לר"ש סירירו ור"י בן דנאן הנז'ל, ובנו הוא ר' יצחק ארובאש שיוזכר להלן במאה החמישית.

סג) ע"י אשר לשלמה שם ובחידושי הרינים שם או"מ ס"י כ"ה, וכדברי בתראי כ"י דף ל' נזכר ספרו בית יעקב כ"י הנז' וטובא ממנו גם איזה תשובות שם בדף ס"ה וס"ו, והקנינות ופיוטים ישנם בפיוטי המערב דפוס וכו"י.

סד) נמצא באוצר הספרים שבקאנטברגיא ובכיתמ"ד לרבנים בניוויארק, מביל רנ"ח דפים 40.

בן סוסאן ב"ר מרדכי בעורו נער יצא כלוית אביו סביב לשנת ר"ץ מפאס עיר מוכרתו ושנים אחדות ישב בירושלם וילמוד שם לפני הרב רבי לוי בן חביב, אח"כ היה גם בצפת זמן מה ושיב נסע ממנה ואז בהיותו גולה ונדח בארצות חוץ חיבר את ספרו "תיקון יששכר" (עיבור שנים) מהדורא הראשונה, בשנת שיז חזר לצפת ושם הוסיף לתקן את ספרו ההוא עד שנת שביה שהדפיסו אז בקושטא, בצפת נספה רבי יששכר אך הקהלה המערבית ויחשב לאחד מנכבדיה (סד) וכפי הנראה נשאר בחיים עוד אחרי שנת ש"מ סה). בימים ההם נקבצו ובאו שם בצפת קבוצה של חכמים מקובלים ובעלי רוץ מנגב מארזקו מחבל דרעא [Draa], שבה מצאה אז חכמת הקבלה קן לה. ורבים גם התפארו כי נגלה להם אליהו וכי ידעו לספר עתידות, מהם זכרנו כבר שם האיש מסעוד מצליח בן גיאשוש [פרק ט"ז] חוזה עתידות, וכן חזו עוד שם החכמים האלה. רבי מסעוד הכתן שאולי הוא בעצמו מסעוד מצליח הנזכר, ורבי מסעוד זה יחד עם הלמיד-חכם אחד באו בשנת של"ז לצפת ויספרו עוד על "חכם אחד גדול הדור ויודע עתידות ושמו רבי אברהם שלום ברעא", גם רבי חיים מדרעא, ורבי מרדכי מדרעא, שניהם היו עוד ידועים אז למגידו עתידות ושנגלה להם אליהו, וכל אלו יצאו—כנראה—בזמן אחד ויתישבו בצפת, והאחרון רבי מרדכי חיבר ספר "מעניות חכמה" ונגזו. שם בצפת התורעו החכמים המקובלים האלה לרבי חיים ויטאל הנודע, והוא סיפר בשבחים סז). עוד חזו בצפת או שלשה חכמים מקובלים מערכיים, שגמדו שם לפני האר"י והם, רבי אברהם הלוי אלמוגרבי (סז) ממשפחת ברוכים, שגם אידותיו יסופר כי "ראה השכינה פנים בפנים בהקיץ בביתל מערבי", ורבי יוסף המערבי בן טבול, מקובל גדול, וחיבר פירוש על הזוהר והאדרא סח), הוא נמנה שם בצפת (סח) לאחר מרבני העיר ויתחתן גם עם ר' יו"ט

ויש ברך ט"ז בא כל הספור שהעתיקנו כ"פ"ט מסנה, והנני הוגה תורה רבה להפריסר א, מרסס ג"י מניו יארק שהעירנו על זה.

סד) כ"ו ע"ב מ"ש בהתיקון יששכר בהקדמתו ובהדפיס כ"ט, ל"ב ב', ל"ג א' נ"ז א, ס"א א' ס"ג, זס"ה, (סדפס ווינציאה).

סה) כי הם' תיקון יששכר נדפס בשני הוצאות קישטא שכ"ד ווינציאה של"ט, ושניהם ע"י הסתבר כנראה מתוך הספר ע"ש ברך נ"ז א' יזכר את השלחן ערוך של ר"י קארו נר"ו, והשו"ע נדפס לראשונה עד ש' שכ"ה, מזה נראה כי ההוצאה כ' נדפסה על ידו ואז הוסיף ר' יששכר הוספות עוד בספרו.

סז) הסקור לכ"ו ראה בס' התוונות השלם למהרה"ו (בכל תר.), ובס' הגלגולים, ובש"ה"ג מהתידי"א אות ר' חיים מעיר דרעא, ומעניות חכמה" והנה אעיר פה כי מזה שנים בא לירי כ"י ישן שנאבד אח"כ מאתו והוא כרך עב שהכיל ענינים שונים, וביניהם ס' כסף ערוף על הכמת הצרוף וכו' כ"ד הלוקם, אך בהכ"י לא נשלם הספר, ונמצא רק אווה פרקים הראשונים, ובהקדמתו כותב הסתבר כי עבר לפאס וקובל סבת מהרב הגדול ר' יהודה עוויאל ומשם הלך לעיר דרעא וימצא הן בקהל עם עיר דרעא ובעיני השר של העיר, הספר נכתב בלשון צה ובכנגון יפה מאד ובתוכו כותב שהיכר עוד ספרים ומזכיר שם לרוב מספרו "סגלת המלכים" שבו יבאר מינו האכנים מחולפי הסוג . . . , ואשער כי הם' כסף ערוף הנז' הוא לאחר מהכתי דרעא שזכרתי פה.

סח) ס' התוונות בש' הש"ל וע"י קורא הדורות דף ט' ע"ב ושה"ג אות ר"א הלוי ברוכים, סח) אוצר הם' אות פ' נז' 273 וע"ש אות א' נז' 792, אכן מ"ש ישם כי הפירוש הנז' נמצא ככ"ו באוקספורד נז' 1020, אינו ברור, כי החכם לאט הודיעני כי אין ישום זכר להפירוש מר"י טבול, כ"א מר"ט אפירוש, וכי בכל האוצר האוקספורדי לא נמצא הפירוש הנז' מר"י טבול, סט) שו"ת ר"ו מטרנני ח"א ס' פ"ב ששם החוס ר"י טבול בין רבני צפת בש' שם"א,

צהלון ומתריטין ויקח את בתי ע. בנו ר' יעקב טביל הלך למצרים ישם הצליח בעושרו ובכשרונותיו נמנה לאחד משרי העיר וגדולה, אך אח"כ בקנאת-עם הארץ ממנו, נהרג עא) והרב השלישי שחי אז עוד בצפת, הוא רבי סלימאן בן איחנא מערבי, עיר מולדתו היתה פאס ומשם נסע עד לצפת ותישב בה, שם נחשב לאחד מגדולי הרבנים ויצטיין ג"כ במלאכת הכתיבה כי היה "סופר סת"מ" ויותר מאלף זוגות תפילין יצאי מתחת ידו ועוד עד כה נמצא בצפת ספר תורה עתיק שנכתב ע"י ר"ס בן איחנא, וההמון מעריצים אותו, הוא היה בקי גדול ביריעות הקבלה, וכל ספר הוזהר וכמה מספרי הקבלה היו שגורים על פיו כאלף-כ"ת" עב), גם חיבר בפשט, פירוש על ספרא וספרי, ופירוש על המכילתא, וכנראה חיבר גם פירוש על התנ"ך עג).

עוד חכם אחד חי אז בצפת, שהיה ג"כ מחבל דרעא, ושמו רבי אברהם ב"ר שלמה עלון, והוא היציא לאיר ס' דרכי זוגמרא מר"י קנפנמן (מנטיבא שס"ג עד). ובמצרים חיו עוד בדור הזה הרבנים האלה, ראשי קהלת המערבים שם והם: רבי דוד חכריא, ר' שמואל חאדא, ר' יהודה מנחס, ר' יוסף חג', ר' יששכר בקבוק עה) ור' דוד מוגרבי עו) ומערבי, וזה האחרון היה גדם בשתי ידיו ויגר כרגליו ובכל זאת היה סופר מהיר וכותב גפיו ס"ת תפילין ומוזות.

ובירושלם נתישבו בחוצי האחרון של המאה הזאת שני הרבנים המערבים האלה רבי שמואל ב"ר יעקב עז) חאגיז, ורבי יצחק צבאה. הראשון נסע מפאס עיר מולדתו סביב לשנת ש"ן, ויעבור דרך טריפולי הברברית שבה ישב זמן מה עה), ואח"כ הלך ליוניציאה, שם הרפיס בשנת שני' את ספריו מבקש ה' והוא דרשות עה"ת, ודבר שמואל על ס' דברית עט), איזה שנים אח"כ נסע לירושלם וישב בה, ובשנת ש"ף הוליד שם את בנו ר' יעקב חאגיז הנודע בספריו, הלכות קטנות ועוד, ובשנת שצ"ג גוע ועמת פ), הרב השני ר' יצחק צבאה, היה לפי הנראה נכד ר' שמואל צבאה הנז'

ע) ס' החזיונות לרח"ו "כיש" שס"ט נשא ר"י בן טבול בתו של מהריט"ן ולא זכה לכוא אליה כדרך כל הארץ והיו העם מרננים אחריו למה אינו מרפא לנפשו אחריו שוכה לרוח"ק כפי מה שמעיר בן על עצמו".

עא) קורא הדורות דף מ' ע"ב.

עב) ראת בשו"ת ר"מ גלנטי ס' קב"ד ושת"ג מההוד"א ע' ר' סלימאן, וכטובת מראה (ירושלם תרנ"ז) דף צ"ד וע"ה.

עג) נזכרו בס' ספרו דברי רב מר"ד פארדו, ובשבות יהודה על המכילתא וע"י כשה"ג ע' ר"א אוולאי.

עד) בהקדמתו שם ואמר ר"א עלון כי "ארץ מולדתו כמערב עיר גדולה של ספרים ושל חכמים נהר דעה וחיים הוה נתישכתי בצפת... להרפים ספרים אחרים ספיר גורתם שנישארן לי מפליטת יתר ספרי ונכסי אשר אכלו הישמעאלים כמצרים כתלוליהם...".

עה) לקוטוס מר"י סמכרי צד 76.

עו) ע"י לשל הערה מ'.

עז) ע"י לשל הערה מ'.

עח) ע"י לשל הערה מ'.

עט) ע"י לשל הערה מ'.

פ) כתחלת ס' משנת חכמים לנכדו ר"מ חאגיז כ' שר"י חאגיז היה בן י"ג שנה במות

אביו ר"ש, ור"י חאגיז נולד בשנת ש"ף ע"י שה"ג.

בדור הקודם, גם הוא נסע אז סביב לשנת ש"ן מהמערב, ויתישב בירושלם. שם ישב מרביץ תורה בתלמידים וימנה לאחד מדייני העיר משך כחמשים שנה עד שנת ת"ח שבה גיע וימת פא).

ובאמשטרדם חי אז רבי יצחק עיואל מפאם, בנו של ר' אברהם עיואל הנזכר בדור הקודם, בעקבות ר"א אביו אהב גם ר' יצחק את חכמת השיר והמליצה ויעש בה נפלאות, הוא שר שירים רבים ונכבדים מלאי-תיכין ונשואי-רעיונות נעלים, והיה גם מדרק ויודע בחכמת השיעורים. כנראה שבשנת שס"ד-ס"ה, מפני ימי הרעב, יצא ר"י עיואל מפאם ויעבור דרך איראן, שם נתאכסן אצל ראש עדת היהודים שר וגדול ושמו יצחק פא, וינחל ר"י עיואל אצלו כבוד ויקר, בשנת שס"ו נמצאהו כבר באמ"ד ששם נמנה כנודע לרב הקהלה, היא הקהלה הראשונה בהולאנדיא שנושבה אז מפליטי האנוסים, בקהלה ההיא הביא ר"י עיואל רוח חיים בדרשותיו הנמרצות, וחכמים נודעים לשם שחיו אחריו באמ"ד ומהם גם ר' מנשה בן ישראל, נחשבו לתלמידיו, ממני נמצא סי' מוענה לשין בדרקוק, ושירים וקניות שמהם נדפסו במחזורי אפריקה, ומהם עדם בכ"י, היא מת בשנת ש"ף.

רבי אברהם ב"ר ראיבן בנחמן המכונה אבוזאנלו? ממשפחה אולאי? מעיר מראביש ובארוקה, בסוף שנת שס"ד יצא החכם הזה מהעיר ההיא, כי נשלח בפקודת הנגיד רבי אברהם בן וואעישי קרובו לקנות למלך מארוקה אבני חפץ וכלים יקרים וילך עד לויניציאה, אכן אז שררו במארוקה איתם המאורעות שזכרנו כבר בפ"מ. מלחמה ידבר ורעב ועל ידו זה לא יכול הנגיד ההוא לשלוח לרבי אברהם את הכסף מאת המלך, וישאר רבי אברהם שם בויניציא וישב ומוכח כשנה וחצי, ובין כה וכה היה לו גם דברי ריבות עם סוחר אחד שם בעיר ההוא ויהי נאלץ להפסיד סכום רב, ואז הדפיס רבי אברהם את המשיניות עם פירוש רמב"ם וברטנורא בהגהה מדויקת ובאותיות מרוכזות להקל על הקורא" וויניציא בניסן שס"ו פא), משפחת אולאי זאת שממנה היה רבי אברהם זה, היתה משפחה רבת איכלוסין ונכבדה או במראביש וגם בפאם, וזולת

פא) קורא הדורות דף מ"ט והגם ששם כתב רק שר"י צבאח היה דיון יותר מארבעים שנה הנה בסו"ס כתר תורה סר"ש די איבאל בהסכמות רבני ירושלם החום הוא משנת שנ"ו עד ת"ח, וכס' זהרי תמה מר"א אולאי באה הסכמתו בש' שפ"ג, ובהסכמה אחרת שם שומנה בניסן ת"ח נשמט שמו, וא"כ מת קודם ניסן בשנת ת"ח.

פב) שו"ת ר"ש דוראן סי' כ"ח ב"מ, ע"ש היטב, ולפי הנראה לו לשער כי השיר ההוא שמו היה יצחק קנשינו, ועי' בגראטין ה"ו עד 382 מיש לתולדות ר"י עיואל זה כשם בריוס, ואחשוב שבדברים המועטים שכתבתי פה יש חדשות שלא נודעו עוד, וע"ע בסלואים.

פג) מפני שהמשיניות וויניציאה שס"ו הנו' לא מצויים כ"כ, אציג הנה מהם מה שצריך למקור דברינו, בשער הס' כתוב, 'משיניות עם פי' הרע"ב ורמב"ם כדפוס ואוחיות מרוכזות הפנים והפירוש הביאו לדפוס החכם השלם מוהר"ר אברהם בר' הר"ר ראובן כנחמן ז"ל ממרוקוש עיר ואם כנבריא ו"ג ניסן שנת משו"ך הסרך לפ"ק" [שס"ו], ובחקרמה כתב, 'אמר הצעיר אברהם בלא"א הר' ראובן כנחמן המכונה אבוזאנלו ממשפחת בית אולאי מעיר מרוקוש, ... שלו הייתי בכיתי והזמן שלטני פה וויניציאה כי שלחני פה הנגיד המעולה הר' אברהם בן וואעישי קרובי ממשפחתי הנזכרת? לקנות למלך כלים יקרים ואישב פה מצפה הרר שנה וחצי אולי תבוא האניה אשר בה ישלה אלי המסון לענין הנו' והנה בעונות, כארצנו כל משפטיו הרעים חרב דבר ורעב כי המלך נלחם עם אחיו [מו' וידאן ומו' עכדאלה כנובר בפ"ט] ואין יוצא ואין בא וגם פה לא שקטתי ולא

רבי אברהם הנזכר שישב לו בויניציא, היה עיר רבי אברהם אולאי אחר ב"ר מרדכי מעיר פאם. נכד ר"א אולאי הנז' בדור הקודם. וגם הוא יצא ונתיישב באה"ק, הרב הזה נודע כבר בספריו שחיבר, חסד לאברהם, איר החמה, זהרי חמה, בעלי ברית אברם על התנ"ך, ועוד הרבה ספרים, ובהקדמת ספרו חס"ל הנזכר יאמר „זכרתי ימים מקדם „באשר הייתי בימי חרפי בחלד עיר מוכרתי פאם עיר גדולה במעלה ותהלה, עיר של „יקרים וחכמים אנשי סגולה מיוחדים ואני בקרב חכמים שלימים וכן רבים יושב בשבת „תחבמוני להתחמם כנגד גחלתן ... ויהי כי הקיפו עלי הימים רוש ולענה מנת בוסם „משברי הזמן ים וועף ואני בתוך ההפוכה אשר הפך ה' באפו ובחמתו עיר קברות אבותי „ע"ה עיר פאם המהוללה אשר היתה למשל ולשנינה ומרוב שיחי וכעסי ולחצי זה „הרחק ודלתי ביתי נקי מנכסי וחמדותי לבוא להתגורר בא"י... היא חברון, ויהי „היום בשנת שע"ט נהפך וכו' ואמלטה אני וביתי לעה"ק ירושלם וגם שם היה חרון „ה' ויגוף בעמו ובפרט ביתר הפליטה הנמלט ממשברי ים התלאת שואית ומשואית „צרה ארוכה אשר נמלטו בציון עה"ק מן אנשי סגולה תושבי העיר פאם וסביבותיה „ורבם ככלם באי בחדרי שערי מות ... ואני ובני ביתי אל סביבות חברון... „מדכריו של ר"א אולאי אלה יוצא לנו כי יציאתו מפאם הוא ובני ביתו היתה לרגלי הפורעניות ההם שזכרנו, שהיו בין שנת שס"ד-שע"ג, או בשנות שע"ד-שע"ה, וכי עם ר"א אולאי יצאו עוד המון רב מן יהודי פאם וסביבותיה (פד). אנשי סגולה, שהתישבו בירושלים ויאבדו רובם ככלם בהמגפה שהיתה שם בשנת שע"ט בירושלם.

רבי יצחק גבאי בן קדוש וחזיר דין שלמה גבאי בן דון חיים גבאי ספרדי, מתישבי אספי [Safi] גם זה היה בין היוצאים ממארוקו או בדור הזה וחיבר ספר „כף נחת" פירוש קצר על המשניות שהדפיסו בויניציאה בשנת שס"ט (פה) ולפי הנראה שזקנו דון חיים גבאי הנזכר בא בשנת רנ"ב מספרד בין אנשי המשפחה הזאת גבאי, ודון חיים אי בנו אוו למושב להם את העיר ההיא אספי.

נחתי כי יש לי ריב ומרון עם סוחר אחר ועשיתי הוצאה גדולה בארץ הזאת ואשתומם על ענין הרע הזה ואשים על לבי דבר טוב לעשות המשניות הגדולות בדפוס ... „ונשאלהעיר רק על הזרות, שיש לר"א זה שלש משפחות: כנחמן, אבוואגאל, ואולאי, הן ידעתי כי במארוקו יש אנשים בשתי משפחות אחת עיקרית ואחת בינוית מאוזה סבה, אבל ביש'שה מזור הוא בעיני. (פד) ראה בפרק הקודם הערה י"ז. עד אודות ר"א אולאי זה וספריו יספיק לנו כבר מ"ש נכד נכדו הוזיד"א בשה"ג ע' ר"א אורלאי, ויש להעיר כי עוד לפני ר"א אולאי זה, חי באה"ק בצפת אחר מכני המשפחה הזאת שמו רבי מסעוד אולאי שהיה מתלמידי האר"י, ור"י טבול ור"א הלוי ברוכים הנז'ל, כמ"ש בקורא הדורות דף מ' ע"ב, ונזכר גם בישו"ת מהר"מ ט' ס' פ"ב בש' שס"א ובהקדמת ס' באר שבע, ומאומדנא נ"ל כי היה גם הוא מיוצאי מארוקו בתחלת המאה הזאת, (פה) ונדפס עוד כהוצאות אחרות ראה באוצר הס' לבן-יעקב.

פרק אחד עשר.

קורות המאה החמישית.

החצי הראשון של המאה הה'.

ארבעים שנות הכלכול ואי-סדר במשטר הממלכתי בתחלת המאה הה'. אהרן בן משעאל מושל יהודי בסבצר תאזא, גזירות בש' ת"ז מטעם הנציב בו-בכיר בפאס ובטימוזאן ואלקצר, הריסות כתי בכסיות ובמ"ד וכישול ת"ת, צמיחת ממשלת העלאווין מתאפילאלת, מולאי ארשיר הכוכש, ראשית בכושו כתאזא, הריגת המושל היהודי אהרן, ש' תכ"ח גירוש יהודי אוזווא במספר י"ג מאות בעלי בתים והתישבותם בפאס ובצפרו, תנועת שכתי צנו במארוקו, התפלגותם של יהודי מארוקו לכמות שונות, גירוש יהודי הכפרים הפליטים במהון תאדלא וגזירות במראקיש בפקורת מו' ארשיר, מות מו' ארשיר בשנת תל"ב והטושל החדש מולאי ישמעאל אחיו הנציב במבנאס, יתושו הטוב כראשונה אל היהודים וכיהוד ליהודי העיר מבנאס, התקלות המשפחות טולידאנו ומאיטראן כחוג ממשלת מו' ישמעאל, רכי דניאל טולידאנו ובניו יוסף וחיים יועצי המלך וסגניו, חיים ואברהם טולידאנו בני אחיו של ר' דניאל סיבני סטונות בתצר המלכות, ירדת האיש אברהם טולידאנו הנו' ומאסרו, בני משפחת מאיטראן, הנגידים יוסף ואברהם בנו, וקרוביהם, מות הנגיד יועץ= המלך אברהם, אחיו שמואל נתפס במאסר, ויצחק בן שמואל נהרג.

המאה החמישית וכן גם המאה שאחריה, הששית, הם היו כמעט יותר מכל מאות השנים החולפות, מצוינות בהרדיופת המיוחדות כלפי היהודים במארוקי, אם מקנאת-הדת, או משאיפת המושלים להון היהודים ורכושם, מלבד זה לא חסרו—כנהוג—גם צרות מדינה, מפני בכליל מלחמות זריב אחים ויוקר ורעב וכדומה, ואלה מזה ואלה מזה, צרות המדינה והמקרים הרעים, עם הרדיופת נגד היהודים, המיטו אסון נורא על יהודי מארוקו או, ושוך ויטבר באו כתימים עליהם במאה הזאת ושאחריה, עוד בתחלת המאה הזאת, החמישית, שררו במארוקו ימי אי-סדר ומהומות רבות בהמשטר הממלכתי, הימים ההם שארכו כארבעים שנה, נודעים בספרות הערביים לקורות מארוקי בשם "ארבעין סנא די לפתנא" לאמר "ארבעים שנות הכלכול", משפחה כרבית אחת שישבה בנפת שאווייא [Chaouya] סמוך לתאדלא [Tadla] משבט אדילאין, כבשה לה לראשינה את המלוכה, אכן מפני אי-ידיעתה לעצור כרוח העם ולהנהיג את שלטינה ברחבי המדינה, התקוממו פה ושם מורדים שונים אשר איש איש במקומו מושל בזורע, בפאס לברדה היו כה ארבעה מושלים שכל אחד לקח לו חלק מיוחד מהעיר, וביניהם נמצא גם בא—כחי של המושל אדילאין, בו-בכיר, ויהיו מתגרים זה בזה, כנוף סיס מישל איש אחר, ארמימי, במראכיש נשאר למוישל מולאי מחמד בנו של מו' זידאן ועיו בפ"ט) בהטבצר תאזא וסביבותיה משל איש יהודי גבור-חיל שמו אהרן בן משעאל א, כה שרר מצב של אי-שלטון כללי בכל מארוקי אז בראשית

המאה הזאת משך זמן ארבעים שנה בערך, ובהמצב של לא סדרים הזה, כמוכן הגיע גם ליהודים סבל תלאות ומצוקות, בשנת ת"ז שלח המושל הדילאי שהיה קנאי-דתי מאד, פקודה לבני-בכור פקדו בפאם, לנתוש ולנתין את כל בתי ת"ת כנסיות ומדרשות אשר ליהודי פאם, וכן הרס השר בוכביר ההוא ראשונה, את בית הכנסת של היהודים התישבים, ואחרי כן, ביום כ"ג אלול של השנה ההיא נהרס ביהמ"כ של המגורשים, ואחריו ביהמ"כ של "אתאזי" וביום ג' תשרי שנת ת"ז נהרס ביהמ"כ שבו היה גם ה"תלמוד תורה" הגדול, בערב יוה"ך נהרסו שני בתי מדרשות הישן והחדש ובכ"ד תשרי ביהמ"כ של חכם אחד רבי יצחק אבירגיל, ולא נשארו כי אם שני בתי כנסיות, האחת שעל שם ר' סעדיה רביה, והשנית שעל שם הנגיד יעקב רותי ועי' בפרק י"ז שניצולו על ידי שוחרות, כן גזר עליהם לכבול לימוד תינקות של בית רבן, וכמעשהו בפאם כן עשה גם בתיטיוואן להרוס עד היסוד את כל בתי כנסיותיה, וכן כעיר אלקצד וכל סביבותם מקום שיד המושל אדילאי שולטת, בתיטיוואן נהרגו עיר שלשה יהודים על קידוש השם, ותלו ראשה אחת היא ובנה על עיף, וגם נטל על הקהלה לשלם סכום גדול, כן גם אחרי כן כאשר רבו המתקוממים על המושל האדלאי ההוא, רבו עוד יותר הצרות על היהודים, והננו מסיימים דברי הקורות האלה כפי שכתבם אחד מרבני הרור רבי שמואל ב"ר שאיל אבן דאנאן, בלשינו בעצם, ובימינו נשל המושל אדילאי (ההוא) היו המושלים מורדים ככל המדינית, ובפאם אזורי (החדש) היה המושל מוחמד "ארדידי ... והיו נלחמים זה עם זה וצרות היהודים והמסים רבו לאין קץ וידל "ישראל עד חדש תשרי (בשנת ת...?) שקם אחד ממשפחת בני-עאמר והרג אחיו של "הדילאי שהיה שקול כמו מלך ושמו סירי למשנאווי ... וטאותה שנה ירד ממעלתו "ובכ"ד היהודים בצער וליוצא ולבא אין שלום מן השר בוכביר שהיה מושל עיר בפאם "והיה מחזיק עדיין באמונת אדילאי הנז', ואנשי פאם אלבלי היו בהסכמה אחת עם "המורדים, ואח"כ שלחו אחר שריף אחר מן האפילאלת שמו מולאי מוחמד והמלכיהו עליהם והיו שערי פאם אזורי סגורים המשים יום ובר"ח תמוז בא מו' מוחמד מתפילאלת ופתחו לו שערי העיר ונתפס השר הצורר ההוא (בוכביר) ואסרוהו בויקים "והמלך הלך וחנה פציאר אואווייא ויבאו כל בני פאם אלבלי לקראתה, ועשו לו כבוד גדול, ובחמשה לאב הוציאו את השר בוכביר הנז' ונקבו שני עקיבו וגיררוהו עד "למרמס ואיוב אחר תקע לו חרב בבטנו כן יאבדו כל אויביך ה' ובשנת תכ"ה בא מולאי עלי אשריף מן תפילאלת לסוס והיה מערער על המלוכה ואסר אותו אדמימי "שהיה מושל שם בסוס, ונתן לו שפחה לשרתו בבית האסורים ושכב עמה שם וממנה "נולד מולאי ישמעאל אשר מלך אח"כ, ומקודם נתערר מולאי ארשיד בנו הגדול של "מו' עלי אשריף הנז' שבא מתפילאלת להתאזא והרג את אהרן בן משעאל היהודי "שהיה מולך שם, בערמה ביום השבת, ומלך במקומו, ובא אח"כ לפאם ופתחו לו באב- "לבזזות ולן אותה הצילה בהאלמלאח (ברחוב היהודים) בחצר יהודה מאנסאנו שהיא "רישפיטיר של הקהל, ולמחר פתחו לו כאב-אל-סאמרין של פאם אזורי ותלה את "מוחמד ארדידי המושל על עיף ... ואחרי ש"ש שנים הלך מולאי ארשיד לערי אואווייא [Chaouya] והבניע להאדילאי הנז' והגלה הפלשתים (הברברים) שהיו שם ונתן כל

האלווייא והיהודים שהיו שם נתן להם זמן שלשה ימים לצאת מן העיר ונטלו כל מה שיכלו שאת מבספ וזהב כי היו עשירים גדולים ובאו כל היהודים ההם לפאם שלש עשרה מאות בעלי בתים כר"ח אב שנת ה"ח ויש מהם באי לצפרו [Sefrou] (ג), ולשאד מקומיה. ובו ביום נולדתי אני הכותב שמואל בן דאנאן ביר שאול, ומי ארשיד הלך למראקש ויום אחד היה רוכב על סוס, וקפיץ הסוס והכהו עין אחד במיתו וימת והביאוהו וקברוהו בפאם בערב פסח שנת ת"כ נמצא זמן מלכותי שש שנים ימחצה, וכימיו נפלה החטה והשמן והחמאה בוול גדול והיו... וכימיו היה מולאי ישמעאל אחיו משנה במכנאם, ובצפרו וכשמת מולאי ארשיד מיד בא מי ישמעאל והמליכותו בפאם... ומאו והלאה ממלך מולאי ישמעאל יאילך חזרה המלוכה ירושה לאלעזרין, פירוש שהם מורע עלי אשרף הנזכר.

העתקנו דברי כותב הקורות הנאמן הזה כמות שהם, למען שעל פיהם נרע את השתלשלות המקרים של "ארבעים שנות הבלבול" שזכרנו ועד מלך מולאי ישמעאל אחיו של מולאי ארשיד, ואמנם עוד באותם השנים במשך "ארבעים שנות הבלבול" ההם שלפני מלך מולאי ישמעאל נקרו בין יהודי מארוקו דברים נכבדים שלא באו בדברי הכותב הנזכר גם בנוגע להשרובי בכיר ההוא שדפי דברי כותב הקורות הנזכר שגא את היהודים הכלית שנאה הנה ככל זאת ידענו כי מצא השר ההוא בעת הצורך חפץ ביהודים. בשנת ת"ט בעת שקמו מתנגדים רבים לו ולמלכו האדולאיי ויצטרך לקרוא לעזרה את ממשלת ספרד, שלח אז במלאכות כזו את רבי יעקב ששפירטש שהיה אז רב בעיר סאלה, לדבר על לב ממשלת ספרד כי תשלח לו אנשי צבא לעזורו נגד בני עמו המורדים עליו (ג), וכימים ההם— כנראה מפני המלחמות שהיו לו להשר בוככור נגד אויביו— הוטל על יהודי פאם לתת סכומי כסף הרבה ליד השר ההוא, אה זאת ידענו כבר מדברי כותב הקורות הנזכר במו"ש, והיו נדחמים זה עם זה וצרות היהודים והמסים רבו לאין קץ וידל ישראל עד מאד, ואך עוד נוכח דרעת ככה מהסכמה אחת שעשו ראשי הקהל בפאם אז בשנה ההיא, שאח העתקתה כפי התירף העיקרי הכ"י שבא לידנו, הננו ניהנים פה.

אנו החתומים הסכמנו כלנו יחד בהסכמה אחת שמהיום הזה והלאה כל מה שיראה להחכם השכם הנגיד המעולה הר' יצחק הצרפתי נר"ו להעניש לשום אחד מכלנו ברית בגופו או ממנו על איזה דבר רע שימצא ח"ו שעשה שום בן ברית, כלנו יחד נעמוד עם החכם נר"ו להעניש לאיש ההוא כפי מה שהשיג ידינו, להענישו בגופו וממנו וכל מה שייסכים החכם הנגיד נר"ו להעניש לאיש ההוא, אין לסור ממאמרו ימין ושמאל ולקיים כל דבר נשבענו בשי"ת ברי מרמה ועדיקה, ככל קיים ודחשלים כל הנז' על הדרך הנז' להיות מעוזרי החכם הנגיד נר"ו.

(ג) בעל כפא הסלבים כ"ו בהעתקו הדברים האלה סיים ויאני הצעיר מכנו בניהם כי וקינינו הנכון והשוב הגביר הר' יצחק אלבאז ז"ל היה מהמגורשים אשר אני דור שביני לו' ויש להעיר כי יאכט בספרו ח"ג צד... השם לשער כי שאווייא הוא הנוף סוס Sous אכן שכת לראות את הכל Chaouya היודע במארוקו קרוב להחוף Mazagan.

(ג) דינאל בררוס, ע"י דברי ימי ישראל ח"ח בעיון ב' צד 548, ובהקדמת שו"ת אהל יעקב ששפורטש.

לעמוד לימינו לעשות כל חפצו ורצונו כדי לנמית ממאמרו ימין ושמאל יען הוא
„עומד כפרץ בעד בני קהלינו וגם נתחייבנו בכח השבועה שכל מה שירצה
„החכם הנגיד נרצו מנכסיו לתביעות שתובעים אלמכזין [חצר המלך] מהקהל יצו
„עלינו לעמוד לימינו עד שננכה לו דמי הלואתו מנכסי הקהל יצו כדי שרא
„יפסיד מאומה מנכסיו ולפי שבכך הסכמנו ונתחייבנו בכח השבועה הנז' לקיים
„וכהשלים כל הנז' עה"ד הנז' תהמנו פה בעשיר אמצעי לכסדיו שנת ארבע מאות
„ותשע לפ"ק, נאם ראשי ומנהיגי קהל הקדש קהלות פאס יע"א וקיים, ואם חזו
„יגיע להחכם הנגיד נרצו שום הפסד עם אלמכזין בעד הקהל יצו נעמוד כלנו
„לימינו עד שננכה לו דמי ההפסד הוא מנכסי הקהל שכך אנו מתחייבים בכח
„השבועה הנז' בזמן הנז' וקיים.

„סעדיה בן דנאן סי"ט. לוי...? בנימין הכהן ב... נחמן. שלמה לוי.
„אפרים הכהן בר מנשה סי"ט. משה ן' אמוזג. שמואל כלפון. יוסף ן' שניוור.
„יהודה בן רמון. ס... קצבי. יחיאל ן' ארווח. יהודה משיח. צו"ל יהודה בן
„סערון.

ניכר הדבר כי נעשית ההסכמה הזאת נגד המלשינים והמוסרים שנמצאו
אז בתוך הקהל שהוסיפו לגרום הפסדות ורמזות עד ראשי העדה ועשיריה בעת
רעה היא של שלטון בוי-בכיר, ולכן התעוררו אז מנהיגי הקהל ההם עם רב העדה
רבי סעדיה אבן דאנאן החתום ראשון, לייסר קשה ע"י הנגיד את המלשינים, ועם
זה נתנו בידו של הנגיד יפוי-הכח לתת כל מה שיררש ממנו הטלות ומסים
מבלי שידרשו ממנו דין וחשבון.

לא טוב מצבם אז, היה כמעט גם מצבם אחרי כן תחת המושל החדש
טולאי ארשיר, אם כי לא יזכיר דבר מזה כותב הקורות רבי שמואל בן דאנאן
הני"ק, הוא מו' ארשיר, הראה אמנם בימים הראשונים למלכותו, פנים שוחקות
ליהודים, ויראה את סבלנותו ואי-קנאתו להדת, כמו שזכרנו התארח מו' ארשיר
מיד בבואו לפאס בבית איש יהודי, אצל ממונה העדה יהודה מנסאנו, וכן כאשר
הכניע את המישל האידלאי שישב כהנוף שאווייא ויגרש כהה את כל שבט הברברים
הושבי הארץ, הרשה ליהודים שם לקחת אתם את רכושם והונם ויתן להם מקום
לשבת בפאס ובערים אחרות, ובישרתו זאת שהראה מו' ארשיר לראשונה התנחמו
אז גם יהודי סאלי וסביבותיה. ששם משל עד כה מושל עריץ ואכזר אמיר גיילאן
אשר הציק להם מאד, וגזר להשמיד להרוג ולאכזר, לזא שוחד בחיקו, ורבים היו
שנלחצו לעזוב את הארץ וללכת בגולה, אך בעת כבש מו' ארשיר את סאלי, ברח
אמיר גיילאן לטאנגיר, ואז האמינו יהודי סאלי כי יומב מצבם כי היו „אימרים
שמולאי ארשיר אוהב ישראל למאד" (ז). אמנם, לא כן היה, וכעבור זמן מועט
שנה מו' ארשיר את טעמו ויהפך לאויב נורא להם, ולפי הנראה כי אמונת שבתאי
צבי שהחזיקו בה אז הרוב הגדול מיהודי טארוקו במסירות נלהבה ואשר משכה
אחריה גם ריב מפלגות הוסיפה להיות בעושרם להבאיש את ריחם בעיני מו' ארשיר

נפלא הרבר באמת. כי פה בארץ רחוקה כזאת במארוקו מצאה לה התניעה השבתאית או מעריצים רבים, בה בעת שצרות הכופות צפו על ראשם. בשנות תכ"ב-תכ"ט שרר רעב וכפן בערים רבות במארוקו ומסים וארנוניות הוטלו או מטעם מולאי ארשיד ה) מפני המלחמות הרבות שהרבה ללחום כמושלים הקטנים, ובכ"ז הרבו יהודי מארוקו להתענין בהניעה השבתאית וכמעט קט נהפכו כולם לשבתאים לזאת שנמצאו או בעלי צורה אחרים אשר לחמו נגדה ויעצרו בעד התפשטותה, בראש הלוחמים עמד כנודע רבי יעקב ששפורטש, שמאירוסה מכין שבתו שלח מכתבים ואגרות להפר עצת השבתאים, ולימינו עזרו ביותר שני הרבנים רבי אהרן הסבעוני ועיין בפרק שאח"ז זהו בעיר סאלי ורבי דניאל טוירדאנו (השני) במכנאס, ומקנאי השבתאים היו החכם רבי יעקב בן סעדון בסאלי והנגיד מימין מאימראן ממכנאס והאיש שלמה אבימכול במראכיש, וזאת אלה השפיע אח"כ גם האיש אברהם קרונו מטריפולי באגרותיו כנודע, ולפי השערתנו. נראה כי עוד השפיעו להתפשטות התניעה הזאת במארוקו, שני רבנים מארץ-ישראל שנמצאו או בעת ההיא בסאלי ובמכנאס והם: רבי אלישע אשכנזי אביו של נתן העוזי ורבי חי"א דין, שני הרבנים האלה שבאו בתור "שרד"ים" מארץ ישראל התיישבו בסאלי ואח"כ במכנאס וירביצו תורה, וכחם היה חשיבות גדולה בעיני חכמי מארוקו וי קרוב הרבר כי היו שניהם סבעלי האמינה השבתאית וע"י השפעתם נגררו רבים אחריה שמה.

על פי חלופות-המכתבים של ר"י ששפורטש הנזכר אפשר לדעת עד כמה התרחב חוג השבתאיות בין יהודי מארוקו אז. בשנת תכ"ז החכוננו בכך המערב כמעט, בפאס, מראכיש, הימיואן, סאלי, מכנאס, האדלא וסביבותיה פמטי חבל שאווייא הפילאלה, וגרים, לבטל ט"ב ולקיימו יום משהה ושמהה, וקצתם כיטרוהו בפועל ואף כשנודע להם אח"כ דבר המרת הדת של שיץ נשארו במקומות רבים מחזיקים באמינתם זאת ומהם שהחרמי למו שאינו איכר ושיתה במ"ב. בשנת תכ"ט החלה התנועה להתרופף, וכפאס הכריחו הרבנים בגזרת נחיש להקהל לצים, ולקהל המגורשים מזאווייא שהביא מולאי ארשיד ויושיבם בפאסו שכ"כ התעקשו להחזיק בשבתאיותם ולבטל את הצימות, איהם הכיאו חכמי פאס, בכח ההרוק ויכריחים

ה) בן דאיתי באגרת ב"י ששלח ר' מסעור אתאוי רב סאלי לר' חסאן ארארוקי במכנאס על אודות הכס א' שמו ר' יהודה בעבאלו בן הריון המצוין ר' מסעור בעבאלו מטתא אספי, אשר נהפך עליו הומן ושבעה נפשו ממי הדוגנים בשני הרעב ש"ש הגה היו. . . ועם היות שהיו רוב הקהל יצ"ו דהוקים ביותר מתחת מסים וארנוניות", האגרת הזאת נכתבה בשנת תכ"ט, ובאגרת אחרת עוד טהנו' בשנת תל"א ב' "אחרי שבע שני הרעב והיוקר אשר אסרנו כסאלי נחיה. . . אפילו כיום ונסתות נשמטו מבעליהן ומוי בכל עמו ישראל נשאר שלם כנופו ובמסגרו שנים שלשה גרגורים בראש אמיר הלא מצער הם. . . משתי האגרות אלה נבין מדוע בשנת תכ"ט היו רבים מיהודי מכנאס ופאס וכו' וישיבים בסאלי כנוכר לפנינו, שזה היה מפני הרעב, שבכאלו היה המעב טוב מיתר הערים, כמוכן מהאגרת השנית שכתב, אשר אסרנו כסאלי נחיה", גם יצואתו של ר' ששפורטש מקודם, היה גם מפני הרעב ע"י ציצית נוכל רף ו"ך.

ו) ראה במקור חיים נאכט צד 8 וביציאת נוכל רף ש"ה, ובכתבו רבני המערב ב"י מוכא חי' תורה משמם, ובס' עת לכל חפ"ן מר' יעקב בן צור ברף ק"ג כתוב כי רבי אלישע אשכנזי

לשוב מרעתם, וכיהודי פאם עשו גם יהודי תיטוואן, מכנאם, ואלקצד, להיות על משמרת הצומות, ואך במראקיש ותאדלא היו רבים שלא רצו לצום, ובסארי נחלקו הקהל לארבע כתות, הכת האחת שבראשה עמדו רבי אהרן הסבעוני ורבי דניאל טוליראנו ממכנאם שנמצא אז הוא ורבים מאנשי עירו (בסארי ז) התענו כל הצומות בפרהסיא מבלי להביט על כרוז החרם שהכריז החכם יעקב בן סערון בפומבי נגדם. הכת השנית של החכם ההוא יעקב והנגיד מימין מאימראן ממכנאם שנמצא אז בסארי, עשו יום טוב בטיב ויביאו משוררים לא יהודים לשירר להם בכלי־שיר ובמנענעים, הכת השלישית היו מתענין בצנעא, והכת הרביעית האנשים אשר לא ידעו מה להחליט וכשרק נקראו ע"י השבתאים סעדו אתם מפני הבושה ויאכלו ויחיגו כמהם. בזמן ההוא גזר שר העיר תאדלא בפקורת מו' ארשוד גזירות קשות על היהודים שם, הוא סגר את כל בתי הכנסיות ויתיר להם רק להתפלל בעשרה בבתים גם צוה לכל ינעלו מנעלים כ"א ללכת יחפים, את היהודים הפליטים שנשארו בחבר שאווייא ובכפרים, גירש לתאדרא ימאין להם שם בעיר היא בתים לשבת נשארו גולים ומטיטלים כאהלים וחרבות ויהיו שם כמצוק וכמצוד גם במראקיש גזר הנציב על כל בתי כנסיות להחרים וגם הכביר עליהם מסים רבים ה), בכ"ז החוקין יהודי הערים ההם כתקנתם השבתאית משך זמן מה (ט) עוד גם אחרי שהשבתאי האדוק יעקב בן סערון ממכנאם התחרט כבר עוד משנת ת"כ.

הנה בן נמשכו שנות הכלכל ההם, כלכל במשטר המדיני, וכלכל כתי היהודים והיהדות של טלטול וגלות ממקום למקום ושל ריב מפלגות ע"י התנועה השבתאית שארכה כמעט כל שנות ממשלת מולאי ארשוד, אך מן העת שבאה הממשלה ליד מולאי ישמעאל אחיו מני אז באה תקיפה חדשה כמו להמשטר הממלכתי כן גם ליהודי מארוק, הם שאפו אז בשנים הראשונות של ממשלת מו' ישמעאל, חיים חדשים, חיים של עושר וכבוד, רוב המסחר והמעשה וגם חלק נכבד בהנהגת המדינה נמסרו אז בידו היהודים, סופר הזכרונות ר"ש בן דנאן כותב, כשנת ה'ת"ח עד שנת ה'ת"ט היה דבר כבד מאד עד שהיו מהים בפאם במדינה בכל יום ארץ, וברחוב היהודים בכל יום כיד נפשות בערך. ואח"כ היה גם רעב ויוקר אך היהודים לרוב עושרם לא הרגישו ביוקר, אך ביהור שנשגה ותרף קהלת היהודים בעיר מכנאם, והקהלות הנלוות לה שבהערים צפרו, סארי,

הנו מת ביום ה' סיון תל"ג בעיר מכנאסא, ובקונטרס כ"י אחד ליקוטו חידושים כתוב על פירוש מאמר אחר "ע"כ ממחר"ר אהרן הסבעוני ז"ל ישמע מהר' אלישע חיים אשכנזי ז"ל.
(ז) ראה בהערה ה'.

(ח) כ"ז ע"פ ר"י ששפורטש בהמכתבים שקבל מסאלי ע"י שם בעיצות נובל ד' אמ"ד דף ק"ב—ק"ג, ואעיר פה כי בהצפירה תרל"ה נ"ו 16 מובא מכתב אחד משבתי צבי ששלח ביד הד' אהרן ממרוקא כי ניתם על מעשיו... והמו"ל שם כתב שהשוד המכתב בעיניו וניגרת ההישערא לדעתו כי ר' אהרן הסבעוני הנו"פ הוא השלית אהרן ההוא גם שהמציא המכתב.
(ט) ע"י שם כמ"ס ציצית נובל, וכנראה שגם התחלום של ר' יוסף בן צור מעיר מכנאם בשנת תל"ד הנמצא ככ"י באוקספורד נ"ו 226, נראה ששיוך אל התקנה המסוימת שנשארה

וראכאמו עוד מכבר בימי מו"י ארשיד היה מו"י ישמעאל נציב של הערים ההם וביחוסו הטיב אל היהודים היו הקהלות ההם מאישרים מיתר יהודי המערב, והמינים רבים מערים אחרות כמארקו, באי ותישבו כם ותהינה לערים גדולות ונכבדות, עד כי גם כאשר נמנה מו"י ישמעאל למושל כללי במארקו, רכו את שלטינו במבנאם, תחת פאם הביררה ובוה היתה העיר ההיא עוד גם לעיר ואם של היהדות, כה ישבו לא רק גדולי תורה רבים, כי אם גם "הננידים" הראשים ובאי"כח היהודים כמארקו אצל הממשלה, ובאי"כח אלה היה להם היג השפעה רב-ערך גם מחוץ לעניני היהודים והיהדות, על ידי קירוב-הרעה שיהיה להם בחצר המלכות ועם המלך, ביחוד הצטיינו ביותר שתי המשפחות טולידאנו מאימראק, בעיר מבנאם, עד כי מפני השפעתם ופעולתם שכ"כ גדלו מאז, נודעה עד כה בקרב יהודי המערב מליצה זאת "טולידאנו ומאימראנו, עליהם נתיסדה הארץ", או "להם לכרם נתנה הארץ".

אחרי הנגיד חביב טולידאנו שזכרנו כמאה הקידמתו, עלו עוד או ע"י מו"י ישמעאל, אנשים שיניים מכני המשפחה הזאת במבנאם, למשרות גבוהות. רבי דניאל טולידאנו מרבני העדה נמנה לאיש סידו ויועצו של מו"י ישמעאל בחיותו עוד נציב במבנאם, ובכנו של ר' דניאל, יוסף טולידאנו, מצא אח"כ מו"י ישמעאל עוד רב בהתמנותו למדך (י) על מקום מו"י ארשיד אחיו, וימנה גם אותו, ליוסף טולידאנו הבן, ליועץ ולמשנה-המלך, אח"כ נמנה לקונסיד בהריפובליקה ההולאנדית ועל ידו נכרת ברית שלום בין זו ובין מו"י ישמעאל, יאו בחיות יוסף טולידאנו בהולאנדיה, מלא את תפקידו, תפקיד יועץ ימשנה-המלך, אחיו חיים טולידאנו, איתו שלח מו"י ישמעאל עוד במלאכות נכבדה של עסק מדיני לפני מלך אנגליא, גם בני דורם של יוסף וחיים, אלה, והם חיים ואברהם, בני רבי ברוך אחיו של ר' דניאל הנזכר יאו, היה גם להם מהלכים בחצר המלכות, ויהיו נאמנים כ"כ בעיני בית המלך, עד כי המלכה אשת מולאי ישמעאל מצאה לה לנכון להפקיד רק אצלם סכומי כסף גדולים, וכני המדך גם כן שמו אותם לפקידהם בעניני ממונות, ואמנם הדבר הזה היה נסבה להמיט כמעט אסין נורא על

כמארקו מיך זמן אחרי שנפסקה התנועה השבתאית שם, וכעת אין בידי לדעת מהות הכ"י הנז' וענינו.

(י) ואם הי"ג צד 372 וע"י מקוה ישראל דר"מ בן ישראל וגראמין-שפ"ר ח"ת צד 277, ולטעלה כפ"ת, וע"י להלן בהגהה הסמוכה.

(יא) ככרו להיות תקווא מושג כרור על מקורבו-המלכות אלה שביו מו"י ישמעאל, וע"י הטהיחם איתם בכלל, עצאוי המשפחה טולידאנו, אצו זה את סדר-היהם בכללו שכתב אחד מבני המשפחה הזאת, ר' חביב טולידאנו מרבני מבנאם או הנזכר בפרק י"ג להלן, וז"ל "זה הוא היהם שלנו משפחת טולידאנו, אנהנו משאלונקו יע"א ובא ההכס הכשר ראש ושיבת פאם יע"א ר' דניאל טולידאנו מעיר שאלונקו לפאם וראה בפרק ת' הערה ס"ו והוליד את התכס הר' חיים וזה' יוסף [שנזכרו בפרק הקודם], וזה"ר חיים ילד את הר' חביב התסיד [נזכר ג"כ שם] ור' דניאל וזה' יוסף ילד את הר' דניאל וזה' ברוך, וזה' דניאל אחי הר' חביב התסיד ילד וילד אהר וקראו חיים, וזה' חיים זה ילד את ר' דניאל ויוסף ומשה וברוך, וזה' חביב ילד את אבא מארי החכם רבי חיים [ע"י בפרק י"ג להלן הערה י"א] ור' יצחק, ואבא מארי ר' חיים ילד את משה ואת חביב [הוא כותב היחש זה בעצמו] ואת יהודה, ור' יצחק אחי ילד את חביב ואת משה ואת חיים, וזה' דניאל אחי הר' ברוך ילד את יוסף ומשה ועיניאד וחיים ואברהם ופנתם יהודה ונתמיה, וזה' ברוך אחי הר' דניאל ילד את יוסף ומשה ופנתם וחיים ואברהם ויצחק, וזהו

האיש אברהם טולידאנו ההוא, בשנת תס"ד בעת שמצב יחידי מארוקו נהפך לרעה ע"י התהפכות יחס מו"י שמעאל אליהם כמו שידובר הלאה לפנינו, מצא אז גם בנו של מו"י שמעאל, מולאי עלי, על ידי עסק ממון שהיה לי עם אברהם טולידאנו, תיאנה לקחת הון לא ל"י המעשה היה כך: לחיים טולידאנו אחיו של אברהם, היה הוב של ארבעת אלפים איקיות על בן המלך ההוא, מו"י עליו ויהי כאשר תבע איתו לשלם לו את נשיו. המחא אותו לגבות מהסכום שנתן לאברהם טולידאנו אחיו לפקדון, וכן נשען על רבריו אלה של מולאי עלי, הלך חיים טולידאנו וקבל את סכום החוב שלו מאברהם אחיו, לימים כשרדש מו"י עלי את סכום פקדונו מאת אברהם, נכה לו זה מימנו ארבעת אלפים האיקיות אשר נתנם לחיים אחיו, ויראה לו את כתב-היד שנתן מו"י עלי ביד חיים להרשיה לו בגבית הסך הזה, ואמנם הוא כחש בכל זה ע"י טענית שזו ושקר ויהי כאשר מאן אברהם טולידאנו לתת את הסך ארבעת אלפים איקיות, עלתה חמתו של מו"י עלי בן המלך, עד להשחיתו, ויסגר את ירדו מאו, את אברהם טולידאנו, כבית הסהר, עד שזוה היה אנוס לשלם מביסו, וזה ניסח המכתב אשר שלח אז אברהם טולידאנו מבית בלאי, לאחיו חיים, למען ימציא לו את הסכום ההוא, לפדות נפשו, המכתב נכתב בלשין ערבית-מארוקנית, ואיתו הגנו ניתנים פה בהעתקת עברית.

"ליד אחי הר' חיים טולידאנו ... סבת השירות האלה לבקשך בעד נפשו, פדני נא אחי, דע כי בן המלך נהפך עלי בראיתו את היהודים כי אברו ולא נשאר בידם מאימה אמר לי לא אברו כי אם בידך, ועתה אחי, הוא תפס אותי בהאלף וארבע מאית שנתן לי מכבר אשר מהם נתתי לך ארבע מאית מתקאל (הם ד' אלפים איקיות) עתה בהגיע כתבי זה לירך תחזיר על יד יהודה הלוי ואחיו לסאלי סך ת' מתקאל שנתתי לך, גם הנני צריך עוד לתשלום ההביעה ר"ן מתקאל, לך נא לאשתו לתת לך משיבין ותראה אצל מי ללוות בערו ברבית שתהיה, והושיעני בהסך ההוא, אני הנני יושב בסוהר והקילר בצוארי זה שני ימים, ואתה אחי הושיעני עם כנפי נשרים, כי אם

משפחתנו אני הכותב ועירא דמן הכרויא ע"ה חביב בהח"ר חיים טולידאנו נר"ו", והמעתיק סיים "ע"כ מצאתי בכ"י ממש אנכי הקטן יהודה ס"ט בלא"א מאיר טולידאנו ס"ט בלא"צ משה נ"ע בלא"צ אליעזר נ"ע, בלא"ו התח"ש יהודה טולידאנו ו"ל אחי הרב הכותב היחס הנז' ולה"ה" את סדר היחש הזה הנכתב מבר-סמכא העתקתי פה כמו שהוא כי עוד יצטרך לנו כב"מ, כמוכן אחר ר' חביב כותב היחש הנזכר יש עוד שלשלת ארוכה מאנשים ורבנים שהיו בסוף המאה הה' ובמאה הששית, בימי ואתיו כותב היחש רב חביב הנזכר אכן אין פה מקומם ופה צריך רק להעיר כי רבי דניאל ויעין-המלך הוא רב דניאל ב"ר יוסף ב"ר דניאל הראשון שבא משאלוניקי ובנו יוסף ויעין המלך נ"מ הוא הבן הראשון משמות בנו של ר' דניאל הנזכרים בהיחש הנזכר ותוים אחיו שמלא מקומו הוא האח הרביעי, ותוים ואברהם בני הרב ברוך שנים מששת הבנים שהיו להרב ברוך הם שנזכרו פה כי היו פקידים-מטונות להמלכה ובן-המלך.

ויש להעיר כי בלשון לימודים כ"י נמצא באגרת הראשונה, נחמה לפטירת הרב דניאל טולידאנו נ"ע" וברור שאיננה לר' דניאל ויעין המלך הנזכר כי שם כתוב שהוא נשדחה לרב ברוך טולידאנו ואחיו ובית אביו על חסרון האח המשובח" וגם זמנה שנת תס"ו וא"כ א"א לומר בן בי על רב דניאל ויעין נכתבה שזה מת לפני זמן רב בין שנות ת"ל—ת"מ וגם לר"ד זה היה רק את אחד וברור שהוא על רב דניאל האח הראשון של ארבעת האחים בני רב חיים ב"ר דניאל ב"ר חיים הנז' בחינת הנזכר, ולאחיו הצעיר ברוך כתב הרב יעב"ן את האגרת לנחמו על פטירת אחיו הגדול, מהאגרת החיא נדע שגם רב דניאל ב"ר חיים התוא היה איש נכבד בעמו.

ימשך הרבר עוד זמן לא תחשבו אותי כחיים כי אם סופי לירון בשרפה, ומשל
ההמון אימר הירד האחת רוחצת חבירתה, ולכן רק ממך תשועתי, ואם אספר לך צערי
סובל באופן המשכן כל מה שיש לי ושלח אלי הסך המבוקש ההוא הנני כלא ומעונה
אינני איכל ולא שיתה ונחשבתו כמה, הישיעני מהר בשם ה' אחיך אברהם מילידאנו
החותם ביום עשרים לחודש תמוז תס"ד, ואמנם ימי מאסרו לא ארכו כי כי אחיו
חיים שלח לי את הסך הדרוש, ואך עסק האחים ירר אח"כ מטה מטה י.

ומבני המשפחה השנית שזכרנו משפחת מאימראן, העלה מולאי ישמעאל עוד
אנשים אחרים ליועציו ולנגידו עדת היהודים, האיש יוסף מאימראן שחי בראשית המאה
הזאת נמנה ליועץ-המלך לנגיד העדה במכאנס י, גם קרובו או אחיו מימון מאימראן
נמנה לנגיד אחריו, וכך במשך ימי מלכותו של מולאי ישמעאל הצטיינו עוד האנשים
האלו מקרב המשפחה הזאת, והם שמעיה מאימראן אחי יוסף הנזכר ובניו שלמה,
ואברהם מאימראן י, גם בניו של הנגיד יוסף הנזכר והם אברהם, ושמואל מאימראן,
ביחוד הצטיין הראשון אברהם שמלא מקום אביו יוסף והיה ליועץ המלך ואיש סידו
ולנגיד ראשי ומפקד על כל יהודי מאריון גדול ליהודים ודורש טוב לעמו, נגיד
ומציה לאומים, שר צבא ישראל וככה בתוארים כאלה תארו יהודי מאריון או את
הנגיד הזה אברהם בן יוסף מאימראן, שאמנם גדול היה כבודו מאד בעיניהם יו וגם
אצל הממשלה היה לו השפעה ופעולה רבה, הוא מת בליל ט"ו טבת בשנת תפי"ג
ע"י רופא ישמעאלי שנתן לו רעל בתוך סם המרפא יו, ומיתתו של הנגיד או עוררה

(יב) המקור לב"ו בשו"ת משפט צדקה כיועקב ח"א סי' קצ"ט וסי' רע"ג ורע"ד, שם בסו'
קצ"ט מובא המכתב הזה שהועתק פה, ובסו' רע"ג שם מובאר שהיום הנז' מת לפני שנת תע"ה
וירש אותו הר' חיים מולידאנו בן אחיו משה, והוא הר"ה מולידאנו שהיה לרב במכאנס בסוף
המאה הזאת שיוכר הלאה בפ"ג, והנה בסו"צ כיועקב הנז' בסו' קט"ו נמצאה שאלה ארוכה
בענין בניו בית חיים נ"ע שהיה שליח מאת הסדר לקהל וכל יש לו נתן בירו וכו" ע"ש, וברור
אצלי שהענין מוסב על אחד מישיני חיים מולידאנו שזכרנו פה, על חיים בן רניאל יועץ הסלך או
על חיים בן ברוך בן דודו, וע"ש שהענין היה על אודות כלי הנשק שהפקיד הסלך אצל חיים
שלות הקהל, ואחרי מותו נמצא בהם חסרון, ועל ידי זה הטיל המלך על בנו כיתול לשלם סכום זה,
יו יאטט וגראטין שם ע"י בהערה י, וככ"י שונים נודעתו שהיה גם לנגיד העדה וע"י עוד
להלן.

(יד) ע"י בס' לשון לימודים כ"י בסופו באגרת המתחלת, תחון נחום האלקושי אל אחינו
המרוכזים כמאכל הזה הנגיד המעולה וגדול ליהודים בה"ר אברהם כ"ר יוסף מאימראן הר' אברהם
בה"ר שמעיה מאימראן ז"ל לפמירת הר' שלמה בה"ר שמעיה הנז' ז"ל באגרת זו כתוב, הורידו
לארין ראשם הורו יהודה שרים ושועים . . . וע"ש עוד באגרת ב' . . . נחמה לפמירת הר' שלמה
מאימראן הי"ן . . . נדד הצער איך ולמה נשיא נשיאים, מחסה ומנוו לנבאים . . . לוקח לעמי הנם.
עורם ומנכב, ואף גם זאת גדולה, היות לו מיתה משינה וכפולה, מזה נקד להבין כי היה שלמה
מאימראן זה נכבד בעמיו, וכי מת הרגו או באיזה מיתה לא טבעית, בשנת תס"ד כנזכר שם,
טו) ראה בשו"ת משפט צדקה כיועקב סי' ט"ז שם, וסלכד זה נודיע הדבר לשר צבא
ישראל הנגיד המרוכז בה"ר אברהם מאימראן נר"ו ולא די שיפד עצתם אלא שיוסף לקחת מהם
קנסות בתתם כתף סוררת . . . וע"ש עוד בסו"ם רנ"ג.

יו) עת לכל הפיץ רק ק' ע"כ, ושם נמצאו המרוכזים שהעתקתי בפנים, ע"ש, וגראטין-שפ"ר

עצב רב לכל יהודי מארוקו וירבו להספיד איתו, וחרוים אחרים נציג פה אשר קונן עליו אחד מרבני פאס אז המביעים את גודל כבודו ופעלו בעד עמו.

„איך סר שר מבחר היקומים. נגיד ומצוה לאימים.

„יחד גדולים וקטנים. ספרו על מות איש אמונים. ראש כל קצינים וסגנים.

„פועל צדק הולך תמים. ריחו נודף כבשמים... עימד בפרץ על עמו...

„נגיד רב תבונות...”

כן חיו עוד אז בימי הנגיד הזה, קרוביו אלה, שגם להם היה חשיבות גדולה, והם, מאיר מאימראן איש נכבד ונשיא פנים בעיני עמו ובעיני הממשלה, ופעמים רבות היה לפה ולמליץ להסב את לב הממשלה לטובת אחיו י"ז, ושמואל ב"ר יעקב מאימראן, עשיר וסוחר גדול אשר מסחרו פרץ בכל מארוקו ומחוצה לה באפריקה ואירופא, ובגלל זה היה לו יד ושם בין השרים ורבי המלוכה (יח) אחרי הנגיד אכרהם בן יוסף מאימראן מלא את מקומו לנגיד, מימון מאימראן, אחד מקרוביו, שגם הוא היה חשיב בעיני שרי המדינה (יז), אך לפי הנראה כי כמות הנגיד אכרהם מאימראן הגיעו ימים רעים לבני המשפחה הזאת לרגלי הרדיפות אז, ועל אחרים מהם עבר כוס חמתו של מ"ו ישמאעל, את אחיו של הנגיד, שמואל בן יוסף מאימראן, תפשה הממשלה ותשימהו במאסר, לרגלי איזו עלילה (יח) אשר לא נדע שחרה, גם בנו של ישמאעל, יצחק מאימראן היתה אחרתו מדה כי נהרג בשנת תפ"ח בליל כ"ג לחי' כסליו, ע"י נגבים רוצחים שבאו לביתו והרגוהו וגם שרדו את רכושו (יט).

(יז) לשון לימודים כ"ו אגרת חמשת "נחמה על כה"ר מאיר מאימראן... שהיה מעיר

לעזור עם השרים והסגנים... "ע"ש.

(יח) משפט וצדקה ביעקב סי' רמ"ט, ומה שטענו חכמי מכנאם שכבר ראו יחיד כדורו שהיה פורע ידעתי את האיש ושמו תה"ר שמואל בכה"ר יעקב מאימראן נ"ע ואלו היה רוצה שלא לפרוע מס כלף היה יכול כי בן דרך כל קרובי בעלי שררה ונגידים זמי ואמר לו מה תעשה... אלא שלנדיבות לבו היה פורע... ומפורסם ועומד היה וכבר יצא שמו בעולם כלא"ה כי אין כמוה בארץ כי היה מפורסם משאו ומתנו עם הנוצרים וישראלים ועם השרים ורבי המלוכה כמכנאם ובסאלי ובפאס ותיטוואן ותאוא וסרוויקוס וככל ארצות המערב וגם בארצות ארום, וסחורותיו מצויים בכל עיר ומדינה... ומפני עין רעה שכבר שלטה בו וכמטונו ? מרוב פרסומו שהיה תגר גדול ומפורסם בכל העולם...

[*] נזכר במו"צ ביעקב סי' קי"ז ע"ש.

(יט) שו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' ס' וע"ש סי' קצ"ו.

(כ) עת לכל הפיץ רף ק"א ע"ב וע"ש הקינה שקונן עליו.

פרק שנים עשר.

קורות החצי האחרון של המאה החמישית.

ההתפצות מו' ישמעאל להרע ליהודים, גירוש יהודי הכפר צאר=בן=משעאל, ריב בקהלת יהודי דיברו, הסכמת רבני פאס בשנת תנ"ח למעט כנודניות ספני העוני והתמוששות הקהל, הגלות מסוס כבדום בשנת ת"ס—תס"ה, נסיעת רבים מיהודי ערי מארוקו לסכנאס, נדננות ומלשינות בין הקהל לרגלי המסים, צרות יהודי פאס בפרט ע"י בן-המלך מו' תפיר, שריפת היהודי מימון צנאח וכופר נפשו מהקהלה, מלאכות מיהודי פאס לפני מו' ישמעאל בסכנאס לקבול על בנו מו' תפיר, הורתם ריקס והריגת שנים מהם, עלילות שוא והריגות האנשים, יהודה בן צור, יצחק בן עמארא וכנו אהרן בשנת תע"ב, ר' משה הכהן ואהיו שם טוב בשנת תעד, התרדלות יהודי מארוקו והתרוששותם, שנות רעב בשנת תפ"א=א"ד, מות שני אלפים יהודים בכל שנה משנות הרעב ההם כפאס והמירו כאלף, הריסות ת"ן בתים וחצרות מרחוב היהודים בפאס, שרידי ההרכב וההריסות, סחלת מו' ישמעאל וסותו בשנת תפ"ח, צרות על יהודי מארוקו, בלשת כרחוב היהודים והנוצרים כסכנאס, הריגת ק"ף יהודים שם ונאצות, ר' שלום נעמיאש חכם מא"י נהרג בשנת תצ"ג, שלל ביהודי סכנאס שנת תצ"ו, הרעב בשנת ת"ן ותוצאותיו האיומות, הגידים בחצי האחרון של המאה הזאת, (ה"א ת"ן-ת"ק, 1690—1740)

על פי הרברים שכתבנו אודות האנשים בני המשפחה טילדאנו, ומאימראן, וקרבתם למלכות או בימי מו' ישמעאל ידענו כבר כי המושל הוא בישה זקנתו את בחירתו, ביחוסו אל היהודים, ובעוד שבראשית ימי שלמינו במוצאי חפ"ן ביהודים, התראה כאוהב נאמן להם ומבקש טובתם, הגה אחרי כן שנה את טעמו ויהפך לאויב נירא, ראשית התנכרותו וזאת החלה כמעט בחצי המאה הזאת, בשנת ת"ן מוצאים הננו כבר התיחסות רגשי איבה מצדו ליהודי כפר אחד במסבי עיר תאוא, כפר "צאר" בן=משעאל, שלפי הנראה נקרא בן על שם המושל היהודי אהרן בן משעאל שמשל על תאוא בתחלת המאה הזאת וראה בפרק הקודם, את יהודי הכפר ההוא גירש מו' ישמעאל או בשנת ת"ן וינשלם משם, בהכפר ההוא דרו משפחת יהודים מלפני זמן רב, וכסוף המאה הרביעית נוספה עליהם עוד משפחה נכבדה, משפחת סקילי—כהנים, שבאו מעיר דיברו [Debdou] הסמוכה, ששם התישבו מגירוש שכיליא בהמאה השנית, וראה בפ"ח סוף הערה ט"ו ואח"כ התישבו איזה מהם או בהכפר צאר=בן=משעאל ההוא, יזקן=המשפחה שמעון הכהן סקילי בנה בית הכנסת לכל יהודי הכפר להתפלל בו, כי עד כה התפללו בשדות, וגם בניו רבי יהודה, ורבי משה, ורבי שלמה, קבעו שם בתי ת"ת ללמד את ילדי בני הכפר, ורפי הנראה שגם המושל אהרן בן=משעאל היהודי הנזכר, היה ג"כ מקרב בני המשפחה הזאת, וכן נשארו שם בני המשפחה הזאת כחמשים שנה בקירוב עד לשנת ת"ן שבה גורשו משם כפקודת מו' ישמעאל ויש בו לדיברו עיר מולדתם, שמה התחולל אח"כ ריב בינם, ובין שתי משפחות, מורצייאני, ובן=נאייס, שהספיקו במשך השנים ההם לרשת את מקום משפחת סקילי בתוך הקהלה, בחוקית

בהכ"ג ובשררות הצבור, והריב הזה הוגש גם עד לפני רבני פאס בשנת תע"ט א. ואח"כ התרחב לאט לאט בכל פנות העיר ויהי למלחמת כותה וריב קיים בקהלה יהודי העיר דיברו עד כי פעם בפעם הניעו בתגרותיהם עד שפוך דם ג.

בשנת תנ"ח נראו כבר סימני הדלדול בקהל יהודי מארוק מפני הלחץ והרוחק מצד שרי הממשלה, זה נדע מהסכמה כ"י מרבני פאס שנכתבה ביום כ"ד אב של זשנה ההיא וז"ל "בהיותנו מקובצים... פקחנו עינינו על אשר בעוה"ר ננעלו כמעט שערי ההשפעה ורוב האנשים אשר כנות יולדו להם צר ומצוק מצאום... וראגה על העתיד מיום לרתן עד הגיען לפרקן... לסבת המנהג הרע אשר נתפשט בימים האלה לבלתי צאת הבנות מדלתי בית אביהן החיצה להיות לאיש כ"א בנדוניא רבה ועוד תיספת מרובה חפצים מכסף זהב ובדולח ואכנים טובות או מעות בעין או קרקע לסייע החתן כחכשטיין המוטלין עליו לעשות באופן שרוב הבעלי בתים נשואים שלולים ויוצאים נקים מנכסיהם... ולכן ראינו לגזור על כל המשתדכים מהיום והלאה שאין רשות... להתנות שום תנאי תוספת על הנדוניא בשום אופן... ועל הבל השדכנים והסופרים המצויים בעת השדוכין עליהם המצויה להיות כמוהוירים וכמזכירים לבל ישמע על פיהם חוק התיספת על הנדוניא כלל וכלל ועיקר, והיה זה בכ"ד לחודש אב יה"ל בשנת תנ"ה. וחתומים הרבנים וראשי הקהל מנחם סירירו, וידאל הצרפתי יהודה בן עטר, שמואל הצרפתי, דוד בן אמוזיג, אברהם בן שימול, שמואל אבן דנאן, שמואל למדוניג, אפרים קאלהורני, שם טוב בן מנירה, חיים בן אמוזיג, יצחק צרפתי, יצחק בן יוסף, צ"ל סלימאן ביטבול, עיוש ין אזרוואל"ג. והנה זה היה אז בעת שממשלת מולאי ישמעאל רק החלה להצר את צעדיהם ולנעול בפניהם שערי ההשפעה, ואמנם בזמן קריב אח"כ התמוטט מצבם עיר יותר ויותר לרגלי גזרותיו של מ"י ישמעאל שעלו למדים קצם. בשנת ת"ס היטלו מסים רבים על יהודי מארוק, פה ושם בערים שניות ורבים מעשירי עם ירדו מנכסיהם ונדלדלו ר, נוסף על זה היתה

א) המקור לכ"ו בשנ"ת משפט צדקה ביעקב ס"י ע"ב בשאלה ארובה מרבי יוסף הכהן סקילי, הכן הצעיר סבני שמעון הכהן סקילי הנז', השאלה החיא נכתבה בדשון ערכי המדובר במארוק, ופה הצגתי את מה שצריך לענינינו, שם נזכר ג"כ מ"ש שהמספחה סקילי החלתה משכיליא, וכי המספחה מורצייאנו תחלתה מעיר נתסודלת היא קעבת-למבון [Kasbat de Mechssan] במארוק, וכתבתי זה לקדמוניות יהודי ערי המדבר ההם שבם ישבו הרבה סבני לפנים.

ב) יהש פאס כ"ה ובהתבצלת תרס"ב נו' 24 נזכר זאת בדבריו הכותב סאוואן יעקב סופר וע"ש עור מ"ש אודות יהודי העיר דיברו וכל התבל רי"ף.

ג) ההסכמה הזאת באה לירי בהתורף הכ"י שבו חתומים הרבנים וראשי הקהל הנז' בחתימת ידם בעצם בהסכמה הזאת באו עור תקנות וגזירות שהשטטנוס פה מפני שאינם שייכים לענינינו, כמו שלא לזמר ולנגן יחד אנשים עם הנשים בבית החתונה, שלא להניח לאנשים ללכת עם הכלה בעת היכנתה למקוה, שלא לשלוח קמיעין ושמורות שכתוב בהן שמות הקדש לבתי היולדת.

ד) לשון לימודים כ"י באגרות אחרות שנכתבו בשנת ת"ס, גם נמצאו דברים באדה עם היות עדתינו בלחץ ורוחק עצום נערנו חצנינו... "ועם היותינו כצאן מאכל... קשר של מוכסין... רוב מנדא בלו והדך ארנונא ומסים ונהר דינור גלותא דלותא ושפלותא... בקדוה אש המסים... "שבעי כוס התלאות... מלאו מתנינו חלחלה לרוב מנדא בלו והלך עשאנו כמצודה..."

או גם עצירת גשמים ויוקץ השערים ובצורת ה', בשנת תס"א הטיל המלך מאה ככרי כסף מס על היהודים להגן המלחמה שיהיה לו למולאי ישמעאל או עם התוגרמים, יממאת ככרי הכסף סכום המס ההוא נפל להלך יהודי פאס בלבד שנים ועשרים ככרים, יש שנתן עשרת אלפים איקיות, ויש שנתן שמנת אלפים, ולא היה מי שנתן פחות מאלף איקיות ו', וזאת הסכום ההוא הטיל עוד מו' זדאן בן המלך סכומי מסים מיוחדים על יהודי פאס בפרט, ומפני כבוד המסים האלה אי אילי מפני מלחמת התוגרמים הלכו רבים מיהודי פאס וערים אחרות או בשנה ההיא בשנת תס"א יתיישבו בעיר מבנאס ו', ובנראה שבאמצעות הנגיד הראשי אברהם מאומראן ויהר מקורבני המלך שישבו שם במבנאס, היה מצב יהודי מבנאס נבדל לטובה מיתר ערי מארוקו, ככה יש לשפוט גם עפ"י אגרות שונות שנכתבו בעת ההיא מקהלות שינית במארוקו לראשי ורבני עיר מבנאס למען אשר יושימו להם עזרה כספית או משפטית, אגרות כאלה נכתבו בפרט לר' חביב מולידאני ה', אחד מגדולי הרבנים במבנאס, עסקן צבודי ושייך בקרבת-משפחה לאיתם האנשים מקורבני-המלכות ובעלי ההון שבעיר.

ולא די היה ליהודי מארוקו ההפסדות והסרון הכיס שמפני צרת כבוד המסים, כי עוד הוסיפה הצרה הזאת להם העקיק פנימים הרבה דברו ריבית ימחלוקות התלקחו או ביניהם ובין עצמם, באשר כל איש מהם כאשר נלאה נשוא תשלומי כסף ב"ב בלי הרף, השב לפטור את עצמו ולהטיל כובד המשא על זולתי על ידי תואנות שונות, פעמים רבות הו' גם מקרי נרגנות ומלשינות איש ברעהו לפני הממשלה, ורבים מנכבדי וגם מחבמי הקהלות נתפסי או ע"ז למלכות למען יאלצו לתת סכומי-כסף או לפדום את ישמות האנשים שיש בתוך הקהלה שיכולת בידם עוד לשלם מ', ומפני הרבר הזה נפרדו או מיהודי פאס, קהל אואוויאי שהיושיב מו' ארשיד לפני שלשים וחמש שנים בפאס, ועתה, בשנת תס"ג, היו לקהל מיוחד בפני עצמם, כי השרו ביהודי פאס המקומיים כי מלשינים הם עליהם לפני שרי העיר להטיל עליהם סכומי כסף ויהר מכפי ערכם ויבלתם ו', עבירה רבה וקשה נוספה או גם על הרבנים שבכל עיר

ה' שם באגרת שבט ת"ס "עם היותנו בלב מר וגפש ענתה שבעי ריש ולענה, לחוצים ורחוקים... מנדה בלו והלך מס וארנונא הכסף אול מבלינו וכליא קרנא ונוספה מתלתינו דלא נחית טיטרא בדי..."

ו' דברו היטם כ"ו מה"ש בן דנאן טובא ביהש פאס כ"י, ובלשון לימודים כ"י באגרת המלחלה "ראשי עם קדש וכו' נוכר אורות מלחמת התוגרמים זאת וע"ש עוד בכמה אגרות שבא זכר לצרת המס של מאה ככרי כסף הנ"ל ושם רמז לה במספר מלת מ"ס, והד"ר נאכט כ"י מקור היום עד 1-5 נגע בענין הדרופות האלה, אכן מפני שבמו שכתב הוא בעצמו שם שחסרו לו מקורות לזה, שגה בהרבה שגיאות, שיוכנו מטרופת דברינו ואין כדאי לפרטם.

ז' טשפט ועדקה ביעקב ס' ע"ה ע"ש.

ח' ראה בלשון לימודים כ"י בכמה אגרות, ומ"ש אורות רבי חביב מולידאני שהיה שייך בקרבת משפחה וכו', ראה בפרק שאחר זה, הערה קכ"א שמשש נדע כי עוד היה קרוב להנגידים ממשפחה סאימראן נוסף על היותו בן המשפחה מולידאני, ע"י בפרק הקודם.

ט' ראה בלשון לימודים כ"י אגרות אחדות לאנשים או בעד אנשים שנתפסו למלכות או וכן בשורת טשפט ועדקה ביעקב בכמה סימנים שתבאר זאת, וע"ש דף קכ"ג ע"ג, ובהערה שאח"ו.

י' מ"ז ביעקב ס' ר"ב, "עין ישפנת ס"ג עלה על דעת קהל אואוויאי וצ"ו ליפרד מעל

ועיד למצוא סדר ומשמר בתשלימי המסים ולהקן תקנות ייחודיות שיחיימו לחפין הקהל כלם, בכדי להמלט מריב ומצה, ביהוד קשהד ^{הממלכה} על רכני פאם על כי הממשלה עינה כל כך את יהודי פאם ותלחי, יב ^{הממלכה} משנת תס"ד שאז נתן המלך את פאם למולאי חפיד בנו למשול בתה ^{הממלכה} מילאי חפיד התאכזר עוד יותר מאביו וימרר את חיי היהודים במסים וארנוניות, עיד בשכיע הראשון כבואו שרף את יהודי אחר שמו מימין צבאה, ואחר פקר על היהודים לתת כיפר נפשו של הנשרף, כבר כסף אחר, ובה בלילה ההוא שלח את פקידיו גיבוי המס וגיבו מיהודי פאם כל הסכום ההוא כאחת, וככה הוסיף מוי חפיד להטיל מסים שונים על יהודי פאם, עד כי כאשר לא יכלו נשוא שלחו מלאכית מיוחדת מהם אל מילאי ישמעאל אביו במכנאם, לאלקצבא מקום מושבו, ושם באו בועקה גדולה ומרה לפניו לקבול על עלילות מולאי חפיד בנו ועל פקידיו גיבוי המס וכן גם על הנגידים ראשי הקהלה כפאם כי שוללים הם אותם, אמנם המלך מוי ישמעאל אשר בעת כואם גבהל מצעקתם, קיבל אותם לראשונה, וגם שלח על יד הנגיד אברהם מאימראן להביא לפניו את נגידו קהל פאם ואת פקידו מוי חפיד גיבוי המס, אך כבואם רמוז מיד לאנשי-צבא החצר לירות על יהודי פאם ההם על אשר צעקו לפניו עד להבהיל אותו, וכן נהרגו או שנים מהם, ואחד נפצע, ועל הנשארים אים כי ישרפי אותם בכבשן האש, אך בדרכו זאת הסב פניו וילחש לאחד משריו כי הוא מוסרם בידו הם, וכל יהודי פאם עד שיתני עשרים כבר כסף, וכן, נאלצו אז יהודי פאם לשלם את הסכום החדש ההוא ולשוב מאת מוי ישמעאל בפחיו נפש יא). בשנת ההוא שנת תס"ד שבו קרה המאורע הנזכר מצאנו הסכמה כתב-יד שעשו אז רבני פאם (יב) שממנה גיב, אפשר להכיר עד כמה הקפה הצרה את יהודי פאם לרגלי כובד המסים ההם, וזה תיבן ההסכמה ההיא "מפני רוב המהומה המשולחת בכני "קהלותינו קהל פאם וקהל אזאווייה ע"י מיני מסים וארנוניות מינים ממינים שונים אשר לא יתנום השב רוחם, ... וכמה בני אדם פשטו הרגל ותעל שועת העיר השמימה ... "והיסכמו כל קהל מהקהלות הנזכרים להעריך פנקסאות המס פעם אחרת ... ולכן פסקנו "שביום ... ויבחרו לנו כלקהל מהקהלות הנז' ארבעים אנשים המיבחרים שבעדה ידאי ה' מהם שמנה עשר מדארבעים שנגזר עלידם לקבל התענית לכהר שהיא ערב ר"ח וכיום "התענית ילכו בית דין ... לביהכנ"ס ייקבצו הי"ח אנשים וכן ילכו לב"ה אחר ויקבצו "הי"ח אנשים אחרים ... ויגזימו עליהם כפי כחם ויורו להם כמה הוא העינש המגיע

קהל פאם בענין המסים והכריחו את קהל פאם ע"ז באימרום שבאנשי פאם יש הרבה מוסרים ומלשינים "ודטו עליהו כאריות, ואחר הרבה דברי ריבות ומדנים הוכרחו קהל פאם לבטל רצונם מפני רצון "קהל אזאווייא להשיבת הטון גלי המהלוקת ונפרדו הקהלות הנז' זו מזו ... ושענו עתה אנשי "פאם שהרבה מהם נתמוטטו והרבה תולים עצמם באיזי הארץ ... וידל עד מאז, ואנשי "אזאווייא השיבו שגם הם הרבה נתמוטטו מהם ויצאו נקיים מנכסיהם והרבה ... והרבה מתו ויש "מותת עצמם ויש כמותה משונת רח"ל ויש שיצא מן הכלל ונדלדל פנקסם גם המה ... וע"י שם "עוד בתשלום בתשובה דברים מעציבים ואיומים מתוצאות הרדיפות של המסים או.

יא) דה"י מר"ש בן דנאן מוזבא כחם פאם כ"ו ובכסא המלכים ב"י, וראה גם בלשון למודים כ"ו באגרת לשליח רח"א בוטון, וראה להלן בפרק י"ג הערה כ"ג.

יב) ההסכמה הזאת באה לירי מבני העוקרי שבו חתומים ד' הרבנים הנז'ים בעצם ידם אך מפני יושנה בלו קצה העזרות וא"א היה לי להעתיקה בלה בלי השמטות אחדות, וע"י במו"צ ביעקב ס"ר רפ"ב שרמז אליה.

"עושים עיל... וישרב מתוחה בציארים וכיוצא בדברים אלו בפני הוכל הקדוש ויערובו כל כתה מהכתות הנז' לכל איש איש לפי ערכו וכו' ומיפולו ומשאו ומתנו וכאשר יגמרו ההערכה תיכף יצאם אל יצורים ליד ב"ה אח"כ יובררו י"ח אחרים מהארבעים הנז' ויערובו אחי' המערב... הנז' ואחר שיערבו הכל או ישלשו את הפנקסים... פה בשלהי תמוז החסיד בפאנא יצא יהודה בן עמר. שמואל הצדפתי, אברהם בן דאנאן, יעקב ב"ר ראובן אבן ציר".

סיפר הזכרונות שסיפר את המאורע ההוא של מלאכות יהודי פאם לפני מו' ישמעאל גמר עוד את דבריו בדברים האלה כי "לספר את התלאות והצרות והמסים שהיו בשנים ההם משנת תס"א עד תס"ה אין קין ואין שיעור" ואמנם עוד גם אח"כ בשנת תס"ו יהלאה לא חרלו כלול ושנה שנה הוטלו עליהם על כללות הצבור, ועל אנשים פרטים. סבימים לא מעטים יצא, ויש שגם נהרגו ונשרפו או נפשות נקיים על לא חסם בכפם. בשנת תע"ב ביום י"א בתמוז נשרפו בעיר מכנאם הבחור החכם יהודה ב"ר משה בן צור, היסודר הנכבד יצחק בן עמארא, ולמחרת היום ההוא ביום שבת י"ב בתמוז לעת ערב נשרף גם בני אהרן בן עמארא, ושניהם האב והבן מתושבו פאם. יד. מתוך המצוקות האלה יספר אחד מרבני מכנאם או בדבריו האלה "בחדש אלול בשנת תע"ג נתעוררה התשובה פה מכנאם יע"א וכל העם מקצה שבים אל ה' בלב שלם ובפרט מכסלוי שנת תע"ד ואילך רבים מפריצי עמנו שבים בתשובה מעולה ומסגפים עצמם ביסודין קשים במלקות ומיתות ב"ד ושיומעים את דבר השם מפי מורינו נד"ו וקרוב לשלש מאות איש יעמדו בחצי הלילה עד אור הבקר בוכים ומתהננים לשו"ת... ורגיעה התשובה עד לב התינוקות לשרר בכבי וגם הנשים נשקפים בעד החלונות לשמוע הדרש... בכל לילה וליחה" אך גם בכל מצבם זה המרוכזה לא היה קץ להרדופות של ממשלת מו' ישמעאל, ואף הוספה עוד להציק להם וכן יסיום הכותב ההוא "ובעיה"ר וכאשמותינו שגדלה עד לשמים גברה הקליפה... ונתעוללו עליהם ברשע ותואנות העמים עלינו מה שאין הפה רשאי לספר מפרדם ותכלית הענין נגמר דינו של הקדוש החסיד כמיהר"ר משה הכהן ז"ל ונעשה גיפו ככברה פה עירנו מכנאם יע"א הוא ואחיו שם טוב שהיה מעשהו מעשה זבולון ניתן להתיך פיו של אחיו הקדוש הנז' וכפטרות שניהם נתפרדה החבילה וכל איש לדרבו

(ג) ראה בלשון למודים כ"ו באגרת המתחלת וישר דברו אמת וכו' שזמנה באלול תס"ו ואין בני מערבא כובלי הולאים... ורם מעשקות נשוכו טובה ורחוק קן עלמא... בקשר של טובכ"ו... עשורים בשפל ישכו... רחופים הדופים רעבום ג'ומים יחפים ועמודי הפרנסה נשכרו... ומסום וארגוניות רבו כטור רבו ומום הורגום כטור נר נצכו... וכן שם באגרת המתחלת "בת ציון שמעתי וכו'" שזמנה בשנת תס"ו כתוב "ועם היות קהלינו מצער אהווי צער ולום זהב מכ"ס הפ"אות הרשים לבקרים...".

(ד) עת לכך חפין דף צ"ה, ובאון שמואל מר"ש ר"י אבולא דרוש ו' דרש לפקודת השנה של רי"צ בן עמארא וכו' ע"ש. ובמקור היום להר"ר נאכט צד 5 טעה לחשוב שבשנת "הגע"ת" זמן השנה שבאון שמואל הנז' הוא דפ"ק וכו' או נשרפו ולא דקדק לראות שאו היתה פקידת השנה וגם הפרט הגע"ת הוא לפ"ג והנה כמ"צ כועקב ס"ו ו' וכו' קצ"ו ור"ג הובאו איזה פס"ד בעניני מסון ע"ה רי"צ בן עמארא הנז' וזכר שהיה כע"כ נכסים ועשירי, ושם בסוף ר"ב כתוב "גם הר' יצחק בן עמארא ואחיו ובניו י"א גזר המלך שיפיעו מס לבדם לגני מיוחד",

„פנה ואין דורש ואין מבקש לשמוע הדרש מפחד האימות והיה זה ביום ששירי לאליל „שנת תע"ד" טו, מוכן הדבר כי הריגתם של רבי משה הכהן ושמו טיב אחיו. היתה כתוצאות מסירות הנפרזה והשפעתם על ההמון לקנא קנאת האמונה, והנה על פי מקורות אחדים יו יש להגיד עוד פרטים אודות שני האחים ההרוגים ההם. הם היו בני ר' נחמיה הכהן. איש נכבד ונשוא פנים מעיר פאס, ורבי משה נילד בשבעה באדר שנת תמ"ג, והיה כשנהרג בן ל"א שנים ומחצה, הוא היה לו גם בית מדרש מיוחד שבו הרביץ תורה ויהי גם לדרשן ומוכיח, ואחיו שם טיב, היה מעשירי העיר וסוחריה, הם נהרגו בפקודת מולאי ושמעאל, אך הוא לא הסתפק גם בזה כי אם עוד פקד על הנגיד אברהם מאימראן כי לא יתן רשות לקביר אתם כי אם אחרי שיתנו הורשים שני אלפים מתקאלים לאוצר הממשלה, וכן נשארה גיית שני האחים ההרוגים ההם מוטלת מחצי היום הששי עת הריגתם ועד ליל מוצאי שבת, אחרי שיכלו הורשים להמציא את הסכום ההוא ולתתו ליד הנגיד יו.

בשנת תע"ו אחרי שיהודי מארוקו התרוששו כבר, רואים הנני גם אז שורה של הטלות ומסים, ובהסכמה אחת כ"י שנכתבה אז מרבני פאס שהננו נותנים אותה פה, אפשר להכיר בכמחזה את צרת השעה של יהודי מארוקו בכלל, ופאס בפרט, אז בעת ההיא, וזה תוכן ההסכמה.

„בראותנו אני ב"ד רוב התלאות החולפות ובאית על אהינו אנשי גאולתינו „קהל פיס יע"א בכל יום ויום הב הב, כסף וזהב, עד שכלתה פריטה מן הכיס ורוב „בעלי בתים מתמוטטים ויורדים מנכסיהם וידל ישראל עד מאד עד שנישארו שנים „שלשה גרגירים בראש אמיר וכן הסבל אכז מהם לרוב הלחץ והרוחק לא נשאר בלתי „אם גויתנו ועל דבר המס מלאה הארץ חמס כי קצת מבני ברית יש להם ענאיות „(ועוורים) שהם נשענים עליהם כי שיח ושיג להם עם האלמבון (הצר-המלך) ופירקים „מעליהם עוד הצבור ואינם רוצים לפרוע מס בכלל הקהל ואף אם באילי מקבלים... „נותנים למחצה לשליש ולרביע... הכל להקל מן קצת ולהכביר על קצת... ובכ"ז „לא שב אף ה' מעלינו זה רודה וזה מרדה וזה עישה בעברת זרין... וראינו לתקן „תקנה ישרה... שכל הקהל הדרים פה פאס כל זנקרא בשם עברי יטה שכמו לסכול

(טו) מוצאתי ב"ז בפתקא אחת כ"י כתב ידו של מוהר"ר יהודה בירדגו שהי או שיובר להלן בין רבני המאה הח', ומ"ש „מפי מוריני נר"ו" בין לפי הנראה אל ר' הכיב טולידאנו או ר' משה אחיו רבני מכנאס אז.

(י) ע"י בעת לכל חפץ דף צ"ו ובצ"עלי שמע שבסופו מר' משה בן צור דף מ"ג ומ"ד ובאזן שמואל מר"ש די אבילא, גם כס' מערת שדה המכפ"ה כ"י בסופו מזכיר מהדרוש שדרש ע"י ר' משה הכהן זה, ובמחויק ברכה מוה"ר א"א או"ה ס' רכ"ה זכר את „הרב החסיד הקדוש רבי משה הכהן מעיר פאס" ע"ש, והוא זה שנהרג במכנאס, ובשורת מויצ' ביעקב ס' שכ"ז נמצאו איות רמוס לענין זה ובנוגע לאכז האחים רבי נחמיה הכהן, וע"ש עוד בס' ק"כ.

(יז) קונטרס רשימת הנפטרים כ"י מר' חיים טולידאנו אב"ד בסאלי שכתב ז"ל „החסיד הגדול שם ככל מידי החסידותא וכתורה ובענינה כמוה"ר משה הכהן ז"ל נהרג ע"י עלילה הוא ואחיו ה"ר שם טוב הי"ג ביום ששי ז' לאלול תע"ד ולא נקברו עד מוצאי שבת ובליל מוצאי שבת הלך הנגיד המעולה ה"ר אברהם מאימראן במאמר המלך יריה ולקח מוירשיהם סך שני אלפים מתקאלים או לעינים שבך רואות"ו.

עול צבור ואין לשום ב"ב לשען על שום מבון ולא על שום ענאיא . . . וכבן הסכמנו
 "ע"י הקהל יצ"ו להעריך . . . ובל מי שיתן כהף סוררת . . . רשאי הממונה של הקהל
 "שהוא הנגיד המעולה ה"ר סעדיה להכין ויין הוא והקהל בעצתם והסכמתם להעניש
 ולקנס . . . והתמנו פה פאס בר"ח אייר שהוא שלשים לניסן שנת תע"ו. יהודה בן
 "עטר. אברהם בן דאנאי, יעקב אבן צור. יח).

שנים אחדות עברו אחריו בן וליהודי מארזקי באה עוד שואה נוראה אשר המיטה
 עליהם חרבן וכליון חרוץ, משנת תפ"א עד תפ"ד היתה עצירת גשמים ורעב כבד
 מאד עד כי מהיהודים מתי בכל שנה מהשנים ההם כאלפים נפש, והמירו דתם עוד
 כאלף נפשות, גם נהרסו בכלל, בערך ארבע מאות וחמשים בתים וחצירות מרחוב
 היהודים, ולמען תהיה לנו ידיעה מפירטת מהקורות האלה, הגנו נותנים פה את הספור
 בעצמו כאשר ספר מפי עד-ראיה רבי שמואל ב"ר שאיל אבן דנאן יט', הלא כה דבריו
 "הם לבי בקרבי לספר את דברי הרעב והמהומות אשר קרה לנו בזמנינו זה, עד היום
 "יום המיושי עשרה בטבת משנת התפ"ה, משנת תפ"א היינו בצער הגשמים זה שלש שנים
 "והשנה הזאת היא הרביעית שנה אחר שנה שלא ירדו גשמים ב"א מעט מועיר בסוף
 "החורף מאדר הסמוך לניסן והלאה, ושנה זו לא ירדו כל עיקר עד שיבשו כל האילנות
 "הוותים והגפנים והתאינים וברתי איתם לעצים והחטה הולכת ומתקררת, ובשנה שעברה
 "היא שנת תפ"ג בחודש אדר הסמוך לניסן היתה שוה החטה מאה וחמשה ושלשים
 "אוקיות לסחפא . . . ובמכנאם וסלא וכצפרו עשו עצרת גדולה והוציאו ס"ת ולא נענו
 "בו ביום אלא לאח"כ וירדו גשמי רצין סוף אדר ב', שלשה ימים, ומר"ה ניסן ירדו
 "השערים והיתה החטה שיה עד ששים איקיות לסחפא. והי"ט חור והסיף ועולה עד
 "היום יום עשרה בטבת מאה וחמשה ושלשים איקיות לסחפא, ועד עצירה גדולה כזו
 "לא הגענו, ואם באתי לספר הצרות והמרורות שעברו עלינו בפאס וכלה הזמן והמה
 "לא יכלו . . . ימי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם וליילה את חללי בת
 "עמי, על חללי פאס העדינה, איכה היתה קריה נאמנה, מלאתי משפט מנתי כנסיות
 "יבתי מדרשית ות"ח ויושבים על משמרתם וקוראין גמרות כסדרן, ועכשיו הם מפוזרים
 "ומפורדים בגבעות ובהרים, ככפרים ובערים, לשאול איכל לנפשם ולחזור על הפתחים,
 "שימו שמים על זאת ושערו, חרבו כאד בתי כנסיות ואין מוצאין עשרה לכל דבר
 "שבקדושה, ובלילה אנו מהפללין באפילה ואפילו נר אחד לאירא לא השיגה יד הקהלה
 "עיד נתקיים בנו בעיה"ר ארציבם שממה אדמתכם לנגרכם זרים איכלים איתה, כי
 "בתי העשירים עושר גדול אשר לא ימד ולא יספר, הם חריבים ממש מבלי יושב, ופתחי
 "החצרות סגורים, ועלו עליהם העשבים, ייש שבאי ננבים לתובם ולקחי את דלתי
 "הבתים והמטות של עין שנשארו בס' ויש בתים שהרסו הבנין שלהם ולקחו האכנים
 "והעצים, והיב המביאות כהאלמלאה (רחוב היהודים) הם חריבים, וחצרותיהם סגורות
 "מבלי יושב, ויותר ממאה וחמשים חצרות היו בנוים לשמאל הנכנס לפתח שער בית

יח) ההסכמה הזאת כחתומת שלשת הרבנים הנ"ל בעצם ידם, נמצאת אצלי בכ"י והיא
 ארכובה וטבילה עמוד גדול, אכן מה שצריך לעניננו בלבד הענינו פה,
 יט) בספרו דברי הומים ב"ג, וראו גם בשו"ת מו"צ כועקב סי' צ"ד בשאלה,

הקברות לצד המקום הנקרא אלגורנא, ומתו בעליהם כרעב והרסו את הבתים ועבשו
הם נתוצים עד לעפר ולקחי הגוים העצים והאבנים והם כינים בהם כפאס אודיר וחלק
"העיר החרשו. וכן במקום אחר הנקרא אלערסא הוו בניים בה קרוב לשלש מאות
"חצירות ובעלי בתים שוכנים בתוכם. כולם בעלי מלאכה שקטים על שמריהם ובתיהם
"מלאים מריב תבואתי, ועתה הם חריבים ושיוממים, והורסים את הבנין ומיכרים את
"העצים והאבנים לגוים וכינים בהם כפאס אודיר, ויכידני לומר . . . לא נתמלא פאס
"אודיר אלא מחורבנו של האלמלאח, ובני אדם נשתנו פניהם ומראיהם, חשך משחור
"הארס וצפד עורם על כשרם, מוז רעב מושלכים ברחיבות יבשוקים ואין דורש ואין
"מבקש, בני פאס היקרים המסילאים כפז איכה נחשבו לנכלי חרם. חבקי אשפתית
"ומנקרים במ כתרגנולים, ועיני ראו ולא זר מי שלוקח בידו הקרנים והטלפים ומוציין
"וגוזו בהם כגוזו את הפת ומכניסם בחיקו ומכסה איתם, איי לעינים שבך רואות, והנשים
"היקרות והצנועות ערומים יחיפים מכוסים כבלווי הכחכות והם מחזרים על ההנזיות...
"ובשנים הנזכרות מתו ברעב ככל שנה קרוב לשני אלפים כמו שהם מפונקסין אצל
"בעלי החברה וקוברי מתים) כפנקסם, והמירו דתם אנשים ונשים וטף ובהורים ובתולות
"קרוב לאלף, איי נא לנו כי שתיים רעות עשה עמי יוקר השער וחסרון כיס ומיעוט
"השפע, בית המטבחיים הם סגורים ואין שוחטים בכל השבוע כלל ובערב שבת שוחטין
"כהמה אחת ואין נמכר אפילו מחציתה מאין קינים, ובמקום אשרי העם איכה יועם,
"שאני הייתי שיחט בכך שבוע יותר מעשרים בהמות גדולות כבית המטבחיים מלבד
"הכבשים והעזים, ומלבד מה שהיו שוחטים בעלי בתים בבתיהם, ומלבד תרגנולים ובני
"יונה יותר מאלף בכך ערב שבת, וקרוב לארבע שנים שהייתי שוחט-תרגנולים
"אני לבדי במדינת פאס יע"א, והייתי גובה שני פרוטות לכל תרגנו, והייתי מקבץ
"שנים עשר אוקיות ויותר בכך שבוע לזכות העניים וזה שלש שנים שאינם
"שיחטים ככל המדינה אפילו אחת בכך שבוע . . ."

מדברי כותב-הקורות הנזכר יכולנו לדעת עוד דבר מענין אודות מספר
יהודי פאס וחשיבותם אז במאה הזאת לפני שנות הרעב ההם, לפי דברי הכותב
הנאמן ההוא, היה מנרש היהודים-האלמלאח-כפאס. אז לפני שנות הרעב, עוד גם
אחרי רוע מצבם בשנים הקודמות, גדול כ"כ יותר מעשרים אלף נפשות. כן גם
כותב אחר מאוחר בן-העיר פאס (כ), יאמת את הדברים האלה ויעיר, כי בבית-
הקברות של יהודי פאס מוצאים עד כה יסודות של בתים וחצירות, מדרגות ומרצפות
אבנים שנחרבו אז, בשנות הרעב ההם, ובשנת הרעב שהיתה אח"כ, בשנת תצ"ח
כמו שנוכיר הלאה לפנינו, וכי מערה אחת שנקבר בה רבי יהודה בן עטר או בסוף
המאה הזאת (עי' בפרק שאח"ז), היתה לראשונה בית-הכנסת גדולה של בני משפחת
"הצרפתי" כפאס, וכשנחרבה אז בשנות תפ"א פ"ד, נעשתה למערה קברים, הכותב
הזה סיים בדבריו עוד ככה, "כאופן שלא נשאר מהאלמלאח ממדתו הראשונה לשליש
ודרביע, ומה שהשאירו אחריהם הרעב של שנות תפ"א פ"ד אבל הרעב של שנת
ח"ץ ה'ידוע" (כא).

(כ) יחש פאס כ"י.

(כא) מכל זה יש הכחשה ברורה להשערות חוקרים אחרים שהביא קיורולנג במכתב

הנה כן היו שנית הרעב ההם של תפ"א=פ"ה, צרות המשבחות ראשונות, בהשאינם כה באופן נורא שממין וריקית תוך קהלות יהודי מארוק, ופאס בפרט, ואמנם עיר יותר נוראים היו גם הצרות שאחרי כן במשך השנים האחרונות של המאה הזאת הדי כי יחד עם פגעים רעים היו אז גם מהפכות ורדיפות מדיניות, כשנת תפ"ז חלה מ"י ישמעאל, ושכמים שונים התקוממו אז, וע"י זה היו היהודים כפחד ובחלחלה: וזה מה שיאמר אחד מרבני פאס אז, "מעת כ"א . . . לא ראינו מאורות, ואין לך יום שאין קללתו מרובה מהבירו מצוק העתים וזחזחתיים בדרך מעת חלות "המלך יר"ה, ואני בעניי נהייתי ונחליתי מקל פחדים אידים וכידים" (כ). בשנת תפ"ח מת המלך ההוא אשר ימי מלכותו ארכו יותר מיובל שנים, ואז היתה שערוריה רבה כי עשרת בניו התנשאו כל אחד מהם למלוך ויהי זה קם וזה נופל במלחמתם איש באחיו, וכחדש אב של השנה ההיא התלקחה המלחמה היותר נוראה, בין מולאי חמד אדהבו ובין עבד אלמלך שני בני מ"י ישמעאל, לעזרת הראשון באו גם מחנה רב של עבדים (שחורים) אשר עשו בחיל עבד אלמלך שמוה, ויבזו את כל אוצרות הממשלה אשר היו בעיר מכנאס, ואח"כ פשטו לשלול שללו את כנסיות ובהי הנוצרים אשר במכנאס שכם נאצר הון רב שללו ביום כ"ח חדרש ההוא ויבזו אותם, ובו ביום לעת ערב נכנסו לרחיב היהודים—האלמלא—ושללו כל אשר להם וישארום ערומים, גם נהרגו מאה ושמינים יהודים והרבה עיר הוכו ונפצעו, ואחרי כל אלה אנסו ויענו את נשותיהם ובנותיהם, והבתולות כהם!—יאמר סיפר דברי הקורות האלה—נבעלו לעיני אבותיהם וקרוביהם" (כ). הוצאות יום ההפכה והפרעות ההוא היה עוד כי התחילו סנסונים ודברי ריבות משך זמן מה בין יהודי מכנאס לרגלי הסכומים העצומים שאבדו להם איש אצל רעהו. כפקדונות והלוואות וכדומה (כ).

ובכה ארך מצב כזה של מלחמות=אחים בני מולאי ישמעאל עיר כשתי שנים בערך, עדי באה הממשלה ליד מולאי עבדאללה בן מולאי ישמעאל ומלכותו נכונה כידו, אך גם הוא המיד מסים ככדים על היהודים והרבה מהם נתפשו למלכות או בעלילות שונות כה, בשנת הציג ביום כ"ח כסליו נהרג—כנראה בפקודת הממשלה—דבי שרום נעמיאש חכם וסיחר נכבד מארץ=ישראל אשר נמצא

Revue des Etudes Jewies XXXIX 315 ff. אורות מספר יהודי פאס גדור שאחר גירוש ספר ע"ש.

(כ) משפט וצדקה ביעקב ח"א סי' י"ד וע"ש סי' קי"ו ושם"ה.

(ג) כ"א המלכים ב"ה, ובקונטרס רשימת הנפטרים כ"ו כתב גם כן וז"ל "יום ג' כ"ח לאב תפ"ח נבנסה בלשית למכנאס יע"א ונשללו הבתים והתצורות כלם ונהרגו יותר ממאה נפשות ומזכים ופצועים אין מספר וכו' ביום נהרגה מרת אמי תמ"ך" והנה במקור הזה כתוב רק שנהרגו יותר ממאה נפשות, מכללי להודיע כמה יותר, אך בהמקור הראשון כתב כפירוש שנהרגו מאה ושמינים, ועל ציו הצגתי בפנים.

(ד) ראה כמשפט וצדקה ביעקב ח"א סי' כ"ה, פ"ה, ורמ"ט, ושם כתב ג"כ כי כאב תפ"ח היתה ההפיכה.

(ה) ראה במו"צ ביעקב הנז' סי' רע"ב, וסוסי' רמ"ט, וע"ש גם בתחלת סי' קי"ט ובהקדמת אוה"ח מר"ח בן עטר.

שם במארוקי לרגלי מסחרו כוז, ובשנת תצ"ז בכחצי הרש השון נשלחו היהודים כמכנאם עוד פעם אחרת כוז, אך לא נדע אם גם אז היו הרוגים ופצועים, או אם רק בזה כסף ושלל הון, ועכ"פ ברור הרבה, כי סבת השלל הזה היה לא מפני כניכור מדיני כי אם רק מפני הרעב שהחל אז להיות כעצם תוקפו.

הרעב ההוא נודע כפי כותבי הקורות מעמנו במארוקי בשם, הרעב שה' שנת ח"ק"י כאשר זכרנו כבר, ואמנם עוד מקורם, משנת הצ"ה ניכרו עקבותיו ועד שנת הצ"ח נמשך ויגיע למרום תקפו מפני הרעב הזה נשמו קהלות רבות במארוקי ורכים גלו ממקומם ויפוצו אנה ואנה אחד מחכמי פאס שגרה אז לעיר היסוואן יספר אודות הרעב הזה את הדברים האלה, "שנה ד' לחרבן פאס מתוקף הרעב שהגיע קב של חטים הנקרא, "טור" לשבעה עשר אוקיות ממטבע המסוד"א, והמילאי סמאעיר ירחמהו אלן, והיו שבינינו הרעים עם פריצי עמנו מחריבים בתים, "וחצירות ומוכרים לוחות ארז וקורות, והיו הולכים הנוך ומוסיף לנתוש ולנהוץ, "דהאכיר ולהרוס, ומוכרים האבנים ג"כ ומתו בעונינו רוב אנשי המדינה מתי רעב, "והנשארים הרה נסו, והרבה גרו פה עיר היסוואן יע"א ולא נשארו בעיר [בפאס] רק כמו ארבעים בעלי בתים, ונתקבצו כלם במכני אחד הנקרא אצאבא ה' ירחם, "עלינוי בה). הדברים המעטים האלה דים הם לשפוט ע"ד המצב אז בימי הרעב הגדול ההוא שר סוף המאה הזאת החמישית, אשר כמו שזכרנו כלה הרעב הזה כמעט את השאירית הנמצאה את אשר הותרו שנות הרעב שהיו לפנינו.

ומה נפלא הרבה, כי גם אז כחצי האחרון של המאה הה' בימים המשכלים ההם, גם אז היה היו פה ושם במארוקי אנשים בעלי צורה ונכבדו"עם, שבבורם היה יקר גם בעיני המלך והשרים. מלכד האנשים בני המשפחות טולידאני ומאימראן, שנזכרו מעלה [בפרק הקודם]. חי עוד כמכנאם בסוף דמאה, רזאת נגיד העדה שמואל הלוי בן יולי (כ"ט), איש עשיר ונכבד מאד ועם זה גם עושה חסד ומטיב, ובמדותיו אלה רכש לו חבת כל קהל יהודי מארוקי, עד שיש מחכמי דורו שכתבו שירי תהלה לכבודו (ל) בן יסופר כי פעם אחת הלך הנגיד הזה לפאס ליסר לאיש אחד

(כו) קונטרס רשימת הנפטרים כ"ו וז"ל, "החכם כהה"ר שלום נעמואש מא"ו טוב"ב ותגר גדול נהרג יום ג' כ"ה לכס"ו תצ"ג לפ"ק, ונזכר שמו גם בשו"ת משפט ועדקה ביעקב סי' כ"ג, (כו) קונטרס הנ"ל כ"ו בזכרו את יום פטירת רבי משה אדהאן (עי' בפרק שאח"ז במקומו) ביום ש"ב ק"ט ה' השון תצ"ו, סיום וכתב, "ובתוך ימי אבדו נשללה עיר מקנאם יע"א פעם אחרת".

כת) יחש פאס כ"ו בשם לוח שנתי כ"ו, וראה בשו"ת מו"צ ביעקב סי' י"א ושני"ג, ובפי' קי"ט כתוב, "בשבאו ימי הרעב הגדול שהיה בשנים הללו התחלפום וגדל הכאב מאד... שהנעתי מחמת דוחק לאכול שרשי עשבי השדה", ובשו"ת זכות אבות סי' רכ"ט דף ג"ט ע"ב כתב, "להיות שבשנת ח"ק כשגלינו מארצנו בעות"ד לעיר תיסוואן", גם בשו"ת הלכה למשה מר"ם אלכאז [ירוש' תרנ"ח] בס' א' נזכר כי בעיר צפרו רוב הקהל אבדו מן העיר או ברעב של ש' ח"ק ובכחנ"ס נסגרו מאין איש ע"ט, ועי' עוד בשו"ת מו"צ ביעקב הנ"ל סי' כ"ד.

כט) אולי נכדו הוא ה"ר שמואל הלוי בן יולי שהדפיס ס' הרר וקינים [לזכרון ת"ר]. (ל) קונטרס "שיר וידרות" כ"י מר' יצחק אצבאג, שירים בשבת הנגיד ר"ש הלוי בן יולי הזכר בש' תצ"ה וכו' ה' דפיס 12, בתוך שבחיו שם יתואר בתור צדיק וחסיד עד שנתנו למשפחתו יולי את הנוטריקון, יכואו וישתהוו לפניך יי".

שהיה מוטר ומלשין, וישלם לו כרשעתו, וגם קנס אותו בסך מה למען ישוב מדרכו הרעה, אך הדבר נידע אח"כ להממשלה שבמובן חרה לה מאד ע"ז על כי הביא המוסר ההוא תמיד תועלת לה, ותחפוץ לתפוס את הנגיד, אך הוא ידע תיכף ויברח לעירו למכנאס, וקפיצת הדרך נעשית לו, ואמנם השר שבפאס כתב אודותיו לשר הממשלה במכנאס, ועד מהרה נתפש הנגיד שם ויובל אסור בנחשתים לפאס ליהרג שם, בכל זאת—יסיים כותב המעשה הזה—ניצול הנגיד אחרי בן ע"י נס לא).

והולת הנגידים—הראשיים, נגידי העדה במכנאס, היו עוד בערים אחרות, אז בחצי האחרון של המאה הזאת הה' הנגידים האלה, ר' אברהם בן שימול נגיד בפאס סביב לשנת תנ"ח (לג) רבי סעדיה בן להבוז נגיד אחריו שם סביב לשנת תע"ז (לג) רבי יהודה ב"ר נסים בן הרוש נגיד העדה בעיר צפרו [Sefrou] בשנות ת"ע—תפ"א, ואז בשנת תפ"א נחפש הנגיד הזה במאסר ע"י שר העיר לקאייד עבד-ארג'א שהלשין על הנגיד ועל אחיו לפני המלך, ואמנם הם ניצולו אח"כ ע"י שיחר לד, ובעיר סאלי חי אז הנגיד ר' שם-טוב ו' עטר אחי ר"ח ו' עטר הזקן וע"י בפרק שאח"ז, הם ניהלו כשותפות מסחר גדול ויובלו לכסס להם מעמד חשוב דה, בשנת ת"ס או קודם מעט בעת שרבים מיהודי מארוקו בערים שונות החלו להמלט מפני הרעה למכנאס כאשר זכרנו מעלה, בא גם ר' שם-טיב בין הגולים לשם, אך כנראה לא יכול לסבול עול הנדוד והמלטול וימת שם אחרי זמן קצר בחדש תשרי תס"א (לד) ואת מקומו בנגידות מלא בנו אחריו רבי משה בן עטר, אשר תפקידו זה מלא עוד יותר מאביו, ולא רק בסאלי כ"א גם בין כל יהודי מארוקו נחשב כאיש נגיד בעמו ונדיב ושוע, והוא ואחיו היתה, אימתם מוטלת על הבריות ואין מי שיהיה להם כתף סוררת כי נחשבו לראשי הרור ומנהיגיו" (לו) בשנת ת"ף נתפש רבי משה הנגיד בעלילה והוטל עליו במאמר המלך לשלם סכום עצום לה, ובשנת תפ"ה מת לט).

לא) ספור המעשה הזה מ"ב סכ"י חכס אחד מחבמי מכנאס במאה הישנית ושמו אהרן ?
לב) נו' בהסכמת ש' תנ"ח לעיל ובשנית מו"צ ביעקב סי' רפ"ה.
לג) ראה בהסכמת ש' תע"ז לעיר.

לד) ע"י שו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' פ"ט.

לה) בי ר"ח בן עטר הזקן ואחיו רש"ט היו שותפים ווצא משו"ת מו"צ ביעקב סי' ר"א וכ' שם שגם אחרי שמת רבי ש"ט לא חלקו השותפות, ולפי הנראה שהאגרת שכלשון לימודים כ"י והעתיקה במקור חיים [נאבט] צד 4 הערה 20 שכתבו רבני פאס לר"ח בן עטר הנו', נוגעת היא אל עסק השותפות ההוא.

לו) כלשון לימודים כ"י יש שני אנרות נחמה על רש"ט בן עטר שנשלחו לר"ח אחיו ובאתת מהם נכתב הוסף, תשרי תס"א, וכן בס' עת לכל הפין דף ע"ט נמצאה קינה עליו וכתוב הוסף כנ"ל.

לז) שו"ת מו"צ ביעקב סי' י"ד ע"ש תשובה ארוכה אודות הבהבנים הידועה לבנו עטר בסאלי שקמו אח"כ עליה עוררים כש' תפ"ו, ושם דברים נכבדים לתולדות ר"מ בן עטר הנגיד וכן דודו, ר"מ בן ר"ח, ומשם העתקנו הדברים המפורזים שבפנים.

לח) שו"ת מו"צ ביעקב סי' צ"ב.

לט) ראה במקור חיים להד"ר נאבט צד 9 הערה 46.

פרק שלשה עשר.

רבני המאה החמישית.

רבני חצי הראשון של המאה הה' ככלל, וידיעות ע"ד הרבנים ר"ס בן דנאן האחרון.
ר' עמנואל סירירו, ר' יצחק הצרפתי ור' שמעון בן סעדון, כפאס, ור' דניאל ור'
חיים טוליראנו בסכנאס, ר' אהרן הסכעוני בסאלו, ר' מאיר טאפירו ברבאט,
ר' יצחק ארובאש בתיטוואן, ר"א סמתון כתאפוללת, ר"ס הלוי אונקוט כמראכיש, ר"י
עווזאל האחרון ור' וידאל הצרפתי השלישי, ור' מנחם סירירו וכו' כפאס.

רבני חצי האחרון של המאה הה', רבני פאס וחכמיה, וידיעות ע"ד הרבנים ר'
יהודה בן עטר, ר' שמואל צרפתי, ר' יעקב בן צור, ר' שלום אדרעי, ר' שמואל
בן אלכאז, ר' יעקב בן מלכא, ר' יוסף צרפתי, ר' שמואל בן וקן, ר' ש"ט בן
אמווג, ר' חנניה בן זכרי, ר' שמואל ב"ר שאול בן דאנאן בעל ס' דברי הימים
כ"ו, ר' מנחם סירירו השני, ור' יעקב קטן, רבני סכנאס וחכמיה, וידיעות ע"ד
הרבנים ר' משה טוליראנו ור' חביב אחיו, ר' משה בירדוגו, ר' משה די אבילא
ור' שמואל בנו, ר' מרדכי ב"ר יצחק אצכאן, ר' ברוך ור' חיים ור' יעקב שלשה
אחים בני הר' משה טוליראנו, ר' יהודה בירדוגו ור' מרדכי אחיו, רבני מראכיש
[מארוקה] וחכמיה, וידיעות ע"ד ר' יצחק די לויה, ר' שלמה עמאר, ור"א אזולאי
האחרון, רבני תיטוואן וחכמיה, וידיעות ע"ד ר' יצחק ביבאס, ר' חסדאי אלמישינו,
ר' יעקב בן מאראני, ר' אברהם בן מוסא, ור' אברהם מונסון, רבני סאלי וחכמיה,
וידיעות ע"ד ר' מרדכי הכהן, ר' שמואל קארו, ר' שמואל אאווי, ר' חיים בן
עטר הוקן ובנו ר' משה ובן בנו ר' חיים בן עטר בעל אוה"ת, ר' דוד הסכעוני,
ר' משה בן צור, ור' שלום בן צור בנו, ור' יוסף ביבאס, רבני צפרו וחכמיה,
הרבנים ר' משה בן חמו ותלמידיו, ר' כליפא בן מלכא בעיר אנדירי, ר' מרדכי
עטיאה בעיר דמנאת, ר' שלמה אדהאן מתמאלאלת, ר' יוסף אונאתי, ר' יוסף
צרפתי ב"ר אהרן, ר"ש בן יפנוי, [ה"א ת—ת"ק].

כחצי הראשון של המאה הזאת הה' חיו הרבנים האלה, אשר איזה מהם נולד,
וגדלו עיד בהמאה החולפת, וגם נספחו להרבנים בעלי התקנות א', בדור העבר, ואך
הדר פעלם ניכר ביותר אז בראשית המאה הזאת.

רבני פאס, רבי יוסף גיקטילא, רבי אברהם חאגיו ב', רבי סעדיה בן דאנאן
אחרון, וכו' שמואל הנז' בפרק י"א, רבי עמנואל סירירו, רבי יצחק הצרפתי שהיה גם

א) שו"ת ויאמר יצחק מר"י בן וואליר א"ה סי' קפ"ה, וכתומים הרבנים שהיו קרובים
לרבוחינו בעלי התקנות ר"ש סירירו, ר"י גיקטילא, ר"א חאגיו

ב) אולי הוא אחיו הצעיר של ר"ש חאגיו בעל מבקש ה' שנזכר בדור הקודם, ועי' במו"צ
ביעקב סי' רב"ד.

נגיד העדה (א) רבי שמעון בן סערוון, ורבי יודן עוויאל (ב) ושנים מהם, ר"ס בן דאנאן ור' עמנואל סירירי, באי כמיו"מ של הלכה שאחריתו היה גם ריב ומצה, עם ר' יעקב ששפורטש, בשנת ת"ב, שאז היה הרב ההוא מו"צ בעיר סאלי (ה) ומדברי הריב ההוא ניכר כי ר' יעקב ששפורטש נכנע היה לפניהם, הראשון, ר"ס בן דאנאן, נמנה לדיון בפאם עיר בערך שנת ש"ף, ועד שנת תל"ט עמד בראש חכמי פאם, ממנו נמצא עוד שירים אחרים וכנראה ברור שעוד השאר אחריו חיבורים (ו), ומחבריו ר' עמנואל סירירי נמצא עיד שיטה על מסכת בבא קמא כ"י (ז), גם ר' יצחק הצרפתי חיבר ספר דרושים כ"י שדרש איהם בפאם בשנות ת'—ת"ג, גם חיבר עוד קונטרסים מפתח למאמרי המדרש רכה על חמש מגלות, שעידנו ג"כ בכ"י (ח), ורבי שמעון בן סערוון חיבר ספר כתובת תשבץ כ"י דרשות עה"ת (ט).

ובערים אחרות חיו אז בדור ההוא הרבנים האלה, בעיר מכנאם, רבי דניאל מולידאנו שהיה גם ליועץ-המלך (ראה בפרק הקודם) ובה בכתובים עם ר' יעקב ששפורטש והיה רעו ומיודעו, וגם ההרהר והחוק אחריו בעומדו נגד הכת של ש"צ שהיתה בסאלי ומכנאם (י), רבי חיים מולידאנו ב"ר חביב, חיבר ספר שערי חכמה, ובו י"ח שערים בדרשית, והנהגות וכל שער נקרא בשם מיוחד, נמצא עוד בכ"י משנת תל"ד (יא)

(ג) כנוצר בהסכמה מש' ת"ט שנעתקה למעלה בפ"א וראה עוד בשו"ת אהל יעקב ס' ג' ומו"צ כיעקב הנ"ל.

(ד) משפט וצדקה כיעקב ס' ב' שבי' "כך קבלתי מרבותי . . . וכן קבלתי מהחכם השלם שפרא רבה דיש' בהה"ד דור עוויאל ולה"ה שהיו תמיד רבותי סומכים ע"ד קבלתו שקיבל מחכמים ראשונים בעניני תקנות ומנהגים".
(ה) אהל יעקב ס' ב' וג'.

(ו) ע"י קובץ שירים כ"י אוקספורד "ניבויר נו" 1189, שבו נמצאו קצת שירים מר"ס בן דנאן זה כש' הושע (שפ"א) וע"י בשו"ת אשר לשרמה ס' ד', ובס' התקנות בתקנה של שנת היתה [תט"ז], ובשו"ת זכות אבות דף נ"ג ס' קס"ג, ובמו"צ כיעקב ס' רכ"ד ורל"ד ורל"ח.

(ז) נמצאה עוד בכ"י בשני העתקות, אחת היתה אצלי וכעת בביהמ"ד לרבנים בברלין, והשנית ישנה בפאם, אמנם בשניהם איננה שליטה על כל המסכת, ובאמצעה כתוב שנפטר המחבר ולא השליטה, ומובן לפי זה כי חיברה בסוף ימיו.

(ח) שני הכ"י אלה ישנם עוד בפאם, וקונטרסים המפתח הנו' מצורף הוא אל ס' "מפתח המדרשים" לאביו ר' יוראל הצרפתי בעל אמרו יושר הנו' ברור הקידם, והוא ר' יצחק השלים מה שחיסר אביו, ובאוצר הס' לכן יעקב אות ח' נו' 856 זכר ס' חידושים לר' יצחק הצרפתי ב"ר יוראל, ובלו ספק הוא לר' יצחק זה,

(ט) נזכר בס' מנחת יהודה ב"ר מר"ו בן עטר ס' דברים, גם בליקוטים כ"י באו ח"י תורה משמו.

(י) ראה בפרק י"א אודותיו, ונזכר גם בשו"ת אהל יעקב ס' י"ג, "לאותב דבק מאת החכם ר' דניאל מולידאנו נר"ו בשב"לך הנכונה נסתכלת . . .".

(יא) הב"י שערי חכמה נמצא עוד בפאם, ואחשוב ברור כי חיבר עוד ספר ס אחרים ובדרשות כ"י מר' טשה טו' בעל מלאכת הקדש, ס' ויצא, יזכר משמו זול' "ובכחבי אדוני וקוני טוהר"ה וצוק"ל פירש, . . . ואני בן נברו ראה לי . . . " וכן בס' מלאה"ק הנו' וזכירו לפעמים, ושם בהקדמתו דף ה' כותב "מספרים ועד הנה לא פסקה תורה מאבותינו ש"ל החיים והמתים ואם אמרתי אספרת . . . ואבינו הוקן אב בחכמה וכשנים ה"ה הדו"מ כמות"ר רר חיים מולידאנו וצוק"ל לא היה במוחו בכל הארץ למן היום הוסדה וער עתה, ויולד שלשה כנים . . .".

ישניהם הו' דניאל ור' חיים כתבו פסקי דינים להשיב לשיאליהם (יב). עם שני הרבנים הנזכרים היה שם במכנאס עוד רב שלישי ושמו רבי חסאן אדארוקי (יג). אכן לא נדע אם חבר מאימה ובסאל' חי רבי יעקב שישפורטש יליד אוראן, שנמנה שם כסאדי לדיין ומו"צ עד שנת תט"ו בערך, ואז יצא משם, ועל מקומו נמנה ר' מסעיד אתאוי (יד), ועוד חי אז בסאל' החכם רבי אהרן הסכעוני כ"ר ישועה והנזכר בדור הקודם, ידידו של ר"י שישפורטש ואשר עוד לו הרבה לרבה את התנועה הישבתאית במארוקי (טו). הוא חיבר ספר דרשות, ועוד לו הגהות בספר היבל הקדש לרמב"ם אלבאו הנזכר בדור הקודם. באחד מדרשותיו יזכיר כי הוא היה תלמיד של רבי יצחק אתירקי ? שם בלתי נודע לנו עוד, בעיר אספי (Safi) היה רבי מסעיד כעבאלו רב תלמודי גדול (יז). ובעיר רבאט [Rabat] חי חכם אחד רבי מאיר מאפייירו שממנו נמצא עוד ככ"י סי' דרשות עה"ת (יז), בספרו זה יזכיר המחבר ההוא עוד רב אחר שחי בעיר ההיא או בעיר סמוכה לה ושמו רבי מסעיד בן נחמן רב גדול מליין ומדקדק, בשנת תל"ד. ובתימונאן חי רבי יצחק ארובאש ב"ר חנניה (הנזכר בדור הקודם) וחיבר ספר זבחי צדק בדיני שוי"ב (וינציאה תכ"ב) וסי' אמת ואמינה על תרי"ג מצות עם איזה דינים בלישון ספרד (וינציאה הכ"ז), ומספריו אלה ניכר כי היה חכם בדקדוק ומשירר נעלה (יח), ובנוף תאפילאלת חי רבי שלמה אדהאן הזקן (יט), ורבי אברהם בן סמחון, האחרון ישב בעיר קטנה "בגריס" אחת מערי הנוף ההוא, ושם היה מרביין תורה בתלמידים באופן מצויין שכל מה שהיה לומד עמם היה שונה מאה ואחד פעמים לכל ישבח מפייהם (כ).

(יב) עי' שו"ת זכות אבות דף ג"ב אות ק"א, ונראה ברור ששניהם ר' דניאל ור' חיים מתו לפני ש' תמ"ב כי אז בישנה ההיא היה כבר ר' משה בנו של ר"ח זה, ור"א אלבאו, דינים במכנאס, כמובא להלן בשם מו"צ ביעקב סי' שני"ד.

(יג) עיפי' אגרות כ"ו שישלחו לר' דניאל ור"ח הנז' ולר' חסאן זה.

(יד) נזכר שם באגרת הנ"ל ובשו"ת אהל יעקב סי' ט"ז בשינוי קצת "ר"מ אלתאשי".

(טו) ראה בפרק י"א. ובשם הגדולים מההיר"א אות "היכל קדש", וסי' הדרשות שזכרתי מובא בליקוטי חידושים כ"י אצל, פירוש מאמר אחד ממנו.

(יז) נז' באגרות כ"ו הנ"ל בהערה י"ג ולמעלה פפי"א הערה ה'.

(יח) כ"י חסר נמצא אצלי.

(יח) ראה באוצר הספר לבן-יעקב בשמות שני' חס' הנז' ובספר המעלות לשלמה לר"ש חזן אות ז' סי' י"ג.

(יט) הקדמת ס' בנאות דשא להרב נכדו שכתב "בן לאותו צדיק התה"ש הנודע שמו בשערים ואותלים גדול ובקו שברופאים הזקן הכשר הישיש העניו מורי ורבי ארוני וקניו כמהר"ר שלמה אדהאן וצוק"ל" ומוה עוד נדע כי היה ר"ש אדהאן הנז' רופא מובהק במתוו תאפילאלת ועי' בהערה שאח"ו.

(כ) ס' בנאות דשא סוף פרק ב"א שכתב "ושמעתי מפי החכם הזקן המופ"ג בדורו מורי א"ז ז"ל שהיה בק"ק בגריס יע"א חכם אחד בדורו של זקניו ז"ל ושמו אשר יקראו לו כמהר"ר סמחון ז"ל שהיה לומד עם תלמידים וכל מה שהיה לומד עמם היה קורא אותו מאה ואחד פעמים . . ." העיר בגריס היא אחת מערי הנוף תאפילאלת הנז' ובאשר באמת שם היה גם מקום דירתו של ר"ש אדהאן הזקן כמ"ש בהקדמת נכדו בס' הנ"ל, והנה את אשר שכת להגיד ר"ש אדהאן, הוצאנו ממקום אחר, באהל יעקב דר"י שישפורטש סי' י"א נמצאה תשובה לר' אברהם בן סמחון מתאפילאלת, שכלי ספק הוא זה "כמהר"ר סמחון" הנ"ל, והמופת שגם שם יתארהו ר"י שישפורטש בתואר הרומם לשקירתו המצוינת בלימוד, ששם כתב "לחז"ז הרו"מ בה' ל"ב

הוא נמנה לדיין שם ויחליף אנרות עם ר' יעקב ששפורטש בתורתו בתלמסאן ובסאלו
 (א), ובמראקיש חי רבי סעדיה הלוי אונקינו, חיבר ס' אגרת הפירים, מעשה מגלת
 אסתר בחרוזי (אמ"ד ת"ז), כל הרבנים החס, חי ברשיית המאה הזאת, הח' אך עוד
 רבנים אחרים צעירים מהם לימים חי בפאס או בחצי הראשון של המאה הזאת, ואלה
 נתפרסמו עוד יותר ויתשבו לגדולי התורה שבדור ההיא. ואלה הם, רבי יהודה עוזיאל
 ב"ר יוסף—האחרון ובערך אל הנזכרים כבר במאה השלישית והרביעית, נולד סביב
 לשי' שי"ף ומת ביום ו' י"ט אדר שנת תמ"ט. הוא היה בקי ככל מקצועיות התורה, פשט
 רמז דרש סוד ודין (ב), ורביץ תורה בפאס, רבי וידאל הצרפתי, השלישי, וב"ר
 יצחק? נולד ברביעי בשבת ב"ו אלול שצ"א ימת בליל ה' י"ד כסליו תס"ד (ג), חיבר
 פסקי דינים שהיו נמצאים כ"י (ד) ובנראה שנאמרו כבר, הוא היה אב"ד אחרי ר"י עוזאל
 הנזכר והיה שופט צדק ועשוי לבלי חת, ובמותי קיננו עליו בפאס קנינת הרבה (ה), רבי
 מנחם ב"ר דוד סירורו רב מצוין כ"ו שהעמוד תלמידים רבים וגדולים, חיבר ביאורי
 הנ"ך (ו), ופסקי דינים והגהות על ש"ע (ז), וימת זקן ושבע ימים ביום שבת כ"ג אדר
 שני בשנת תס"א (ח), רבי שאול בן דאנאן ב"ר סעדיה הנזכר מעלה מת בשבעה
 באלול שנת תמ"ט (ט), רבי מרמון אפלאלו מת אחרי שנת תניז לא, ועוד חי או בפאס
 בנראה ר' מרדכי אצבאן, שהיה מרביץ תורה בתלמידים לא, אך לפי הנראה ברור לא
 נמנה לדיין.

שמורה בכל וערכה פניו, . . . החשי ליה גמריה, . . . מר דינא ונחית, . . . נושא ונותן ער יוציא
 לאור משפט"

(א) אהל יעקב שם בתח' התשובה ע"ש.

(ב) עת לכל הפין דף ע"ו ע"א בהקנה שקונן עליו.

(ג) שם דף פ"ח ע"ב וז"ל "בשעה א' ליל ה' י"ד כסליו . . . ש' תס"ד נתבקש ביש"מ
 ההח"ש דו"ס מורינו הרב המובהק סבא דמשפטים אבד"ק פאס כמזכר"ר וידאק הצרפתי וצוק"ל
 ומ"ח שעות קודם פטירתו נשתתק מהנוולות שנפל עליו, שני היו ע"ב שנים וקצת ירחים כאשר
 נודע ה' סבתו הרב אביו ז"ל שנולד ר' בשבת ז"ך אלול שצ"א, ונקבר באותה הלילה
 באשמורת הבקר כמנפויא רבה ולא יכלו להתמחה יען היו מוכדתינן להטמן ביום מתר מפני חטת
 המצויק [ע' בפרק הקודם] וקוננתי עליו"

(ד) ע"י שו"ת זכות אבות סי' ע"ב וע"ש עוד בסו' פ"א.

(ה) ראה בעת לכל הפין הנ"ל דף פ"ח—צ"א.

(ו) בן מוכת סמה שמוכזרים אותו בכבוד גדול תלמידיו ר"י בן עטר ור' יעב"ן
 בתשובותיהם ע"י בשו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ, ובשו"ת דברו בתראי ב"י דף י"א ע"ב כתב "בך
 ראינו להתח"ש הדו"ס כמזכר"ר מנחם סירורו ז"ל שהיה נוהג בן שהיה אדם גדול ששומש גדולים
 וגם היה בימי ההח"ש כמזכר"ר סעדיה בן דנאן ז"ל שגם הוא . . . " וראה בס"ש הרר' נאכט
 בס' מקור חיים צד 38 הערה 5.

(ז) נזכרו בספר מנחת יהודה כ"י מר"י בן עטר תלמידו, סדר עקב.

(ח) ע"י שו"ת מו"צ ביעקב סי' רפ"ו וזכות אבות סי' מ"ו וסי' קס"ו דף נ"ג ומדברו בתראי
 ב"י דף ט"ל נמצא פס"ד מר"מ סירורו, והגהות על ע"ש שחיבר נזכרו בתשובה כ"י מרוב"ע תלמידו.
 (ט) עת לכל הפין דף פ"ב וישם נמצאו שלשה קינות עליו, גם כדשון לימודים ב"י נמצא
 אגרת נחומסין על מות ר"מ סירורו ובה נרמז שמת ביום שבת.

(י) עת לכל הפין דף ע"ו ע"ב, לא) כי עד שנת תניז חתום בין רבני דורו הנ"ל ע"י
 בשו"ת מו"צ ביעקב כב"מ ובסו' רנ"ג, לא) ע"י להלן בהערה נ"ג והערה קי"ט.

אלה היו רבני החצי הראשון של המאה הזאת החמישית, אשר עם מיתם יחל הדור שאחריהם. רבני חצי האחרון של המאה הזאת, ולמרות תוקף הרדיפות שהיו או כפאס ובערי מארוקו בכלל, במשך חמישים השנים ההם, נמצאי או בכיז רבנים גדולים שהרבה מהם השאירו חיבורים שונים, והננו ניתנים פה שמות הרבנים האלה בכלל. עיר ועיר רבניה וחכמיה.

רבני פאס וחכמיה. רבי יהודה ב"ר יעקב בן עטר, רבי אברהם אבן דאנאן (ג) רבי שמואל ב"ר אברהם צרפתי, ר' ראיבן בן ציר חכם מקובל וחסיד גדול לג. רבי יעקב בן ציר בנו הנקרא גם בר"ת "יעב"ץ" רבי שלום אררעי, רבי שמואל בן אלבאו, רבי אברהם בן עלאל (ז), רבי סעדיה ב"ר מוימן אפלאלו (ח), (הנז' מעלתו), רבי יעקב בן מלבאו, רבי יוסף קורקוס (ז), רבי יוסף ב"ר יצחק צרפתי, רבי שמואל בן זקן, רבי שם טוב בן אמויני, רבי שמואל בן סערון (ז), רבי יהושע סירירו (ח), רבי חנניה ב"ר ישעיה בן זכרי, רבי משה הכהן שנהרג על ק"ה בשנת תע"ד (י), רבי שמואל ב"ר שאול בן דאנאן, רבי מנחם סירירו השני, רבי יעקב קטן (ט), מכל הרבנים והחכמים האלו שחיו בפאס התפרסמו ביותר, שלש אלה, רבי יהודה בן עטר, רבי יעקב בן ציר, ורבי שמואל בן אלבאו שנחשבו או לאבות ההוראה וגדולי התורה בעיר פאס

(לב) מת לפני שנת תפ"ז ע"י משפט וצדקה. ביעקב סי' יט"ו, וכאז הסכמתו על ספר און שמואל מר"ש די אבילא ע"ש, והוא בנו של ר' שאול בן דאנאן הנזכר מעלה, בן נוכחתי ע"ש סדר היתש של משפחת בן דאנאן כ"י וינרפס גם בחקדמת השו"ת אינר לשלמה (ירושלם תר"ם) ע"ש, ואחיו של ר"א זה הוא ר' שמואל ב"ר שאול הנז' בסמוך ע"י להלן בשמו.

(לג) "תלמידו של ר' מרדכי אצבאן הוקן והיה מתנהג בחסידות גדולה ומהמיר חומרות גדולות בענין המאכל וכוונת וידעני ענין נפלא שאירע לו, כ"ב בצה"ג להחיד"א, ובנו בשו"ת מו"צ ביעקב סי' ט' רף כ"ה ע"א כתב "שמוע שנודע לו להרכ חסיד מר אבא וצוק"ל... הרבה יחירו סגולה ובפרט במקוונט יע"א כראותם שהיה פורש מבליהם של אוכלי אורו כפסת נמשכו אחריו והיו נוהגים כמנהגו ועד היום ת"ל אני ואחי ובית אבי ניהנין בן, מהתשובת ההיא נזע ג"כ כי ר' ראובן בן ציר מת לפני ש' תע"ג, ע"ש הוטב, (לד) תחום בשו"ת מו"צ ביעקב סי' קב"ד בשנת תצ"ה וע"ש בכ"מ, ובתשובה כ"י אצלי ע"ד מחלוקת רבני פאס עם ר"י בן מלבא תחום ג"כ בין החולקים על הנז' בשנת תצ"ד, (לה) תחום במו"צ ביעקב סי' ס"ח בשנת תפ"ז, ובסי' פ"ר בשנת תפ"ט, ובסי' קט"ז בשנת תפ"ח, ובכ"ס ע"ד.

(לו) נזכר במנחת ירודה כ"י נר"י בן עטר ס' בא וז"ל, ואהובנו החכם בה"ר יוסף קורקוס נר"ו שירש" וכן בס' ניומוקי שמואל בס' הקת כ' "והררי קורקוס יצ"ו אטר", (לז) תחום במו"צ ביעקב סי' ס"ז וצ"ו בשנת תפ"ה וע"ש ע"ד בכ"מ, ואולי הוא בן ר' שמעון סערון הנז'.

(לח) ע"י במו"צ ביעקב סי' שני, וזכות אבות דף נ"ג סי' קס"ה, ובעת לכל הפין רף צ"ו ע"ב נמצאה קינה "עז הכחור והכם היר שאור סירירו בן ההח"ש עמיתנו וכו' כמה"ר יהושע סירירו שנפטר בחצי הלילה ה' שבט שנת תע"ח ככ"ב שנה" וכן יש אגרת, נחמה עליו כרשון ליטורים כ"י, אגרת לכהה"ר יהושע סירירו לנהם אותו בפצירת ה"ר שאול בנו, ובחקדמת ס' תוספי הרא"ש הוביר המו"ל בין משפחת סירירו בפאס את ר"י זה, (ט) ראה בפרק הקודם אודותיו ע"ש בהערה י"ז ו"ז.

(מ) שם משפחת כוז נזכרה ג"כ בשו"ת משפט וצדקה ביעקב סי' ... הר' אברהם קטן, ובסי' שכו', מנחם קטן",

והראשון ריב"ע נודע בפי יהודי פאס בשם "רבי אל כביר" (רכינו הגדול) מא הוא נולד
באלול תט"ו ומת כיום ב' י"ט סיון תצ"ג מג' אבי רבי יעקב בן עטר היה נכדו של
רבי יעקב בן עטר שמה מרעב בשנת שס"ו בנזכר בפרק טז, מג' ובה בשנה ההיא נולד
נכדו זה רבי יעקב בן עטר וימת בשנת תל"ח מד' ואז היה בנו ר' יהודה כבן כ"ג שנים,
רבתינו היו: ר' וידאל הצרפתי ור' מנחם סורירי הנזכרים מעלה מה, ובשנת תנ"ח
נמנה היא עמהם לדיון בפאס מה, בשנת הס"א מצאנוהו במכנאס לרגלי הרדופות
שהיו אז בפאס, שם במכנאס כבדוהו וביני העיר רבי משה מילידאנו ור' חביב אחיו
ועוד להלכות אליהם כבית דינם ויחתים אתם בכמה פסקי דינים שנכתבו אז שמה מה)
בשנת תס"ד חזרו כבדו לפאס והוא ורבי שמואל הצרפתי היו בשנה ההיא לכרם. ה"בית"
דין" של פאס מה) כי הרבנים שגלו אתם מכבר לא נמצאו או בעיר, בכל ימי משרתו
בתור דיון ואב בית דין לא קיבדו שבידות מהקהל ולא נהנה מקופת הצבור אף כי עליו
היה לא רק הוצאת ביתו כ"א גם הוצאות בני ר' עובד ושני נכדיו יהודה ואברהם מה)
הוא התפרנס רק בניגע בפי, ובפי שיסיפר אידותיו היה צורך כסף גם יסיפר עליו כי
היה "מלומד בנסים" עד שההמון היו נשבעים בו, וכי פעם אחת, הושלך לגוב אריות
ונשאר יום ולילה שם ואח"כ ניצול" ועוד סיפורי נפלאות כאלה יספרו עליו (ג) שמהם
נרע כי גם בעירנו חי גדול היה כבודו בעיני הקהל ומאד הוקירו ויעריצו אותו, מכל
ערי מארקו פני אליו בשאלותיהם על כי מלבד ידיעתו בתורה היה בקי כל כך במנהגי
המערב שהנהיגו רבני קאסטיליא נא, אכן מכל תשובותיו הרבות שהריץ לשיאליו
לא נדפסו כ"א מעט מהם פה ושם בספרי רבני המערב בני דורו ושאריו (ג),
ויתרם נשאר עוד בכ"י, הוא חיבר עוד "חידושים" וקונטרסים ושיטות

מה) זכ"ב ביחש פאס כ"י, (מב) זמן לירתו הוא עפ"י כ"י מבני ר' עובד בן עטר טובא
שם ביחש פאס כ"י, וזמן סתתו נזכר בקונטרס רשימת הנפגרים כ"י, ובעת לכל הפי' דף ק"ב
ע"ב בתוב כיום ג' י"ט סיון, וצ"ע בחשבון המולדו לרעת מי צורך,
מה) בהקדמת שיר מכתם נמצא יחש איזה דורות מריב"ע ומעלה והוא ר' יהודה בן המשיביל
ונכון הסיד ובישר ועניו כה"ר יעקב ז"ל בלא"צ התה"ש כהכמת האלהות הסיד ועניו כה"ר
אברהם ז"ל בן לאיש היל התה"ש רב פעלים החסיד הקדוש כה"ר יעקב זצ"ל בן עטר" ובסגנון
דומה לזה ישנו היתה הנה בכ"י אצלי, ומשניהם ניכר כי ר' אברהם זקוני של ריב"ע היה
הבן מקובל.

מה) זכ"ב ביחש פאס כ"י מבני ריב"ע, ר' עובד בן עטר,
מה) ע"י מו"צ ביעקב ס"י מ"א, וברברי בתראי כ"י דף ט"ל ע"א אחרי פס"ד אחד מר"מ
סורירו סיים ריב"ע בהחל אלו דברי מורי ישיחה ואני תלמידו אחר נשיקות כפות רגליו ארון לפניו
מן הצד" וע"י מקור חיים צד 38,
מה) שו"ת אשר לשלמה מר"ש בן הנאן ס"י ד' בשם תשובה כ"י מהרב יעב"ן ע"ש ה"טב,
מה) ע"י בשו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ ובס"י ע"ת,
מה) שו"ת אשר לשלמה שם ס"י ד',
מה) כ"י בני ר' עובד טובא ביחש פאס כ"י,
מה) יש הגדולים מהחיד"א, בשמו,
מה) ראה במקור חיים צד 35,
מה) ע"י שו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ לרוב, ושו"ת זכות אבות כרם חמד מר"א אנקווא, משפטים
ישרים בירדגו, ויארצתק בית מו"י בן וארוד ובאר מוס חיים די אבולא, ועוד.

על התלמוד (ג). ופירושו על המדרש רבה. שמשאר ג"כ ככ"י גם ספר מנחת יהודה על התורה (נד). וספר שיר מכתם דיני ש"ב וטריפית עם פירושו (נה) ונדרש כבר (נו) ויארשו (תרל"ט). וזלת זה נדרסו עיר אליו דיני גט והליצה (נז). ומנהגי טריפית בפאס (נח) שכם יש גם איזה היסופות מר' יעקב בן צור.

רבי שמואל בר"א הצרפתי. הוא נכדו של ר' וידאל הצרפתי בר' יצחק, הנזכר בין רבני המאה הקודמת, נולד בשנת ת"ך ומת ביום ג' ב' אב' ש' תע"ג נש. הוא נמנה — לפי הנראה — בזמן אחד יחד עם ר"י בן עטר הנזכר, לדין בפאס, חיבר שאלות ותשובות ופסקי דינים (ס). וקונטרסים בדיני טריפית כ"י שחיברו בשנת תס"ג (סא). גם חיבר ס' פתח עינים על אגרות הש"ס, כ"י וס' דברי שמואל על סיגיות ואמר (תנ"ט) ערוגת הבושם על מס' שבויעת חיברו בשנת ת"ע, נימוקי שמואל על פירוש והרמב"ן עה"ט (סב), מעולפת ספרים על מס' ע"ז ואמר (תע"ח).

רבי יעקב ב"ר ראיבן בן צור (יעב"ק). הרב הזה שנחשב שני בחשיבות ובפרסים אחרי ר"י בן עטר הנזכר, היה גדול בתורה, ויודע גם בתכונה, בדרוק ובמליצה ושיר גם מקיבל (סג), הוא נולד ביום שבת כ"ז אייר תל"ג ימת כליל שבת א' טבת תק"ג (סד), בימי עלומיו מתו עליו שני בניו ראיבן רבא, וראיבן זוטא

(ג) הקדמת ר' עובד בנו בס' שיר מכתם ע"ש.
(נד) ע"י ש"ה"ג מהחיד"א, והיה אצלו ככ"י מצורף עם ס' שיר מכתם ג"כ, העתקת ר' דוד חסן ממכנאס, וקצת מסנו נדרס בס' מאור ושמש מר"א קוריאט [ליוורנו תקצ"ז] ולפי מה ששמעתי כי נדרס גם כלו מחדש באחת מערי אוסטריא.

(נה) לפי הנראה שהפירוש הוא מכנו ר' עובד ע"ש בהקדמה וב"מ מסגנון לשון הפירוש וע"י שם בסוף תרווי דיני השחיטה, ואולם מדברי החיד"א בשה"ג אות "מנחת יאודה" ניכר שדעתו כי גם הפירוש הוא מן המחבר ר"י בן עטר.

(נו) שם הרצ"ט המו"ל גם תמונה מחתימת ידו של ריב"ע שהיתה ביד ר"ג קורניל, ואצלי נמצא עוד מספר של אגרות ופס"ד מחתימת יד ריב"ע ג"כ בעצם.

(נז) בסוף ס' זכאים שלמים מר"א אנקאוזה [ליוורנו תרי"ז].

(נח) בסו"ס מקור היים להר"ר נאכט צד 38—40, ואנכ יש להעיר כי שם צד 40 הערה 2 על מ"ש שם במנהגים "ובאל גררו הנמצא כריאה . . . נכד הר"ר נאכט לדעת מה זה "אל גדרו" ע"ש מה שהגיה, אך היא מלה ערבית, שחולי האבעבועות נקרא בן "אל גדרו" בערבית, בן יש להעיר כי תולדות ר"י בן עטר שכתב הר"ר נאכט שם צד 34—38, 5 שלמים הם כמו שיראה הקורא מתוך תולדותיו שכתבנו מה, ובכלל טעה הר"ר נאכט שם, להחליף את ד"י בן עטר השני הנכד, ריב"ע זה הוקף, ומפני בן חשב שם צד 36, לחיבורי ריב"ע את ר' חיים דוד סוירור, ר"ש בן זמרה, ור"מ צבע, שחיו אחריו הרבה, במאה הששית, ושכאמת היו תלמידיו של ריב"ע הנכד שיוצר הלאה בטקסו, ואשר הר"ר נאכט לא ידע ממנו כלל.

(נט) הסכמת רבני פאס לס' נימוקי שמואל ועת לכל הפין דף צ"ה ע"ב, ועלצלי שמע מר"מ בן צור דף מ"ב ע"ב ע"ש הקינות שקוננו עליו גם בס' און שמואל מר"ש די אכולא, דרוש ג' שדרש בהספרו דא.

(ס) הסכמת רבני פאס שם, (סא) ראיתו כ"י בשני העתקות.

(סב) בספרו זה יזכור מחיבוריו את ר"ח ב"ג עטר [הוקף, כסוכן] ר' הכיב מוליראנו, ר' יוסף קורקוס, ע"ש בפ' תקת.

(סג) יחש פאס כ"י, וזאת ניכר גם מספריו, וע"י גם בשה"ג מהחיד"א אות ר"י בן צור, "ועט סופר".

(סד) עת לכל הפין דף ק"ג ע"א בקינה שקונן עליו ר' רפאל עובד בנו, וזמן

סה) והראשון היה גם ילד חכם וממנו נמצאה „תחנה“ אחת (סו). בשנת הניח נוסף דר' יעב"ץ עוד יגון כי אחיו, יוסף בן צור איש נבון וחכם מה ע"י שמן רותח שנפל על רגלו (סז) ובשנת תס"ב בחודש שבט נלקחו עור שני בניו יוסף ומנשה (סח) וכנראה, אז היה גם גולה ונרח חוץ למקומו, בעיר מכנאס מפני רדיפות המסים שגברו אז בפאס, שנים רבות. הוטל על ר' יעב"ץ משרת סופר הבית-דין, וימלא תפקיד חשוב בתור עוזר נ"כ, ומשנת תס"ד נמנה לאחד מהם, (סט) ובזמן מועט אח"כ היה לרוח-החיה בכל עניני הבית דין כי ראש הבייד רבי יהודה בן עטר סמך עליו וימלא אה ידו בכל, כי עוד מנעוריהם הכירו זה את זה ושניהם יחד למדו בחברותא אחת לפני ר' וידאל הצרפתי ורבי מנחם סירידו, (ע) ככל זאת היה רבי יעקב בן צור חושב עצמו כחלמיד חבר לפני האב"ד ריב"ע, ויקראו לו בשם „מיריני“, וענתו זהה יחד עם גדולתו בתורה נתנו לו לר' יעב"ץ עוד יותר כבוד ויקר, ומאז נמנה לאחד מהבית-דין הרבו גדולי וחכמי המערב לפנות אליו בשאלותיהם, הצדק היה אזור מתנו ולא החניף לאיש, וגם עם מיועדיו אחרים מרבני המערב רבר תוכחית עד כי נמשך גם ריב ומחוקקת לפעמים בינו וביניהם, ריב היה לו ביחוד עם ר' יעקב בן מלכא מפאס, ור' שמואל אזאוי מסאניא, לא-פעם מצאנוהו דר' יעב"ץ מתגורר במכנאס, בימי הרדיפות של ה"ס-תס"ה, ובש' ה"ף-פ"ח ועוד, (עב) ושם נלוה לרבני מכנאס בבית-דינים, בש' ה"צ-ח-ת"ק היה בין הגולים לרגלי הרעב, לעיר תיטוואן (עג), וגם שם נמנה בין רבני הבית-דין של תיטוואן, כסוף ימיו בראיתו כי מפני הרדיפות יימי הרעב ירדה עירו פאס פלאים בחר לו חמשה אנשים מתלמידיו, ויסמך אותם לדיינים, והם נודעו אז בשם „בית דין של חמש“ (עד) שאותם נזכיר הלאה בין רבני המאה הששית, רבי יעב"ץ השאיר אחריו שו"ת רבות למאות מהם מפוזרים בספרי רבני המערב, ועוד נדפס מקרוב ס' משפט וצדקה ביעקב ונא-אמון תרנ"ד שני חלקים (עה), כולל הרבה מתשובותיו שהחליף עם רבני דורו, ולתשובותיו אלה יש ערך מיוחד גם בהצד הקורותי שבהם, כי הרב המחבר שם לבו המיד בכל תשובותיו כמעט, להזכיר את זמני העניינים וקורות הזמנים וחיי

מותו כנז' כתוב גם. בקונטרס רשימת הנפטרים כ"י וז"ל „כבה נר המערב סבא דמשפטים כטוה"ר יעקב אבן צור ז"ל ליל שבת שנים לטבת ש' תקי"ג“ בין זה למ"ש בעת לכל חפץ יש רק השינוי א' או ב' טבת שזה כמובן אפשר לברר ע"פ השבון המולדות, (סה) עת לכל חפץ דף פ"ו ע"ב, (סז) שם דף ע"ה ע"ב, (סח) שם דף פ"ו ע"ב.

(סט) משפט וצדקה ביעקב סו' רמ"ט וז"ל: „ועפ"ז כתבתי או פס"ד לכה"ר דוד אמוג נ"ע בהיותי סופר ב"ד והתמו . . . ואח"כ לאחר שנתמנית ריון מש' תס"ד אינ"ך כשכתי שטר עליו קרת זנב לאריות מורי הרב המובהק טוהר"ר יהודה בן עטר ז"ל והרב סה"ש הצרפתי והתח"ש הר"ר אברהם אבן דנאן ז"ל נתרבו הצרות...“ ועי' בשו"ת אשר לשלטה סו' ד'.

(ע) כן כותב בספרו מו"צ ביעקב ככ"ט שרכותיו המובהקים הם ר"ו הצרפתי ור"ם סירידו, ע"ש סו' כ"ב ורפ"ה, ובשו"ת ויאמר יצחק ח"ב סו' קס"ו מחלק יו"ד.

(עא) דהקן בשמותיהם, (עב) עי' עת לכל חפץ דף פ"ה ע"ב, ומו"צ ביעקב סו' מ"ו, כ"ה פ, צ"א-צ"ב, ר"ל, (עג) עי' שם סו' כ"ג וע"ה, (עד) יחש פאס כ"ו.

(עה) החלק השני עודנו על מכש הדפוס באלבסטרורה, וישנוהו וכן גם הס' עת לכל חפץ י"ל בהשתדלות הר"ה ר"א בן שמשון רב בקא"יורו.

האנשים נושאי הענין, וזלת השו"ת ההם יש עוד שו"ת ממנו כ"י בפאס, גם חיבר ס' עט סופר דיני ותיקוני-שמרות ומעט אנרות, יס' לשון לימודים מליציות ונוסחי מכתבים ואגרות שהחליף עם ידידיו (עו), דרשות וכיאו"ר הנ"ך ע"ו, הגהות עד ספר יסוד יוסף תיקון הקרי ע"ה, ועוד כתב הגהות בגיליוני ספרים רבים ע"ה, וס' עת לכל חפץ שירים ותחנות וקניות ונא-אמון תרג"ו, ועוד פייטנים שונים נמצאים ממנו ככ"י וברפס, רבי שלום אדרעי, חתים כהרבה פס"ד בתור דיין בפאס עם ריב"ע ור' יעב"ץ הנזכר, ופעולתו בין שנות ה"ס-תצ"ו פ' חיבר דרשות כ"י פ"ה, וחירושי ש"ס, שמהם נמצא עוד על כרכות ותענית ככ"י פ"ב).

רבי שמואל בן אלבאז, נולד בשנת ה"ה, ומת בסוף שנת הק"ט בן נ"ב שנה פ"ג, אביו רבי יצחק אלבאז פ"ד, היה איש נכבד וחכם לב ויהי רגיל לקרוא את כל ה"ש"לחן ערוך" ולסיימו בכל שלשים יום פ"ה, הוא מת באחד בשבת כ"ז תמוז ת"כ פ"ה) ובכן נשאר רבי שמואל בנו אז יהום קטן כבן חמש שנים, בכל זאת הצליח הנער בלימודיו ויצטיין בבקיאיותו ובחריפותו, בהיותו כבן ל"ו שנה, פחות או יותר מעט, נמנה לאחד מהבית-ד"ן בפאס יחד עם ר' יעב"ץ ור"ש אדרעי הנזכרים, ועד מהרה נודע שמו בגדולים פ"ה, ר' שמואל נשא לו אשה ראשונה נכדת ר' נחמיה הכהן אביהם של רבי משה הכהן ושם טוב אחיו שנהרגו על ק"ה פ"ה, ומאשתו זאת ירש חזקת שררת בית הכנסת של ר' נחמיה הנזכר בפאס פ"ה, שם תפש לו ר' שמואל ושיבה וירביץ תורה בתלמידים צ' וחזקת השררה ההיא נשארה לו עוד גם אחריו אשר נשא אשה אחרת

(עו) שניהם ראיתים ככ"י, ורוכ ה"ס עט סופר נדפס בס' כרם המד מר"א אנקווא, והד"ר נאכט במקור חיים צד 87 טעה להשו"ב ששניהם אחד ע"ש, ע"ו ראה באוצר ה"ס אות ה' נ"ו 847 וראיתי מהם ככ"י, ע"ה ראיתי ב"י, ע"ה ע"י שה"ג מהחיד"א שם שב' שראה כל ספריו מלאים מהגהותיו וכו', והפייטנים שישנם עוד ממנו ברפס, הם כמתחזרים למנהג המערב, וע"ו גם בס' שובע שמהות, בינה לעתים [אמ"ד תר"ב] ובשיר השירים שרה ר' ליוורנו תר"ו בסופו וברומה, עם גמר דברי אעיר בו בהקדמת ה"ס עת לכל חפץ כ' שהרה"ג ר' רפ"א בן צור רב בפאס ה"ו ערך תולדות ר' יעב"ץ, ומי יתן שיצאו לאורה לדעת אולי עוד דברים חדשים בתולדות הרב הזה.

פ' ע"י שו"ת מו"צ ביעקב ס' קס"ד שהתום כש' תס"ו וע"ש כס"י קכ"ד וככ"מ ובס"י פ"א שחתום בש' תצ"ו, ואמנם שם כס"י ש"ל בתשובה זמנה תצ"ד כותב על ר"ש אדרעי "ו"ל", ובלו ספק מ"ס הוא,

פ"ה נזכרו בלוקטוי חידושים כ"ו אצ"י, פ"ב הכ"י היה אצ"ו וכעת בביהמ"ד לרבנים בניווארק, והוא מובל כמאתים רפים תכנית 8, ונכתב בערך ת"ק,

פ"ג שה"ג מהחיד"א אות ע"ו וזה"ר ע"ש אודותיו, ואמנם כי בסדר היתם למשפחת אלבאז כ"י כתוב על ר"ש אלבאז זה "הרה"ג . . . גזור וס' התבמה לגורום, תרום דגל התורה סבא דמשפטים במהור"ר שמואל וצוק"ל, וא"א שלאיש בן נ"ב שנה יותן לו התואר "סבא", ואמנם מפני ששמועותיו של ה"ה"ג מדויקות הרוב ו"ל בנקל כי התואר "סבא" הנ"ו לאו דוקא, וכי מת בש' תק"ט ע"ש כשה"ג יבבת זאת בדרך כמדומה, אכן דמונו צודק כי בשו"ת מו"צ ביעקב ס' מ"ו תתום ר"ש אלבאז כסיון תק"ט, ושם כס"י ק"ב כתוב כי בניסן תק"ו כבר מת ע"ש.

פ"ד סדר היתם ב"ו הנ"ל, פ"ה עת לכל חפץ דף פ"ו ע"ב וכ"ב גם בסדר היתם ו"ל, "ענותו וישל שחיו שגורים בפיו הארבעה תורים בהר"ר יצחק ו"ל", פ"ה עת לכל חפץ שם.

פ"ה ע"י שו"ת מו"צ ביעקב ס' ו"ג וס' י"ד, פ"ה ע"י בפרק הקורם, פ"ג ע"י שה"ג מהחיד"א שם ובשו"ת פ"ה שו"ת משפט וצדקה ביעקב ס' ק"ב, פ"ג ע"י שה"ג מהחיד"א שם ובשו"ת

ותהי גם לבניו אחריו, רבי יהודה, ורבי משה, ורבי יעקב, שלשתם בניו חכמים ולומדי תורה, ויחזיקו גם המה בשררת אביהם צא, מחבירו של רבי שמואל היה גם רבי חיים בן עטר השני, שכתבו זה לזה ולמדו יחד פעמים רבות, ור"ח בן עטר לא היה קובע דבריו להלכה כי אם על פי עצת חבירו זה, רבי שמואל, והסכמתו, צ"ל לפי הנראה כי השאיר ר' שמואל אחריו שו"ת ופסקי דינים צ"ל, ואמנם זאת ידענו גם חיבר שימו' על התלמוד, ומתם נודעו לנו ספר עז והדר. שיטה על מסכת עבודה זרה צ"ל, ספר הנער שמואל שיטה על מסכת שביעית צ"ל, גם הידושים על ו' מסכתות, ברכות, שבת, ר"ה, מועד קטן, ביצה, נדה, סנהדרין, יקצת על מסכת אבות צ"ל, וחידישי מסכת מגילה צ"ל, כלם בכ"י, גם נמצא ממנו איזה פיוטים בכ"י.

רבי יעקב בן מלכא, ב"ר יוסף, נולד לפני מחצית המאה הזאת ומת אחרי שנת תקלי"א צ"ל, עוד לפני שנת תע"ז, נמנה לסופר הכית-דין בפאס, ומאו החל להתפרסם בשקודתי ובבקיאותי, אכן הוא היה איש אין להגדיל, וגם עשוי לבלי חת צ"ל, ובה הסב עליו את חמת חבית דין פעמים רבות, וגם אחרי היה לאחר מהבית-דין, עברו פעם כפעם ביני ובין חבירו בבית דין, דברי ריבות וניגודים, וככה סבלו הרבה ממנו ארבעת חבירי הבית דין, ר' יעב"ן, ר"ש ארדעי, ר"ש אלבא, ור"א עלאל, לראשונה לא נקה גם את מורי, האב"ד ר"י בן עטר, ופעם דבר עליו בי עית את הדין, אכן כראיתי כי כד רבני פאס והמון הקהל חפצי להעניש איתו על זה, הסב את דבריו בפנים אחרות ויתנצל כי לא על הרב האב"ד בויין, כי אם על אחד מהבית דין, הנה בן נצברה שנאה ואיבה בין ארבעת הרבנים ההם, ובין רבי יעקב בן מלכא, ובשנת תצ"ד בחודש אדר שני נקעה נפישם של ארבעת הרבנים ההם בו, וכיחור שמם איתו ביותר הגדול שבהם ר' יעב"ן, ויחליטו סוף סוף שאחד מהצדדים יתפטר מהבית דין ק, ולפי הנראה

הלכה למשה אה"ע דף ל"ו ע"ב כי וז"ל "שהתת... דיבר עם הרב מוהר"ש אלבא וז"ל שהיה אתר מכני ושיבתו".

צא) מו"צ ביעקב ב"ר ק"כ הנ"ל ע"ש, צ"ל הקדמת ס' פרי תואר מר"ח בן עטר ושם קורא לו "אהי הרשב"א".

צב) ע"י שו"ת מו"צ ביעקב בכ"מ ושו"ת הלכה למשה אה"ע ס"ו מ' דל"ב ע"ב שמוכר מפסקיו, צ"ל נזכר בשה"ג ושם כתב שחיבר בפלפול עצום וכו', צ"ל נמצא בכ"י בפאס ונזכר ביחש פאס כ"י.

צג) נמצא שם בפאס בעקר הספרים של שאריתו הרה"ג ר' יודא צרפתי הי"ו, צ"ל ליקטים ממנו יש בכ"י אצלי יש תקע"א, צ"ל בשו"ת זכות אבות ס"ו רכ"ז התום בבית תקל"א, ובס' תהלה לדרו מר"ד הסן דף ס"ג נמצאה קונת על מותו, ע"ש, צ"ל שם בהקונת קינן עניו שהיה תמיד אומר "תיתי לו דלא תינפנא".

ק) כ"ז הוצאתי בתשובה כ"י זמנה יש תצ"ד כאשר שני שחתומים בה ר' רבני פאס הנ"ל נגד ר' יעקב בן מלכא, ראשית התשובה לראבובי חסד ולבן א"א לברר מה היה הסכה שעוררה אז את רבני פאס לצאת נגד ריב"ם במחאה עזה, אחרי סכלם בשעוקה שנים רבות, מתוך התשו' ניכר שלפני שנה בעוד ר"י בן עטר חי יצאו נגדו ויעזור להם גם ריב"ץ באיזה "מעשה בית דין" שכתב עליו, וככ"ז נשאר הדבר תלוי עד לט' תצ"ד, והנה בשה"ג מהתיד"א דכל ר' לא אינ' ליה רבו אל הריב הזה בין ר' יעב"ן ובין ר"י בן מלכא, שכתב "רב, מוכהק במערב הפנימי בר פלוגתיה דהרב, סה"ר יעקב בן צור וז"ל ושמענו מהפלגת בקיאותו והפלוג בוקנה", והנה במוציאו שכתב"ת מו"צ ביעקב התומים הם ר' יעב"ן וריב"ם זה עם זה בכ"מ, היה מקום לראות דברי השה"ג הנזכר בתוהוים, וכן העיר ע"ז הרה"ג ר"א בן שמעון שם בהקדמתו להשו"ת הנ"ל, אכן

היו לו לר' יעקב בן מלכא עוזרים רבים בין הקהל שחפצו רק כי ישאר בכ"ה, ולכן לא יכלו אנשי-ריבו ארבעת הרבנים ההם לדחותו על נקלה. ויחפצו הם להתפטר. תוצאת הריב הזה לא נדע, אך זה ידעני כי ר' יעקב בן מלכא נשאר עוד בהבית דין הוא והרבנים ההם, ויחתום אתם באיזה פס"ד אח"כ, ובכך אין ספק כי שני הצדדים השלימו ביניהם, ואמנם מפני הרעב של שנת ח"ץ גלה גם רבי ר"י בן מלכא מפאם, ואחרי שנים היה לרב ואב"ד בתיטיוואן, שם נתפרסם שמו עוד יותר ויחשב לאחד מגדולי הרבנים של ראשית המאה הששית, שחיו במערב, וממנו נשארו הרבה פסקי דינים בכ"י. ר' יוסף ב"ר יצחק הצרפתי, נולד ביום ד' י"א תמוז בשנת ה"ב ומת בליל ב' כ"ז חשוון תע"ח בן ע"ה שנים וחצי בקירוב קא. הוא היה חסיד גדול קא, וחובר קיצור דיני טריפות כפי מנהג פאם, כ"י קא, בני של ר' יוסף זה היה גם הוא איש חכם לב ושמו רבי אברהם הצרפתי והוא מת באביב ימיו ביום כ"ו חשוון שנת תפ"ב קד. רבי שמואל בן זקן, נולד בראשית המאה הזאת ומת בערך שנת ת"ק, הוא היה תלמיד ר' יהודה עווילאל הנזכר מעלה קה, וכימי עלימו התרועע עוד עם רבי עמניאל סרירי (הנוז"ל) וילמדו בחברה אחת, וכנראה נחשב רק מחכמי פאם ולא נמנה לדין חיבר ספר פרי עין הגן עה"ת ונ"ך שני חלקים, ספר פרי מגדים על אגדות ש"ס ואיזה שו"ת, חיברו סביב לשנת תפ"ז, ס' גפן פיריה על מסכתות ושו"ת חיברו סביב לשנת ת"ץ, שני הספרים הראשון והאחרון נרפסו מקרוב (ירושלם תרס"ד) מכ"י קא, והספר פרי מגדים עודנו בכ"י.

רבי שם-טוב בן אמוזיג, חיברו של ר"ש בן זקן הנזכר קא, מת בין ת"ץ-ת"ק כנראה, הוא היה מודע גם לר"ה בן עטר השני יפעם אחת כאשר בא ר"ה בן עטר

ע"פ התשובה כ"י הנזכר נכיר דברי ההיר"א ההם לצודקום, וחילך קטעים מהתשובה כ"ו הנזכר "כשנודע הדבר אל הרב ז"ל (ר"י בן עטר) ולעזה עליו מדינה קפין ונשבט שלא על הרב אב"ד "בן אלא" על אחד החתום באן שני (הוא ר"ש אררעין) והנה אף שנאמין לשבועתו ס"מ רופא "ישברו מעבירה המורה לקלה דסו"ס מי שרוי להוציא ישר על דוין שאינו אב ב"ד כ"ש שהרגישו "ת"ח שנמצאו כאותו מעמד בו לא דבר אלא כנגד הרב ז"ל ומפני חילוק ה' שינה . . . עוד פעם "אחת כתב הרב ז"ל פס"ד ועטר וכתר את דבריו וכתב לו ספר כריתות ב"ד השנות וקרא את "שם היר" החוקה והיה מתפאר ומתפעל בעיני ההמון בזה שידו הקצוצה גברה על הרב . . . "עוד פעם א' בקיין פ' תצא . . . ובראותם אותו החתום בכמה פס"ד ותשבו שברשות עשה ולא "ידעו דעייז בלא בה, עוד פעם בשנת תפ"ח . . . כללו של דבר כל ימיו זהו מעשהו זה מעשה "לפתור ומערבב ומכבד . . . והכל לקנתר ובכרו שיאמרו זה חכם גדול עד כאן מה שינוגע לו "נגד הרב ז"ל, ובנוגע לאחד מהה"מ ראשון (ר' יעב"ן) אספרם מהול ירכון ובכר נודע פעם או "שמים בפרסום וכמה סבל מהכעמותו והזותיו גם החתום שני (ר"ש אררעין) גם החתום ג' (ר"ש "אלכאון) מכזה אותם בפני ע"ה וקראם עמו הארץ ומהרף ומגדף ואומר "שהוא יודע ד' טורים "יותר מהם . . . וראיש אשר אלה לו לא נוכל להלות אליו . . . אלא שא"א שלא יהויקו בידו "איזה בני אדם ויעמידוהו כאינו הורמנא לא נוכל להתאפק לשבת יהויו עמו אלא כלנו נסתלק "ונניחוהו לכהו בו גדל הכאב והפירוד והצמית מדינים בין איש לרעהו והקהל נעשו תחת כתות . . . "

קא) עת לכך חפץ דף צ"ז ע"ב, (קב) שם ובסדר הירוש של משפחת הצרפתי בכ"י.
 קג) ראיתו כ"י וכו עשרה דפים 21. (קד) עת לכל חפץ דף צ"ט ע"ב.
 קה) כ"ב בספרו פרי מגדים בח"י ע"ו, (קו) ראה שם בהקדמתו תולדותיו בארובה ע"ש.
 (קי) כ"ב בספר פרי עין הגן להג"ל ברוש אחד אשר דרש על רש"ש זה,

לפאם עשה לו לר' שם-טיב בכור הרבה כי ידע אותו למעיין גדיל קה' ממנו נמצא
עוד ספר דרושים כ"י קט).

רבי הנניה ב"ר ישעיה בן זכרי נולד בפאם ולמד שם. אך אח"כ נסע למכנאס
בין ת"ס-הס"ה. ויתושב בה. שם נספח בתיר עוזר או סיפר בות-דין. וחי עד סוף המאה
הזאת בערך. הוא היה סופר מצוין ופיזיק. וממנו נמצא עוד פייטום בכ"י. גם הוא
שהעתיק הס' און שמואל מר"ש די אבילא ועיי' להלן בין רבני מכנאס ללה"ק. בשפה
צחה ונמרצה קט).

רבי שמואל ב"ר שאיל בן דאנאן, אחי ר' אברהם בן דאנאן הנזכר מעלה. נולד
בר"ח אב הכ"ח קיא) ומת סביב לשנת ת"ץ קי"ג, הוא היה השו"ב הראשי בפאם. גם
חיבר ספר "דבריו הימים" קורות יהודי פאם מסוף המאה הג' ועד המאה הזאת ה"ה
קי"ג. ובבדונותיו אלה השאיר לנו ידיעות נכבדות מאד שהם היו לנו לעינים לתולדות
וקורות יהודי פאם אז ולתהליכות המשטר המדיני בכלל בימים ההם.

רבי מנחם סודירו השני, מת בן כ"ו שנים ביום ו' כ"ב סיון תע"ט. הוא היה
חתני של ר' יעב"ץ הנז' מעלה. ואם כי מת בעידנו צעיר לימים הצטיין בלמדנותו. וחיבר
ספר "סנינא הריפא" בדיני סבין ואיסור והיתר קיד).

רבי יעקב קטן, חי סביב לשנת ה"ע. והיה חכם מצוין בידיעות טבעי האבנים
ומלאכת הבימא. וחיבר בזה "מליצה" ארוכה בדרך חלום ופתרונו לגלות סוד החכמה
הזאת למי שיעמיק להבין דבריו קט"ו. גם נמצא ממנו ספר רפואות וסגולות במיני
הנששים, אשר נסדר ונכתב ע"י אהובו ר' אלעזר כהלול מפאם כ"י שנת תע"ח קי"ו.

רבני מכנאס וחכמיה: רבי פנחס קי"ז בן ברוך טילירדאנו, רבי משה טילירדאנו
ורבי חביב אחיו, בני רבי חיים קי"ז. שהיו בחצי הראשון של המאה הזאת, רבי אפרים

קת) יהוש פאם כ"י. קט) נזכר ישם. קי) עיי' מקור חיים צד 8 ועד 6, ובשו"ת
מו"צ ביעקב סי' ז' קט"ו. ור"ל החוב ר"ח בן זכרי במכנאס בין תע"ח-פ"ו.
קי"א כ"ב בספרו דה"י והזכאו דבריו בפ"א. קי"ב) עיי' בספק דין שבסו"ס אהבת
הקדמונים סירור יהודי פאם (ירושלים תרמ"ב).

קי"ג) הס' דה"י נמצא עד כה כ"י בפאם אבל אחר מכוני המשפחה אבן דאנאן, ולדאבנז
דא היה בוכ"תי להשיג את הכ"י היחידו החזא. ורק השגתי העתקה לא שלומה, כחצי הספר, ומת
שחסד מלאתי עפ"י קיצורים שנלקטו ממנו בס' יהוש פאם כ"י ובס' כסא הסלכים כ"י.
קי"ד) עת לכל הפין ה"ף צ"ח "ע"א ע"י שם הקינה שקינן עליו תמוז ר' יעב"ץ. ונזכר גם
בהקדמת ס' תוספו הראש (לזורנו תקל"ו).

קט"ו) בן מצאתי בס' באר שבע כ"י מר"מ אלבאז בתלק מוסדות תכר פ"ו.
קי"ז) כ"י אצלו חסר בסופו, וזה מ"ש המעתיק הנ"ל ר"א בהלור, "הנה נא הואלתי לאסוף
ולחבר וללקט איזה רפואות וסגולות ושבעני עשבים ופירות... מכתבי הקדמונים ו"ל ע"י אהובינו
בסת"ר יעקב קטן נר"ו... פה פאם, תמוז תע"ח".

קי"ז) הוא האח השלישי מששת האחים בני ה"ר ברוך הנזכרים בסוף סדר היהוש שנתקת
לעיל בפ"א הערה י"א ע"ש. ונזכר ר' פנחס זה גם בלשון לימודים כ"י בסופו שמתאר אותו "גאון
עיונו ועיני עדינו", גם בהקדמת ס' פת ישרים נזכר בתואר "הרב הגדול", וראיתי משמו חי' כ"י.
קי"ז) וזאת השני אחים אלה ר' משה ור' חביב, היה עוד אה שלישי להם, ר' יהודה
טולירדאנו ראה בסדר היהוש לעיל בפ"א הערה י"א. שג"כ היה תלמודו גדול, ומת ביום ז' ד'
תמוז תש"י. וישאר ארבעה בניו יעקב, חיים, אליעזר, ורביא. הראשון ר' יוסף מת בכחלתו

בן אלכאזר, רבי יוסף בהתית, רבי משה בירדגונו—המשביר—תלמידו, רבי משה אדהאן, ור' מימון אחיו קיה, רבי משה די אבילא ור' שמואל בנו, רב יצחק אצבאן קיט, ור' מרדכי בנו, רבי דניאל ורבי ברוך ורבי חיים ורבי יעקב, ארבעה אחים בני הרב משה קב, בן ברוך טילידאנו, רבי אברהם בן חסין קאז, רבי יהודה בירדגונו, רבי מרדכי אחיו, רבי שמואל בן מרני קב, רבי יצחק אסבאן קב.

גדול מכלם וזקן-הרבנים שכזה היה רבי משה טילידאנו, נולד בשנת ת"ג—ת"ד ומת ביום שבת כ"ב אדר שני שנת תפ"ג, כבן שמונים שנה קב, ופעולתו ברבנות נמשכה מסביב לשנת ת"מ קב—שאו מלא כנראה את מקום אביו רב חיים—ועד שנת סיותו ובמשך שנות רבנותו אלה נלוו אתו הרבנים: רבי אפרים אלכאזר, קב, גוע וימת בחדוש איר שנת תע"א, ורב יוסף בן בהתית, מסביב לשנת ת"ן, ועד שנת הע"א שאז בשנה ההיא ביום ה' י"ג ניסן מת קבו, אך היא, ר"י בהתית, היה כיותר רק מרביץ תורה בהלמודים ולא התענין כ"כ בדוינות, ולכן נמנה עוד אז בכיה-דין, רב חביב אחיו של האב-בית-דין רבי משה, בשנת תס"ג מצאנו כבר את רבי חביב טילידאנו

ביום כ' כסלו תע"ג, והשני הוא ר' חיים שהיה לאב"ד בסאלי בתחלת המאה הששית ע"ש כמקומו והג' אלעזר היה ממגדו הקהל כמבואר בסוף המאה הזאת ונזכר כשו"ת מו"צ כיעקב סי' שכ"ז והרביעי הוא ר' דניאל אביו של בעהמ"ח מלאכת הקדש ע"י להלן בין רבני מבואר שכמאה הששית, ובתקדמת ס' מלאכת הקדש הנו' דף ה' ע"ב ובר קצת הדברים האלה אורות ר' יהודה הנו' ור' בנין.

קיה נזכרו כשה"ג מהחיד"א וז"ל "מהר"ר משה אדהאן ואחיו מימון שני אחים נשואים בחכמה ובחסידות במערב הפנומי ושמוענו מקדושתם וגדולתם, וכשו"ת מו"צ כיעקב כמה סמנים תתום ר' משה אדהאן עם המשביר, ואחיו רבי מימון תתום ג"כ עם כב"מ עם ר' יהודה בירדגונו ור' יעקב טילידאנו הנו' להלן בסמוך, ראה שם בס' ע"א קס"ג, ר"ל, רס"ג, רס"ב, ש"ב, וש"ג, משם נדע כי ר' מימון חי עוד אחרי שנת תק"ט, וא"כ מוכן הדבר שאיננו מימון אדהאן שזכור עוד שם בס' רמ"ט וקמ"ד שלפי המבואר שם מת לפני שנת תצ"ד, וע"ר ר' משה אדהאן מצאתי בקונטרס רשימת הנפטרים כ"י שמת ביום ט' חשוון שנת תצ"ז ע"י למעלה פי"ב הערה כ"ז, וממנו נמצאו איזה פיוטים במתורו אפרוקה, ע"י בסו"ס קול יעקב מר"י בירדגונו [אמ"ד ת"ר] וכסוף סידור חמד אלדים.

קיה תתום כשו"ת מו"צ כיעקב סי' פ"ג אחרי שנת תפ"ה, וכס' אמרי ישפר כ"י דיני שו"ב מר"ש מאמאן דף צ"ט הובא פסק דין מר' משביר ור"י אצבאן יחד, ובלשון לימודים כ"י נמצאה אגרת אליו כחלוהו וחי מחוליו, והוא בנו של ר' מרדכי אצבאן הנזכר למעלה בחצי הראשון של המאה הזאת.

קב הוא האח השני משיבת בני הר' ברוך שזכרו בסוף סדר הוחש למעלה בפ"א הערה י"א, ובתקדמת ס' פה ישרים נזכרו כל ר' האחים האלה בני הר' משה, רק ששם נתחלף לו שם ר' דניאל בשם אהרן, ור' דניאל זה, האח הראשון, מת שנת תס"ו ועליו נמצאה אגרת בלשון לימודים כ"י שתחלתה, יום השך ואפילה... אשר נשלחה לאחיו ר' ברוך.

קבא תתום כמו"צ כיעקב סי' קכ"ה, קמ"ד, ור"ל, וחי אחרי שנת תצ"ה, קבב נו' בהקדמת ס' מלאכת הקדש דף ר', שהיה טעין גדול וקולע... קבב ראה למעלה בפרק הקודם הערה ל', שחיבר ספר שיר וירדות, ונראה שהוא ר"י אסבאן התתום כמו"צ כיעקב סי' פ"ג בשנת תע"ז שהיה אז בפאס, קבג קונטרס רשימת הנפטרים כ"י, קבד שו"ת מו"צ כיעקב סי' יט"ד.

קכה קונט' רשימת הנפטרים כ"י ואין שמואל דרוש... וע"י במקור חיים צד 28 ישנה לשער שזה ר"א אביו של ר"ש בן אלכאזר הנזכר בין רבני פאס למעלה וליתא ובמ"ש שם ששם אביו של ר"ש הנ"ל היה שמו יצחק.

קכו קונט' רשימת הנפטרים כ"י וכ"כ החיד"א כשה"ג אות משביר, ובאון שמואל דרוש

לאחר מהב"דו ושניהם רבי משה ורבי חביב טולידאני היו לרוח-החיה בכל עניני הבו"ד הנהגת הקהלה בכלל, ורבי פאס או החליפו המיד שו"ת ואגרות רבות אתם ויהיו כמו נבנעים לפני ר"מ ור"ח אחיו קבו), הס"מ ור"ח שניהם מתי בלא בניס קבה) אך בעוד שהראשון ר"מ האריך ימים כמו שכתבנו, הנה היו ימי ר' חביב אחיו מעט ירעים, בשנת תס"א בחדש סיון מתה עליו אשתו הראשונה בת אחד מקציני העיר, רבי שמעיה מאימראן קב"ש, ומאז לא ידע רבי חביב מנוחה, בשנת תס"ב חלה חילו אנש שפרגליו שלחו רבני פאס אליו אגרת דרישת-שלום קל), ובשנת תע"ו בששה בתשון כהיותו בן חמישים ושמה שנה גיע וימת קלא), וכמוהו בר' משה אחיו הגדול, כתבו הרבה שו"ת ופסקי דינים קל"ג), אך לא נשאר מהם עד מה, ומרבי משה ידענו שחיבר עוד דרושים ב"ו קל"ג).

אחרי ר"מ ור"ח טולידאני, ההם, במעלה ובחשיבות אפשר לחשוב את תלמידו של ר' חביב, רבי משה בירדוגי. קל"ד, שנודע בקיצור מלין בשם המשב"ה הוא היה גם תלמידו של רב יוסף בהתית קבה) ויתפוש גם את אימנתו להרביץ תורה בתלמידים אך גם ברינות מלא הפקיד גדול, בתור אחד מהבית דין שבת מסביב לשנת תע"ה ועד שנת תפ"ג, ואז בשנה היא כמות האב"ד ר' משה טולידאני נמנה הוא לאב"ד התתיו אודותיו יספר, אחד ממורעיו רבי חיים בן עטר קל"ג), כי בשעת הדין כאשר היו הבעלי-דינים עימךים לפניו היה הוא רבי משה בירדוגי, נהן את מכטי למטה ולא נשא עינוי למול אחר מהבעלי דינים, למען לא יתבלבל השני לחשוב כי חפץ הוא להצדיק את בעל דינו ויסתתמו מענותיו, בשנת תצ"א ביום ה' חשון מת המשכ"ר קל"ז ועל מקומו בתור אב"ד נמנה ר' משה אדהאן יחזי עד שנת תצ"ז קל"ח). מחיבורי

א' וע"ו בשו"ת מוצ' ביעקב סו' ק"ט ובב"מ, ושם בסו' ע"א נראה שהיה עוד ר' יוסף בהתית אחר כמבואר ?) וראה עוד בס' עת לכל הפין דף ע"ה שיש שם קונה על התנו של ר"ו בהתית ר' ישעיה אוראד, שמה כ"ש הנ"ח. קבו) ע"י כהערה קל"ב להקנ.

קבה) ס' מלאכת הקדש בהקדמה דף ה' שכתב "ויולד ר' חיים (אבותם של ר"ט ור"ח) שלשה בניו מאוירים הארין ולדריים עליה ראשון שכראשון אין למעלה הימנו ויריע דרבינו למטה, . . . ואח"כ יצא אחיו אהה דברנא ונהורא דאורייתא עמיה שרי חביב לה' ולאנשים עשה אונים להורה ובקצה"ר לא היו רחם בנים כי אם בנות . . ."

קב"ש) עת לכל הפין דף פ"ה-פ"ו, וראה גם בשו"ת מוצ' ביעקב סו' ב' ולעיל בפ"ב.

קל) לישון ליטורים, ב"ו באגרת לר' חביב בתולתו ויהי מחוליו, קלא) קונט' רשימת הנפטרים ב"ו, קל"ב) ראה בשו"ת מוצ' ביעקב סו' ו' מ"א, ע"ה, ק"ט, קס"ו קפ"ב קצ"ט רל"ט רס"א וסס"ו ש"ו, וכן נזכרו ר"ט ור"ח בספרו דרשות ב"ו ובשו"ת מרבני המערב וע"י מקור חיים צד 88, ולעיל הערה ס"ב ובפ"א הערה י"א) ובשו"ת משאת משה סו' כ"ג באה שם הסכמה מר"ה הנז' וע"י לישון ליטורים ב"ו שיש שם הרבה אגרות שישלחו לר' משה ור' חביב,

קל"ג) נזכר בס' סולת עונות ב"ו לר' יהודה כ"ר מאיר טולידאני בביאור ברכת אשר קודש ידיר, קל"ד) ראה בשו"ת זנות אבות סו' ל"ז שבאה שם תשובה ב"ו מהמשב"ר ובה

כותב "סורו ורבו טוה"ר חביב טולידאני ו"ל", קלה) החיד"א ב"שה"ג אות משב"ר,

קל"ז) אור החיים ס' דברים א' ט"ו, קל"ז) קונט' רשימת הנפטרים כ"ו וראה גם

בהקדמת הספרים בס' ראש משכ"ר ובשו"ת תקפו של יוסף מר"י אלמליח רס"ו מ"ג כתב שהמשב"ר היה לו בן אהר וארבעה בנות שאחת מהם נשאת לר' מרדכי בירדוגי בן דודו

הנזכר עוד להלן, ובלי סו' שהבן ההוא לא היה למדן ולא יבול למלא מקום אביו, קלה) ראה למעלה בהערה ק"ה אודותיו.

המשביר נידע לנו הספרים האלה ראש משביר על הש"ס. שני חלקים. ה"א נדפס (ליורנו ת"ר) וח"ב כ"י קלט, בנף רננים דרשות על ספר בראשית וליקוטים, כ"י קמ) שו"ת ופסקי דינים קמא, ביאורים והידושים בתנ"ך אשר מעט מהם נדפסו (ירושלם תרס"ט) קמב) פירוש על רש"י על התורה קמג, והגהות קצרות על המשניות קמד).

רבי משה די אבילא ב"ר יצחק קמה, הוא לא נמנה בין דיני העיר ורק היה מרביץ תורה ודרשן, גם עסקן צבורי עשיר ונדיב קמו, ממנו נמצא איזה פסקי דינים קמו, היא מה לפני שנת תפ"ד קמה) ובניו אחריו ר' יעקב ור' שמואל אהנו גם הם במדותיה אך הראשון ר' יעקב לא האריך ימים וימת בליל ט"ב שנת תפ"ה קמט ור"ש (נולד תמ"ז—ח) מלא מקום אביו בהיותו בן י"ז שנה עיר בחיי אביו לקח לו את בת רבי משה בן עטר מסאלי קט, וילמוד לפני אבי חותניו ר"ה בן עטר הזקן שהתגורר אז במכנאם בשתי שנים וחצי בין תס"ה—ס"ז. הוא רבי שמואל למד גם לפני רבי יוסף בן בהתיה זמן מה קנא, וכבן י"ט שנה החל כבר לדרוש דרשותיו ברכים קנב) ולהטיף לקח לפני ההמון, ביחוד היה נושא דרשותיו להוכיח פעם בפעם על דבר פיסור התלמידים חכמים ועסקני-הצבור ממסים וארנוניות, ולפי השערותינו נגע והדבר הזה ביותר לו לעצמו, ראשי הקהל וגובי המס במכנאם עינו אז את רבי שמואל להעריך אותו בתור עשיר גדול ובעל הון ויטילו עליו מס גבוה כ"ב, כראותם כי היה סוחר מפורסם, ואניות מיוחדות מליאות סחורות באו אליו מכל עבר, בגלל זה קרו הרבה סכסכים וריבית בינו ובין גובי-המס, עד שמפני זה—בנראה—נסע רבי שמואל ממכנאם, ויקבע דירתו בסאלי, אך גם שם לא הרפו מעליו גובי המס של מכנאם, ואף אחרי שנתרצה הוא לשלם שנים למאה מכל סכומי המסים שהוטלו על קהל מכנאם, לא הסתפקי הם בזה ויררשו ממנו יותר, עד שנאליץ אז רבי שמואל להגיש את תלונותיו לפני רבני פאם קנז)

קלט) נמצא בעיר מכנאם והיה גם ביד המו"ס אברהם ביק מפרסבורג וכשה"ג חשב שהם "ראש משביר" הוא דרשות עה"ת וליתא שוה נקרא "בנף רננים" כנזכר בסמוך. קט) נזכר שם כשה"ג, והוא נמצא בעת ביר וזחד מבני משפחת הסהכה פה בטבריא, קמא) כ"י כמכנאם וע"י גם בשו"ת זכות אבות בכ"מ שנתקפו שם הרבה מתשובותיו, קמב) הביאורים ההם נדפסו בטעות בשם "בנף רננים ת"א" וליתא כי בשם זה נקרא דרשותיו כמ"ש בסמוך, ואלו הם ביאורים קצרים ונזכרו בס' בגרו אהרן מר"א פריץ ס' שלה דף ל' ע"ד, קמג) ראה במהכרתו אפריון ס' קנ"ה, קמד) כ"י אצלי בו ארבע דפים ובו גם קצת הגהות מתלמידיו ר' יעקב מוליראנו לחלן ופה אעיר כי תולדות הרב המשביר נכתבו עוד כארובה בהקדמת הביאורים (ירושלים תרס"ט) הנ"ל, שכתבתי לדרושת המו"ל ע"ש. קמה) הנראה כי הוא ר' יצחק די אבילא ההתום עד שיני עס ר' הנניה בן זכרי בשו"ת מו"צ כיעקב ס' צ' בש' תע"ז, קמו) ראה בהקדמת ס' און שמואל, ובתר תורה מכנו, ובמקור חיים צד 3—8, ובלשון לימודים כ"י כסופו נמצאה אגרת לר"מ די אבילא, ומתואר ככה, "הכם ונשוא פנים, איש חסד ורודף שלטונים, גומל חסדים טובים...". קמז) ע"י שו"ת משפטים ישרים (קראקא תרנ"א) דף צ"ג ע"ד, קמח) כי בהקדמת הס' בתר תורה שנדפס אמ"ד תפ"ד נכתב על ר' משה ו"ל", קמט) עת לכל הפין דף ק"א וע"י כמ"צ כיעקב ס' פ"ה אודותיו, קן) ע"י בסוף הפרק הקודם, קנא) הקדמת הסהכר כספר און שמואל, קנב) שם בדרוש ג', קנז) כל זה ע"י תשובה מיוחדת בענין זה בשו"ת מו"צ כיעקב ס' רס"א, שזמנה ש' תצ"א,

הנה בן מוכן הרב ר' לרגלי העלבון הזה הוכיח ר' שמואל את ההמון בדרשותיו. וגם חיבר למצרה הזאת את ספרו בטר תורה ואמ"ד תפ"ד להוכיח גלוי כי הת"ח אף שהם עשירים אין עליהם חובת המס. הוא חיבר עוד, סי' און שמואל, דרושים ואמ"ד תע"הו, וספר מעיל שמואל כ"י קנד.

רבי מרדכי ב"ר יצחק אצבאן, הוא היה תלמיד המשב"ר קנה, וסביב לשנת ת"ק ואולי עוד בשנות הרעב תפ"א—פ"ד, נסער ר' מרדכי ממבנאס, לראשונה יושב לו באימליא וימנה לרב בליוורנו, אח"כ נסע לעיר צובא בסוריא ויחשב גם שם לאחד מרבני העיר, ואח"כ בין שנות תצ"ה—ת"ק בקר את ירושלם קנו, חיבר סי' זוכה תודה מנין המצות בדרך יודיו עם ביאור קצר (קושטא תצ"ג) וסי' שא ברבה? וחיבור על הטורים, והנהרות על ספרי האר"י קנו.

רבי ברוך טולידאנו, האח השני מארבעת האחים שזכרנו, כמוהו כאחיו הגדול ר' דניאל קנה, נחשבו רק מחכמי העיר לא מרכניה, אך ר' ברוך היה גם תלמודי גדול ושוביב קנט. בשנת תע"א נסע לירושלים, ור' יעקב בן צור מרכני פאס אשר היה יודיו ורעו קס, כתב אז בערו קינה אחת לקונן אותה שם על חרבות ציון קסא, אך כנראה שבטרם הגיעה הקינה ההיא ליד ר' ברוך, באה שמועה לארץ המערב כי הוא מת ביום עשרה בטבת שנת תע"ב, ימים מועטים אחרי כואו ירושלימה, השמועה הזאת נשמעה ראשונה באלג'יר ויעשו עליו שם מספר גדול, ואחד משליחי א"י ר' משה ישראל קסב, שנמצא אז באלג'יר, הודיע זאת במכתב לפאס לר' יעקב בן צור, וזה כתב עליו שתי קינות ינס שרח יחד עם רבני פאס אגרת-ניחומים לאביו ואחיו של ר' ברוך קסג, לפי הנראה שהוא, ר' ברוך, לא חיבר ספרים, וממנו נדע רק איזה פיוטים וקינות בכ"י קסר.

קנד נזכר בהקדמת ספרו-בטר תורה ע"ש, קנה כ"כ בס' חידושים כ"י, ופירש ר"מ אצבאן בשם רבו המשב"ר ר'.

קנו) שה"ג מהחיד"א בע' יודיו גדול, זוכת תורה, שם כתב שראה לר"מ אצבאן בכואו לניארא לירושלים בהיותו הוא החיד"א קטן שהגיע לחינוך ואחרי שהחיד"א נולד בערך תפ"ה א"ב כשבא ר"מ אצבאן ירושלימה היה בין שנות תצ"ה—ת"ק, ועי' גם כפתח עינים ח"י מציעא דף פ"ז שכתב והרב סהר"ס אצבאן בעלותו ההרה ירושלם עה"ק אמר מר...

קנו) נזכרו בשה"ג שם ורק החיבור על הטורים ראיתי שזכור בהקדמת סי' זוכת תורה, קנת) ראה למעלה הערה ק"ך אורותיו, קנט) כן כתוב בהשכחם שתאר אותו רבי יעב"ץ בהקינה שכתב עליו עי' בסמוך, קס) עי' למעלה הערה ק"ך, ובלשון לימודים כ"י יש עוד אגרת "לאהוב חכם ונבון בה"ד ברוך טולידאנו נר"ו לעיר סבנאס תגסול חסד שעשה לי". קסא) הקינה ההיא נדפסה בעת לכל חפץ, דף ע"ד ומתחלת "ארץ הצבי איומה, ראותך נפשי אותה". קסב) הוא ר"מ ישראל בעל השו"ת משאת משה ועוד.

קסג) המכתב שר ר"מ ישראל והאגרת-ניחומים מרכני פאס עם שתי הקינות מר' יעב"ץ, באו לירי בכ"י מעצם כתב ידו של רבי יעב"ץ הנזכר, מהם נרפסו רק שתי הקינות בעת לכל חפץ דף צ"ד והמכתב והאגרת שלחתי מקרוב להדפיסם בהרבועון "ירושלים" הוי"ל ע"י יודיו הרא"ם לזנין, עפ"י הכ"י זה יכולנו להפיץ אור ע"ד מותו של ר' ברוך בר משה טו' ונסיעתו לירושלם, ועל הבהוד שעשו לו כמותו, באלג'יר ובמערב, גם בהקדמת סי' פירושם "ירושלים" ונסיעתו לירושלם, ועל יחס המשפחה טולידאנו, זכר את ר' ברוך זה, וזי נקבר בירושלם, ומוכן שידע זאת הסתבר פה ישרים הנ"ל בקבלה מאבותיו, וראה עוד במ"ש בהרבועון הנו' ברך שמיני בנוגע לזה.

קסד) ראיתם כ"י, ושמו ברוך בר משה רמזו בראשי הבתים.

ואמנם יותר הצטיינו שני האחים האחרונים שמארבעת האחים ההם, והם, רבי חיים ור' יעקב, הראשון, רבי חיים טולידאני, נולד ככחצי המאה הזאת ומת במגפה בשנת תק"ט—י, (קס"ה) לפני שנת ת"ף נפלה לו לר' חיים ירושה. מדורו חיים בן ברוך טולידאני שהיה סוכן-ממונות בחצר מו"י ישמעאל (קס"ו) ועי"ז יכול היה רבי חיים לשקוד על לימודו, בשנת תפ"ג היה כבר לאחר מזהבית-דין, ובשנת תצ"ז אחרי מות ר' משה אדהאן האב"ד, מלא הוא את מקומו (קס"ו). הוא חיבר ספרים האלה: ארבעה טורי אבן על ר' ש"ע, עין החיים ועין הדעת על הש"ס קס"ה, שאלות ותשובות הנקראים פסקי מהר"ט קס"ט, קונטרס לשון לימודים אגרות ומליצות קע"א, כלם כ"י, גם נמצאו ממנו איזה קינות כ"י אך אחיו ר' יעקב טולידאני הצטיין עוד יותר והוא נודע בין רבני המערב בשם "טוהרי"ט"ו הוא היה תלמיד מובהק של המשב"ר קע"א, ועוד בשנת ת"ץ בעוד רבו חי, נמנה גם הוא עם אחיו ר' חיים, בהבית-דין קע"ב, בשנת תצ"ו נמנה מטעם ראשי הקהל במכנאס, למשיג כללי על קצבת היין-שרף שראוי לכל אחד מיחודי הקהל לעשות ולכל יוסף יותר מכרי-צרכו קע"ג, וכן, במשך עשרים השנים ת"ץ-תק"י מלא הוא ואחיו תפקיד גדול בדיינות וככל שררות הנהגת העיר קע"ד, ומשנת תק"י והלאה נשאר הוא האב"ד והמנהיג הראשי שבכ"י ועל ידו עזרו אז בניו וקרובי בני משפחתו אשר הצטיינו או כדירותיהם, עד כי נמצאו אז חכמים אחרים מבני משפחות אחרות במכנאס, אשר קנאו בהשפעתם המרובה של ר' יעקב טולידאני ובני משפחתו, ויעוררו את ההמון נגדם וגם הקימו מקרבם דיינים, ושוחטים, למען תפוס בידם את ההנהגה הצבורית, ואמנם המתקוממים ההם לא יכלו עמוד בהתנגדותם זאת, וסוף היה כי ר' יעקב וקרוביו נשארו הם המנהיגים הראשים ובעלי השררות קע"ה, הגה כן נהל ר' יעקב טולידאני את העדה המכנאסית יותר מארבעים שנה, ויחשב

קס"ה) הקדמת ספר מלאכת הקדש דף ה' ע"א "מור הרו"ט כמותר" חיים טו' זת"ה קרוב לנו האיש ויעז לו ארבעה טורי אבן על ש"ע ועין חיים ועין הדעת על הש"ס, אם יתן איש את כל הון ביתו באהבה שאהב רכינו את התורה בוו יכוון לו, שש שנים ... ואח"כ החל הנגף לתפ"ן ונשב באהלי קר ר' חדשים ובתוך כך נתבקש רבי ... ואחזק בבגדי ואקרעם על עם ה' ועל מור" שהיה שקול כנגד כלם".

קס"ו) ראה למעלה בפ"א אודותיו, וזה עפ"י יו"ת מו"צ ביעקב סי' רע"ג—ד', קס"ז) עפ"י איזה תשובות כ"י מר"ח"ט עצמו שכאו לידו, וראה עוד בשו"ת מו"צ ביעקב סי' ע"א וקט"ו, וזכות אבות סי' ל"ח, קס"ח) ראה בהערה קס"ה ומהירושו על הש"ס נמצא אצלו כ"י על מסכת זבחים ומנחות, קס"ט) נמצאים כ"י במכנאס, קע"א) קצת ממנו נמצא בסוף ס' לשון לימודים לר' יעב"ן כ"י שצורף אליו.

קע"א) כ"י ראש משב"ר כ"מ מזכיר הוא את תלמידו זה מהרו"ט, קע"ב) כן נזכרתי עפ"י תשובת כ"י.

קע"ג) המינוי הזה כחתימת תשעה מראשי הקהל במכנאס, שזמנו ו' אדר תצ"ו נמצא אתי כ"י, וענין קצבת היו"ש זאת, היתה עפ"י הסכמה מרבני העיר וראשי הקהל מכבר, בראותם כי הרבו למבור יו"ש להגויים ועי"ז קרו פעמים הרבה נזק והפסדות ליהודי מכנאס, ולכן הסכימו שכל איש ואיש מוקהל לא יוכל לאצור אצלו יו"ש כי אם כדי צרכו לשנתות הוא ובני ביתו, ולא יותר. קע"ד) ע"י בשו"ת זכות אבות דף מ"ט ונ"ג ובכ"י וש"ת מו"צ ביעקב סי' ס"ב, קט"ו, קי"ט, קכ"ד, קכ"ט, קמ"ד, קס"ג, ר"י רט"ו, ש"ז ושנ"ה.

קע"ה) דבר הריב הזה קבלה הוא בידינו מאבותינו, וגרמו גם בהקדמת ספר מלאכת הקדש

גם לנושא רגל ההוראה בכל המערב משנת תק"ו ועד שנת תקל"א. שאז בחדש אייר של השנה הראי גוע וימת קעו). במותו נשלחו הרבה אגרות נוחמים מרוב רבני המערב שבם יבליטו כי עם מיתו של ר' יעקב אבדה היהדות המערבית את רבה הגדול קעו). היא השאיר אחריו כנים ותלמידים גדולים בתורה קעת). וגם חיבר, ביאור עה"ת, ודרושים, פירוש מאמרי אגרות והלמוד, חיבור על ר' ש"ע, וחיבור על רוב הש"ס בשלשה חלקים, שאלות ותשובות כרך גדול, וסי אהל יעקב על פירש"י והרא"ם עה"ת קעט).

רבי יהודה בירדוגי ור' מרדכי אחיי, בני הר' יוסף, הם היו בני דודו של המשב"ר קפ), והאחרון ר' מרדכי היה גם חתנו ותלמידו קפא). ונודע בקרב רבני המערב בשם "הרב המרביץ" שניהם נמנו בין דיני העיר, ר' יהודה נמנה לדיין סביב לשנת ת"ץ ומת בין שנית ת"ק—תק"ד קפב). הוא היה חבירו מנוער של ר' חיים בן עמר (בעל אוה"ח), וחיבר ספר מים עמוקים בביאור קצר עה"ת שרצה לספחו אל הספר איר החיים של ידידו הנזכר, להרפיס יחד קעג), אך מסכה לא נדע שחרה לא נדפס,

דף ר' ע"ד שכתב "בשנת ידעתי כ"י יעשה ה' דין [תקנ"ד] בס' נת התיצבו מלכי ארץ ורוזנים נסדו יחד על ה' ועל משיחו ויעאו נוגשי העם וישוטרו ויקנאו ליעקב קדוש ה' ויאמרו לאמר כל הנפש לבית יעקב איש תם וישר רב ועצום סמנו מינייהו מלכי ומיניהו אפרכי הכו לכם עצה הלום ויועדו יהדו ויקטו להם מקצותם כהני הכמות ויוכחו . . . ויאכילו את העם פרי בטן ר"ת כשר טרופה נכילה ובעת החיא עת צרה ליעקב ולכל רעו אתו לזלי ה' שהיה לנו אוי חיים בלענו ות"ל בסדר ויהי חתת אלדים ולא רדפו אחרי בני יעקב המה כשלו ונפלו ואנחנו קמנו ונתעורר וכבוד שמים במקומו מונה והמה עברו כרית ואם אמרתי אספרה . . . "

קעו) רשימת הנפטים כ"י ונתנו סימן לשנת מותו שנת אשרי"ך ישראל, קעו) ראה בלשון לימודים כ"י לר' יעקב בן צור, בסופו, ששם נמצאו שבעה אגרות-ניחומים לפטירת מהרי"ט הנ"ל מרבני פאם, סאלי, וצפרו, וכן בס' תהלה לדוד מר"ד חסין דף ס"א כ' נמצאו שתי קינות על שות מהרי"ט,

קעת) ראה הלאה ברכני המאה השישית.

קעט) כל חיבורי מהרי"ט אלה, נמצאים עוד כ"י במכנאם, ובתקדמת ספר מלאכת הקדש דף ה' ע"א כתב, "ואשב בסתר ההר של איש צדיק מושיע ורב הוא ניהו הרומי כמהור"ר יעקב טוליראנו והנה עמקו ר' מתשבותיו ולא מלרתי חכמה דרמן כי בער אנכי ואדוני חכם במופלא ובטכוסה כמלאך האלהים . . . אין די לכתוב קעת שבחיו, ומשי"ת רב גובריה ויעש לו . . . על פירש"י ועל הש"ס ועל ר' טורים . . . וכס' אהל יעקב על פירש"י וזכרתי גם כמחברתי אפריון סו"ר ע"ש. ונשא"ר רק להעיר כי בס' מראית העין להתיר"א דף ע"ד ג' כתב "שהחכם השלם ממשפחת רם כה"ר יעקב טוליראנו היו שלח לו מסכתות אחדות ממסכתות קטנות כ"י שנמצאו כמערכ הפנימי וכו' ויש לדעת כי איננו ר"י טוליראנו זה, כ"א אחר מאוחר שחי בחצי המאה השישית והוא כנראה ר' יעקב כ"ר משה טוליראנו שהדפוס ספר מלאכת הקדש (ליורנו תקס"ג), ור"י טוליראנו זה שלנו הוא שהתום ראשון בהסמכת רבני מכנאם בס' מנן גבורים, וב"חמת מצוה לר"א רי אבולה, בשנת תקכ"ה, ע"ש,

קפ) ראה בהקדמה לס' כנף רננים מהמשב"ר [ירושלם תרס"ט].

קפא) כ"ב כהיה של משפחת בירדוגו שבספר קול יעקב מר"י בירדוגו [אמ"ד תקי"צ] בהקדמה ע"ש, וע"י גם בשו"ת תקפו של יוסף כס"י מ"ג, קפב) כי כתשובה אחת, כמו"צ ביעקב סו"ר כ"ב שומנה תשרי תק"ד כתוב, "ושאל השואל מהר"י בירדוגו זיל", ובשאלתו מזכיר הוא את הדבר והרעב של ש' תצ"ת, קפג) כן כתב בסוף ספרו הנ"ל, "ונתפשרתי עם היריד נפש רבי חיים בן עטר נר"ו שיביא לבית הרפוס את הספר מים עמוקים כציוף ספרו אור החיים על התורה

ואמנם זאת נדע כי ספרו זה מים עמוקים מצא לו מהלכים בין הלומדים כארץ המערב עד כי נתחברו עליו פירושים אחרים (קצד). וזלת הספר הזה מים עמוקים חיבר עוד ר"י בירדגוני. ספר מחנה יהודה דרשות חיברו בשנת תע"ב, וסי' מקיה מים על הפטרות כל השנה (קפה), ולפי הנראה שחיבר גם איזה שאלות ותשובות (קפו), ואמנם יותר מרבי יהודה התפרסם אחיו הצעיר, המרבי"ץ, הוא נמנה בין הבית-דין בעשרים שנה (קפו) ובשנת תקכ"ג ביום י"ד לחדש אב גוע וימת (קפה) וישאר אחריו בנים גדולים בתורה, וגם חיבר הס' האלה שאלות ותשובות, דורש טוב על הנ"ך, פרשת מרדכי על התורה, מד' דרור טעמים בריני התורה, ומשנה למלך על משלי ופרקי אבות, כלם כ"י במכנאס.

רבני סאלי וחכמיה: רבי מרדכי הכהן, רבי יעקב כ"ר יוסף ביבאס, רבי יוסף צבע (קפט), רבי יצחק הצרפתי קצ"י, רבי אהרן הצרפתי אחי ר' שמואל הצרפתי מרבני פאס, רבי שלמה הכהן כ"ר מרדכי הכהן הנזכר קצ"א, רבי שמואל בן שלמה קארו, רבי שמואל אזאווי, רבי חיים בן עטר הזקן, רבי משה בני, רבי חיים בן עטר בני, רבי דוד כ"ר אהרן הסבעוני, רבי שלום הסבעוני, רבי שלום בן משה בן צור, ר' משה בן יצחק בן צור, ר' יוסף י"ד חיים ביבאס בני ר' יעקב ביבאס הנז', רבי יצחק אינדיקס, ר' יעקב בן שיעא קצ"ב.

רבי מרדכי הכהן מת בין הע"ז—ע"ט קצג) וחיבר ספר פסקי דינים (קצד), רבי יעקב ביבאס מת לפני שנת תפ"ז קצה), הוא נולד בתיטוואן ומשם נלה לסאלי וימנה לדיין, שם נשא את בת נכדתו של ר' וידאל הצרפתי השני מפאס, ויולד ממנה את

שפ"ל ומהובר לוי.

קפד) הביאורים שגזרעו לי הם ס' עינות מים מר"א לעשרי מאלג'יר נזכר בהקדמת ס' פתשגן הכתב מהג"ל (אלג'יר תרס"ה), וס' פותר מים מר' רפאל משה אלכאז נזכר בהקדמת השו"ת הלכה למשה מהג"ל (ירושלם תרנ"ג) וס' גלי עמוקתא מר' יעקב בירדגוני כ"י נמצא במכנאס, קפה) ראיתום כ"י ונמצאו עוד בהעתקה אחרת במכנאס.

קפו) ראה בשו"ת מו"צ ביעקב ס' כ"ב, וק"ג, קט"ה, קכ"ב, וקפ"ג, וכשו"ת דברי בתראי כ"י ראיתי בשמו עוד כמה פס"ד, קפו) עי' שו"ת הג"ל בכמה סימנים.

קפז) קונט' רשימת הנפטרים כ"י ועי' בס' תהלה לדרור דף ס"א ב' ודף מ' ב', ובהקדמת ס' מלאכת הקדש דף ד' ע"ד כתב „ארי שבחבורה . . . וישמו מרדכי . . . ושומעו הולך ככל המדינות ובעוה"ר בירת אב אשתקד האיש מרדכי בן נעדר"י וכוונתו על ר' מרדכי בירדגוני זה.

קפח) שלשתם התומים בשו"ת מו"צ ביעקב ס' נ"ו בערך ת"עו ועי' שו"ת זכות אבות ס' ס"ה גם בס' נמוקי שמואל התומים בשנת תע"ז וכן בשו"ת מו"צ ביעקב ס' פ"ב.

קצ) התום ראשון במו"צ ביעקב ס' רס"ב שנת תפ"ו ובס' י"ד יש שאלה מטנו בשנת תפ"ו ובס' ק"ס נזכרו דברי ריב בינו ובין רבני מכנאס, ור' הניב מולידאנו רב במכנאס כותב עליו „הה על הזמן שנעשה יצחק צרפתי פוסק", ובאגרת כ"י ראיתי שמת רי"צ הצרפתי בערך ת"ץ, קצ"א) עי' במו"צ ביעקב ס' רס"ב ובהסכמת רבני סאלי על ספר הפי' ה' וס' כתר תורה שחתום בין תפ"ו—צ"א, ובשו"ת בית יהודה ס' ז' התומים ר"א צרפתי ור"ש בתן ור"ש קארו ומר"ש כהן הנז' ראיתי איזה קינות כ"י.

קצב) נזכרו במו"צ ביעקב ס' ט', והאחרון נזכר בשמו איזה ביאורים בספרים כ"י. קצג) ראה במצוין לעיל בהערה קצב. קצד) נזכר בשו"ת הלכה למשה ס' ל"ו דף ע"ג ד', קצה) מו"צ ביעקב ס' י"ד.

ר' יוסף ור' חיים כיבאם קצו) אך הם היו רק מחכמי העיר ולא נמנו לדיינים, הראשון ר' יוסף חי עוד עד סוף המאה הזאת וחיבר ס' סדר זמנים על עיבור שנים קצו), ורבי חיים מת בערב ר"ח אב שנת תצ"ג קצח) בדמי ימיו ר' אהרן הצרפתי היה כנראה מילודי פאם ונתישב אח"כ בסאלה וחיבר ספר משגב אמהות קצח) רבי שמואל קארו חי עוד אחרי שנת תק"ט וחיבר חידושי דינים ר) ר' שמואל אזוווי הוא היה לראשונה סופר הכות=דין וגם שוחט=מתא ועל ידי השתדלות אצל רבני פאם ומכנאם עזרו לו להמנות לאחד מהבית=דין בסאלה יאמנם עוד מכבר אהב ר' שמואל להתחרות את גדולים ממנו ראי) וגם אז התחרה תמיד את הכי"ד, את ר"י צרפתי ר"ש כהן, ור"ש קארו, עד כי התלקחו ביניהם מדנים, ושלשת הרבנים ההם השתדלו להורידו מכסא הדיינות, אך הוא התיצב נגדם בעקשנות, בורם הריב הזה נסחפו גם רבני פאם ומכנאם שאחרי עמדם בראשונה לימון ר' שמואל אזוווי שבו ויתחרטו כי ראו כי גדלה צעקת העיר סאלה נגד ר"ש אזוווי, ויחפצו רק להסירו ממשרתו, בראש מתנגדיו בפאם עמד אז ר' יעקב בן ציה, שעוד מכבר היתה בלבו עליו שנאה כבושה רב) והוא יחד עם רבני מכנאם ניעדו ויחדיו בסיון שנת תפ"ו וכתבו אגרות לסאלה כי לא יכירו עוד אותו לדיין, וימטירו עליו הרפית רט), אחרית הריב הזה לא נדע ברובו, אך לפי הנראה כי נשאר ר' שמואל בתור דיין בסאלה עוד אח"כ וגם החליף איזה שו"ת ופסקי דינים עם רבנים אחרים גדולי תורה רד).

קצו) שו"ת ויאמר יצחק סי' . . . קצו) נזכר בדשון ליסודים כ"י באגרת המתחלת איש ירא את ה' מרובם וכו', שנישלתה לאששטרדם לר' שלמה די אולורא למען ישתדל בהדפסת הס' סדר זמנים ההוא, ועוד נז' ר' יוסף כיבאם במו"צ ביעקב סי' ט' וי"ד.
קצח) קונט' רשימת הנפטרים כ"י. קצט) נזכר בהכמות שבס' נמוקי שמואל ותתום ר"א הצרפתי בהכמות רבני סאלה בס' הפין ה' ז' תצ"א,
ר) נזכר בשו"ת מו"צ ביעקב סי' רפ"ב, ותתום ר"ש קארו בס' הפין ה' ופתר תורה, ובסופו כ"י סי' ש"ז תתום בש' תק"ט, ותתנו היה ר' עיוש אלמליט מדייני סאלה בדור שאחר זה ראה להלן בפרק ז"ו.

רא) מו"צ ביעקב סי' ק"ס בתשובה מר' חביב טולידאנו לר' משה בן חמו [שמת בש"ת ס"ו ע' להלן ברבני צפרן] נאטרו דברים קשים על ר"ש אזוווי וז"ל, ובפרט האיש התועה שמואל אזוווי שכתב על הגדולים מאבותיו שסברתם שיבוש . . . כי כל בינתו להשתרר בו נעה בסברותיו השנויים לכל חכמי ישראל . . . וכן עושה לעשות לו שם כארין תולל סגלכה ושריה . . . וראה עוד בהערה שאת"ו.

רב) ראה כלשון ליסודים כ"י באגרת לר"ש אזוווי המתחלת, איש היה כארין סאלה וכו' . . . אגרת ארוכה מאד עם טורי תרזים רבים, שבס מובע כל ענין המתלוקת שעכרה בערך ש' ת"ס"ב בין ר' יעקב בן צור ור"ש אזוווי, ושהגיעה עד לירי כטוים וזלולים נסים ולידי נדויו ושמתא ביניהם, באגרת ההיא נמצא גם את יתר הרבנים שהתערבו בריב ההוא והס ר' יהודה בן עטרי, ר"ש הצרפתי, חכמי מכנאם, ר"מ בן חמו, וחכמי סאלה שעודרו את הריב לראשונה, ושיעקרו היה על כי הפצו הם חכמי סאלה לפוסלו לר"ש אזוווי מהיות עוד שו"ב ולהסירו מלהיות סופר ב"ד, מוכן מאיליו כי לא עדה הדבר הזה בידי חכמי סאלה למרות מה שרבני פאם ומכנאם החזיקו בירם, וסוף היה שר"ש אזוווי נמנה אחרי שנים עוד לדיין, עד ש' תפ"ו. שהוכפל אז הפתוח הזה של התנגדות דייני סאלה לר"ש אזוווי עוד פעם, להסירו מהדיינות,

רז) מו"צ ביעקב סי' רס"ב ע"ש הוטב.
רד) ראה במו"צ ביעקב בס"מ ובסו' ש"ז ושם נזכר כי בש' תק"ט נזכר היה ר"ש

רבי חיים בן עטר הזקן הוא לא נמנה לדיין אך היה "מרכיץ תורה וראש ישיבה פְּבִית הכִּנְסַת הגְּדוּלָה בסָאֵלִי שְׁנוּדְעָה בִּשְׁם "בִּיהַכְנִיָּם בְּנֵי עַמְר" עַל כִּי הִיְתָה אַחֲזוֹת ר"ח ור' שם טִיב אַחֲיו הַנְּגִיד בְּסָאֵלִי (וְה) ר"ח הִיָּה תַלְמִיד ר'ו אֲלִישֵׁעַ אֲשַׁכְּנֹו ור' חִיָּא דִּינן מֵאֲרִיץ יִשְׂרָאֵל וּשְׂקִידְתוֹ בְּתוֹרָה הִיְתָה כ"כ נִפְרָזָה עַד כִּי נָס בְּלִיָּי תְּמוּזָה עִסְקָ בַּה רֹבֵב הַלֵּילָה וְנוֹסֵף עַל שְׂקִידְתוֹ הוּא הִרְבָּה גַם לְהַחְזִיק בִּידֵי לְיֹמְדֵי הַתּוֹרָה וּבִיתוֹ הִיָּה בֵּית וְעַד לַחֲכָמִים" בִּישְׁנַת תַּס"ה נָסַע לְמַכְנַאָם וַיִּתְעַכֵּב בַּה שְׁנַתִּים וּמַחְצָה (וְ) וּלְפִי הַנְּרָאָה שְׁמַטְרַת נִסְיַעְתוֹ הִיְתָה לִפְקַח עַל עִסְקֵי הַשְּׁוֹתָפִית שֶׁהִיְתָה בֵּינוּ וּבֵין רִש"ט אַחֲיו שְׁמַת זְמַן מַה קִּידָם וְשַׁעֲוִד אַח"כ אַחֲרֵי מוֹת אַחֲיו הִיְוָא לֹא נִפְרָדָה הַשְּׁוֹתָפִית בֵּין ר"ח וּבֵין יוֹרְשֵׁי אַחֲיו הוּא הָאֲרִיךְ יָמִים וְהַפְּלִיג בּוֹקְנָה כְּנֵרָאָה יוֹתֵר מֵמֵאָה שְׁנָה וַיִּמַּת בִּישְׁנַת תַּפ"א (וְ) וּלְפִי הַנְּרָאָה שְׁחִיבֵר אִיזָה בִּיאֻרִים.

ובעור שר"ח הזקן היה איש גדול ומפורסם בעדתו, הנה היו ר' משה בנו ור"ח נכדו בכל עת היותו בסאלי אנשים פשימים בקרב עהתם. ופעולתם לא הוכרה כמעט כלל בין גדולי חכמי סאלי, הסבה לזה לא נדע עוד בכירורו, ואמנם בנוגע לר' משה אין ספק כי לא היה גדול בתורה כאביו, ולכן לא נחל כבוד וגדולה בעיני העדה בסאלי (וְה) אך אידות רבי חיים בן עטרי הנכד, יתכן לשער כי סבת אֶפְרַטְמוֹ אוּ בְהִיּוֹתִי בְּסָאֵלִי—לְמִרּוֹת מַה שְׁאֲח"כ בְּצֵאתוֹ מִסָּאֵלִי הַתְּפָרַס כ"ב—הִיָּה לְרַגְלֵי סַסְכִּיכִים חֲבֵרְתִּים וּמִשְׁפַּחְתִּים כְּעִסְקֵי מַטְוִן, סַסְכִּיכִים שְׁכַפִּי הַנְּרָאָה כְּרוּר הִסְכּוּ לְר' חִיָּים לְהִיּוֹת בּוֹדֵד וְנִרְחַק מַחֲוֵג רַבְנֵי הָעִיר וְגִדּוּלְיָהּ, הַסַּסְכִּיכִים הָהֵם נִמְשָׁכוּ עַיִן יוֹרוּשָׁה שֶׁל הוּן גְּדוּלָּה שִׁירֵשׁ ר"ח טַחְמִיּוֹ ר' מֹשֶׁה הַנְּנִיד בְּנוֹ שֶׁל הַנְּגִיד רִש"ט בֶּן עַטְר וְעַיִן בְּסוּף פִּי"א, בְּהַהוּן הַהוּא הַסַּחֲבָכוּ תְּכִיעוֹת שִׁזְנוֹת מִבְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה וְזוּלָתָם "כְּנֵי בְרִית וְשִׂאִנָּם ב"ב" וְגַם הַמִּמְשָׁלָה לִקְחָה חֶלֶק בְּתַכְיַעוֹת הָהֵם כְּשֶׁבַע שָׁנִים אַחֲרֵי מוֹת ר"מ הַנְּגִיד חֲמִיּוֹ נִמְשָׁכוּ הָרִין וְדַבְרִים וְהַמְרִיבּוֹת עַל אֹדוֹת הַהוּן הַהוּא שִׁירֵשׁ ר"ח, וַיִּמְיֻטוּ עֲלָיו, עַל רַחֲבִיעַ, נֹקִים וְהַפְּסָדוֹת וְגַם מֵאֲסָרִים, עַד כִּי נִצְלוּ אוֹתוֹ וַיִּשְׁלָלוּ מִמֶּנּוּ כָּל כְּחוֹ וְהוֹנּוּ" (וְ) וּבִכֵּן מוֹכֵן מֵאֲלֵיו כִּי הַשְּׁנֵאָה וְהַרְדִּיפּוֹת שֶׁנִּרְדַּף רַחֲבִיעַ מִצַּד בְּעֲלֵי הָרִיב וְהַמִּמְשָׁלָה, לֹא נִתְּנוּ לוֹ לְהַתְּבַצֵּר בְּקִרְבַּת הַקְּהָלָה וְלַתְּפִישׁ לוֹ מְקוֹם חָשׂוּב כְּעִרְכֵּי רַחֲבִיעַ נַחֲשָׁב כְּנוֹדַע לְאַחַד מִגְּדוּלֵי הַסְּפָרוֹת הַתַּלְמוּדִית, וְעִיד בְּסוּף יָמָיו וְלֵאחַר מוֹתוֹ מִיד, קָנָה לוֹ ש"ט בְּהִיְהִידוֹת וּבִפְרָט בֵּין הַחֲרָדִים וְהַחֲסִידִים" בְּצַפִּין וּבְמַעְרַב אֵירוֹפָא, עַד כִּי גַם סְפּוּרֵי-כְּרִים וְהַגְּדוּת־

אזאוי מת.

(וְ) רָאָה כְּמוֹצֵי בִיעֵקֵב סִי' יוֹד וְלַמְעֵלָה בְּסוּף פִּי"א, (וְ) עַיִן וְשֵׁם וּמְקוֹר הַיָּים לְדוֹר נֶאֱכַט, (וְ) כִּי"ב בְּסוּף סִי' מְקָרֵשׁ מֶלֶךְ ס' שְׁמוֹת דָּף דִּי"ה ע"ד מִדְּפוּס אִמ"ר, וּמ"ש כִּי חִיבֵר כְּנֵרָאָה אִיזָה בִּיאֻרִים, שִׁיעַרְתִּי כֵּן עַפ"י מַה שֶׁהוֹבֵא בִּשְׁמוֹ כֵּס' נְיֹמְקִי שְׁמוּאֵל ס' חֶקֶת וּבְאֹהַרִית לְנִכְדוֹ סִי' נַח פִּב"א.

(וְ) כְּמוֹצֵי בִיעֵקֵב סִי' יוֹד נֹזֵר זֹאת בְּפִירוּשׁ כְּטַעְנוֹת בַּעַד דִּינוֹ שֶׁל ר"מ בֶּן עַטְר כִּי צִאֲצִאוֹ שֶׁל ר"ח בֶּן עַטְר הוּן בְּהַמּוֹן הַעַם וְלֹא הִיָּה לָהֶם כָּל הַשִּׁיבוֹת וְשׁוֹרָה, כִּי לֹא הִיוּ מְרוּטִים רֹאשׁ בְּפָנָי בְּנֵי דוּרָם אַתּוֹ ר' מֹשֶׁה הַנְּנִיד, עַיִן חִיטָּב, וְזְמַן הַתְּשׁוּבָה הִיָּה בִּשׁ' תַּפ"ז כַּעַת שְׁנַם ר"ח בֶּן עַטְר הַנְּכַד הִיָּה כְּבֵר בֶּן ל"א שְׁנָה.

(וְ) הַמְּקוֹר לְב"ו רָאָה בְּהַקְדַּמַּת ס' הַפִּין ה' וְס' אוֹה"ת, וְכֵס' מַעֲשֵׂה הַעֲרִיקוּס לְר"א סוּסָן [יְרוּש' תַּרס"ט] מוֹכַב הַסְּפּוּר אִוְרֹת הַחֲצָר שֶׁל הַנְּנִיד ר' מֹשֶׁה יֵשֶׁבָה הִיָּה גַם בֵּית מְדַרְשׁוֹ שֶׁל רַחֲבִיעַ בְּסָאֵלִי, כִּי בְּמֹת הַנְּנִיד רַבִּי מֹשֶׁה לִקְחָה הַמַּלְכוּת אוֹתָהּ בְּחֹב שֶׁהִיָּה

סידרות לא מעט, נמצאו אודותיו ר"ח לספורים כאלה כמובן אין לתת שום ערך, אכן נפלא הדבר, כי כל כך מצא לו רחב"ע בחייו ובמותו מעריצים רבים בארצות המזרח ובאירופא. הוא נולד בשנת ה'ת"ו בסאלי ריא, ובעודו עולה ימים שקד על לימודו ויקח לקח מפי זקני רבי חיים, בהיותו בן כ"ה שנה מת עליו מורו זקינו ההוא, אך הוא ירש מאתו את מדותיו, שקדנותו, צדקתו וענותו, ויהיו לו תמיד לעינים, הוא קבע לעצמו עתים עתים ללימודי הדת והקבלה, ויתנהג כ"כ בחסידות ובסגופים, ולפעמים צם משך שנים ושלשה ימים רצופים ר"ח, אשתו הראשונה פאצוניא בת הנגיד ר"מ בן עטר, היתה מתעטפת בטלית ולבושת הפילין, כידועתו הסידרית השתמש גם בפועל לכתוב קמיעות לחילים וכדומה, אך עם זה שעה ר"ח לפעמים גם אל רעיונית פילוסופיים ויצמידם אל הקבלה, כבית מדרשו המיוחד בסאלי נשא בכל יום לפני שומעיו לקחו שני דרשות ולפעמים שלש דרשות ביום, ובענותו היתה נמלך בהוראותיו תמיד עם בני ישיבתו וביחוד עם ידירו ומכירו ר' שמואל בן אלבאז מרבני פאס אז בסוף המאה הזאת ריג, הוא היה ידיר ורע גם להמשכ"ר, ור' יהודה בירדוגו מרבני מכנאס, ואמנם בכל ענותו של ר"ח לא נמנע מלהבליט את ערך עצמו, עם ר' חזקיה די-סלאו אחר הרבנים המצוינים בספרות התלמודית, דבר קשוח על ספרו פרו חרשו, וימטיר עליו בטוים חריפים וירג, לפעמים לא נמלט גם מלסתור דבריו ראשונים ולחלוק עליהם (ריג) גם ישתמש בפתגמים כה נשאים לאמר "אחמו לן מן שמיא קישטא", או "רוח הקדש הופיעה עליו", ופעם ירזומן מליו להתימר בתור משיח, בן יגור על מי שישגיג על דבריו וכה יאמר "והיו דבריו אלה מול כל קורא שאם לפקח הוא בא... נגידים ארבר להמת בעקיצת נחש", דבר שהיה למורת-רוח בעיני רבים מרבני הדור שאחריו (ריג) על גזירתו זאת המורת-רוח ואמנם היו רבים אשר לא חשו לדבריו אלה וירבו להשיג על ספריו, ביחוד נמצאו מרבני המערב במאה הישנית אשר לעגו לגזירת ר"ח זאת, וישתדלו להראות את מעותיו באיזה ענינים, בפרט בענינים שמנהג המערב היה להקלו והוא ר"ח רצה לא לחוש למנהגם, ולהחמיר, כמו המנהגים של היתר הנפיחה בריאה שעוד מהדור הראשון של מגורשי-ספרד פשט היתרו ועי' בפ"ו, וכן היתה אכילת מין חגבים שנהגו מכבד במערב לאיכלם, ור"ח בנטייתו תמיד לצד החימרא, לא הביט על קדמותם של מנהגים

היוב ר"מ להממשלה, ונ"ל ברור כי החצר ההיא היא בעצמה הבהבני"ם של בני-עטר שזכרתי מעלה שבה ישב ר"ח הוקן וירביין תורה, ושיאודותה היה הרוב שבמו"צ בעקב סי' י"ד ע"ש, וזוכן שב"ז נגע אל התבועות שזכרנו,

(רי) ראה במקור היום להדר נאכט צר 81—84.

(ריא) ברוב התולדה הזאת של ר"ח בן עטר, נמשכתי אחרי הר"ר נאכט בס' מקור היום הנ"ל, המיוחד לענין זה, אכן באיזה פרטים איננו כדעה אחת אתו, ומהם מ"ש פה שבן כ"ה שנה היה רחב"ע כמות זקינו, שהוא כמובן עפימ"ש בהערה ר"ו ושלא כדבריו הדר' נאכט בספרו הנ"ל צד 7 הערה 37, (ריב) בן העיר החיר"א בס' כבר לאדן רף קב"ד.

(ריג) ראה למעלה בין רבני פאס אודותיו, (ריד) ראה במקור חיים צד 16, 16, 16, (רטו) עיי' פרו הואר בכ"מ ובס' פ"ה, (ריז) עיי' בהקדמת ס' סומור לדוד מר"ד סאררו, ובהסכמת חכמי ישיבת רחב"ע בירושלים על הסי' ראשון לציון התנצלו בעד רחב"ע שכוון בגזירתו זאת רק על המקנטרים וכו',

כאלה, ויהי הוא הראשון בחכמי המערב שחתר לבטלם (יו), ואמנם לפי מה שנדע לא עשו דבריו בזה רושם ולא פעלו את פעולתם.

כבן ל"ו שנים הדפים כבר רחב"ע את ספרו חפ"ן ה' (אמ"ד תצ"ב), וגם גמר הספר פרו תואר, אך בטרם שהספיק להדפיסו נאלץ לגלות מסאלי עיר מולדתו מפני העלילות וכובד המסים ששררו אז בהגרת יד המושל מולא. עבדלה ופקידיו (יה) בדרכו התמחה כנראה זמן לא מעט בפאס, מכנאס, ותיטוואן, ויתרועע בלימודים עם ירדיו ומכריו שם (יש), אח"כ נסע לאיטליה וישב בליורנו, וגם שם התעכב מעט, ובשנת תצ"ט מצאנוהו שהסכים על פסק-דין שכתב אחד-מרבני ליורנו (ך), שם מצא לו ר"ח תומכים רבים לחפצו, ובעזרתם הדפים אח"כ את ספריו פרו תואר (אמ"ד תק"ב) ואור החיים ויניציאה תק"ב), בשנת תק"א הגיע לירושלם מהיו חפצו, וקבע מיד בה ישיבת "כנסת ישראל" בהכנסה של שש מאות גרוש (לחדש ז) אשר נשדחו לו לפי הנראה מירדיו בליורנו, בישיבת כנסת ישראל ההיא למרו אחד עשר חכמים וארבעה בחורים (בא), שכלם לקחו לקח מפי רחב"ע ויחשבו לתלמידיו, ובחברתם חיבר או את ספרו האחרון, "ראשון לציון" (קישטא תקט"ו). לאמרו, הספר הראשון שחיבר כציון, ואמנם למגנת-ל"ב מעריציו והלמידיו בירושלם, לא ארכו ימי שבתו שמה, ובשנת תק"ג יום

(יו) עי' בס' מזמור לדוד הנ"ל ובהקדמת ר"ד פינמו שם בשם ר' בליפא בן מלכא בס' רך טוב ב"ו וזכור גם במתיק ברכה מהחיד"א בקונט' אחרון סי' פ"ה, גם בס' פרו עין חיים ב"י מר"ת מאימראן סי' שמיני, ובס' מלאכת הקדש סי' הנ"ל ובתיבוי על יו"ד מר' רפאל בורדוגו כ"ו, כלס מרבני מכנאס בטאה הששית, השיגו בכל תוקף על ר"ח בן עטר בענין החגבים, וראה למעלה בפ"ח בהערה י"ד, גם בענין הניפחה ראיתי בספרו רבני המערב האחרונים כ"י שהשיגוהו ויסתרו את ראיותיו שהרכה להביא על זה בפרו תואר סי' ט"ל, וכן בענין התולעים נמצא לרחב"ע בספרו הנ"ל סי' פ"ד דין מחודש להחמיר וגם בו ראיתי בספרו האחרונים כ"י מרבני המערב שדחו את דבריו, וכאמ"ת נראה ברור שזוהי הסבה שבמערב לא נתחכבו ספרו רחב"ע, באותה המדה שנתחכבו כ"כ במורה ובאירופא, וכאשר העיר ע"ז גם ה"ר נאבט צד 18 שבמובן לא מצאו ספריו חן בעיניהם על היותו מתנגד למנהגי קולותיהם ונוטה ביותר להחמיר.

ריח) במקור חיים צד 9 שגה ליחס את הרדיפות של או עת צאת רחב"ע מסאלי שרמו איתם בהקדמת סי' אה"ת, להמושל מולאי ישמעאל, וליתא, שזה מת כבר משי תפ"ח, ראה בפ' הקו'. (יש) עי' פרו תואר סי' ט"ל, וההשערה כי התסהמה שם בהערים ההם, יוצאה ממה שמצאנו בהקדמתו לפרו תואר שלמר הרכה עם ר"ש אלכאז בפאס, וראה עוד למעלה אודות ר' שם טוב בן אסוויג מרבני פאס, גם כשה"ג עי' ר' אליהו הצרפתי כ' שהיה תלמיד רחב"ע, וא"כ טובן שהתעכב רחב"ע בפאס, וע"ע לעול הערה קפ"ג, רך) עי' שו"ת בני יהודה סי' מ"ו, (בא) ב"ב כרשימת הישיבות שהיו בירושלם סביב לש' תק"א אשר העתיק בס' המעלות לשלמה מר"ש חון דף ק"ג וז"ל "ישיבה ו' כנסת ישראל מהרב חיים בן עטר בעל פרו תואר, מערי פראנקוא (אירופא) הכנסה שש מאות גרוש, ראש ישיבה ח"ר חיים סונריבין, שני ר' שם טוב נבאי (עי' שה"ג מהחיד"א אודותיו), ג' ח"ר יעקב אצבען, ד' ח"ר יעקב פרוינטו, ה' ח"ר צבי הלוי, ו' ח"ר עזריה לאורנים, ז' ח"ר אליהו דודי, ח' ח"ר שלמה ארגואיטין, ט' ח"ר מרדכי מערבי, י' ח"ר דוד חסאן (עי' מקור חיים צד 22) י"א ח"ר כבוד לוי, ובחורים ארבעה, סדר לימוד הלכה" ובהקדמת סי' ראשון

מ"ו תמוז רכ"ג) נ"ע רחב"ע וימת, הוא נקבר בשיפולי הר הזיתים יחד עם שתי נשיו ולפי הנראה כי לא השאיר אחריו בנים ובנות כלל רכ"ג).

רבי דוד ב"ר אהרן הסבעוני (רכ"ד), הוא העתיק את דירתו מסאלי רכה), כנראה לפאם, וחיבר ס' נאם דוד דרושים (רכ"ז) וכפר פסקי דינים (רכ"ז) רבי שלום הסבעוני, מת אחרי שנת תצ"ג רכה), וממנו נמצא איזה קינות בכ"י רבי שלום בן משה בן-צור אביו משה היה אחד מנכבדי סאלי והוא היה דודו של רבי יעקב בן צור מרבני פאם ומת שנת תס"ו יום ז' שבט רכ"ט) וישאיר אחריו שלשה בנים: שלום יעקב, ויהודה (ל) והראשון שבהם ר' שלום זה נחשב לאחר מחכמי סאלי ויהי לו בית-הכנסת מיוחדת שם רלא), הוא היה בקי בחכמת הרקדוק ונדע אז בדור הזה בתור "המדקדק הגדול שבמערב" (ל"ג), גם משורר מצוין ומלומד בחכמת העיבור, חיבר בשנת ת"ע ספר שיר חדש כללי העיבור והתקופות בשיר עם פירושו (נא-אמון הרנ"ב), גם חיבר שירי ס וקינות רבים (ל"ג), ופירוש קצר על פירשיי יעזיה" (כ"י רל"ד), הוא מת לפני שנת תפ"ז רלה).

רבי משה בן יצחק בן-צור, חי בסאלי ואח"כ הלך לפאם או למכנאם רל"ז) חיבר ספר "מערת שדה המכפלה" קיצור ספר אוצרות חיים (מטהרר"ו) בשיר, עם שני פירושים

דציון, תתומים ר"ד תאמן ורש"ט גבאי הנ"ל לכה, וגוספו עוד שם ר' יונה נכון, ר' חיים יאודה אמולג (גנובר) עוד שם כראשון לציון ח' בוצת דף י"ט, ור' יאודה די אבילא, וקרוב לשער בי אלה היו גדולי הישיבה.

רכ"ג) ע"י מקור חיים צד 10) וכשאירית יעקב מר"י אלגאוי ס' ויקרא.

רכ"ג) ע"י מקור חיים שם, וכן בהקדמתו לס' פרי תואר בותב רחב"ע, והכנים בני אלה תלמידו לטרו מדרש כנסת ישראל" מזה מובן שהתלמידים היו לו במקום בנים, וזה המקום להעיר כי עדת האשכנזים שהתיישבו לראשונה בירושלים התווקו בחצר שהיתה בו ישיבת רחב"ע ויקראוה בשם ישיבת "אור החיים", ע"י במקו"ת שם והאסיף תרמ"ה צד 72.

רכ"ג) הוא ר"א הסבעוני הנז' בפרק זה בחצי הראשון של המאה הזאת, רכה) כ"ב בהקדמתו לס' נאם דוד, (רכ"ג) ראיתו ב"י בעיה"קן צפת, ונעתק הרכה ממנו בליקוטאים מר' יאודה טוליראנו כ"י שנת תק"ע שנמצא אתו.

רכ"ג) נזכר בס' פרי מגדים כ"י מר"י טוליראנו הנ"ל ס' ק', שם מעתיק ר"ד הסבעוני בתוך דבריו חידוש דין אחד מרבינו מימון כ"ר יוסף אבן הרמב"ם שכתב כלשון הגר, בענין הנוכה וכו', והוא בלי ספק החיבור בדיוני תפלה ומועד לאבן הרמב"ם שזכר בהתשב"ן ס' ב', שהיה א"ב מצוי עוד בידי ר"ד הסבעוני.

רכ"ג) כי בקינה אחת ממנו כ"י מצאתי שקונן אותה על ר"י בן עמר מרבני פאם שמת שנת תצ"ג, ונזכר ר' שלום הסבעוני הוה כמור"צ ביעקב ס' צ"ד ור"ך ע"ש, ושם בס' שלזו נזכר עוד איש אחד בשם כזה שמת במכנאם קודם שנת תפ"ג.

רכ"ג) עת לכל חפץ דף צ"ב וכן כלשון לימודים כ"י יש אגרת ניתומים עליו מכן אחיו ר' יעקב בן צור, (רל) ראה בעת לכל חפץ שם וכדף צ"ה, והאח השלישי יהודה הוא שנשרף על קירוש השם בנזכר בפרק הקודם, (רלא) ע"י מור"צ ביעקב ס' מ' וי"ד,

רל"ב) כ"כ בס' קב ונקי כ"י שהעתיק החכם כ"ג בהקדמת יין לבנון (פאריון).

רל"ג) הלך מהם נדפס בס' צלצלי שמע ע"ש דף ט"ז—ס"ו) ובעת לכל חפץ דף צ"ט ב', וכלשון לימודים כ"י יש אגרות ממנו ואליו, (רל"ד) נמצא אתו כ"י, "וראה במחברתי אפריון ס' ע"א ושם השכתיו בטעות לאחד מחכמי פאם, (רלה) עפ"י מור"צ ביעקב ס' י"ד הנ"ל.

רל"ו) ע"י צלצלי שמע דף מ"א א' ורף מ"ב ומ"ג.

דברי קבלה, והלכה למשה רל"ו. וספר. מכוא שער השמים, קיצור ספר מעין חכמה על הקבלה. עם שני פירושים. דברי אמת, וקרא משה רל"ו. ובשנת תע"ב חיבר ספר צלצלי שמע ונא-אמון הרנ"ב שירים וקניות, ובנראה שחיבר עוד קיצור ספר הפרדס רמונים ומרמ"ק וגם קיצור דיני היש"ע רל"ט. בשיר והרוזים שנשארו בכ"י.

רבני תיטוואן וחכמיהו רכי יעקב אבוהב רמ"ו. רכי יצחק ביבאס רמ"א. ורבי יהודה אחיו רמ"ב. רבי רוד הכהן רמ"ג. רבי חסדאי אלמושינינו רבי מנחם אנהורי, רבי משה בן זמרה, רבי אברהם אבורהם רמ"ד. רבי יצחק נהון רמ"ה. רבי מנחם עטיאה רמ"ו. רבי שלמה אבורהם רמ"ז. רבי יצחק הלוי רמ"ח. ורבי אברהם מונסון גיסו, רבי אברהם בן שלמה בן-מוסא, רבי יעקב בן מראגי.

רבי חסדאי אלמושינינו, עוד משנת תמ"ו נחשב לאחד מגדולי חכמי העיר רמ"ט ואח"כ נמנה לדיין, בשנת תנ"ט אחרי שרבי יצחק ביבאס לא היה בתיטוואן, נשארו

רל"ו בשה"ג מהחיד"א ע' מערת שדה המכפלה כתב שעודנו בכ"י, אכן בהקדמת ס' עת לבר הפין כתוב שכבר נדפס? רל"ח נזכר בשה"ג ע' מעין חכמה, שראהו בכ"י.

רל"ט שניהם יעד המחבר לחברם ראה בסוף ס' צלצלי שמע דף מ"ה ב'. רמ"ו חתום כמ"צ ביעקב ס' רצ"ב שנת תל"ט, ובס' מ"א חתום בתור אב"ד בשנת תמ"ו, ובלשון לימודים כ"י נמצאה בתחלתו אגרת שנכתבה מר"י אבוהב זה, כנראה סביב לש"ת"ס. רמ"א נזכר כמ"צ ביעקב ס' מ"א כשנת תמ"ו בעוד לא היה נמנה לדיין וע"ש ס' רמ"ט ובס' רע"ב כתוב, רבנן קשישאי דתיטוואן המאורות הגדולים הרבנים ר' יצחק ביבאס ור"ד הכהן ור"ח אלמושינינו ז"ל, והנה בתשובה אתה כ"י ראיתי שר"י ביבאס זה נסע כאוהב זמן לסאלי וראבאט וש"ט עם ר"ד הסבעוני מסאלי בענין שרפש הככר וכו' גם בלשון לימודים כ"י נמצאה אגרת בעד שלוהו תיטוואן, ר' מנחם עטיאה ור' יצחק ביבאס, שבאו לבקש עזר מיהודי פאס בעד קהל תיטוואן שהיו נתונים בצרה של השלוח וכובר מסוס וכו', ולפי קורות הזמנים שירענו נכתבה לפי הנראה ברור האגרת ההיא בין ת"ס-ס"ה, ויכול להיות א"כ כי נסיעת ר"י ביבאס מתיטוואן היתה אז לרגלי השלוחות בעד קהל תיטוואן וצרתם, לזה יש לצרף עוד שבש"ת אשר לשלמה ס' ד' מעתיק מכ"י שמשנת תנ"ט נשארו רק ר"ד כהן ור"ח אלמושינינו דינים בתיטוואן, וצריך להקדים א"כ עוד את נסיעת ר"י ביבאס, משנת תנ"ט, ואמנם מה שקשה עלינו הוא שמוזר הרבר כ"ב שר' מנחם עטיאה שפעולתו ניכרה רק ע"ד סוף המאה הזאת יתלה אל ר"י ביבאס שפעולתו ניכרה עוד לפני חצי המאה הזאת ולא זו בלבד, אלא שר"מ עטיאה נזכר באגרת ההיא קודם ר"י ביבאס, ויכולנו אמנם להשיב, כי ר"מ עטיאה היה השליח העיקרי על כי עודנו בכחו, ור"י ביבאס נספל לו לכבוד, בכ"ז עריון הדבר צריך ברור ממקום אחר, ורק יש לנו עוד להעיר כי בש"ת זכות אבות ס' צ' דף נ' א' נראה שחיבר ר"י ביבאס זה איוה פסקי דינים, רמ"ב ראיתי נזכר בתשובה כ"י.

רמ"ג ע' בסמוך, ובמוצ"ב ס' מ"א חתום משנת תמ"ו, ובעת ככל הפין צ"ב ב' כתוב שמת י"ט תמוז תס"ח היה רב גדול ומקובל.

רמ"ד כמ"צ ביעקב ס' כ"ג, פ"ו, קצ"ט, שט"ו, חתום בין תע"ב-ת"ק, רמ"ה כמ"צב"י שם ובס' נ"א ורע"ב חתום בין תע"ב-פ"ה, וע"ו זכות אבות ס' נ"ב, וברשימת הנפטרים כ"י כתוב שמת סיון ת"ק.

רמ"ו ראה הערה רמ"א, וכמ"צ ביעקב ס' ג' נ"א פ"ו וש"ת בית יהודה אה"ע ס' ט', חתום בין ת"ג-צ"ו, ובתשובה כ"י חתום הוא ור"ש אבורהם הנזכר אחר זה בשנת תק"א, וע"ו לפנינו שהיה רבו של ר"א בן מוסא הנזכר אה"כ. רמ"ז ע' במוצ"ב"י הנ"ל וס' מ"ז וש"ת בית יהודה ס' ז', ובהקדמת ש"ת זכות אבות מתואר "הדו"מ הרב המקובל האלהי".

רמ"ח ע' מוצ"ב"י ס' נ"א שט"ו וש"ת בית יהודה שם, רמ"ט מוצ"ב"י ס' מ"א,

רפי חסדאי עם רבי דוד הכהן דינינים לברם. ובשנת תס"ח במות רבי דוד הכהן האב"ד נשארה הלא ר' חסדאי לדין יחידי בעירו. ולפי הנראה כי מפני הצרות והרדיפות שתקפו אז את יהודי תיטוואן וגו'. לא נשארו בניניהם בעלי הוראה שימלאו הפקיד הדיינות. ורק רבי חסדאי לבדו נשא עליו או את עול הציבור. ואמנם הוא הרבה גם להרביץ תורה בתלמידים. יבערך שי"ע יכול לספח אליו אתו בהבית דיין אחדים מתלמידיו. את הרבנים ההם. ר"מ אנהרין ר"מ בן זמרה. ר"א אבירדהם. ור"י נהון. אשר עזרו למורם בהנהגת הציבור ובבית דין. הוא האריך ימים עיר אח"כ בתור אב"ד וימת זקן ושבע ימים בחדש שבת תפ"ח ה'נא. הוא חיבר ספר משמרת הקדש על פירשיי והרא"מ. וליורנו תקפ"ה ופפר חסד אל דרושים (ליורנו תקפ"ו).

רבי אברהם מונסון. הוא היה סיחר בתיטוואן. אמנם אח"כ התמטט מצבו ויהי נאלץ לנודד מעירו וילך לאלג'יה. שם עסק עיד במסחר ולהאשינה הצליח העסק בידו אך אחרי ימים מיעטים פנתה ההצלחה אליו עורף ויפסיד כל אשר אתו וגם נשארו עליו חובות. עד כי הצטרך עיר פעם ללכת מהעיר ההוא. ויסע לאוראן. אך גם שם לא יכול לכוון לו מעמד. ובשנת תצ"ב בערך נסע למצרים. ושם נמצא לו איש בעל הון שאסף אותו אל ביתו ויספיק לו כל צרכיו. ואז קבע לו ר"א מונסון גם עתים לתורה עם תלמידים מבינים. להגלי הרבה הזה פרץ או סכסוך בין ר"א מונסון ובין אשתו שנשארה בתיטוואן. ולא הפצה לעקיד דירתה משם ולבוא אליו למצרים ונב"א אחרית הסכסוך הזה לא נרע. ואמנם זאת ידענו כי ר"א מונסון קבע סי"ם דירתו במצרים ויחשב אח"כ לאחד מגדולי חכמי העיר ההוא. גם חיבר שם. אשל אברהם שו"ה. גט כרותות קיצור ספר גט פשיט בדיני הגט. מוצאי יו"ט. קיצור ומפתח לספר התוספות יו"ט על המשניות. עין הרעה על שיע וידה. שלחן שבת קיצור הלכות שבת וכו' יו"ט סימנים. תוצאות חיים לישב קישיות ספר עין החיים על התורה (גנ).

רבי אברהם בן שלמה (גנ). בן-מוסא. תלמיד רבי מנחם עטיאה הנזכר (גנ). חי כסף המאה הזאת. וגם הוא נסע באיזה זמן מתיטוואן וילך לסאל'ה שם התמחה זמן מה ויארח לחכמי העיר ההוא וגו'. אח"כ נסע לתונים ויחשב שם (גנ). הוא היה גם מקובל וחיבר הגהות על ספרי האר"י (גנ). גם חיבר שיטות על מסכתות. ופירוש על הגדה ש"פ ועל פירשיי עה"ת. ועוד נמצאי ממנו איזה קינות ופיוטים כ"י (גנ).

(ג) ראה הערה רמ"א כל זה. (גנ) קונט' רשומת הנפטרים כ"י.
(גנ) כ"ז עפ"י שו"ת בית יהודה מר"י עייאש תו"מ סי' ד' ע"ש. ונזכר זאת גם בשו"ג מהחיד"א ע' ר"א מונסון. שבא מהמערב והלך למצרים. ושם קורא לו ר"א מונסון האחרון על כי חי עיר בי"ם בזה רב אחד במצרים לפני במאה שנה שנזכר עוד שם בשו"ג.
(גנ) חיבורי ר"א מונסון אלה. נזכר מהם בשו"ג הנ"ל. ומהם כ"ה המעלות לשלמה מר"ש חזן שכתב שהיו אצלו ככ"י.
(גנ) בן רומן שמו בהקינות ופיוטים שחיבר.
(גנ) כ"ב בפירושו ע"י רש"י עה"ת כ"י. ומורי הרב הגדול כמוהר"ר מנחם עטיאה נר"י.
(גנ) ראה בסו"צ ביעקב סי' מ'. (גנ) עד כה ידוע קברו בתונים וראה בהלכנון שנה ג' נ"ו 11.
(גנ) ראה בשו"ג מהחיד"א ע' ר"א בן מוסא עי' בסמוך לפנינו אודות ר"י בן מראני.
(גנ) ראותים ב"י. ובן הפירוש על רש"י ראיתי קצתו כ"י. אך השיטות והפירוש להגדה נזכרו בשו"ג. ומהשיטות ראיתי שגשג על סו"ט כ"י בתונים. ושיטה על וימא ותנינה כ"י היה אצלו וקעת בביתמ"ד לרבנים בברלין. ובס' ברית יעקב מר"י פיתוסי (ליורנו תק). נדפסו קצת

רבי יעקב בן מראג, הוא היה יריד ורע לר"א בן מוסא הנזכר, ושניהם למדו בחברה אחת בקבלה, וכתבו הגהותיהם על ספרי האר"י (סו), ר"י בן מראג חי חי עוני וצער ובכיו הפנה את עתותיו ללמוד התורה וגם חיבר פירושים רבים על הזוהר אך מהם נדפס רק פירושו על האדרת (וויז תר...).

רבני צפרו [Sefrou] וחכמיה, רבי משה בן חמו (סא), ותלמידיו אלה (סב), רבי ישועה בן חמו בנו, רבי שמואל בן חותא (סג), רבי דוד בן שטרית, רבי מאיר ב"ד יוסף די אבילא (סד), רבי יוסף בן עטיאה (סה), רבי יוסף גבאי (סו), רבי מסעוד בן יוסף בן רביה (סז), ורבי יחיאל באנון, הראשון ר"מ בן חמו נמנה לדיין עוד שנים רבות בסוף חצי הראשון של המאה הזאת ויבא בחליפות—מכתבים עם רבני פאס אז ר' ויודאל הצרפתי ור' יהודה עזיאל ור' מנחם סירירו (סח), אמנם עוד יותר התפרסם שמו אח"כ, בתור רב ואב"ד ומנהיג ראשי בצפרו, בכל עניני העיר היה הוא הרוח-החיה "ובלעדו לא הרים איש את ידו בשום שדרה", תמיד נשא מדברותיו לפני העדה וינהלם בצדק ובושר, הוא היה גם קנאי לכלי חת, ופעם אחת בראיתו לאיש בדעל אחד מתישבו הכפרים הסמוכים, איש שהיה ידוע אז למוסר ולמדשין, כי היה עובר על דת לאביל מדיפית, לא ירא ר' משה מהוכיח אותו על פניו אף שידע כי בזה ימיט רעה על עצמו וכן, המוסר התוא הלשין את ר"מ לפני הממשלה, וכמעט היה בכל רע לולא שעלה בידו לפדות נפשו בסכום גדול, ר' משה הרביץ תורה בעירו עד כי יכלה עדת צפרו הקטנה להתחרות את העדות הגדולות במספר חכמיה ונכוניה, שותי מימיו של ר"מ בן חמו, ולא רק בעיני ערתי היה רבי משה בה גדול ונכבד כי אם גם היה עוד "שמעו הולך בכל המדינות בחכמתו ותורתו ויופי מדותיו ומכנף הארץ שכחו נשמעו כי היה ראש המדברים עטרת זקונים ופאר החכמים ולפעמים כשהיה סר לפאס היתה העיר "מאירה מכבודו וכל הקהל שמחו בהקבלת פניו ובדרושויו וחידושויו הנעימים אשר הטיף לפניהם כנהר שאינו פוסק" (סח), הוא מת זקן וישיש ביום כ"א אלול תס"ז

מחידושו, אך הפירושו על קל וחומר להרב בן מוסא "שכ" מהררי נמרים (ווינצואה ש...), כמוכן הוא לר' משה בן מוסא, קדמון, ובטעות יחס אותו כאוצר הס' לבן-יעקב, לר"א בן מוסא זה, (ס) שה"ג מהחיד"א ע' ר"י בן מראג, והגהותיהם על ס' אוצרות חיים נדפסו בליוורנו תר"ד, (סא) בלשון לימודים כ"ו נמצאו איוה אגרות אליו, גם שני אגרות לר' דוד בן חמו אחיו, (סב) ראה אודותם במו"צ ביעקב ס' ד"ו י"ג מ"ו מ"ו ג"ה, ק"דו קב"ז—כ"ה"קמ"ג—מ"ו, קס"א—ס"ט, ק"ע—ט"ט, ר"ד, ר"טו רכ"ד ר"ט—ו', י"ב"ב, ואודות הבן ר' ישועה מוכח שם שמת סביב ת"ק, וכי בנו הר' משה, אשר נזכר עוד שם במוצב"י ס' מ"ו וקפ"א, נהרג ע"י לסטים בע' תק"י ע"ש ס' קב"ט.

(סג) ראה במוצב"י שם, ובלשון לימודים כ"י יש אגרת אליו בשנת תס"ג, ועפ"י המוצב"י ס' קס"ב ורל"ב נוכל להוכיח כי מת ר"ש בן חותא בין תצ"א—צ"ג, (סד) מת לפני תצ"ג ע"י מוצב"י ס' רל"א, (סה) ראה במוצב"י שם וכס"י מ"ו ביחוד, ותי עוד עד תקי"א ראה שם ס' קכ"ט, (סז) ראה שם במוצב"י ומבואר שם כס"י מ"ו שמת לפני תק"ט, (סח) ראה שם במוצב"י, ובלשון לימודים כ"י יש בסופו אגרת אליו בהפולו לו בן זכר, (סח) ראה במוצב"י ס' קל"ד, קנ"ה רכ"ש, רע"א ועוד, (סח) כל זה עפ"י תשובה ארוכה כמו"צ ביעקב ס' מ"ו שתוכנה ע"ד שירת העיר צפרו שרצה נכרו של ר"מ בן חמו (ראה הערת רס"ב) להחזיק בה נגר מה שכתב החוקי בת אחריים ר"י בן עטיאה הנ"ל ועוד, ע"ש,

רס"ט) ועקבות פעולתו ע"י תלמידיו ממלאי מקומו היתה ניכרת ע"ד ראשית המאה הששית ולפי הנראה ברור שחיבר ג"כ איזה ספרים רע"ג.

רבני מארוקה וחכמיה רבי יצחק די לוייה רבי אברהם בן מאמאן רע"א, רב יחיאל בן ווייחמאן רע"ג, רבי שלמה עמאר, רבי אברהם אוולאי האחרון רע"ג, ורבי יעקב פינטו, ורבי ישעיה הכהן תלמידיו רע"ד.

רבי יצחק די לוייה היה אב"ד ימרבין תורה בישיבה, ותלמידים רבים במארוקה והסביבה לקחו לקח מפיו. בשנת הס"א נמצאו אנשים בני בליעל אשר עוררו ריב נגדו וילשינו עליו לפני הממשלה, ואז מת עליו גם אחיו ר' יהודה די לוייה בלי בניו, ובה בשביע ההיא שבה מת אחיו נתפס הוא ר' יצחק למלכות רעהו, אך לא נדע מה היה אחרית תפיסתו. רבי יצחק היה מפורסם בתורה ובחסידות גם מחוץ לגבול מארוקה ואף רבני פאס ומכנאס בכדוהו ויוקירו אותו רע"ג, הוא מת בירח אב תע"א רע"ג, ולא נדע אם חיבר איזה ספרים, אך איזה מתלמידיו שנחשבו לגדולי תורה מצוינים חיברו גם ספרים, מהם היו ר' שלמה עמאר ורבי אברהם אוילאי שזכרנו, הראשון מת בתמוז תצ"ה רע"ה, וחיבר פסקי דינים כ"י רע"ט) שקצתם נדפסו רפ"ג, וראו אוולאי מת אחרי תצ"ה וחיבר הגהות על ספרי האר"י רפ"א, ושאלות ותשובות רפ"ג, והגהות על ש"ע רע"ג, ופירוש על הזוהר רפ"ד, הוא היה מקובל—מעשי ותמיד כתב קמיעות לחילים, ומסיפר עליו כי היה "מלומד בנסים" רפ"ה, וכמותו בן גם תלמידיו, רבי יעקב פינטו, ורבי ישעיה הכהן חכם, היו גם המה מקובלים, וכנראה שחיברו ג"כ פירושים על הזוהר רפ"ו.

וברמנאת [Demnath] אחת מערי גבול מארוקה חי ע"ד אחר מתלמידיו רבי יצחק דילווייה ושמו רבי מרדכי עטיאה, והוא היה גם תלמיד חבר לרבי שלמה עמאר הנזכר שם בעיר דמנאת חיבר ספר מרדור על מסכתות, ובסוף ימיו יצא ונתישב בתירקיה וירפ"ס שם את ספרו ההוא ואמיר ת"ן רפ"ו.

רס"ט) עת לכל הפ"ן דף צ"ב א' ע"י שם הקונה שנכתבה עליו. רע"ג ראה בס' נוסקי שמואל [א"ד ת.]. פ' תרויע ד"ה אחד לעולה שכתב, והרב [הוקן יו"ט חסיד ועניו כמו' משה בן חמו ז"ל פירש וז"ל ולעני"ד בוח הלשון וכו', מזה מוכן שחיבר ר"ס בן חמו פירוש על רש"י או על התורה.

רע"א) מת בכזווא לעיר מכנאס בערב ר"ה אב תצ"ג, והוא היה דיון במראבישו, כ"כ בקונט' רשימת הנפטרים כ"י. רע"ב) בלשון לימודים כ"י יש "אגרת להרב . . . ר' יצחק דילווייה נר"ו נפטרת אחר מהברתו תהם ה"ה כמה"ר יחיאל בן ווייחמן ז"ל" שנכתבה בשנת תנ"ו.

רע"ג) בערך אל ר"א אוולאי הקורמים שחיו בפאס, רע"ד) שח"ג, רע"ה) לשון לימודים כ"י ושם נמצאה עוד אגרת בשנת ת"ס, לפטירת אחיו החכם המרום "משה די לוייה". רע"ו) ראה בלשון לימודים ה"ל ובמו"צ ביעקב ס' קפ"כ דף ק"ז ע"ד.

רע"ז) עת לכל הפ"ן דף צ"ד ע"ש. רע"ח) קונט' רשימת הנפטרים כ"י ובשח"ג ע' ר"א אוולאי הנכיל בשעות שנת מותו בש' תצ"ח רע"ט) נזכר מהם בספרי החיד"א ככ"מ וע"י מראית העין דף צ"ב ג'. רפ"ב) גושפנקא דמלבא מר' פארוו קרסנטי וליורנו ת"ר. דף ק"ד נדפסו שם קצת פירושי דינים מר"ש עמאר מב"י ע"ש.

רפ"א) שח"ג ע' ר"א אוולאי ממרוקוס, ועל אוצרות היים נדפסו ליורנו תרי"ד. רפ"ב) אוצר הס' לבן יעקב אות ש' נו' 40. רפ"ג) נזכרו בכרבי יוסף או"ח ס' קנ"ט. רפ"ד) שח"ג ע' ר"א אוולאי ממרוקוס ע"ש. רפ"ה) שם, רפ"ו) ע"י בהקדמת ספר יקדש סלך מר"ש אבוואגלו תלמידם, רפ"ז) ראה בהקדמת המחבר שמשם המקור לבי"ן.

רַבֵּנֵי אֶל־קֶצֶר [El-Kasar] וחבמיה רבני מסעיד בן מויאל, רבי יוסף בוחבוט,
 רבי משה בן מויאל, רבי יצחק בן מויאל רפח) ורבי ישועה עטיאה רפח.
 ובאגאדיר [Agadir] חיו, רבי כליפא בן מלכא, וחותני רבי יצחק מוגדים רצו,
 ובתאפילאלה [Tafilelt] רבי מסעוד ארהאן רצו, ובנו רבי שלמה אדהאן, ובניבראלמר
 [Gibraltar] רבי דוד כלפין רצו, ועיד שני חכמים חיו אז במערב ? והם ר"ש ? בן יפנזו
 ורבי יוסף ב"ר שלמה אונאתי, ואמנם מכל אלה, רק אחרים מהם יודענו כי חיברו
 ספרים והם אלה, רבי כליפא בן מלכא רצו, חיבר ספר קף ונקו על התפלה, חמשה
 חלקים רצו, וספר רך וטוב על ש"ע גם חיבר ספר בדרשות ופירושי מאמרים, וכלם ב"י
 רצו, ולפי הנראה שהוא יצא אח"כ בסוף ימיו מעירו ההוא מאגדיר, ויבא לירושלם
 ויתישב בה, ולפי זה חיי בערך כשמונים שנה ומת סביב לשנת תק"ך, פחות או יותר
 מעט רצו, רבי שלמה אדהאן, הוא יצא מתאפילאלה עיר מילדתו ויתישב בתיטואן,
 וחיבר ספר בנאות רשא דינים ומיסרים, שנרפסו פעמים אחדות, ר"ש בן יפנזו, חיבר

רפח) ראה במו"צ כיעקב סי' כ"ד ורמ"טו והראשון ר' מסעוד בן מויאל מת בטבת ת"קו כ"ב
 בקונט' רשימת הנפטרים ב"י, רפח) מה יום ג' ששה בתמוז תצ"ו כ"ט בקונט' ב"י הנ"ל
 רצו) ע"י מו"צ כיעקב סי' רס"ח דברי ריבות שהיו ביניהם,
 רצו) הקדמת ספר בנאות רשא לבנו, בלא"צ המרכיב"ן תורה בקהלנו ועדתו החכם הנודל
 חסיד ועניו בלזוהר"ר מסעוד אדהאן ז"ל,

רצב) נזכר סביב ת"ן בשו"ת בית יהודה אה"ע סי' י"ט והו"מ סי' ב' ו' מ"י ע"ש שמוכא
 לטנו פס"ד ושו"ש ע"י רבני סאלי ומארוקה,
 רצג) ראה הערה ר"קו ובלשון לימודים ב"י נמצאה בסופו אגרת אליו, אורות בחור אהר
 שמו יוסף מולודאנו מפאלו שהלך לאגדיר ונתאבן אצלו ונ"ל ברור שהאגרת היא כמו אגרות
 אחרות הקודמות לה, היא מ"י היום מולודאנו שנזכר למעלה בדרור הזה בין רבני מכנאס, וא"כ
 נכתבה בסוף הטאה הזאת בין ת"ן--ת"ק בערך.

רצד) שה"ג במע' ספרים ע"י קף ונקו, וראה גם בשו"ת חיים שאל ח"ב סי' ל"ה אות ע', ובכרם
 חמד שו"ת ר"א אנקאה ח"ב דף ס"ה העתיק ממנו ענין שלם ובסופו כתוב, "זהו מה שני"ל בחדש
 אדר תשי"ג" והח"ב"ג במבוא ס' יין לבנון כתב שבעקר הספרים של הברון גינצבורג בפברבורג נמצא
 חכ"י קף ונקו הנז', וראיתי בסליחות (ליורנו תק"ן 8) אשר הדפיס ר"א בן סערון שמוכר ככ"מ
 קב ונקי למר זקינו ה"ה התה"ש החסיד כמה"ר כליפא בן מלכא זצ"ל, ואין ספק שהוא חס' קף
 ונקו הנ"ל.

רצה) חס' רך וטוב נזכר במחוק ברכה מהחיד"א בקונט' אחרון על יוד' סי' פ"ה וראה גם
 כס' מוסר לדרור מר"ד פאדרו בהקדמת ר"ד פינזו, שזכרתיו למעלה הערה ר"ו, וספר הדרשות
 ופירושי מאמרים כ"ה, מוכא ממנו בספר לוקוט'ם כ"י אצלי.

רצו) השערתי זאת נוסדה על מה שראיתי ברשימת חכמי ישיבות ירוש"ם בשנת תקי"ה
 שנרפסה בהמעלות לשלמה מר"ש חון דף ק"ב--ג'ו' י"ט בין חכמי מדרש, חסידו בית אל' נרשם
 "שלישי ח"ר בניפא חסיד", וכבר ידענו שר"כ בן מלכא זה תיארוהו בתור "חסיד" ע"י כשה"ג ג"כ
 מצורף לזה ידענו כי חיבוריו, קף ונקו, ורך וטוב, הנ"ל נזכרו תדבא אצל החיד"א שחי בירושלם
 וגם ר"ד פינזו הנ"ל בהערה הקודמת שמוכר את הספר רך וטוב הנ"ל, חי בארצות המזרח וא"כ
 כאיזה אופן באו ספריו ר"כ בן מלכא שחי בקעה מארוקה, באגדיר, ליד חכמי המזרח, דבר שכמהו
 לא מצאנו ביתר כתביחיד, של רבני המערב, כלל, ומה ברור שר"כ בן מלכא בא בסוף ימיו וספרו
 אתו לאה"ק והוא "ח"ר כליפא חסיד" ההוא, שנמנה בין חכמי בית אל, עפ"י יש להוסיף שגם האיש
 יוסף מולודאנו שנתאבן אצלו בהיותו באגדיר ראה בהערה רצ"ג, אולי בא ג"כ אתו ירושלימה, כי
 שם כוח מצאנו עוד ברשימה ההיא בישיבה ח' ע"ש.

ספר דרישות כ"י רצ"ו, רבי יוסף ב"ר שלמה אונגארי חיבר ספר כלי שרת בו שמנה פרקים בדיני קריאת ס"ת ודקדוקיה כ"י רצ"ח.

פרק ארבעה עשר.

קורות המאה הששית.

[ת"ק—ת"ר 1740—1840]

מצב היהודים כחצי הראשון של המאה הו'. המקרים כשנות תשלום ממשלת מו' עבראלה. המצב המזהיר בימי המושל שאחריו בנו מו' מחטר, עשרה יהודים רכבו לפני מרבבתו בלבוש מלכות, המעטת כוכב הסוס, היהודים מגדולי המלכות וירדיו של מו' מחטר, משה בן מא מאן, ר' שלום ור' מרדכי די לאמאר, שני אחים למשפחת קרדוון, אליהו לוי, מרדכי אשריקי-לחון בכא, מסעוד בן זכרי, יעקב עתאלי ואחיו, ר' שלמה די אבילא, מפעלותם ויהוסם אל עסם, רעב בשנת תקל"ט=מ"ב, מקדי הרג ושור, מות מו' מחטר בשנת תק"ן ושלטון אליווד העריץ בנו, נקטתו ביהודי מארוקו, המצב המדוכא אז, פרעות ורציהות וכוה ונאצות כיהודים, יהודי תיטוואן ובכנאס, הצלת יהודי פאס בפעם הראשונה ע"י אם אליווד נוצרית=אנגלית, פרעות והטלות על יהודי תאזא, מאנגיר, ארוילא, אלקאסר, לאראגי, ראבאט, מוגאדור, ובכנאס ועוד, מיתות משונות כהיהודים וירדי אביו של אליווד, גירוש יהודי פאס מהאלמלאח להאלקסבא מחוץ לעיר, וקורותיהם במשך כ"ב חדשים, הריסות בית-הקברות של יהודי פאס ופערת רבני קאשטיליא, התחדשות החק שלא ללבוש גוון ירוק, הריסות מבתי כנסיות ובנין בית=מסגד גדול באלמלאח, תפיסת יהודי פאס ע"ד הונו של החון בכא הנהרג, והשועתם ע"י שר אחד כפאס, מלחמת אליווד במראביש ומחשבתו או לשוכ ולעשות ליהודים כהטן, מות אליווד בסוף שבט תקנ"ב, שבות יהודי פאס להאלמלאח ותקומתם בימי המושל אחריו מו' סליטאן, הריסות בית המסגד והמבצר של אליווד באלמלאח, ע"י היהודים, ההיתר ללבוש ירוק, חורת אנוס=אליווד לדתם, מפלת האמהווסים צוררו=היהודים, התחזקות השפעתם של צוררו=היהודים אצל מו' סליטאן, עלילות ופרעות, שמועת כוא המשיח בשנת תקע"ו, המושל החדש מו' עבד=ארחטן, רעב בשנת תקפ"ה=פ"ו, פורים כ"ב כסליו תקצ"ב, שלל ע"י חיל הספרדים, רציחת העלמה סוליבא סגוויל, סגפה שנת תקצ"ה, הטלות מסים בשנת תקצ"ט והריגת דון יאודה אברבנאל ממארוקה וכתו וחתנו!

כמו בהמאה הקודמת, כן גם במאה הזאת הששית היה בהמחצית הראשון ממנה

רצ"ו נזכר בליקוטום כ"י אצלי.
רצ"ח) בעת הוא אצל הד"ר אדלר בלונדון.

המצב של היהודים ויחס-המדיני אליהם, לא רע, ופעמים היה גם טוב ומאשר, אמנם כן. בשנים הראשונות, בעוד היה חי המושל מילאי עבדאלה, לא נשתנה או מצבם מאשר היה כבר בסוף המאה החולפת, והיה האכזריות או של המושל הוא נחתה עיד עליהם והרוצצו אותם. מלבד זאת היסיפי להציק להם גם מקרים רעים שונים אשר קרו אז. אחרי הרעב שז שנת הציח פרצה מגפה בשנת תק"ב-ג, ומספר נפשות מיהודי מארוקי מתו אז (ג), בשנת תק"ד-תק"ו התקוטמו שבטי ערביים בערים אחדות במארוקי ופילדו חתתם עד מגרשי היהודים כם, את יהודי ממנאם שללו או בשנת תק"ו, בכל פה, וישאירו עיד מציר עליהם משך כחצי שנה (ד), בשנת תק"ט היתה עיד מגפה חוקה שארכה מספר ירחים (ה), ויש יום שהיו מתים-בממנאם -עשרים בני ארם ורבים היו עיד אשר נאלצו לעזוב את בתיהם ולהתגורר כאהלי הערביים על פני המדבר, אחרי כן בא גם רעב, שנמשך עד שנת תק"א, וייסוף עוד לדכא את חייהם (ו).

ככה החלגנו המקרים האלה בשנים מעטות ההם, ואמנם כה בשנה היא בשנת תק"א וחתה שמש צרקה ליהודי מארוקי והשנה את מצבם לטיבה, המושל ההיא מו' עבדאלה מת אז בשנת תק"א ותחתיו סלך בנו מולאי מחמר, שנודע בפי יהודי מארוקי אז בתור „אוהב ישראל", וכן אמנם המושל החדש ההוא לא היה קנאי כאבותיו, ויתחם בחבה אל היהודים, אכן הוא היה גם אוהב-בצע, וניח להתהפך מיד מאוהב לאויב-עריץ, אך בכלל אהבתו אל היהודים היתה חיון מצוי ונפרץ, רבים מהם נחשבו לאוהביו וידידיו ואנשי-סודו ותמיד, היו עשרה יהודים מרועיו ומיודעיו אלה שרכבו עמי לפני מרכבתו, לבושי סמנד וערווי עדי (ז), היהודים האלה ירדיו שכ מולאי מחמר לא התחשבו גם עם החקים וההגבלות ששררו עד כה על יהודי מארוקי, אף לא הכיטו עק קנאת התושבים

(א) ראה בס' משא בערב מר"ש רומאנילי [יוון תקצ"ד עד 24 הספור המסופר שם אורותיו מו' עבדאלה זה.

(ב) קונטרס רשימת הנפטרות כ"ו שנתם בו או בהמנפה ההיא מתו במאלו הנכון וחכם כהר"ר ראובן אבן צור ביום שני י"ג אב תק"ב וקודם לו ניגף הילד יעקב בנו . . . וכו' חשון תק"ג מת הכחור יהודה טוליראנו בן אחיו של הכותב בעל הקונטרס.

(ג) ב"ב בס' דרשות ב"י מרבי משה טוליראנו בעל ספר מלאכת הקדש בסוף ס' צו „והאל בחסרו יפתח לנו שערי הרוחה שאנו בעוה"ר בצרה גדולה מפני הפלשתים שלקחו כל אשר לנו ועם כל זה הם צרים עלינו זה חמישה חרשים ואין יוצא ואין בא אל העיר שהארב וישוב לנו בחרד וברכרו זה היה יום חמישי בשבת ט' שבט שנת תעל"ז לפ"ק. ועי' מוצנ"י ס' ק"א ורפ"ו. (ד) קונטרס רשימת הנפטרות כ"י שנתם „הנכון כה"ר אליעזר אחי ו"ל גלב"ע במנפה ליל חמישי

י"ט סיון תק"ט ובליל שבת כ"א בו ניגף הכחור בנו מאיר ג"ע ה' גדור פרצותינו".

(ה) דרשות כ"י מר"מ טוליראנו ס' אמור שכתב „שבועה"ר באה עלינו צרה גדולה . . . שבאה מכת הדבר רח"ל ומתו חסידים ואנשי מעשה ויש יום שהיו מתים עשרים בני אדם ונשתחה זה כמו יש חרשים ואנו ברחנו לעיר אחרת ואחר עכור זה בא רעב ובלת ובלת את הכל . . . היום יום ג' ששה בחשון שנת תק"א" ורמזו כ"ו בספר מלאכת הקדש להג"ל כהקדמה דף ת' א' ע"ש, ובלו ספק שהדבר החל משנת תק"ט והוא שזכר בקונטרס רשימת הנפטרות ונמשך עוד בשנת תק"ו ואח"כ היה הרעב.

(ו) כ"ב בספר כסא המלכות כ"ו.

ושנאתם, ויתהלכו בגאון בכל המדינה, רוכבים על סוסים ופרדות, ונעליהם ברגליהם דבר שהיה עד כה נמנע ואי-אפשרי ממשלת מילאי מחמד נמשכה קרוב לארבעים שנה (תק"ב-תק"ג 1790-1751), ובכל השנים ההם לא העמים מ'ו' מחמד מסים כבדים על קהלות היהודים כמו מ'ו' ישמעאל זקנו, ורק הוא נטל עליהם סכום מסוים. לתת מידו חרש בחרשו לבית גנזיו (ז) ואמנם אחרים מבניו של מ'ו' מחמד שאחד מהם היה בני סאק, מולאי אריאזיר העריץ, הם הכבירו אכפס פעם כפעם להטיג איזה הטלות על היהודים (ח) בכך זאת יכול ויכנו יהודי מארוקו או על ידי יחוסו דמיט של המושג מ'ו' מהמד, להקים כמעט את הריסותיהם אחרי החרבן הנורא של סוף המאה החיפית, מסחרם פרץ אז ויתפתח, וקהלותיהם השתכללו ביחוד ניכר היה השינוי-למיכה בהקהלות שנושבו מערי-חוף אחרים, כמו מוגאדור, אל-קצר לעראייש, מואנאן, יעיר, ישער כה לא נחשבו כמעט לקהלות, בערי-החוף כאלה מצאו גם ממשלות-חיון באירופא עוד ביהודים בתור אמצעים למסחרם ומערכם, ויש שמלאו גם הפקיד של צירים ופקידים בהקונסוליה (ט).

מידודיו של מילאי מחמד, ינושאי משרות גבוהות בממשלתו, אשר חיו אז בין שנית תקי"א-תק"ן ידענו את שמות האנשים האלה, משה מאמאן, רבי שלום די לאמאר רבי מרדכי די לאמאר, שני אחים ממשפחת קרדווז, אליהו לוי, מרדכי אשריקה, שנקרא "לחון בכא", מסעור בן זכרי יעקב עתאלי אחיו, רבי שלמה די אבילא (י) רובם חיו במבנאס, הראשון משה בן מאמאן, חי עיר בימי מ'ו' עבדאללה, אך אז לא היה מעמדו איתן ופעמים נתפש בעלילות ויושם במאסר (י) ואמנם בימי מ'ו' מחמד נחשב לשר וגדול בעדתו ויהי חשיב בחצר המלכות במבנאס, הוא היה גם בעל-תורה נדיב לב ועסקן צבורי, אך כבודו ועושרו נחשבו לו אח"כ לרועיקן המון עם-הארץ קנאי בי קנאה

(ז) זכרון לבני ישראל ב"ן, (ח) במכתב ב"ו מ'ו' אלואו הצרפתי מפאס לרבנו מבנאס ר' יעקב זר' שלמה מולידאנו, ישנו הוא קובל על כי אינם מוכיחים את ערתם על שהם גובים גם מיהודי פאס הנמצאים במבנאס, סכומים רבים לפרעון המס שהוטל מאת בני המלך . . .".
(ט) ראה בספוד מסעו של ר"ש רומאנולי (משא בערב וזין תקצ"ד) ויש צד 66 נזכר שם איש אחד מגיברלטר, יעקב פאסיפוקו, פקיד בהקונסוליה האנגלית בראבאט ובצד 79 נזכר עוד האיטל שלמה חסאן ציר ספרד בתיטואן,

(י) בתהלה לדוד מר"ד חסין (אמ"ד תקס"ו) ובמשא בערב, נזכרו שמות אחרים עוד מגדולי וגבבדי יהודי מארוקו אז, ביחוד יש לציין מהם אנשי בית גדיליה שחיו אז במוגאדור והעשירי שלמה אסנאס מבנאס, שהם התישבו אח"כ בלונדון ומצאצאיהם נודעו עד כה ה' חיים גדיליה, ויוסף סבא-מונטפיורו, מגדולי אחינו בלונדון, אך מפני שלא היה להם שית ושיג' בממשלה, כמוהו אין נכנסים כנבול והוגו האנשים שחוכרנו,

(יא) כס' לשון ליטורים כ"ו נמצאו שני אנרות לר' משה בן מאמאן זה, והאחת מר' חיים מולידאנו, נשלחה לו בשנתפס למלכות, ובה ותואר בתור גדול ונכבד בעמו והשנית לבקשת תמיכה ונשלחה מר' יעקב בן צור כנראה, ובש"ת מו"צ ביעקב סו' רמ"ט כתשובה נכתבה כש' ת"ץ כתוב "כענין הנכון והכס הר"מ בן מאמאן גר'ו שאף שזה כשה שנים הוא פורע מס בערך גדול גבוה מכל העם והיה סובל כעצמו לפניו מן השורה וכשנה זו ערו עליה כמה הרפתקי כידוע ובכ"ן רבין תחת משאו", ובהסכמה ב"ו מראשי קהל מבנאס כענין מכורת הי"ש, ישנכתבה בשנת תצ"ו תתוס הוא ר"מ בן מאמאן ראש הקהל.

עוד וישטמי אותו וכיום כ"ד שבט בשנת תקכ"ג נהרג ר"מ בן מאמאן ע"י מושלימי אחר שהתגנב להכנס ארזו בהיותו יושב לבדו ויתקע חרב בכטניו(א).

רבי שלום די לאמאר, ורבי מרדכי די לאמאר, בנראה אב יבני פעולתם בין הק"ל-ק"ן בערך, האחרון ישב בעיר מאזאנץ, וינהל יחד עם שני אחיו שישבו אתו שם ועם עוד אה רביעי שישב במגאדור, מסחר גדול וכיהן-באנק, שבו עבדו מספר מסוים של יהודים וצרפתים, וימלא גם תפקיד של סוכן איצר הממשלה שמה (כ), שניהם רבי שלום ורבי מרדכי די לאמאר, היו עיר נדיבים וחכמי לב, הם נחשבו מגדולי יועציו ומנהיגיו של מו' מחמד, ופעם בפעם לוי איתו עוד במסעו בערי המדינה, אחר הפייטנים בן-הריר ההיא כפייט שפייט לכבוד ר' שלום די לאמאר, יאמר „אחרי עצתי דברי מלכות הן נחתכות . . . ועל ראשו קשורים בתר תורה וכתר מלכות . . . לפני מלכים יתיצב ימצא סעד וסמיכות . . . יחוו אייבוי יכלמו, בחרבו ישכלמו, וגם ידרוך עמ במי' וימו . . . י(ג).

אך עוד יותר מרבי שלום ור' מרדכי די לאמאר, התנססו עוד בגדולתם וביושרתם חבריהם שישבו במכנאס, מרדכי אשריקי או „לחון ככא, ומסעוד בן זכרי (ד), אלה בהיותם קרובים למלכות, בני העיר מכנאס נקודת הכיכר של הממשלה אז, וכלו הרבה למלא תפקיד יותר גדול וחשוב אצל מו' מחמד, ושניהם ישהו גם ראשי העדה ועסקני העבירה, נחשבו עוד מראשי הממשלה ויהיו לירידיו ואנשי-סודו של מו' מחמד, ביחוד הצליח הראשון מרדכי אשריקי, להפיש את לב המלך ההוא ולהטותו לכל אשר יחפוץ, ובתור יועצו הפרטי נמסרו לידו דברים חשובים בזהגת הממלכה, הוא ידע גם להכיר את עצמו ולהכבד על פני העם המושלמי-הקנאי, תמיד התראה ברחוב לעיני ההמון מעוטר כהוד שר ממלכי, רוכב על סוס בגאון וגיבור, וכפיו מעלה עשן, וככ"ז היה ההמון הקנאי נאלץ להכריז על רגשי השנאה, וחבל התחשבו אתו כאהר משרי הממשלה המושלמים (ו). מרדכי אשריקי בכל גדולתו לא שכח גם את אחיו ועמו, הוא דאג תמיד להטבת מצבם וישיגה עליהם בעין פקידה, ובאשר הפץ בן המלך מולאי אליאזר הערנין, להרים ראש ולהשתרר על העם עיד בימי אביו, ראה הוא, מרדכי אשריקי, כי בזה יבולע ליהודים, וכי הערנין ההוא יפריע את מנוחתם, ויחשוב לסכל

(א) רשימת הנפטרים ב"י ז"ל „יום שני בשבת כ"ד לשבט שנת תקכ"ג שבט אלוה נגעה בנו בהריגת נר המערבי איש חיל רב פעלים עושה צדקות בכל עת החת"ש בהח"ר משה בן מאמאן ז"ל שנכנס גוי אחר כותיה והוא יושב לבדו ויתקע בו סכין והרגו ה"ן"י ובתהלה לדוד מר"ד חסין דף ס"ב ב' נמצאה קינה עליו וכי נהרג בכטת הרב, בהקינה ההיא ותואר „עטרת ראשיתו . . . שר וגדול בישראל . . . גבור לעמוד בפרץ . . . י"ע"ש עוד דף מ"ב שיר לשמחת בנו יוסף מאמאן.

(ב) משא בערב צד 63-64, ויכול להיות כי על ר' מרדכי די לאמאר זה נכתב השיר שכתהלה לדוד דף מ"ד ב' ע"ש.

(ג) תהלה לדוד מ"ד א', ויען כי רוב השירים שבספר הנ"ל נכתבו סביב תק"ט ויש גם קודם, לכן שיערתי שר"ש די לאמאר הוא אביו של ר' מרדכי אשר ר"ש רומאנולו ויבורהו בערך תק"נ, (ד) שני אלה נזכרו בתור „גדולים במלכות" בזכרון לבני ישראל ב"י מר' יהודה ב"ר עובד בן עטר, וכלי ספק כי מסעוד הנ"ל הוא „הגביר טמעוד שהיה נוסק בצרכו צבור" שבס' תהלה לדוד דף מ"ד ג' נמצא פיוט עליו ומהואר „ידיו רב לו, כי רב חילו, הגדולה והממשלת".

את עצתי ובהשפעתו גורש מילאי אליאזר מעל פני אביו בתור „מורד“ (י). פִּטְן־הַדּוּר
ההוא בן עירו של מרדכי אשרקי. בפיוט אשר כתב לכבודו (י) ותנה את שבחיו
בדברים כאלה. ויאמר: „אשר בו כח ונכדהו לעמוד לפני השררה בחכמה ודעת יסברא
ועל ראשולא יעלה מורא. יח. . . ענ עישק רש עין יפקח. . . דבריו למלכות נשמעים
במי מסמדות נמיעים. . . לפני גדולים רבים נכנעים. . . הקים נשיא בתוכנו עומד
בעת צרה לנו“.

קרוב־למלכותו אך לא במדרגת אלה היה גם רבי שלמה די אבילא (יש) הוא
חי לראשונה בתיבוןאן ואח"כ גר בראבאמ, בתור סוחר גדול בעל נכסים וחכם מציין,
התידע לרשות יורו חשוב בעיני הממשלה, אך אח"כ נמצאו אנשים אשר מקנאתם בו
הפיתו בזבים ועלילות להכאישו בעיני המלך, וזה, שעוד מוכר לטש את עינו על הון
ר"ש די אבילא, התנכר אליו וימצא תואנה לקחת מאתו אנית סחורה מלאה פשתים, ומאז
חלל ר"ש די אבילא מהתקרב עוד אל קרובי המלכות ויבחר לו יותר להיות בודר כ).
ובעיר שהאנשים החסו משה בן מאמאן, רבי שלום ורבי מרדכי די לאמאר
מרדכי אשרקי, ומסעיד בן זכרי ור"ש די אבילא. כלם יחד עם קרבתם למלכות וגדולתם
היו גם טיב־לב ודורשי טיבת עמם, הנה היו איתם קרובי־המלכות האחרים, שזכרנו
אליהו לוי ושני האחים ממשפחת קרדווי, ייעקב עתאלי ואחיו אנשים צרי־עין שיכרו
להשתמש בהשפעתם רק לטובת עצמם ולהצר צעדי יתר הכרזים וירדי המלך, אליהו
לוי חי במכנאס ויהי בעל נכסים רבים והוא ושני האחים קרדווי היה להם בית־מסחר
בעיר מוזאנאן, וכאליהו לוי בן גם האח האחר קרדווי נחשבו מגדולי ירדיו של המלך
מוֹ מחמרו ויהיו „מהיושבים ראשונה במלכות“, ביחוד הצליח אליהו לוי להתגדל בעיני
המלך ויהי כמעט למשנהו ולמפקד־עליון בהנהגת הממלכה, ואף כי פעמים אחרות
הסכ עליו את קנאת ההמון כ"ב ופעם הצליחו שינאו להורידו משרתו ככ"ו ודע היא
אליהו לוי אך לרכוש לו אח"כ את לב המלך, וכן עמד במשרתו זאת הגדולה עד יום
מותו ותמיד יכול להפיל את חתתו על שומניו ומשנאויה גם בינו ובין קרדווי עברה
אח"כ רוח מרדנים, והאחר חשב להפיל את השני ממעמדו וסוף היה כי קרדווי השר
נהרג בתגרת־יד אליהו לוי וגם קרדווי האח השני הושם במאסר כפאנגיר בא), וכמי
אליהו לוי ושני האחים קרדווי היו גם יעקב עתאלי ואחיו הם היו ילידי תונים, וכמארוקי
התישבו ויעשו להם יד ישם בממשלה אך הם השתמשו בזה רק לכצעם, ולהתגרות
בוולתם ככ).

(י) שם צד 81.

(יז) תהלה לדוד דף מ"ז ב' וג' ואף ישם לא נזכר כי אם „גביר חכם וקרוב למלכות ושמו
מרדכי“ הנה בתוך הישר רמזו משפחתו אשרקי. בהמלות „יום ניססה כי אהבה שוריקי עינא
ולבא“ ונראה שמרדכי אשרקי זה היה שם אביו, רבי סקדיה שוריקי, שנמצאה אליו אגרת בלשון
לסודרים כ"ו, והובר גם קינות כ"ו, (יה) מלשון מורא ופחד, (יש) משא בערב צד 88.
כז שם צד 89—93, בא) כ"ז שם צד 40—48, 56 ולפי הנראה לשער שקרדווי התרג
היה שמו אברהם קרדווי, כי בתהלה לדוד דף מ"ג ד' ומ"ד ב' נמצאו שני שירים לכבוד איש
ששמו אברהם שהיה מגדולי השירים של מוֹ מחמרו ושחיו לו שונאים, כי בהשיר הראשון שם נמצאו
דברים כאלה „רום לאל ותתחללו אוררך יקללו קינם ארצה יעללו, תתת ירך אברהם. . .“
(כב) משא בערב צד 41, 56 ע"ש.

הנה כן מוצאים הננו ביחוסו הטוב של מו' מחמד חיוין לא-מצוי בין מושלי מארוקו כי הרבה לקרב אליו את רבים מיהודי מארוקו ולמניתם בין שרי ממשלתו ונפלא הדבר כי גם אז בימי ה"אזהב ישראל" זה, קרו לא-פעם ביהודי מארוקו מקרי הרג ושוד (כ). ובשנת תקמ"ג קרה עיר כי שבעה יהודים שאיזה מהם היו מאנשי מכנאם, נרצחו (ד). כנראה, מפני בצע כסף ע"י ההמין הפרוע, ואמנם אין ספק כי מקרים כאלה היו לא מעטים אז בעת ההיא כגלל המחסיר ומצוקת-רעב ששררו בשנים ההם, הרעב ההוא נודע אצל כיתבי-הקורות במארוקו בתור רעב כבר ונורא, הוא החל בשנת הקל"ט [1779] ונמשך עד שנת תקמ"ב [1782], מאות יהודים מתו אז בכל עיר ועיר מערי המערב, והרבה גם שהמירו את דתם למצוא איכל לנפשם (ה), ובכן מובן הדבר כי בעקבות הרעב ההוא נמשכו גם מקרי הרג ורצח לפעמים.

אמנם, במה נחשבו המקרים הכוזבים האלה שקרו אז בימי-הטובה ההם, ומי ממשלת מו' מחמד, מול המקרים הרבים והרעים שבאו על יהודי מארוקו אח"כ במות המושל ההוא, במשך שנה ועשרה חדשים בערך, שבט נמסר השלטון ליד בנו מולאי אליזיד העריץ, מו' מחמד מת בסוף ניסן הק"ן [1790] ומו' אליזיד בנו, כן אשה ניצירת-אנגלית (ו), שהיה עד כה בירת מאביו, בא ויתפס מיד את רסן השלטון, הוא שנא את היהודים תכלית שנאה עור מכבר, ובשנים האחרונות שגורש מאביו בהשפעת ידידי-אביו היהודים, כאשר זכרנו, הוסיף עוד יותר לשטום אותם ולחכות ליום נקם לנקום בהם, וכן למגנת לב יהודי מארוקו ולהותם, בא היים ההוא, יום פקדו של מו' אליזיד, ועת נקמתו בהם (ז).

יהודי תיטוואן [Tetouan] שעוד מכבר בעת כריחת מו' אליזיד מאביו דרש את עזרתם, אך הם מאנו להת ידם לו, היו עתה הם הראשינים למטרה לחצוה, ביום שבת בא מו' אליזיד שם לתיטוואן, ויחד עם המון תושבי העיר שבאו להקביל את פניו באי גם כל ראשי הקהל והמון רב מיהודי תיטוואן, ומנחה בידם להת אליו, אך, רק ראה את זעומי נפשו אלה, ויצו מיד לקחת נקמתו מהם ולפגוע בהם, גם הכריז גלוי בפומבי להתיר את דם היהודים אשר בכל ערי מלכותו, וכי כל אשר יביא לו ראש יהודי הרוג יקבל סך-מהו ככה חשב מו' אליזיד להכחיד את יהודי מארוקו בלה, כי כן

(ג) כן נוכחתי מהרבה שאלות שבאו בספרי השו"ת ב"י ונדפסים מרבני המערב, שהיו אז בתצי הראשון של המאה הזאת, וראה עוד במשא בערב צד 70.

(ד) תהלה לדוד דף ס"ז א'.

(ה) יתש פאם ב"י ונזכר גם בתהלה לדוד ס"ז ב' ע"ש קונה על צרת הרעב הזה, וע"ש גם ברף י"ז א' ובהקדמת ספר תורת היים לר' משה אררעי [לונדון תקנ"ב] רמז ג"ב.

(ו) נזכר זאת גם במשא בערב צד 77.

(ז) קצת מהקורות האלה שקרו ביהודי מארוקו ע"י מולאי אליזיד, נזכרו במשא בערב צד 83-76 שמהברו ר"ש רומאנילי יושב אז במארוקו, ובראשית החל הקורות האלה, נאלץ לברוח במנוסת חרב להולאנדיא, ואמנם מה שקרה ככלל, הכל הצננו עפ"י מקור נאמן של עד-ראיה ושמועה הוא ר' יהודה ב"ר עובד בן עטר מעיר פאם שכתב על זה קונטרס מיוחד כישב וזכרון לבני ישראל כ"י מלכד זה נמצא אודות הקורות האלה איזה קינות כ"י במערב ומהם היה גם לנגד עיני, מהקינות שנכתבו ע"י נדפס ע"י הפרופיסור דוד קופסאנן יתני קינות אחת מר' יעקב אלמאליח והשנית מר' דוד בן חסין, כן הודיעני הפרופיסור א. מרקס מנייארק, והנה הקינה השנית מר"ד חסין נמצאת

היו דבריו עיד טרם מלכו, אל שבט משפחת אמהווס (כו), שבט-קנאים וחפצי-נקם ביהודים, אשר רק בתנאי זה נאותו לעזור. אליו לתת בידו את רסן המלוכה בתנאי שיהרוג את כל היהודים אשר במדינות מלכותו, ואמנם בעת יצאה הפקודה הזאת ראשונה, מאת אליוזר, בתיטוואן, נמצא אז שם כהן-מושלימו אחד שיעין אותו להמיר את פקודתו זאת באחרת, ותחת להרוג אותם, יתן את רכושם והונם לשלל, כי עני השוב כמה ורק את איהם האנשים שהיו בעוכריו של אליוזר, בימי אביו, וכל הוא להורגם. וכן העצה הזאת מצאה אז-קשבת בלב אליוזר, ויוציא איתה מיד לפעולות, המון-רב ממחנותיו נקראו בפקידתו להתנפל על רחוב היהודים ולנצל אותם, והיהודים אשר לא חכו לפקידה כזו, לא ידעו להתכונן אליה ולמלט מרכושם עד מה, ופתאום ביום השבת ההוא, יום ביא אליוזר תיטוואנה לעת ערב, נמלא רחוב היהודים בהמון שידדים רבים, אשר פשטו עד מהרה בכל הבתים ויקחו את כל אשר מצאו (כו), וגם את תכשיטי הנשים ובגדי האנשים הפשיטו בחוקה מעליהם, יש שנתצו עוד קירות בתים וגגות, ויש שחפרו בארמה ובכורות סתומים, למצוא אולי טמון מה בהם, גם את בתי-כנסיות ומדרשות הרסו ויקחו אה כל כלי-הקדש, ולא רק ברכוש ובנכסים-שלחי ידם כ"א עוד נטלו את צרכי-האוכל וישאירו את היהודים בלי מזון, ואלה יש שנאלצו אח"כ לשליח את עולליהם לשאל להם מתישבי-העיר, ומהם נשאר גועים כרעב שלשה ימים, נשים ובתולות רבות ענו בתיך הבהלה ההוא, גם מקרי-רצח והרג היו, ביחוד באותם היהודים שהיה להם איזה יד ושם אצל מו' מחמד אביו של אליוזר, גם את ציר ספרד בתיטוואן, היהודי שלמה חאסאן לו, המית אליוזר מיתה משינה ואכזרית על כי חשד איתו שהוא גלה און שר-העיר סיוטא, כי אליוזר חשב לשום על העיר מצור, כן גם שר-העיר תיטוואן הוא ושלשה סיפרו אתה, נהרג ע"י אליוזר לפי-חרב על כי לא אנס את יהודי העיר לעזור לה לאליוזר, בכרחו מפני אביו.

נקל לשער כמה היה נורא המצב של יהודי תיטוואן אז בעת-צרה ההוא, היו רבים אשר בחרו להם מות מחיים, ויש מי ששחת זקני ככסה, ומי שרט בכשרו עד זיב רסו, ככל זאת נפלא הרבך שלא נמצא אז אף אחד מיהודי תיטוואן שהמיד דתו, יאף אלה מהם אשר נשפטי ליהרג, הצדיקו את הדין על עצמם ויסבלו בדומיה.

מתיטוואן, אחרי כלה אליוזר את חמתו בהם, נשלחו מאתו עוד פקידות כאלה לאיזה ערים אחרות במארוקי, ולפאס, ומכנאס, הגיעו הפקידות ההם עוד בכחצי אייר, בחדש הראשון למלכו, בפאס נקבצי המון שחורים רבים בני-בריתו של אליוזר, וכראשם אהדים משרי וגדולי העיר, ויבואו ביום יוד לחדש הזוא אל רחוב היהודים, ויתחלקו ביניהם למשמרות, משמרות, אשר כל משמר יבוא אל חלק מיוחד מרחוב-היהודים

גם אתי כ"י, אך היא רק על אשר קרה ביהודי מכנאס, וראה עוד בהקדמת ספר תורת חיים מר"ט אדרעי (לזנרון תקנ"ב).

כח) נזכר שם השבט הזה גם באגרות רטב"ם באגרת לבנו ר"א.

כט) ע"ד ש"ל תיטוואן זה נרמז בהקדמת ספר זכות אבות (פיסא תקע"ב) ראה בפרק שאח"ז בשם ר' יהודה קורוואט, בזכרון לבני ישראל ב"י הנ"ל כתב, שאמרו הבאים מתיטוואן כי השוללים נטלו ממון וטלטלו ישי היהודים בערך אלף ככרים, (ל) ע"י לעיל הערה ט'.

להיות השלל בסדר ומשטר, ותאחד לא יכנס בגבול השנה, ואת יום-הפרעיות קבעו להם ליום המחרת, כמיבן, יהודי הרחוב שראו זאת או בערב-יום-הפרעיות, ההוא, כי שכיניהם-צירוריהם, כבר מתכוננים הם לפרעיות, נפר לבם מפחד, נשים רבות הרימו עוד אז קיל צעקות, ויש גם שהפילו ילדיהן, ובלילה נקבצו אנשים ונשים למשפחות, לבבות על גורלם, עד כי-יאמר סופר-הקירות האלה-לא) לא היה אדם שלן בביתו באותה הלילה, ואמנם, לאישרם הגיעה צוחת היהודים עד לאוני אם אלויז, שישבה בפאם, אשר לקול הצעקה נכמרו רחמיה ותשלח צו אל ראשי הפורעים לחדול ממחשבתם, וכן, ניצולו אז יהודי פאם בפעם ההוא, אך, לא כן קרה את יהודי מכנאם, הם, יהודי מכנאם. היותר שנואים-כנפש לאלויז ידעו, כי אם ימלוך הוא, ידו תהיה כם בראשיתה ולכן רק מלך אלויז בסכיבות תיטיואן, מיהרו הם לישאת את אשר יכולו, מרכושם והונם, ויעזבו את העיר ויתחבאו באהלי הערביים מכיריהם, עד יעביר זעם, ואמנם כאשר באה פקודת אלויז אל אנשי בריתו מכנאם אל שבט לודאיה, רשלול את יהודי-העיר, עשו הם הלודאיים בערמה, להעביר כרוז בשם המלך, כי הוא קרא סליחה לכל העמים והאנשים אשר היו נגדו בהיותו מורד באביו, וכי יוכלו לשוב לבתיהם באין מפריע, ובערמתם זאת יכלו לרמות את היהודים הנחבאים במדבר לבוא ולהכנס אל העיר, ורק הם נכנסו, והאויבים הקיפו איתם מכל עבר, יש אשר התאחרו מבוא אל תוך העיר, אך אלה היה גורלם יותר רע, כי איתם תפסי השודדים מחוץ לעיר ויהרגום וככה "מחויץ שכלה חרב ומחדרים אימה ותהי צרה גדולה ליהודי מכנאם אשר כמותה לא ראו אבותם ואבית אבותם", כן יאמר סופר הקירות ההוא, הבהלה הזאת היתה ביום י"ד אייר, שאז היה המון השוללים נפויץ בעיר וחיצה לה, אך בלילה שאחריו ליל חמשה עשר, נאספו כל השיללים ויבואו כסך אל תוך העיר, ועבודתם, עבודת-הבוה, החלה אז, ותמשך עוד חמשה עשר יום, לא היתה בית אשר לא נכנסו בה השוללים, במקומות רבים חפרו עוד בקרקע הכתים ובחצרות וימצאו הרבה מטמיניות, ובכל זאת גם אחרי עבודה של חמשה עשר ימים, לא יצאו השיללים את העיר, אף כי לא היה להם עוד מה לשלול, והיהודים שבכל העת הזאת התגוררו מחוץ לעיר מהפחד השורר בעיר, לא יכלו עוד גם אז להכנס, וישארו ככה מהגוללים בחויץ משך אחד ועשרים יום, עד אשר ניתן להם רשיון לשוב.

והעריץ אלויז לא אמר די בפקודותיו אשר שלח, ויוסף לעשות זר מעשה, הוא בעצמו, מתיטיואן נסע דרך תאזא, טאנגיר, ארוזילא, אלקאסר, לאראני, ראבאט, מוגאדור לאו, ועוד למכנאם ופאם, ויעש שמות בקהלות היהודים שמה ככל מקום אשר דרך עשה שם רושם נורא, אי מית או עוני, בעיר תאזא נתן את הון היהודים לשלל ואחרי כן גירש איתם לחויץ לעיר וישבו ערומים יחיפים במערות ובמחלות-עפר, ואת רחיב-היהודים השכיין בהמין-השחורים לוחמי מלחמותיהם הם הרסו את בית הכנסת שברחיב

לאו ר"י ב"ר עובד בן עטר בספר זכרון לבני ישראל ב"י הגיל.

לאו ר"ש רומאנולי שהתגורר בעיר הזאת הוכיח רק ההתחלה של פקודת אלויז, אך בסוף כי נשללו אחרי כן, ידענו ממקורות אחרים כ"י, וכן נזכר גם בהקדמת ס' תורת חיים מר"ם ארעזי שכתב ותצמת צרה בעיר אצווירא אשר באו שודדים ושדדו את העיר וישארו האנשים ערומים ועקבים כי גרלה צרתם... " וידוע כי העיר אצווירא היא מוגאדור.

יהודים ושוב בנו אותו בית מסגד. וכן ישבו יהודי תאזה כמערות שמחוץ לעיר בכפן ובחסר כל, משך שבועות אחדים, עד אשר השתדל שר-העיר אלחף בעדם לפני אליוזר, ויואל להשיב להם את רחובם, בעיר מאנניר אלץ אליוזר את יהודי העיר למכור גם את חפצי ביהם למען לשלם את הסכום-ההרב אשר המיר עליהם, שם הפש גם את שני מיורעי-אביו, יעקב עתאלי ואחיו, את הגדול הרג ע"י כדור-עופרת שיצק לגרונו, אך האח השני הספיק להמיר את דתו ולמלט נפשו, כן במוגאדור, ובארזילא, אקאסר, לאראגי, וראבאט, נצל אליוזר את היהודים, ויציגם ככלי ריק, בין המניצלים היה גם רבי שלמה די אבילא מראבאט, אשר לקח אליוזר את כל הונו מכלי השאיר לו שריד *) בלאראגי נתפש וועצו של מו' מחמד, אלהו דוי אך גם הוא, כמו עתאלי לא עמד בנסיון, ועוד בטרם כואו לפני אליוזר מיר בשנתפש ע"י אנשי-צבא, המיר דתו ואז סלח לו אליוזר וישלחהו לפאס לממור את חקי דת מחמד אך שם לא ארכו ימיו וימת אחרי זמן קצר.

הנה כן בכל אשר פנה אליוזר הרשיע אך ביותר עברה גבול רשעתו בבואו לסכנאס ולפאס, את אשר השאירו השוללים הלודאיים ביהודי סכנאס אכל זר-הלב אליוזר, מיר כבואו סכנאסהו בחדש סיון, היה ראשית מעשהו להתנקס בזועמי-נפשו ירדיו ויועצי אביו החל בהחוק-כבא, מרדכי אשריקי ויגמור ביותר חבירו, נשיו ובני ביתו של מרדכי אשריקי יכלו לברוח ולמלט גם את ההון אך הוא נהפש, שימרי אליוזר יעצוהו אמנם בדרך בהביאם אותו כי ימיר את דתו ורק אז יוכל להמלט אך הוא באחת כי לא ימיר ויהי רק בא לפני אליוזר ויבט בו מבט-נקס ויאמר אליו המצאתיך עתה אייבוי וראש שומני? כי לועץ נתנך אבי להרשיעני בעיניו מה עברתי! יעכרך אלהים היום ויצו מיר להוציא לשורפו. אחרי מרדכי אשריקי תפש אליוזר את מסעוד בן זכרי ועוד אחרים שהיו מירדיו מו' מחמד ובעודם חיים הלה איתם בשער העיר סכנאס וישארו ככה הלויים כחיהם כחמשה עשר יום והמישלימים שינאיהם נתקבצו יום יום לעומתם להתלוצץ במ וגם אחרי שמתו לא נתן אליוזר לקבור אותם עד עבור חרשים אחרים ובכך היתה עוד הפעם תבוסת יהודי סכנאס שלימה.

גם יהודי פאס, אשר בפעם הראשונה נקו מפקודותיו של אליוזר, כאשר זכרנו, לקי הפעם מידו הוא, בבבלים, עוד אחרי דצלתם בראשונה ע"י אם אליוזר, באה פקודה אח"כ מיד ביום י"ח אייר, ארבעה ימים אחרי הצלתם, מאת אליוזר בהיותו עוד בתימוואן, כי על יהודי-פאס לתת מאה ככרי-כסף מס אליו, ולא יעזבו את מקומם לאחרים, הפקודה הזאת הביאה מגור כלבם, רבים מהם החשבו את הגודל וימהרו לעזיב את העיר, אך יתר הקהל הנשארים באו במבוכה, הם נאספו ויטילו, הערבה כיניהם לקבץ כסף לפרעון המס ההוא, אך עם כל עממם יכלו לאסוף לא יותר משש-עשרה ככרים, ואמנם פקידי אליוזר לא הסתפקו כמיובן בסכום כזה ויגשו למכור את חפצי היהודים וכלי-ביתם להשלים את מאת ככרי-הכסף, בין כה וכה, בעוד יהודי פאס מתמרמרים על כובד המס ההוא, והנה אליוזר בא

*) ראה יאכטן קורות היהודים חלק ח' צד 47, ומקור חיים נאכט צד 4, והמקור לזה בריש רומאנולי שם.

בעצמי לפאם, ראשי הקהל מררו או לצאת לקראתו ולהביא לו מנחה, כי חשבו אולי בהתרפסס לפניו יקר את עול המס מעליהם, אך אליזר ששנאתו אל היהודים עוד לא נתקררה, העלים עין מהם ודא שעה אל מנחתם, וביום כ"ד סיון, ימים אחרים אחרי כואו לפאם שגח לאמר להם, כי אמנם מיתל היא בסבוס המס שדרש מהם, וגם לא יהן את חייהם ורכושם לשלג כאשר עשה ליהודי ערים אחדות, אך, אין הוא מרשה להם ליהודי פאם עוד, לשבת, "בהאלמלאח" שישובו בו עד כה, ובי עליהם לצאת מיר ולגיד מחוץ לעיר, "בהאלקסבארי-ורארא", מקום שמם ומלא לכלוך והמשים, וכן בפיו אמר וכירו מלא, כי עד מהרה כואו רבים משרי אליזר ומאנשי-צבאו השחורים, ויחוקו על יהודי פאם להוציאם מרחובם, ויכריזו שכל מי ישאר מהם עד הלילה בהאלמלאח, דמו בראשו, אי-אפשר-כותב בעל הזכרונות האלה (לג) שחוא בעצמו היה אחד מהגולים-לכתוב ולספר את כל הקורות שאירעו אז בעת המהומה ההיא, כמו, כל מלאכי-המסכות חכרו יחדיו להביא או על יהודי פאם אבדן חרוץ, גם חים השמש ששרר אז כתיקף הציק עוד יותר להם, וביום ההוא, יום צאת היהודים מהאלמלאח, עברה איזה רוח-עיעים על אליזר להוציא פקודה כזאת-מסכה לא נדע שחרה-גם על שנט אה-לודאיים שישובו במכנאם ושמשפרם היה כשרשת אלפי איש, לצאת ממקומם ולכוא לגור בפאם, ומן השחורים שגרו בפאם הוישכ במכנאם על מקום הלודאיים, ובכן היו היהודים והשחורים יוצאים מפאם והלודאיים נכנסים, והדוחק והלחץ של ההמון הרב הציק כמוכן ביותר על היהודים היוצאים כמנוס-חרב, היו רבים אנשים וקנים ותשושי כח שעזבו את ממינם בהאלמלאח, מיראם פן יאחרו המיעד, ואה שיכרו להוציא ממינם אתם, נפגשו בדרך עם הטפנים ושורדים אשר לקחו מירם סכומים וחפצים רבים, מלבד זה השאירו הרבה כלי-בית, מכשירים ורהיטים, וכדומה, אשר עוכוס בהאלמלאח, מאין-אונים לשאת אותם ולהיכלם, ביחוד נעזבו שמה כל מכשירי בתי-כנסיות ומדרשות, תיבות היכלים, ופרוכות, וספרי תורה רבים, גם על פי פקודה מאליזר, נאלצו לעזוב את כל היין והשכר והצמקים אשר אצרו בשנה ההיא, כמית גדולה, שאיתם לקח אליזר לעצמו ובעוד שהמישלימים התענגו על רב מיב שהשאירו להם היהודים באלמלאח, הנה היהודים, ניסף על מלמורם והפסדם, סבלו עוד הרבה במקום מושבם החדש, בהאלקסבא, הם ישבו כאהלים כערביים ויהיו, "לחורב כיום ולקרח בלילה", (לג) כן, ריח-הרע והזוהמא שמלאו את חלל אהליהם, והזוביבם, הפרעושים, והעקרבים והנחשים שריחשו בקרקעותם, והחום הרב עם האבק, כל אלה מררו את חייהם, ויולידו גם מחלות בקרבם, ביחוד דלקת-המוח בילדים, לרגלי חום השמש שלא הרגלו בו, לפעמים בהתחולל רוח חזק וסועד נסתרו גם האהלים ההם ויהיו צריכים פעם בפעם להקימם שוב.

וכמו לא די היה בעינוים והליאות האלה שהסב אליזר ליהודי פאם, כי גם

(לב) ר"י ב"ר עובד בן עטר הנ"ל, ובר"ש רומאנילי לא נזכר כלל ע"ד הקורות האלה של יהודי פאם, כי הם קרו אחרי צאת ר"ש רומאנילי ממארוקן, אשר הוא יצא משם בר"ה חמ"א תקנ"ג, ראה במשא בערב ע"ד 86.

(לג) לשונו של כוהב הזכרונות ר"י ב"ר עובד בן עטר הנ"ל.

הוסיף עוד להכעיסם בגזרות עוד יותר נוראות, הוא גזר להרוס את כל שדה-קברות היהודים בפאס וליקח את האבנים והעפר לכנית בהם בית-מסגד המושלמים באלמלאח, ועוד בתי-מסגד במקומות אחרים בפאס-המדינה בהמגרשים, בוטאעה, ובזולוד, וארציף, וחומה למגרש סלוקיא החדש, שדה-הקברות הוא שד יהודי פאס שהיה ביב קרום ועתיק, הכיל חלקת-ארץ כה גדולה מאד, שבה היו גם מצפלות תחתים שניים ושלישים, של שורות שורות קברות עתיקים מסוף המאה השנית (למביין) מעת נכנה דאדמלאח בפאס, לד) בן חצרות ובתים ושרידי-בנין נמצאו אז על ידי הפירות המושלמים, בשדה-הקברות ההוא של האלמלאח, וכן תכריכי-מתים שבהם היה גם תכשיטי כסף וזהב, הכל לקחו המושלמים בחיפזם שבו, עד שהיו רבים מהם שהעשירו ממצויאיתיהם אלהו הפירות בשדה-הקברות ארבו בשני חדשים אף כי כתיב כתיב של פיעלים עבדו בהחפירות ההם, כל קברות ומערות רבני פאס הקדמונים ומגירשי-קאשטיליא נהרסו אז עד היסוד, ועיני היהודים היו רואות וכלות ובעמל-רב הצליח ביד נגיד העדה יוסף עמיאת להעמיד ברשיון השד של האלקסבא איזה פיעלים ללקט את כל העצמות הנפלות ילתתם כחפירה גדולה אשר כרו להם בהבקעה "אלגיסא" אשר בקצה שדה-הקברות, ככה נהרס ואבד שדה-הקברות ההוא של יהודי-פאס, המקום היותר חשיב ועתיק בקדמוניות יהודי המערב.

ואחרי כל עלילות אלזיוד אלה ימשטמתו קיה קיו יהודי פאס עוד גם אז כי גזרת אלזיוד זאת להתיקם מרחובם, לא תעמיד לאורך ימים, וכי סוף סוף יביא הקץ לשגעונותיו, וימצא חפץ להשיב אותם על מקומם, וביים חי בחדש אב בראיתם את אלזיוד יישב ניכח שיער האלקסבא השתמשו בהורמנות זאת לשלוח אליו מלאכות מיוחדת שמנה אנשים מחכמו הקהלה שביניהם נמנה גם כותב הוזהרנות האלה רבי יהודה ביד עיכר בן עטרו יחד עם אחד מנגידי העדה דוד לכרויין, הלכו במלאכות זו ויבאו לפני אלזיוד, ומנחה בידם, להשתדל לפניו כי יחזור להם ליהודי פאס, את האלמלאח, אמנם בלעומת שבאי בן שבוי, כי אלזיוד לא הביט אליהם כלל ולא חפץ לשמוע מבקשתם, ואך, עד אחרו חדש ימים, ביום י"ג אלול, שלח אליהם, ובנראה במרמה, כי יוכלו לשוב ולהאחו בקצה האחר של האלמלאח במקום הסמוך לבית-הקברות הנהרסו אמנם, רק הם באי ויתישבו שמה, אחרו אשר העתיקו את אהליהם וכל חפציהם, ויתעכבו ארבעה עשר יום, הפך דברו אליהם וישלח להם פקידה לשוב אל האלקסבא, וכן החוויין המרכא של יום גלותם הראשון מהאלמלאח, יום כ"ד סיון נכפל עוד הפעם ביום כ"ז אלול, באיפן עיד יותר קשה, כי בפעם הזאת, לא נתן להם אלזיוד להוציא את מטלטליהם אף מעט מהרכה שנשארו אדם, וגם החיים אז עת שלהי הקיטא, הרבה עיד יותר לרבא אותם.

בעת ההיא אחרו גלות יהודי פאס מהאלמלאח, בפעם השנית, התנברה עוד יותר רוח הנקמה באלזיוד נגד היהודים, וכשכור מתרויגן מיון התענג לראות בעם ועוסי נפשו, ביהודים, מחוות של הריגות, שוד ובוה, תיעבות ונאציות, ועלילות רשע, בן שם לו לחק כי לא יתראה ודא ידבר עם איש ישראלי כי נחשב בעיניו לחרפת-אדם ובזוי-

לד) ראה למעלה בפ"ו צד 44.

עם, גם את החוק הישן שהיה על יהודי מארוקו עוד מבכר, שלא יוכלו ללבוש גוון ירוק, אשר בימי מולאי מחמד אביו של אליזר כמעט שלא הושם אליו לב ורכים מיהודי מארוקו לבושי אז בגדים ומרכישים ירוקים, חידש עתה אליזר ככל תקף, ויגרום בזה הפסד רב ליהודי מארוקו, כי כל הבגדים ממין כזה נאלצו או לצובעם בצבע אחר, ובזה היו כלים ונשחתים בזמן קצר.

הנה כן חשוב חשבו יהודי-פאס כי יוכלו ע"י השתדלותם לפני אליזר להטיב קצת את גורלם, ויהי להם ההיפך, כי עוד הקשה אז אליזר את לכבו להרע להם יותר, רבים היו מיהודי פאס כפרט ומיהודי מארוקו בכלל, שלרוב המצוקת ההם, המירו את דתם ורוב קהל יהודי פאס והחכמים והרבנים נדרו הלכו אז מן האלקסבא, להתרחק מלפני אליזר, וכבלתי יכולהם לשבת עוד באהלים, יש שהלכו למכנאס, ורובם הלכו לצפרו (Sefra) ויש שמצאי להם מחסה בבתי מוכריהם המושלמים בפאס המרינה ויהיו באים מערב שבת לערב שבת לקנית בשר כשר מהאלקסבא וחוזרים להם, וכן אמנם, טוב היה גורל איתם אשר עזבו את האלקסבא, מאלה יתר הקהל הנשארים שם שעיר סבלו אחרי כן צרות רבות ורעות, כאשר החל החורף לבוא, חורף שנת תקנ"א למען לעצור בעד הגשם והקור, היו נאלצים אלה שנשארו בהאלקסבא, לסבך את אהליהם כקנים ולמיח אותם בטיט, ובזה קרו לפעמים מקרי-שריפה בתיך אהליהם ויהי גם אסין בנפשות, ובחדש אדר של השנה ההיא תקנ"א, ואח"כ כליל כ"ג תשרי תקנ"ב, היו שריפות כ"ב נוראות, מאות אהלים, וכלי בית וחפצים רבים, וספרים וס"ת, אברו אז בהשריפות ההם, כן גם פני הארמה ככל האלקסבא הושחרה כפחם, ע"י השריפות האלה מרה נפשם של יהודי פאס עוד יותר, ביישבתם באלקסבא, עד כי מרוב תלאותיהם, נסו עוד הפעם להשתדל אולי יותן להם רשיון לשוב אל האלמלאח, והפעם ידעו כי על אליזר לא יפעלו דבריהם עד מה, ויאמרו להשתדל לפני אם אליזר, נס יכלו לפעול על ראשי שבט הלוראיים ידירו של אליזר כי הם ימליצו טיב בעדם, וכן נעתרו לבקשתם, ושתייהם, אם אליזר וראשי הלוראיים, ביארו לו לאליזר את כל קושי מצבם של היהודים בהאלקסבא ואת מה שקרה להם בגלל השריפות, ויציעו לו לחמול עליהם ולהשיב להם את האלמלאח, אך, כל ההשתדלויות האלה לא יכלו לרכך את לב אליזר המאבן והאכזר, ולהיפך, תחת להועיל יכלו רק להזיק, אליזר בחפצו כי לא ישיב את פני הלוראיים המשתדלים ריקם, ציה כי הם בעצמם יקחו את האלמלאח להאחו בו, וליהודים לא ינתן כשום איפן, וכן הלוראיים אשר לא חבו לזה שמחו כמובן על פקודת אליזר זאת, וסיד נכנסו להאלמלאח ויתחלקו איתו ביניהם למכואות ולחצרות, למשפחותיהם, ויהי להם לאחוזת, ועוד מכבר לפני התאחו הלוראיים באלמלאח, ישבו בו איזה משפחות ערביים-פראים ורעי-לב אשר בימי שבתם בו הרסו את רוב בתי כנסיות ומדרשות ויקחו את עציהם להסיק, גם את בית-הוועד שבו נועדו תמיד רבני העדה הפכו המשפחות ההם למקום-זמה ועתה כאשר נאחו בו, בהאלמלאח הלוראיים, ברשיון אליזר, בני את בית-הכנסת הגדולה של התושבים-יהודי-פאס, שהיתה כבר חריבה, לבית מסגד ענקי, גדול ונהדר.

ובכן התקוות אשר שמו יהודי פאס זה פעמים, באליזר, כי ישיבם אל האלמלאח היו לתקות שוא ולמפח נפש, ומלבד אשר עוד נשארו סובלים בשבתם במקום—

גלותם בהאלקסבא גם אז לא ידעה נפש אליוזר שבעה ויוסף עוד לענותם, וכאחד הימים, זמן מה אחרי מקרה השרפה האחרונה שבשנת תקנ"ב, שלח אליוזר את אחד מכהני-הדת ושריף-איש בלבב אליוזר, רע-לב ובליעל, להפוש שלשה אנשים מראשי הקהל בנימין בן סמחין ואחיו, ויעקב בן סעדון, אשר איתם חשד אליוזר כי בידם הופקד הממון של החוץ-בכא מרדכי אשריקי, וועצו-איש סודו של מולאי מחמד אבי-אליוזר, אשר נשרף במכנאם בפקודת אליוזר, ושלשת האנשים ההם שהיה להם כנראה איזה שייכות עם החוץ-בכא בחייו, נפל עליהם החשד כי בידם נשאר ממונו, ואיתם הפש כהן-הדת ההוא ויכס מכות אכזריות כמשך יום ולילה. עד כי אלץ איתם להודות לפני השופטים ולהגיד בעצמם כי אמנם ממונו של רחון-בכא נמסר בידם, למען לבוא או בעלילות על הקהל בכלל, וכן, על ידי הודאתם זו של שלשת האנשים ההם, בא כהן-הדת ההוא ביום המחרת ויסגור את שערי האלקסבא, ואח"כ שם כמאסר את כל נכבדי הקהל והחכמים, ורק אחרים מהם הצליחו להמלט במחבואות, בין הנחבאים היה גם כיתב-הזכרונות האלה, רבי יהודה ב"ר עובד בן עטר, אשר נטמן כל היום ההוא בחפירה אחת תחת הקרקע, ואותם הנתפסים הוכו ע"י הכהן ההוא מכות נמרצות, ויגזיר כי עליהם להמציא את הממון לערב, לא יאוחר יותר, אחרים מהם בראותם צרת-נפשם התחילו איש לתת איזה סכומים אף כי יותר מכפי יכולתם, ושלשת האנשים הנזכרים נתנו הם לבדם שלשת אלפים מתקאלים לה, אך, טרם שפרעו יתר הקהל, כל הנתפסים, התעוררה אשה אחת, יאקוה, אשת נגיד העדה, יוסף בן עטיאה, אשר הרחיבה עו ללכת לפני שר אחד בפאס-המדינה אלגנימי, שהיה לו איזה השפעה על אליוזר, וגם התירס אל היהודים באופן לא-רע, והספר לו את תעלולי כהן-הדת ההוא בא כח אליוזר, התוקף את היהודים באלקסבא באכזריות נוראה, וכי מבקשים הם, אותו שימהר לבוא להצלתם, וכן בקשת האשה ההיא, יאקוה, לא שבה ריקם ועד מהרה בא השר ההוא, אלגנימי, ויזכיה קשה את כהן-הדת ההוא על התנהגותו את היהודים כה באכזריות נפרזה, עד כי בינו, בין השר אלגנימי, ובין כהן-הדת ההוא, התלקח ריב וימטירו האחד על השני קללות יחרפית, אך השר אלגנימי לא הסתפק בזה, וילך עוד גם אל אליוזר, ויראה לו כי לא נכון הרבר הזה אשר הכהן ההוא עושה בתור בא-כחו, ויערוב לפני אליוזר כי הוא ידבר על לב היהודים לראות אם באמת נמצא ממון החוץ-בכא בידם, לקחתו מהם, ורא, מרוע ימות הוא אליוזר קהלה שלימה חנם, נפלא הרבר כי בפעם הזאת פעלו דברי ההמצאה אלה על לב אליוזר, ויצו להתירם ממאסרם, וגם פקד על כהן הדת ההוא לבל יהי לו מגע יד עם עוהו, וכן, אף כי אותם הסכימים שלקח כהן הדת ההוא כבר מיד איזה מהם, לא הושבו אל בעליהם, כי נתנו כבר ליד אליוזר, אבל יתר הקהל אשר לא שלמו עוד, נפטר מלשלם, בעזרת השר אלגנימי ההוא, ויצאו ממאסרם, וגם הנחבאים יצאו איש איש ממחבואו, היום ההוא שבו קרה המקרה הזה בכלל, של תפיסת הקהל ויצאתם, יום ערב שבת היה, ובכל זאת יאמר-כותב הזכרונות הנזכר שיצא אז גם הוא ממחבואו-לא הזמין אדם דבר מה לשבת כי היה חרון אף הרבה ובהלה ומהומה ופחד בלב כל הקהל עד ששלח ה' תשועה".

(לה) ראה במשא בערב צד 38 הישכון המתקאלים והמטבע בכלל, שהתהלכו או כמארוק.

והתשועה הזאת, האחת והיחידית בימי הדיפנות של אלזויר, היתה גם במבשרת טוב. כי קצו של אלזויר נכון לבואו וכי ימי האלקסבא, רחוב-בלאם של יהודי פאם, לא יארבו עיר, ואמנם כן, הרבה הרבה, חשב אלזויר לעשות עיר ביהודים, והרבה היה עם לבני להרע להם, לו ארבו ימיו, לולא קדמתי המות וישם לאל כל מזמתי, כותב הזכרונות ההוא יספר, כי בסוף שכט של השנה ההיא תקנ"ב, בחדש העשרים לגלות יהודי פאם באלקסבא יצא אלזויר להלחם עם אחיו מו' היסאם במראכיש (מארזקה) ומדי לכתו אמר לשריו, דעו כי בחדש הבא אדר יש ליהודים חג פורים אשר יחוגו אותה לזכרון הריגת המן אשר חשב על היהודים לאבדם, והנני נשבע כי בשובי מן מראכיש בעטרת נצחון, אעשה להם בהמן, ואמנם, כלהמן הראשון אשר הוטבה מחשבתו על ראשו, כן היה גם לאלזויר, לראשונה הצליח אמנם אלזויר להכנס למראכיש בעזרת אחד משומרי העיר שפתח לו את השער הפינה לרחוב היהודים, הוא עשה פרעות רבות בתישבי העיר מראכיש, ויהרוג בהם הרג רב, עד שהיו-יאמר כותב הזכרונות ההוא- כל המכוואות והשיקים מלאים בפגרי מתים¹ (לו), כמובן גם את היהודים לא נקה, ועיר בליל הכנסו, דרך רחוב היהודים, שסת את חיליתיו הרבים לשלול אותם, וכבקר לפני אור הזום, בעיר שרוב יהודי הרחוב היו שוכבים, נכנסו חילות אלזויר כטח ויעשו זר מעשיהם, הרבה נפשית נהרגו וביניהם גם אחד מהכמי העדה, והרבה נשים ובתולות עני, ויש שהתעללו בס עיר בפני בעליהן ויהי זה קם וזה נפל לז², והרבה גם לקחו בשביה, גם כרכוש שלהו את ידם וישללו ויבזו את כל אשר מצאו לפניהם ואף דלתות החצרות והבתים לקחו להם, וכן ארבו ימי השלל ביהודי מראכיש על פי פקורת אלזויר, משך שלשה ימים, עד כי נעשה רחוב היהודים, כמצולה שאין בה הגים³ לח, ובכן, גם יהודי מראכיש אשר נחשבו כמאשרים לעומת יהודי אחרים שכערי צפון מארוקי, בחסותם תחת שלטין מו' היסאם, שתי סוף סוף גם המה את כוס חמת אלזויר אך, לא לעולם חסן, זה היה בשביע הראשין לבוא אלזויר למראכיש, אז קרו כל הפרעות האלה ביהודים שם ובתישבי-העיר בכלל, אך בשבוע השנית אחרו שכבר היה הנצחון שלם על צדה, נפגע על ידי כדור אשר ירה בו אחד מאנשי המלחמה, ועיר כרגעו האחרונים כמו חפין היה לנקים את כל נקמתו משינאיו בכלל או כאחת, ויצו להביא לפניו מאה משרי-העיר מראכיש ואחרו אשר סגר את עיניהם בסדונים הרג אותם, כן, פקר על ספריו לכתוב אנרותו לפאם, למכנאם, ולמזגאדור, ועוד, כי יתפשו את כל שרו וגדולי העיר ויהרגום, ולגרש את היהודים מקרבם, ואמנם טרם הספיקו האגרות ההם לפעול את פעולתם, מת אלזויר ביום המחרת למכתו, ועד מהרה הגיעה השמיעה לפאם ולמכנאם, ושם המליכו מיד את מולאי סלימאן אחיו של אלזויר.

המושד החדש הזה מילאי סלימאן, היה אמנם דת-אדוק, אך בכל זאת היה איש ישר ומסתפק במיעט, עיד כיום הראשין למלכו ביום יז' אדר צוה לבטל הרבה מסים וארנניוית אשר שלמו התישבים מימי אביו מו' מחמד ואח"כ בימו אלזויר, כי אמר שעל פי הדת אסור לקבלם משים גזל, גם על יהודי פאם שם לחק לשלם רק אלה אוקיות בכך חדש וכזה נכלל גם מס הנלגלתו, הסכים הזה הוא עוד פחות מהסכים החדשי אשר שלמו גם בימי מו' מחמד אביו וכזה הראה כבר מו' סלימאן את התחסיתו

לו, לח, לשני של כותב-הזכרונות הנ"ל ר' יהודה ב"ר עובד בן עטר.

להיהודים, אך עוד יותר הוכרה נטיותו הירידותית אליהם כיום המחרת למלכו שאז הלכתי ראשי הקהל בפאם לקבל פניו, הוא קבל איתם בסבר פנים יפות ובידידות רבה, ויראה את רגשי אהבתי אליהם באימרו להם „את אשר בלבבכם לבקש ממני ידעתי כבר ונכון אני למלא את חפצכם“, הרברים האלה שכמויבן רזם ירומזן על דבר שכות יהודי פאם להאלמלאח, עוודרו את רוחם הנהלאה של יהודי פאם ויחכו ליום צאת הבטחתו זאת של מולאי סלימאן לפועלו וכן, המושל הזה לא אחר קמלא את הבטחתו, ואחרו שנים שלשה ימים, כאשר רצה מוי סלימאן ללכת למכנאם קרא לשלשה מראשי הקהל ללכת אתו, והם יוסף בן עטיאה רוד לכריף, ובנימין בן סמחון, שהתעכבו יחד עם מוי סלימאן במכנאם, עד יום י"ז ניסן, יום-טיב השני של חג הפסח, ואז באי שלשת ראשי הקהל ההם ואגרות בידם לשרי העיר פאם מאת מוי סלימאן לתת להיהודים לשיב מן האלקסבא להאלמלאח שלהם, שנים ועשרים חדש היו ימי גלותם של יהודי פאם באלקסבא: הבשורה הזאת אז בימי החג היתה כדבר בעתה, ושמתים וטיובי-לב נסעו מיד ביום מוצאי יום-טיוב מן האלקסבא אל האלמלאח, שמחתם לא היתה אמנם שלמה, כי ה'לודאיים שהושיב אליזר באלמלאח, כאשר שמעו כי מוי סלימאן החזיר את האלמלאח אל היהודים, מיהרו עוד כליל בוא הרשיון ליל מוצאי יום-טיוב, ויקחו את כל מכשירי הבתים והחצירות שהשאירו היהודים, בעונם את האלמלאח, וגם קירות, דלתות, ודברים השקועים בכנון, סתרו ויקחו איתם, וישאירו רק מעט מהרבה, את אשר לא הספיקו לסותרם, אך גם המעט ההוא הנשאר, לא יכלו היהודים בבואם ביום המחרת לקחת אותה, כי אם עד אשר נתנו כסף מחירו להלודאיים, כיתב-הזכרונות ההוא יאמר כי מפני שהמלכות עדיין היתה רופפת אז בידו מוי סלימאן לכן נאלצו היהודים לבלוי להתעקש עם הלודאיים ובעל-כרחם שלמי להם את דמי קורותיהם הם, ככל זאת ואחרו עוד כמה היצאות אשר היה על יהודי פאם לעשות לתקן באלמלאח ההרוס, שמחו על כי סוף סוף שבו לאחוזתם, הם הרסו את בית המסגד הגדול אשר בני הלודאיים באלמלאח כאשר זכרנו מעלה, כמויבן בחוקי המושלימים ובחיג קנא-הדת ככמארזוקן, קשה היה מאד לעשות כזאת, אך הם יהודי פאם השכיכו ויקחו פסק-דין מכהן-הדת היותר גדול כפאסו, סיד-תיוואתה, אשר מפני שלש סבות התיר ליהודים להרוס את בית-המסגד ההוא, מפני שנבנה מעפר ומאבנים של קברות יהודים שהם אסורים בהנאה להמושלימים, ומפני ששכר הפועלים שעברו בכנינו ודמי הסיד, שלם אליזר מדמי הויף-שרף שלקח מאת היהודים, והויף-שרף ודמי אסורים בהנאה על המושלימים, וגם על כי נבנה בית-המסגד בקרקע גזולה, באלמלאח של היהודים, ועל פי שלשת ההתרים האלה נתן גם המלך מוי סלימאן רשיון להריסת בית-המסגד ההוא וכי באבניו ועציו יעשו בית-מרחץ, כותב הרברים האלה יספר עוד כי גודל בית-המסגד ההוא ושבלולו, בקימה וביופו, באבני שיש ירוק ואדום... היה מפליא כל רואיו, וכו כשהיו הירסים אותו היו שכיניהם התישבים חורקים שן ומתמרמרים, ולא מצאי כל אנשי חיל לדבר אתם כי נפל פחד המלך והיהודים עליהם, כן יוסף כיתב הזכרונות ההוא לספר, כי אחרי כן נתן המלך עוד רשיון להרוס את המבצר אשר היה מול בית-הקברות של היהודים, המבצר ההוא בנה איתו

אליזר עוד בחיי אביו מוי מחמדו ובו ישב פעם כפעם לראות בנשי היהודים אשר תבאנה לבבות על קברי בעליהן וקרוביהן, למען לצייר איתם ולהתעלל בהן, כן ע"י המבצר ההיא התגרה תמיד ביהודי פאס בכדי לקחת מהם סכומי-כסף, פעם שלח את משרתיו להרוג בקברות היהודים, ופעם ארב לאנשים מחשיכי העיר וחבמיה בעיכורם סמוך להמבצר ויאסרם ישם בכבלים, עד אשר היו היהודים נאלצים לשחרר אותו בכסף, ומעולם יאמר כותב הזכרונות ההוא—היה המבצר ההוא של אליזר רצועת מדרות לישראל ואפילו לגוים, ואת המבצר הזה הרס עתה מוי סלימאן על פי חפין היהודים ובקשתם לט.

הנה כן, את אשר בנה אליזר העריץ, נתין מוי סלימאן אחיו, ואת אשר הרס אליזר בעברתו הקים מוי סלימאן הישר והסבלו, כותב הזכרונות ההוא יספר את הקומת האדמלאה או מיד אחרו שוב יהודי פאס, וכה יאמר „גם כל הקהל והחבמים אשר היו בירחים חזרו וכאו מארץ גלותם ומן ההרים אשר נפוצו שמה וחזרה עטרה ליושנה ובנינו כתי-כנסיות שנחרבו „לגמרי יגם חזרנו ללבוש בגדי ירוק ועם היות שקברג בפני המלך על זה „שיפט אחה, כעם עליו המלך יאמר לו מה לך לרכב בזה, אני איני עושה אלא „מעשה אבי (מוי מחמדו) ונתמלאה העיר באיבולוסין כי באו לרור אף מערים „קהלות אחרות... ועם היות שאין המנהג לברך המלך, זה המלך אנו מכרכים „איתו בכל יום שבת ויום טוב ככתי כנסיות כי הוא ראוי לברכה, כי אינו מתנהג „בממשלתו כי אם על פי דיניהם בין לגוים בין לישראל“ כותב אחר (ט) עוד יספר, כי המלך הזה מוי סלימאן נתן רשות לכל האנשים אשר נשתמרו בימי אליזר מתוקף הצרות, לחזור לדת ישראל בלי מעצור.

„לכל זמן“ אמר קהלת, ויהודי מארזקו שכמעט נואשו מלהיות בימי אליזר, שבו מיד בימי מוי סלימאן לתחיה, ולעומת זאת איתם משפחות-הערביים משכבט אמהווס, אויבי-היהודים היותר עוים, אשר עזרו לרסית את אליזר ביהודים וישמחו לאידם, בא זמנם עתה ויפקד עונם, הם התקוממו בקיין של שנת תקניג למרוד במוי סלימאן ויתקבצו בארבעת אלפים איש שבראשם עמד אחי-המלך מילאי סלאמה שהיה מורד גם הוא באחיו, ויבאו עד מבנאס להלחם בחיל המלך, אמנם עיר טרם יצאו המערכה וכמו חרדת-אלהים נפלה על מילאי סלאמה מצביאם, ויברה, ואו נרדפו האמהווסים ע"י חיל המלך ויובו שיק על ירך, ורבים מהם הפשיטים ערומים ויוצגו לקלון, וכן, ערומים יחפים באי עד עיר אגוראי [Agouray] אחת הערים הסמוכות לתחנת שכט האמהווסים, ושם יהודי העיר ההוא יצאו לקראתם לבוית ולחרף איתם, ויהיו המה שומעים חרפתם ואינם משיבים, ואמנם נמצאו או מראשי העדה אשר קיבצו אח"כ איוה סכומי-כסף

לט) דבר הריסות המסגד והמבצר הנ"ל נזכר עוד—זולתי ככותב הזכרונות ההוא ר"י בר עובד בן עטר—גם אצל חכם אחר מהבמו פאס אז, רבי חיים מנסאנו, ראה דבריו שנתקו להלן בפרק ט"ו הערה ל"ג, וביהש פאס כ"ו מזכיר גם הוא את הריסת המסגד וכותב כי עד היום עוד רישומו ניכר ובי החצר יבנו היהודים על מקומו נקראת, „צ'אר אנ'אמא“ לאמר חצר המסגד, (ט) כסא המלכים כ"ו.

ובגדים ויתנו להם להאמהווסים לכסות בשר-ערוה לכל יהיו לבנו ולקלון, טובה הראו היהודים ההם את טיב-לבם בשלמם להאמהווסים טובה תחת רעה מאי.

יאמנם, מצב יהודי מארוקן עוד אז בימי המושל ההוא מו' סלימאן, לא נשאר מזהיר כ"כ לאורך ימים, פגעים-רעים מצד האחר והשפעתם של צוררי היהודים על המייסד, ההוא מצד האחר, הפכו עד מהרה את מצבם לרעה, בשנת תקנ"ה (1795) נהרגו שלשה יהודים מעיר מכנאם על קידוש השם, ושם אחד מהם דוד בן הרוש מאו בשנת תקנ"ט (1799) שררה מגפה במארוקה, ויהודי מכנאם, ובנראה עיר יהודי ערים אחרות, היו נאלצים או לעזוב את בתיהם ולנוס חוץ לעיר (מב), בשנת תקע"א (1811) ברביעי בשבת ביום עשרים לחדש סיון נשרפו במכנאם שלשה בתי-בנסיות ובהם ארבע ספרי-תורה, ובתים וחצירות הרבה ברחוב-היהודים, ניסף על זה נכנסו המון רב מתיישבי העיר ויתגנבו לשלול מבתי היהודים בעת שהיו אלה בהולים לככות את השריפה, בן בגלל השרפה ההוא נזר או שר-העיר על פי פקידה מאת המלך שכל בתי-בנסיות החרשים שנכנו בעיר בשנה ההיא צריכים להרוס אותם (מג), בשנת תקע"ב (1812) נמצאו איזה מתיישבי-פאס אייבי היהודים אשר הלשינו לפני המלך על יהודי פאס, ויצטרכו אלה לתת אחר עשר כברי-כסף (מד), לפי הנראה מדבריו בכתב-הקורות האלה כי איזה מיחירי הקהל היו, אשמים להמיט על עצמם את המלשינות ההיא שבגללה נאשמו כל קהל יהודי פאס, בכתב-הקורות ההוא יאמר כי לרגלי המלשינות ההיא נגזר על הרבה מהקהל, וארבעה מחכמי העיר שילכו למכנאם—בנראה להשפט שם—ועברה צרה גדולה והיו „ביכים ומתודים על פשעם ואירעו דברים שלא נתנו להכתב", ואמנם, עד כה לא יכולנו לדעת סבת העלילה הזאת מה היתה, ולפי הנראה כי נגעה בדבר מדיני כלפי הממשלה, בשנת תקע"ו (1816) נשמע בין יהודי מארוקה הר-קיל כי בא המשיח „והיו—יאמר כותב הדברים האלה מה) ענינים מתמיהים אשר אין הפה יכול לספר", ? „ומן השנה והלאה—יוסיף הכותב ההוא לומר—לא ראי יהודי מארוקן מאורות כי מצרה אל צרה יצאו דבר וחרב ורעב", רשמי הצרות ההם יסופרו גם אצל בעלי זכרונות אחרים, בשנת תק"ף (1820) היה המלך מו' סלימאן נלהם בסביבות מראביש (מארוקה) ואז יצא קיל ללא-אמת כי הוא מת שם במלחמה, ועד מהרה באו הלודאיים—שעיר שנאתם כבישה בלבם על כי לקח המלך את האלמלאח מידם והחזירו אל היהודים—ויכנסו להאלמלאח בפאס, וכמרוצת הברק עפו דנה ונהה בבתי היהודים לשלול שלק ולכזו בו, ותהי מהומה ובהלה גדולה ליהודי פאס על כי לא התכוננו לזה, הרבה נפשית בחפזם לנוס דרך פתח האלמלאח, נרמסו כרגלי הנכנסים והיוצאים, הרבה נשים ענו ונהרגו, גם בתוך כמה משפחות היתה ערבוביה נוראה, אבות בקשו ילדיהן, אם על בנה ואשה על בעלה (מו), בשנת תקפ"ג ככסליו (1822) מת מו' סלימאן, והחזיון הזה

(מא) כ"ז על פי ר"י בן עובד בן עמר בס' זכרון לבני ישראל הנ"ל.

(מא) ס' וילקט יוסף דרשות טר"י התיארה כ"ג, (מב) יהוש פאס כ"י ובס' פה ישרים על הכנה ש"פ טר' חביב ב"ר אליעזר טולידאנו (ליורנו תקצ"ה) דף ., גם ברשימת הנפטרות כ"ו כתוב מהמעתק ר' יהודה ב"ר מאיר טולידאנו בזה"ל „מורי ורבי תהה"ש הרב יצחק אסקירא ז"ל נלב"ע ליל י"ט סיון תקנ"ט במגפה לתפ"ן". (מג) זכרון לבני ישראל כ"ג, (מד) שם בהנ"ל, (מה) ס' פה ישרים בהקדמתו, (מו) יהוש פאס כ"י ובסא

של שלל יהודי פאם ע"י הלודאיים נכפל עוד פעם או. כי חזרו וישללו את הפליטה הנשארת של האלמלאח ויציגום בכ"י ריק מזו. מלבד זה החלה אז מצוקת רעב בכל מארוקו, שהוסיפה על הצרה של "בין מלכא למלכא" אחרי מות המושל ההוא מוי סלימאן, המושל אשר מלך אחריו היה בן-אחיו, מולאי עבד-ארחמן בן מוי היסאם, הוא היה כפי שייסופר עליו מזו איש ישר ונוטה חסד ליהודים, אך, כמו המושל הקודם מוי סלימאן, לא ניצל גם הוא מהשפעה רעה של צורר-היהודים, גם, המלחמות הרבות אשר היו לו כמשך שנות מלכותו פעלו עליו לרעה לדרוף את יהודי מארוקו ולנצל איתם, ולכן לא נפין אם נאמר כי מצבם של יהודי מארוקו אז בימי המושל מוי עבד ארחמן, היה בכל רע, עוד בראשית שנות מלכותו עוד יותר להיותם תוקף הרעב שעלה אז למרום קצו, ושבגללו נמשך גם שבוש הררכים ומהומות של תגרות שונות בין הערביים ועם הממשלה (מח). בשנת תקפ"ה (1825) עלה מחיר התבואה במארוקו כמעט פי ארבעים מהמחיר הרגיל, והי מספר חללי הרעב אז לרברת כותב אחד טילידי הארץ בן-הדור ההוא, בערך שלשת אלפים וחמש מאות נפש מהיהודים בלבד (מט), ובשנת תקפ"ו (1826) הגיע מספר המתים כפאם לבדה לאלף ושמנה מאות נפש יהודים נז, ובתוך מהומת הרעב ההוא לא חסרו כמובן גם מקרי רצח ושירה, בחדש חשון בשנה ההיא נהרגו לא רחוק מהעיר מכנאס כחמשה עשר איש, ומהם היו שני זוגות של שני אחים, גם נמצאו ביניהם איזה תלמיד-חכמים שמשמיהם ידענו רק שני-אלה, ר' מסעוד בן מזור, ורבי משה בן מלכא מעיר אגוראי נא, עוד חכם אחר ידענו שנהרג אז בשנה ההיא אחרי חג הסוכות, ושמו רבי משה בן חליואה, אשר כבואו מכפר אזרו [Azrou] למכנאס, נהרג בידי לסטים (נב).

ובעוד לא הספיקו יהודי מארוקו לניח מתלאות הרעב ההוא ושבוש הדרכים, והנה קם מרר עוד בפנים המדינה, הלודאיים שנושבו כפאם עוד מימי אלזויד, התקוממו בשנת תקצ"א (1841) במוי עבד-ארחמן עד כי היה נאלץ לניס מפניהם למכנאס, אך שם הצליח לרכוש לו המין צבא-רב שבעזרתם שב לכבוש את פאס, ואז בהכבוש ההוא היו היהודים—מטרה לחציו, המלך שמעו כי הלודאיים התחבאי בהאלמלאח של היהודים להתבצר שם, ויכנין את פיות מקלעיו ניכח האלמלאח, בתים רבים נהפכו לערמות עפר, והרבה נפשית נעשו בתיהם קבריהם, אמנם סוף סוף נגפו הלודאיים לפני מוי עבד ארחמן ביום כ"ב כסליו תקצ"ב ויפור אותם מעט הנה ומעט הנה במרחבי מארוקו, לזכר הדבר הזה נקבע היום ההוא יום כ"ב כסליו שנה שנה בין איזה משפחות

המלכים ב"י ונזכר אודות השלל הזה של ש' תק"ף בשו"ת ליצחק ריה מר"י בן דאנאן (ליורנו תרס"ב) בח"ב הפ ל"א ע"ג, ובס' לרוד להוכיח מר"ד זאגורי (לונדון? תרנ"א) נמצא בסופ איזה שירים על 'שהיה כלוא במאסר כמוגאדור בין תק"פ—פ"א.

מזו יחש פאס כ"י גם בשו"ת כרם חמד מר"א אנקאוה ח"א הו"מ סי' קס"א נזכר השלל הזה של ש' תקפ"ג. (מזו יחש פאס כ"י וכסא המלכים כ"י.

מח) ס' קול יעקב מר"י בירדגו (אמ"ד הקצ) בהקדמת ר"א חליואה.

מט) הקדמת ס' פה ישרים. (ג) יחש פאס כ"י וכסא המלכים כ"י, ועי' בהקדמת

ס' פה לאדם מר"מ חליואה (קניגסברג תר"ג). נא) קול יעקב מר"י בירדגו בחלק הקינות.

נב) כ"ב בנו ר' אהרן חליואה בהקדמת ס' פה לאדם ועי' בפרק שאת"ו.

מיהודי פאס, ליום פירוס, לזכרון יום כ"ב בסליו של השנה ההיא שבו נחו יהודי פאס מאויביהם הלוראיים, אשר בהיותם סמוכים להאלמלאה היו תמיד לשנים בצדם, ויום פורים הזה נקרא כפי יהודי פאס בשם "פירים רי-לכור", לאמר פירים של יריות המקלעים (ג).

בימים ההם היו למוי עבר-ארחמן תגרות מלחמה גם עם ממשלת ספרד, ואז היו היהודים אשר בערי חוף אחרים, לשיד ולשלל ע"י חיל הספרדים, ורבים מהם הגלו ויטלטלו ממקום (ד).

בשנת תקצ"ד קרה מקרה מעציב שערד זכרונו לא ימוש מפי יהודי מארוקו עד כה, בעיר טאנגיר חיתה נערה יפה מאד שמה סוליבא למשפחת חנוויל, אחת ממשפחת נכבדות שבין יהודי טאנגיר, בהיות הנערה כבת י"ג שנה פרץ סכסוך בין קרוביה אשר כל אחד חפץ לקחתה לו לאשה, ודבר הריב הזה הגיע עד לפני המלך מוי עבר-ארחמן אך הוא כאשר רק שמע אודותה הבקו נפשו בה, ויציע לה להמיר דתה ולהנשא אליו, ואמנם היא לא חפצה להסכים להצעתו זאת בשום אופן, ובכל האמצעים שהשתמש בהם לחפצי זה לא יכול להסב את לבה, וסיף היה כי מסרה את נפשה להורגים, ובפקירת המלך נהרגה בעיר פאס ותקבר שם (ה), וכל כך הרגיו המקרה הזה את לבות יהודי מארוקו, עד כי ציינו למקום קדוש את "קבר הצדקת" ההיא עד היום הזה, גם נמצאי שירי-נהי וקינות בלשון ערבי המדובר במארוקו, ובעברית, לזכר המקרה הזה ופעולתה הכבירה של הצדקת העלמה והיפה ההיא (ו).

בשנת תקצ"ה בחדש כסליו החלה מגפה נוראה במארוקו ואלפי נפשות נפלו חללים (רגלה ג) בשנת תקצ"ט (1839) שנת מלחמת הצרפתים באלג'יר, עברו על יהודי מארוקו צרות והמלות מסים כבדים, מוי עבר ארחמן התחשב אז מפני צרפת ויהי צריך להתכונן וכבוא לעזרת עבר אל-קדיר איש מלחמתם של הצרפתים, ולמען מלא את איצר הממשלה בסף בעיר מיערה והטיל על היהודים סכמים עצימים, ובמארוקה קרה אז בעקבות הדבר הזה מקרה מרגיו לב, שם בין יהודי מארוקה הצטיין בעושרו וביחוסיו וחכמת לבו איש זקן דון יהודה בן לוי בן מאיר אברבנאל, מצאצאי השר הנודע דון יצחק אברבנאל, אביו לוי אברבנאל היה גם הוא נכבד בעדתו, ולרגלי איזה מלחמה שפרצה לפני שנים במארוקה אילי במלחמת מוי סלימאן בשנת תק"ף (1820) שזכרנו מעלה, נמצאי אנשי בליעל שהלשינו עליו, כי ידו היתה בקישרים נגד המלך, ומכלי חקור אם אמת נכון הרבה, נהרג מיד על פי דבר מלכית וכל רכישו הותרם לאוצר הממשלה, וככה בנירל האב, בן היה אז בשנת תקצ"ט, גם גורל הבן דון יהודה אברבנאל, הממשלה עינה אותו ותפקוד עליו להסניר בידה את הוני, אך הוא לא חפץ למלא את פקודתה, ואז שמה אותו במאסר בככלי ברזל ימים אחרים ואחר נהרג

(ג) יהש פאס כ"ו וכסא המלכים כ"י, (ד) תקדמת ס' לחם עוני על הגדה ש"פ טר' רפאל חסאן, ליוורנו תקצ"ד, (ה) יהש פאס כ"ו וכסא המלכים כ"ו וראה בהערה שאח"ו, (ו) שירי-נהי באלה על הצדקת סוליבא ידועים הם כפי יהודי מארוקו וראיתי מהם בכ"ו גם בס' קול ויעקב מר"י בירדוגו כחלק הקינות נמצאה קינת ע"ו וכס' קצות האר"ש ספורים בלשון ערבי דפוס ליוורנו נמצא גם "קוצת סוליבא" הספור של המקרה הזה בארוכות, (ז) יהש פאס כ"ו וכסא המלכים כ"י.

בעיניים נוראים, אך עיר בטרם מיתו בעיר שהוא סיבל במאסרו. המיטה הממשלה אסן יותר נורא כתיך ביתו, השיטרים נכנסו לחפש בכל חריו בכרו למצוא את ההין, ויפגשו בכתו הצעירה של דון יהודה, בת שבע עשרה שנה שהצמינה כ"ב ציפיה, ראש השיטרים מור כראיתו איתה חשב לקחת איתה בחוקה ולהוליכה אל המלך, אך בני ביתו של דון יהודה שכבר נפשם מרה מפני מאסרו של דון יהודה חנכו, לא יכלו לסבול גם את העלבון הזה ויסתערו בחרף נפש על השיטרים להניאם ממעשיהם. ביחוד הערה למות נפשו חתנו הצעיר של דון יהודה, בנימון מילידי מארוקו, אשר רק לפני שמנה ימים ארש את העלמה ההיא, היא ראה כי עיר מעט וארוסתו המכר בירי השיטרים המזינים, וביאיש מר הסתער על אחד השיטרים ויגזול את החרב מידו, ויפן אל ארוסתו ויאמר „נפש תמה וטהורה ברחו לך מידי אכזרים פראים האלה, ועלי לך השמימה אל מקום ששם נתעלם יחד באהבתינו” וברכרו כדברים האלה תקע את החרב בלבה ואחר דקר גם את עצמו ודמיו בדמי ארוסתו נגעו את המאורע האיום הזה כנראה לא ידע אז דון יהודה האב, שכבר נטה למות מרוב עינויו במאסרו, וכיום המחרת אחרי שגם דון יהודה נהרג, הובלו שלשת הגויות היקרות האלה, דון יהודה ובתי וחתני שלשתם הרונים, לקברות, וכל יהודי מארוקה התאבלו על המקרה הנורא הזה והקורע לב (נח).

ככה מחזית נוראים כאלה קרו או בימים לא רחוקים, לפני כשבעים שנה, בימים שעין התרבות האירופאית היתה כבר ציפיה גם במארוקו ובכל זאת לא בושו, אף לא פגשו שום מעצור, עושי-הרשעה, ההם מלעשות זר מעשיהם.

(נח) הספור הזה בא בהעברי תרמ"ט צד ש"ס — שצ"ב בהמאמר „נשפה בלא טשפט” מהסופר ג'ד הופמאן, ואף כי שם לא הערה את מקורה, מוכן ברור כי יסודתו על מקור נאמן, וראה שם בהספור עוד דברים מענינים בזה.

ודע כי בהמליץ 1902 נ"ו 80 נזכר כי אחד המלומדים ברומא במישאו או לפני ביהמ"ד לרבנים שם, זכר בין היהודים שהיו באי כח ממשלות שינות, את השמות יצחק סומכאט בש' 1791, ומשה כהן מקובין, שנים אחרות אח"כ, שהיו צירי ממשלת מארוקו. ומפני שלא נודע לי עוד המקור לזה לא הצגתי בין גדולי היהודים קרובי המלכות במאה הזאת, ודי בזה להערה.

פרק חמשה עשר.

רבני המאה הששית

רבני החצי הראשון של המאה ה'.

בית-דין של חמש כפאים הלמדיו ר' יעקב בן צור, ור' יעקב בן נאויב, ר' יוסף בן סאסון, ור' אברהם סנסאנו וחבוריהם, בית-דין של שלש כמכנאס, ור' חיים מוליראנו ב"ר יהודה, ר' משה מוליראנו ב"ר יעקב, ור' יוסף בנו ר' משה מאימראן ור' חיים בנו, ר' דוד ב"ר אהרן בן הסון, וחיבוריהם, רבני מאיוקה, ר' שלום כוזאגלו, רבי שאול ישועה אבוטכול רב צפרו, רבני סאלוגראבאט, ר' אליעזר די אבילא, ר' יחיאל חיסין, ור' יצחק צבע, רבני תיטוואן, ר' יהודה קורויאט ור' יהודה הלוי וחיבוריהם.

רבני החצי האחרון של המאה ה'.

צאצאי הרבנים ר' שמואל בן צור ור' אליהו הצרפתי ור' שתתיה סורירו ור' משה בן זמרה כפאס, ר' יהודה בן עטר השני, ר' יקידיה סונסנייגו, ור' יעקב בן סמתון וחיבוריהם, רבני מכנאס ר' רפאל בירדוגו, ר' ברוך ב"ר יעקב מוליראנו, ר' פתחיה מרדכי בירדוגו, ור' שמואל בן וואעישי, ר' מייסון בירדוגו, ר' יעקב בירדוגו, ר' חיים מוליראנו האחרון, ר' יוסף בירדוגו, ר' בנימין לכריוף, ר' שלמה תליואה, ר' שלמה בירדוגו, ר' שלמה מאימראן, ר' יהודה ב"ר יעקב מוליראנו, ר' יוסף תליואה ובניו ר' אברהם ור' משה, ר' יהודה ב"ר מאיר מוליראנו, ר' אליעזר מוליראנו ב"ר חביב, ור' חביב בנו, ר' שלום בן סאסאן, ור' שמואל הלוי בן יולי, וחיבוריהם, ר' יהודה אוחנא מראכויש, רבני סאלוגראבאט, ר' יוסף אלטאליה, ר' משה די אבילא, ר' שמואל די אבילא, ור' יצחק צבע, וחיבוריהם, רבני תיטוואן ר' יצחק קורויאט, ר' רפאל אברהם קורויאט וכו', ר' יהודה קורויאט, ור' יצחק בן וואליד וחיבוריהם, ר' משה אררעי, ר' אברהם קורויאט ור' רפאל סאן סמוגאדור, ר' יוסף קורקוס מגיבולטאר, ר' שלמה זאענונו, ור' משה אלקאיים וחיבוריהם, [ה"א ת"ק—ת"ר 1740—1840].

כמו שזכרנו כבר (בפרק י"ג) נשארו בתחלת המאה הזאת שרידים מרבני הדור הקודם, והם רבי יעקב בן צור כפאס, רבי יעקב מוליראני כמכנאס, ורבי יעקב בן מלכא בעיר תיטוואן, בתור ראשי וזקני הרבנים של ראשית המאה הזאת, שלשת הרבנים ההם ביחוד השנים הראשונות העמידו תלמידים וכנים רבים, שהיו גדולי תורה מצוינים ואשר מהם נשתלו כמעט רוב רבני וחכמי המאה הזאת. כפאס נסמכו ברבנות ע"י רבי יעקב בן צור הנזכר, חמשת הרבנים האלה, רבי שמיאל שאול ב"ר יעקב בן דאנאן (כן רבי שאיל בן דאנאן הנזכר בחצי הא' של המאה

הקירמתו, נולד סביב ת"ס א) ומת בין תקכ"ו—ל ב), רבי אפרים בן אברהם מוונסנייגו. נילר סביב ת"ע, ובערך תק"י נמנה בין דיני העיר ג), אחרי בן לפני שנת תקי"ח נסע ד) תיטוואן ושם נמנה לסגן האב"ד רבי יעקב בן מלכא ה), וכמות זה בשנת תקל"א נמנה הוא לאב"ד, וימת בערך תקי"ט ו), רבי רפאל עובד בן צור בנו של רבי יעקב בן צור הנזכר, נולד סביב ת"ע, ובערך תק"י נמנה מטעם אביו בהבית דין, ומת בין תקכ"ו—ל ז). רבי אליהו ב"ר יוסף הצרפתי [נזכר בדור הקודם] נילר ת"ע וימת בליד ו) כחצית הלילה ביום כיו ארול תקס"ה בן צ"א שנה ח), יש אימרים כי היה תלמיד רבי חיים בן עטר מסאלי י), אך לדעתנו נראה כי דבעל השמועה הזאת נתחלף שם ר"ח בן עטר במקום רבי יהודה בן עטר רב בפאס בחצי האחרון של המאה החולפת, שיותר נכון לאמר שהיה ר"א הצרפתי תלמידו, ר"א הצרפתי היה—לפי סדר היחש המקיבל בידי בני המשפחה הזאת הצרפתי-הדור החמש עשרה עד רבינו חס נכד רש"י י), רבי מההיה סרירי ב"ר מנחם סרירי השני [הנזכר בדור הקודם], ובן כתו של רבי יעקב בן צור הנזכר יא), נסמך גם הוא מטעם זקני לאחר מהבית דין סביב לשנת תק"י, ומת בין תקמ"ב—ן יב), חמשת הרבנים האלה נודעו אז בשם „בית דין של חמש בפאס יג), ובערך שנת

א) בן נוכחתי מהפסק-דין הנדפס בסוף סרור אהבת הקדמונים שב' שר' שאול זה היה בש' ת"ע צעיר לימים שלא נתמלא זקנו, וראה בשו"ת מוצ' ביעקב סי' א', ל"ו.

ב) ראה בשו"ת הנ"ל סי' ק"ב ובכ"מ, ובשו"ת זכות אבות סי' ע' דף מ"ה ד'.

ג) ע"י כמוצ' ביעקב הנ"ל סי' א', קב"ט, ועוד. ד) כי שם סי' ל"ו כתישבה שנתבה שנת תקי"ח רא חתום שמו. ה) ראה בהקדמת סי' מגן גבורים מר"א די אבולא בהסכמת

רבני תיטוואן שנת תקכ"ה ובשו"ת זכות אבות בכ"מ, ואודות נסיעתו לתיטוואן יזכיר גם תלמידו ר"י בן נאיים בהקדמת השו"ת זרע יעקב ושם יתארהו „הרב הגדול המקובל האלהי“.

ו) ראה במקור חיים לד"ר נאכט צד 87 בהתשובה משו"ת משפטים ישרים.

ז) ע"י בשו"ת מוצ"ב סי' א' ל"ו ובכ"מ, וזכות אבות דף נ"ט ע"ד, ונזכר הרב הזה עוד בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב סי' צ"ו ונדפסה ממנו קינה על מות אביו בספר עת ללכ הפ"ן דף ק"ג.

ח) כ"כ בנו ר' רפאל מנחם הצרפתי הועתק בס' יחש פאס כ"י.

ט) שה"ג מהחוד"א ע"י ר"א הצרפתי, והגם שיש לקיים דברי החיד"א אלה ולומר שר"א הצרפתי היה איזה זמן בסוף המאה התולפת כסאלי, או אולי בעת שהתגורר ר"ח בן עטר בפאס

ברך נסיעתו לא"י כמ"ש בפרק י"ג, למד או הצרפתי לפניו, ככל זאת אחשוב שההשערה שכתבתי בפנים היא יותר קרובה אל האמת. י) שה"ג שם.

יא) ראה למעלה בפ"ג כי ר' מנחם סרירי השני היה חתנו של ר"י בן צור, וא"כ ר' מתתיה זה בנו יש ר' מנחם יהיה נכד ר"י בן צור, וכן בשו"ת זכות אבות דף נ"ט נמצא פס"ד מר"י מתתיה

סרירי זה ושם מזכיר את ר"י בן צור בתור „מר זקנו“, ובהיחש של משפחת סרירי בפאס הנדפס בהקדמת ספר תוספי הרא"ש [ליורנו הקד'ו] כותב המו"ל על ר' מתתיה זה בזה"ל „אשר בנו [של

ר' מנחם סרירי השני] הוא ההה"ש הרו"מ היושב על כסא ההוראה היום שם [בפאס] ויש לו בנים ת"ח כלם שמתוהם על שם אבותם . . . כשהר"ר מתתיה סרירי יתש"ל . . .“ ואודות בניו של ר' מתתיה

זוכר בעל הקדמה הנ"ל, עוד נזכר כם בפרק זה. יב) ראה בהקדמת ספר תהיה דוד מר"ר חסין שנמצאה הסכמת ר"א הצרפתי ור' מתתיה סרירי בשנת תקמ"ב, וכי מת לפני תק"ן

הוא עפ"י ר"י ב"ר עובד בן עטר סופר דברי הקרות של יהודי פאס ע"י אליזר [ע"י פרק הקודם] שבהזכירו שם את דבר הריסות בית הקברות בשנת תק"ן, יזכיר שהרסו גם את קבר ר' מתתיה סרירי.

יג) ראה כמוצ' ביעקב בכמת סימנים ושו"ת הלכה למשה מר"מ אלבאן או"ח סי' ד' וזה"ע

סי' ל"ו ויותר ספרי השו"ת מרבני המערב במאה הזאת.

תק"ה, כנראה אחרי אשר נסע רבי אפרים מונסנייגו לתיטוואן כאשר זכרנו נמנה אז אתם רבי משה בן זמרה מגדולי חכמי העיר, ושעוד לפני כן מימי רבי יעקב בן צור, היה הוא ר"מ בן זמרה ספר-הכית-דין, (ד) הוא מת ביום א' חוה"מ סוכות ש' תקל"ח (ט).

ששת הרבנים האלה בכלל, נחשבו לראשי רבני פאס או בחצי הראשון של המאה הזאת הששית, ולפי הנראה שכלם חיברו ספרים, ומשלשה מהם נדע ברור כי השאירו איזה כ"י, והם: ר"א מונסנייגו ור"א הצרפתי ור"מ בן זמרה, הראשון חיבר שו"ת ופסקי דינים כ"י, (י) והשני ר"א הצרפתי חיבר ג"כ פסקים ושו"ת, (י) וס' אליה זוטא? (י) וס' איל המלואים דרשות, כד הקמח על הגדה ש"פ, למד מלמד על איזה מסכתות, נער בוכה דרשות-הספר, וקול אליהו על התורה, כלם עורם כ"י, (י) והשלישי רבי משה בן זמרה חיבר דרושים ופירושי תנ"ך קובצים גדולים שעוד נמצאים כ"י אצל צאצאיו בפאס (ט).

ובימי ראשי רבני פאס ההם חיו עוד בפאס החכמים האלה, רבי עמניאל מנסאני, היה ספר הכית-דין בתחלת המאה הזאת ומת לפני תק"ל, (א) רבי יעקב חיים בן נאיים הוא היה תלמיד רבי אפרים מונסנייגו הנזכר, ובערך ש' תק"ך אי אח"כ זמן מעט נסע מפאס ללכת לארץ-ישראל, אך כמסעו דרך אלגיריין התמהמה איזה זמן בעיר למעסר [Mascara] ובישי תקב"ר בא לעיר אלגיר ויתקבל שם לאב-בית-דין משך שמונה עשרה שנה, בש' תקל"ז עברו דברי ריבות בינו ובין אחרים מחכמי העיר אלגיר שביניהם נמצא גם אחד מרבני תיטוואן רבי יהודה הלוי שיזכר שמו עוד לפנינו, ושישב אז באלגיר, דבר הריב ההוא היה לרגלי איש אחד אהרן הכהן סלומון שמו, מיהודי אלגיר, שהיה לו יד במלכות ואימתו היתה מוטלת על הקהל, ובסכסוך פרטי שהיה לו עם אחד מיחירי הקהל, לא חש אליו רי"ח בן נאיים ויהיב אותו ברין, ובזה הסב עליו רי"ח בן נאיים את חמתו של האיש התקוף ההוא אשר נמצאו לו עוזרים רבים גם מחכמי העיר, (ב) אחרית הריב הזה לא נדעו אמנם כמו שזכרנו נשאר רי"ח בן נאיים עוד על משמרתו בתור רב ואביד באלגיר, עד שנת תקמ"ב שאז נסע לליוורנו ויתישב שם, (ג) ואן הרפים את ספריו זרע יעקב שו"ת וישועות יעקב דרשות וליוורנו תקמ"ד גם נשתדל בהדפסת ספר הזוהר מוגה (שם תק"ו, כד) הוא מת שם בליוורנו ביום ג' כ"ה תשרי תקס"ד וכבוד גדול נעשה לו כמותו עד כי איזה מחכמי ליוורנו הרפים ביום שאחרי קבורתו קונטרסים מיוחדת אמת ליעקב וליוורנו תקס"ד הספרים וקניות עליו, (ה)

(ד) ע"י שו"ת מוצנני ס' קצ"ג, (מ) יחש פאס כ"י, (י) נזכרו בשו"ת ליעזק ריה כ"מ, (י) נזכרו שם ובשו"ת הלכה למשה ועוד, (י) נזכר ביחש פאס כ"י, (י) ישו ומהם אצלו כ"י, (כ) שם, (כ) ראה בשו"ת מו"צ כיעקב ס' קצ"ג ושו"ת זכות אבות ס' ר"ל.

(כ) כ"ו ע"פ תשובה אתת בשו"ת ר' שלמה הלוי שבסוף ח' הושב"א על שבת [מאלונקו תק"ו] ע"ש ס' א', יש בתוך התשובה כרף ס"ח ג' יאמר על רי"ח בן נאיים, „להיותו אב"ד ומומחה לרבים בידוע בכלל, הרב המובהק יעקב כחיר ה' הוא, וכל הסהרהר אחריו כאלו מהרהר אחר השכינה". (ג) הקדמת המחבר כ"י זרע יעקב והמספיד ר' ישראל נחמן כקונט' אמת ליעקב, (ד) כן כתוב בהשער של הוצאת הזוהר הנו' כי נדפס והוגה ע"י הרב ר"י בן נאיים ור' אברהם מיוחס, (ה) על דבר שנת ויום מותו נזכר מלבד בהקונטרסים אמת ליעקב

כתשע שנים אח"כ נדפסו חידושי ברכות וסיבה מר"י בן נאיים (כו) ומוה נראה כי זילת ספריו שהדפיס בחייו השאיר אחריו עוד ככתב"ד.

רבי יוסף בן סאמון חי בפאסי בראשית המאה הזאת (כו) ואח"כ גר איזה זמן בתיטוואן (כה) הוא היה יריד ורע לרי אליהו הצרפתי הנזכר למעלה, וסביב לש' תק"ך כנראה נסע ותישב בליוורנו. חיבר עדות ביהוסף שו"ת וחי' מסכתות וליוורני ת"ק. l. ימות לפני ש' הקנ"ח (כט).

רבי שמואל בן צור בן רבי רפאל עיבר בן צור הנז' מעלה. נמנה לדין בפאס בערך תק"ל אחרי מית אביו (ל) וחי עוד אחרי תקמ"ב (לא) רבי עיבר בן עטר בן רבי יהודה בן עטר הנזכר ברור הקודם, (לג) רבי אברהם מנסאני רבי חיים מנסאני, ורבי אליהו מנסאני כנראה שלשתם אחים, (לד) רבי מרדכי בן עטר (לה) ורבי שלמה אדהאן, (לו) אלה היו מחבמי פאס או בחצי הראשון של המאה הזאת ור' אברהם מנסאני הנזכר, היה תלמיד רבי שמואל בן אלבאו הנזכר ברור הקודם

הנז', גם בס' חיים וחסד דרושים מר' עזיאל לתאיך דרוש י"ט.

(כו) נדפסו בתוך הספר חסד ואמת מר"י צבע סאלוניקי תקע"ג.

(כז) כ"ב בשו"ת שבספרו עדות ביהוסף סי' ב' כי עיר מולדתו היתה פאס.

(כח) בן ראיתי באגרת כ"י בקובץ אגרות לר"א הצרפתי בפאס.

(כט) כי החיד"א בספרו ועד להבמים ח"ב שנדפס ליוורנו תקנ"ח מוכיחו בע' עדות ביהוסף וכותב עליו „ולח"ה".

(ל) עי' זכות אבות דף נ"ט ב' ובאגרת כ"י ראיתי חתום בהבי"ד שנת תקכ"ב.

(לא) כי אז מצאנוהו מסכים בספר תהלה לדוד הסיון.

(לב) הוא בעל הקדמה לספר שיר מנחם (ווארישא תרל"ט) מאביו ע"ש ובמקור חיים לר"ר

נאכט צד 85. ולמעלה צד 140—189.

(לג) אורי מורע יהודה מנסאני. ממונה הקהל בפאס שזכרנו בפרק י"א שחי בראשית המאה החולפת, ושדששתם אלה יחד מצאנום חתומים באגרת בלשון לימודים כ"י בסופו, ששקחו למכנאס לפטירת מהר"ט [ו' יעקב טולידאנו] בשנת תקל"א, ובשו"ת משפטים ישרים מרד"ף בירדנו ח"ב סי' רס"א נזכרו ר' אברהם ור' חיים מנסאני ראה במקור חיים לד"ר נאכט צד 88 בהערות ונזכרו עוד באיזה שו"ת מרבני הטערב, ובקובץ אגרות כ"י לר"א הצרפתי נזכרו ג"כ באיזה אגרות וניכר משם ישנם ר' עמנואל מנסאנו הנזכר למעלה היה אחיהם הגדול או עב"פ אחיו של ר' אברהם.

ובגליון כ"י שבא לידי מפאס ראיתי איזה וברונות מכ"י של ר' חיים מנסאנו, ואעתקם פה לתועלת מה „בסומן טוב נולד לי הבן יקר לו שאול בני בצפרו יע"א בשנת לב נשב"ד [תקנ"ב] ת"י לארר בשני כשבת ואני גולה ונדה ה' ואמר לצרתינו דה, בבא מלך סי' מולאי סלימאן יר"ה בפאס בחוה"מ של פסח בשנת הנ"ל נכנסנו להאלמלאח ואמר לנו המלך לנתוש ולהרוס את הבית ואת המגדל ערו ערו עד היסוד כה שבנה אחיו [אליויר] הארור, בס"ט נולדה לי הבת הוקרה רחל ו' מבת תקנ"ה בפאס . . . נולד לי יהודה בני בשנת תקנ"ה ליל מ"ש ב' אדר, חיים מנסאנו, מובן הדבר שבת"י לארר תקנ"ב שהיה גולה ונדה בעיר צפרו, זה היה בעת גלות יהודי פאס באלקסבא, ושאת"כ בחוה"מ פסח בשנה ההיא תורו כבר ואז הרכו את הבית והמגדל, המה המסגד והמבצר של אליויר בפאס, ראה בפרק הקודם ובהערה ל"ט יש.

(לד) נזכר בשו"ת משפטים ישרים ח"ב סי' רס"א הנ"ל, ובקובץ אגרות כ"י לר"א הצרפתי.

(לה) בספר מנחת יוסף מר"י אירגאס דף ע"ו ב' נדפסה יש אגרת פני משה וכתב „שהגיעה אלינו באב שנת תקמ"ה על יד הרב במוהר"ר שלמה אדהאן דמתא פאס יע"א ונתיישב בעה"ק ת"י" ומובן שאין שום שייכות לר"ש אדהאן זה עם ר"ש אדהאן שחי בסוף המאה החולפת שחיבר ספר בנאות דשא עי' בפי"ג.

והיה חכם מקובל ומליץ, וחיבר סי' מאה שערים וסי' דרך צדיקים ועיד קינצים גדולים בדרשות וביאורי תנ"ך נמצאים עד כה בכ"י בפאם, (ל) הוא מת כיום די' ט' אלול תקמ"א (לז).

ובמכנאס נמנו אז בסיף הרבע האי של המאה הזאת, על ידי רבי יעקב טולידאנו, כאשר זכרנו, הרבנים האלה, רבי שלמה ב"ר אליעזר (לה) טולידאנו, רבי משה בן דניאל (לז) טולידאנו, ורבי יקותיאל ב"ר מרדכי בירדוגו הנזכר בדור הקודם הרבנים האלה נדעו אז אחריו מית האב"ד רבי יעקב טולידאנו שמת בש"י הקל"א כמו שזכרנו כבר (כפ"ג) בשם "בית-הדין של שלוש במכנאס" ויחליפו הרבה אנרות ושיות עם הבית-הדין של חמש בפאם שזכרנו מעלה, (ט) ושלשתם חיברו ספרים, הראשון רבי שלמה טולידאנו חיבר שיות ופסקים אשר נקראו בפ"י רבני המערב שאחריו בשם "פסקי מהרש"י" כ"י גם ראיתי ממנו איזה דרושים כ"י הוא מת כיום בי"ד טבת תקמ"ט (מא) והשני רבי משה ב"ר דניאל טולידאנו נילד בש"י תפ"ה, יובימי נעוריו למד לפני רבי חיים בן משה טולידאנו (ע"י כפ"ג) ואח"כ לפני אחיו רבי יעקב טולידאנו הנזכר, בעתים שינית התגורר רבי משה פעם בסאלי ופעם באהלי הערביים מוחין לעיר טפני רעב ודבר שישררו בעיר במכנאס, ובתוך הרבר שהיה אז שם כראשית המאה הזאת מתה עליו אשתו הראשונה, בשנת תקכ"א—כ"ח מתו על ברכיו ארבעת בניו ובת אחתו בשנת תקכ"ט כיום כ"א טבת נמנה בין הבית-הדין, (מב) אך לא האריך ימים במשרתו זאת כי הוא מת בש"י תקל"ג ליל שבת י"ג טבת, (מג) חיבר פירוש גדול על פירשי עה"ת כחמשה ספרים, אדמת קדשי, בגדי קדשי, מלאכת הקדשי, בונה ירושלים, אם הבנים, שחיבורם בין תק"ף—ל', וחתני של המתבר ה"ר מאיר טולידאנו קיצר איהם וסדרם בספר אחד בשם מלאכת הקדשי שנדפס אח"כ (לייורני תקס"ג), (מד) גם חיבר משחת קדשי?

(לז) יהש פאם כ"י, (לו) לוקטני חירושים כ"י.

(לה) טל' שני אלה אליעזר ודניאל אחים היו בני הרי יהודה ראה בסדר חותש בפרק י"א הערה י"א. כמ"ש שם ועל האיש דניאל הנזכר אביו של רבי משה נמצאה קינה בספר תהלה לרוד מר"ד הסין דף ס"ו כי שמת בחדש אב תקמ"ב ע"ש.

(מ) איזה מהאגרות ההם ישנם אתי ככ"ו בקובץ אגרות לר"א הערפתי.

(מא) רשימת הנפטרם כ"י ובאה הסכמתו של רש"ש זה בס' תהלה לרוד מר"ד הסין, בשנת תקמ"ב, גם בהקדמת סי' פה ישירים כותב בתוך יחושו "אתי הרב הגדול כמוהר"ר שלמה בני איש חיל", ...

(מב) כל זה עפ"י מ"ש רמ"ז בעצמו בהקדמותיו לספרו מלאכת הקדשי ע"ש היטבו וראה עוד כמ"ש ביטבו בתחלת הפרק הקודם.

(מג) רשימת הנפטרם כ"י וז"ל "מלא הכמה ועונה וכל דרכי הגאווה, הנע והעונה, וישב אהלים וישוקף ע"י לימודו למור תורה לשמה תה"ש הותיק דו"מ כמוה"ר משה טולידאנו ולה"ה יתיר לאמו ולאביו ה"ר דניאל אחי נחפץ תוך שמונה ימים להלוו ליל ש"ק י"ג טבת שנת מ"ב ויש"ר דפ"ק", ובס' תהלה לרוד מר"ד הסין דף ס"א ס"ב נמצאו שתי קינות עליו ע"ש.

(מד) ראה במתברתי אפריון סי' קי"ד, ומ"ש שם שהמכויא לביה"ד ה"ר יעקב ב"ר מאיר טולידאנו סדרם ובללם בס' אחד וכו', שלא בריוק כתבתי או כן, כי אמנם המכויא לביה"ד הוא ה"ר יעקב, אך לא בנו של ה"ר מאיר היה כי אם אתיו, וגם לא הוא שבללם וסדרם לספר אחד, כי אם אחיו ה"ר מאיר שהיה תתנו של המתבר, כסביאר כ"ו בהקדמת הס' מלאה"ק ע"ש, ופה

מה) נזר הקדש דרשית עה"ת, והשמים החדשים שו"ת, ושני הספרים האלה ישנם עוד בכ"י מז, והרב השלישי מבית-דין של שלש ההם רבי יקותיאל בירדגו מז) מת שנת תקס"ב, וחיבר נמוקים על הכתובים עורם כ"י מה), ולפי הנראה שחיבר גם פסקי דינים מט).

וזולת שלשת הרבנים ההם חי עזר בתחלת המאה הזאת שם במכנאס. רבי חיים ב"ר יהודה טולידאנו, אחי אביהם שר ר"ש ור"מ טולידאנו הנזכרים נ) אשר גם הוא נמנה אז לאחר מדויני העיר, אמנם הוא נתוושב אחרי בן בסאלי בכ"ז הנני כותבים פה את תולדותיו בתור אחד מרבני מכנאס. הוא נולד בערך ת"ס או אח"כ מעט ולמד לפני רבי משה בירדגו הנזכר בדור הקודם. בשנת תפ"ז מ"ו אלול מתה עליו אשת נעוריו שמחה בת רבי יוסף טולידאנו אחיו, בלי זרע, ויקנן עליה קינה בספר הקינות שחיברה בשנת תק"ט מצאנוהו כבר חתים רביעי בבית-דין במכנאס אחרי רבי חיים בן משה ואחיו ר' יעקב טולידאנו ורבי מרדכי בירדגו נא), הנזכרים בדור הקודם, ובערך תק"י נסע לסאלי ושם נמנה לדין העיר בשלשים שנה, ובענותו ובנדירות לבו רכש לו ידדים רבים ויהי רצוני בעיני כל נב), הוא מת ביום ג' י"א שבט תקמ"ג נג) זקן וישיש וישיאר כהבי"ד רבים, ומהם ידענו הספרים האלה: שאלות ותשובות שנקראי אח"כ "שו"ת מהרח"ט של סאלי" נד), וליקוטי דינים נה), ודרושים נז), וקינות נז), גם קינטרים רשימת הנפטרים נח) שזיכור בו שנות מות רבני המערב שחיו מינות תע"ד עד תקל"ג, והקינטרים הקטן הזה היה לנו לתועלת הרבה בנוגע לתולדות רבני המערב ההם וימי חייהם.

עוד חבטים אחרים היו במכנאס או בחצי הראשון של המאה הזאת, והם רבי משה טולידאנו בן רבי יעקב הנזכר בדור הקודם ולמעלה, ורבי יוסף בני רבי משה

המקום להעיר כי ה"ר מאיר טולידאנו הנ"ל מתעסק הרבה בהעתקת ספרים ב"י, וכשלישים ספרים ב"י ממחברים שונים הגיעו לידי מהעתקתו, ומהם ספרו רבי שמואל בן זקן הנזכר בדור הקודם שנרפסו מקרב בירושלים עפ"י העתקתו של ה"ר מאיר הנ"ל, ככתוב בהקדמת הספרים ההם ע"ש, מה) נזכר בספרו נזר הקדש ס' ויצא, מז) הראשון ס' נזר הקדש כ"ו אצלי, והשני ס' השמים החדשים כ"ו בעיר מכנאס ונזכר גם בסוף הקדמות המחבר בס' מלאכת הקדש ושם כתב בו חיברו בשנת תקל"ל.

מז) בס' תהלה לרוד מר"ד תס"ן דף ס"ח ב' נמצאה קינה על אשת ר' יקותיאל זה שמתה מתמת ליהה. מת) כ"ו במכנאס, מט) בו משמו של ר' יקותיאל נזכר איוה פס"ד בספרי רבני המערב, נ) ראה בפ"א הערה ו"א, נא) שו"ת מו"צ ביעקב ס' קט"ו. נב) הקדמת ס' מלאכת הקדש דף ד' ע"ד "ונסע לעיר מכער סאלי ומצאתי שם את שאהבה נפשו הודו והררי ההתי"ש הדו"ס ארוני דודו במהה"ד תיים טולידאנו נר"ו ענותן כהלל ורצוי לרב אחיו...". זכן בתהלה לדוד דף ס"ז ג' ותאר את רחט"ו זה "פאר החכמים נזע ישישים, מזב עם אדלים ועם אנשים", ובשו"ת באר מוס תיים מר"א די אבולא נזכר ככ"מ ע"ש דף י"ב, מ"ב, נ) נ"א, ושם נמצאה גם הסכמתו בש' תקכ"ב ע"ש.

נג) הוספה לקונטרס רשימת הנפטרים כ"י ותהלה לדוד שם בהקינה שקונן עליו, והזכירו גם בהסעלות לשלמה חזן דף ל"ב.

נד) כ"י במכנאס, נה) נזכר בשו"ת מו"צ ביעקב ס' רפ"ג בהגהה, נו) נ"ו בס' ליקוטי הדרושים כ"י, נז) ראיתו כ"י, נח) כ"י אצלי מקיל ה' עמודים קטנים והוספה מהמעתיק ה"ר יהודה ב"ר מאיר טולידאנו.

מאימראן, ורבי חיים בנו, רבי אברהם חליואה הראשון (נט), ורבי משה בנו ס, רבי יעקב אדהאן (א) ב"ר משה אדהאן הנזכר בדור הקודם. רבי דוד ב"ר אהרן חסין, רבי אברהם אצבאן (ב), ורבי מסעוד ארוואח (ג).

ואלה מהם שחיברו ספרים, הראשון רבי משה ב"ר יעקב טיליראנו חיבר ספר מגיני שלמה על פירש"י עה"ת סה, וספר דרושים למועדים ולנפטרים, נמצאים כ"י במבנאם. היא מת שנת תקל"ח ר' בשבת י"ז אלול סה, ובנו רבי יוסף מת תקמ"ח. ב"ר אלוף סז, וחיבר גם הוא פירוש על רש"י עה"ת ופסקי דינים סז, גם רבי משה מאימראן ורבי חיים בנו, שניהם חיברו ספרים, הא' רבי משה חיבר שיטת על כמה מסכתות סח, ודרושים סט, ופסקי דינים ע, ונימקים על החומש עא, הוא היה חתנו של רבי יעקב טוליראני הנזכר בדור הקודם, ומת ז' אב תקמ"ז עב, ובנו רבי חיים הצטין עוד יותר מאביו, הוא נידד תקכ"ה ומת כ"ה תשרי תקמ"ה עג, בן עשרים שנה, ונפלא הדבר כי ככל זאת אף כי היה עור-ימים כ"כ הצטין מאד ברוחב ידיעתו התלמודית ובחריפותו הבלתי-מצויה כמעט בין רבני המערב, בהרבה מקומות מספריו מצאנוהו עוד חילק על רבנים מפורסמים ודוחה דבריהם כלאחר יד, היא חיבר שיטות על מסכתות קידושין ע"ז הוריות ושבועות, ספר פרי עין חיים על רש"י והרא"ם עדי, חקת הפסח על

נט) ראיתי חתום על פס"ד מהבטי מבנאם שנת תקל"ז ב"י והוא אבי זקנו של ר"א חליואה שזכר עוד בסוף הסאה הזאת באשר יכתוב בחתימתו בס' קול יעקב סר"ו בירודגו (אמ"ר תקצ"ג) כהקדמה „אברהם חליואה בן . . . יין וזכר לא"צ בנגלה ובנסתר במהר"ר אברהם חליואה וצ"ל".

ס) נזכר בחתימת ר"א חליואה נכדו, הנ"ל בהערה הקודמת, ובס' וילקט יוסף כ"י סכ"ן ר"מ חליואה זה שזכר בחצי השני של המאה הזאת נמצא דרשות הספר על מות אבי ושב' ב' שמת כ"יז אב שנת תקנ"ג, גם מזכיר משמו איזה ביאורים ומסוים בס' ע"כ מצאתי כתוב מא"א מו"ר ולה"ה ומה מוכן שחיבר ר"מ חליואה איזה דרשות.

סא) נזכר בס' תהלה לדוד דף מ"א, ונ"ש ב', והחום באגרת בין הבטי צפרו על פטירת מהר"ט בלשון לימודים כ"י, ומזכר שחי בצפרו בש' תקל"א מאיזה סבה, ובקובץ פיוטים כ"י ראיתי פיוטים אחרים בשמו.

סב) חתום באגרת שבלשון לימודים כ"י שנשלחה על פטירת מהר"ט בש' תקל"א, ובלקוטי חידושים כ"י מועתק הרבה פירושי פסוקים ומאמרים שבסופם כתוב „סכ"י החכם במהר"א אצבאן ולה"ה" ומה נראה שחיבר ס' דרשות.

סג) ממנו נמצא שתי שירים בתהלה לדוד דף ל"א, ל"ב, וע"ש דף נ"ט ב' ובס' חיי אברהם טר"א בלפון דף נ"ז מזכיר חידוש אחד ממנו.

סד) ראה במחברתי אפיון סי' ק"ט.

סה) הוספה לרשימת הנפטרים כ"י ובלקוטי חידושים כ"י בדרוש הספר עליו, ונזכר ר"מ זה בתור ראשון שבחתימתו באגרות לפטירת אביהם מהר"ט בלשון לימודים כ"י כסופו.

סז) הוספה הנ"ל, ובפס"ד כ"י מרכני מבנאם ע"ד חלק ר' יוסף זה בהירושה מאביו. סז) שניהם כ"י אצלי, וראה במחברתי אפיון סי' ע"א וקמ"ז, סה) ראיתם כ"י פה

ונמכרו מקרוב לסוחר עתיקות אחד בירושלים. סט) נזכר ממנו הרבה ביאורים בליקוטי

חידושים כ"י. ע) הובא מהם בס' דברי בתראי כ"י דף י"ט, עא) נזכרו בפירוש

ההנהגה ש"פ שבנו ר"ח הנז' להלן בסמוך. עב) כ"י אחיו ר' שלמה מאימראן וראה גם

במחברתי אפיון סי' קס"ו, ובס' תהלה לדוד סר"ר חסין באה הסכמת ר"מ מאימראן ע"ש,

עג) כ"י דודו ר"ש מאימראן הנ"ל וע"י באפיון שם,

עד) ע"ש במחברתי הנ"ל.

הגדה ש"פ עה), ודרשית עו). ובפירושו על רש"י, ההוא, יזכיר תמיד את מורו וקנו רבי יעקב טולידאנו הנזכר.

רבי דוד ב"ר אהרן בן חסין נולד כנ"ל ת"ן עו) ומת אחרי תק"ן עתו) הוא היה חתנו ותלמידו של רבי מרדכי בירדגני הנזכר בדור הקודם ע"ה) והיה פ"טן נעים ומירוח ופיוטיו נודעו הרבה והתאזרחו בין יהודי המערב. ויש שמוצאו להם מהלכים גם במזרח וביחוד בארץ ישראל כמו הפייטנים «אערך מהלל ניכ"ו» ו«אחיל יום יום אשתהה» ותהלה לדוד דף כ"א ר"י וכ"ג ב"י) וכן אמנם יש לפעמים בפייטיו סגנון חי ועשיר, אך הוא פשוט וחסר כל רעיון והיכן, מפייטיו נרפס ספר תהלה לדוד (אמ"ר תקס"ו) כי שירות, פיוטים אזהרות וקניית. גם קונטרסים מקימן של זכחים, שיר גדול כולל דיני שחיטה ומדיניות ויתר פיוטיו, נשארו עוד ככ"י ע), הוא חיבר גם ספר דרושים פא).

ובמארוקה ומראבישו נודעו לנו אז כהצי הראשון של המאה הזאת הרבנים, רבי יצחק חרוש, רבי אברהם כ"ד יעקב פינטי הנזכר בדור הקודם, והוא כנראה שחיבר חי' מס' כתובות ונרפס בספר חסד ואמת מר"י צבע, שאלוניקי תקע"ג) רבי משה בן עטר, רבי שלמה בן שלום אסכאג פנ), ורבי שלום בר משה בוזאנלו, האחרון היה תלמיד ר"א אוילאי ורבי יעקב פינטי ורבי ישעיה הכהן בני הדור הקודם, הוא נסע לאמשטרדם ושם הרפ"ס ספריו הדרת מלך, כסא מלך, ומקדש מלך, על הויה"ק והתיקונים (אמ"ר תקכ"ו—תקכ"ט) ובערך תקל"א נסע ללינדון וירפ"ס עוד שם את הספרים, הדרת מלך בשנת תקל"ב, מעשה שהיה כך היה, ומעשה ה' כי נורא הוא, תוכחה לשייבכים ותקנה לשייבכים מכתם ראשון לר"י ישראל משולם זלמן, ותוכחה לשייבכים ותקנה לשייבכים מכתב שני להנ"ל, ארבעהס נרפסו בשנת תקל"ד, הוא מת שם בלינדון בשנת תקמ"א פנ).

ובעיר צפרו חי אז רבי שאיל ישועה אביטבול, אחד מגדולי הרבנים בדור הזה, פד), חיבר ספר בדיני הטרפיות פה), כפי מנהגי המערב, ופסקי דינים פו), ולפי הנראה ברור כי האריך ימים והוא מת בכ"ה אלול תקס"ט פו).

ובעיר סאלי והמכצד ראב"ט הסמיך לה, חיו יחד עם רבי חיים ב"ר יהודה

עה) כ"י אצלי בהעתקה מאוחרת ש' תר"ח שהעתיק הטעתיק מכ"י המחבר.

עו) נזכר בספרו פרי עין חיים כ"י ס' שמות.

עז) כי הוא העתיק הס' שיר מכתם מר"י בן עטר ש' תק"ו ראיתו כ"י, ומוכן כי לא היה או פחות מ"ו שנה פחות או יותר מעט.

עח) ראה בפרק הקודם הערה ל'.

עט) ראה בהקדמת ר' רפאל בירדגני נוסו בס' תהלה לדוד וכדף מ' ע"ד שם.

פ) מפוזרים בקובצי פיוטים וקנינות כ"י במערב, פא) הקדמת רר"פ בירדגני הנ"ל

ונזכרו גם בליקוטי חידושים כ"י.

פב) ארבעתם תלומדים בהסכמת ש' תקמ"ג בס' תהלה לדוד מר"ר חסין, גם נזכרו בשו"ת

ליצחק ריח ס' ל"ג. פג) בן כתב אלי הרה"ה הנודע ר"ר אהתן הכהן אדלער נ"י מלינדון

כמכתב מיום כ"ד מאיז 1904, מכלי להעיר על המקור שממנו שאב, וצ"ע אם זה הוא ר' ישום בוזאנלו שראיתי נזכר בשו"ת מר"צ ביעקב ס' של"ג ביש' תק"ה בפאס, או אחר כישמו.

פד) בלשון לימודים כ"ו בסופו יש אגרת ממנו בש' תקל"א ששלח לפטירת מהר"ש, וכס' קדמי ראמים [שאלוניקי תקע"ב] נמצאה הסכמתו, והוא נזכר בשו"ת רבנו המערב שאחריו בר"ת

הרב שיש"א" וכס' תהלה לדוד מר"ד בן חסין דף מ"ו שר המחבר שיר לכבודו ולכבוד בנו ר' רפאל שיוזר עוד הלאה, פה) מובא בס' ליצחק ריח ס' מ"א ובוולתו.

פו) נו' בשו"ת אשר לשלמה ס' מ"ו וככ"ט, פז) קול יעקב מר"י בירדגני בחלק קול נהי.

טולידאנו ממכנאם שנמנה לאב"ד כסאלי כמו שזכרנו כבר פתח, עוד הרבנים האלה, רבי אליעזר ב"ר שמואל די אבילא הנזכר בדור הקודם, רבי יחיאל ב"ר פנחס חימי רבי עיוש אלמאליח התנו של רבי שמואל קארו פט' הנזכר בדור הקודם, רבי אברהם דורריגו, רבי ישעיה בן עטר רבי יצחק צביע צ' ורבי יהודה אנהורי צא).

המצויין שבהם בחכמה ובפרסים מרבני סאלי-ראבאט אלה, היה הראשון, רבי אליעזר די אבילא, הנודע בין חכמי המערב בהשם האמוראי רב אד"א. הוריו מצד האב בן מצד האם היו גדולים בתורה וחשובים במעלה כאשר זכרנו בדור הקודם, ואחי אמו היה ריח בן עטר המפורסם ולכן, כמצב בזה יכול היה רב אד"א לשקוד על לימודו ולהצטיין בו כ"כ, הוא נולד בשנת תע"ד, ובשנת הפ"ט כבר היה נשוי אשה, וימיה אחת בתי של ה"ר אליהו הלוי בן שושן, אחד מנכבדי סאלי צב, ואז עם היותו רק בן ט"ו שנה היה בקי בטיב ידיעת מושא ומתן צב, ובחכמת התלמוד, וכבר התחיל אז לחבר חידושים על איזה מסכתות צד, אך מפני חריפותי הרתחנות ואי-מתנותו אז, לא עמד על דעתו והיה ביהם וחוזר ומוחק צה, הוא שקד הרבה ללימוד יחידי ועם תלמידים רבים אשר לקחו לקח מפיו, וגם בלילות לא נתן שינה לעיניו כמעט צו, ולכן אף כי לא האריך ימים יכול היה בשנותיו הקצרות להשאיר חיבורים רבים, את חיבוריו הפיץ היה להרפיסם עיר בחייו, ואח"כ לנסוע לירושלם להתישב שם, אך מקרי ראשית המאה הזאת דבר ורעב ששררו אז (ראה בפרק הקודם) לא נתנו לו לבצע את זממו ולפעמים לא מצא מנוחה אף בעירו סאלי והתגורר באחלי הערביים מחוץ לעיר צו, וכן נשארה תקינה זאת של ר"א די אבילא, להרפיס ספריו בחייו ולסע לירושלם, מעלו ועוד בדמי ימיו בהיותו בן מ"ז שנה כיום שבת ג' אדר ראשון שנת תקכ"א, גוע וימת צח, הוא

פתח ע"י בשו"ת באר מים חיים המצויין למעלה בהערה נ"ב.

פט' בן כתוב בהקדמת השו"ת תקפו של יוסף מבנו ר"י אלמלאליח [ע"י דהלן כמקוטן] ה' יוסף ב"ר עיוש אלמאליח חתן הרח"ג המקובל האלתי רב שמואל קארו, ומוכן שהכוונה על האב ולא על הבן, ובקובץ אגרות כ"ו מר' אליהו הצרפתי ראיתי אגרת אחת מר' עיוש אלמאליח ורש"ט בן עטר לר"א הצרפתי שי' תקד"ד, ויתכן שר' יעקב אלמאליח בעל הקנה על הרדיפות של שנת תק"ן ראה בפרק הקודם הערה ל', היה אזוי אחיו או בנו של ר' עיוש אלמאליח זה.

צ' כלם התוסים בשו"ת באר מים חיים רף מ"ז—נ"א, כש' תקי"ז, וע"י בשו"ת ליצחק ריח סי' ל"ג, ובקובץ אגרות ב"י לר"א הצרפתי ראיתי מכתב שכתוב בע"י תקל"ה מרש"ט בן עטר ורבי עיוש אלמאליח הנ"ל לר"א הצרפתי בפאס, ומקיים מר"ח ב"ר יהודה טולידאנו האב"ד.

צא) נזכר בהקדמת ר"ם אדרעי לסי' תהלה לדרור וס' תורת חיים, כי היה ד"ר ומצויין ורב מובהק ומרביץ תורה רבנים כסא"י וראבאט בבית מדרשו וכו', ושם בהקדמת תורת חיים כתב שמת ר"י אנהורי בש' תקנ"ב, ויכול להיות שהיה בנו של ר' מנחם אנהורי הנזכר בדור הקודם, וכן ר' משה אנהורי שהוזכר למעלה צד 57 הערה י"ב [יתכן שהיה בנו של ר' יהודה אנהורי זה, צב) שו"ת מו"צ ביועקב סי' י"ז ע"ש הדין ודברים שהיה לר"ש די אבילא אביו של ר"א עם אפטרופוסו של היתומה בלתי.

צג) יש כס"י הנ"ל אות ג', ולענין התצר שכנה הר"ש וענין שכנו בה"ר אליעזר נר"ך היה סבסור, . . . צד) הקדמת ר"ש די אבילא כס"י באמ"ח והחיד"א בשה"ג אות מגן גבורים, צה) ישם בשה"ג, צו) ישם, צז) הקדמת ר"ש די אבילא הנ"ל.

צה) ר"ה ב"ר יהודה טולידאנו בהקדמתו לספרי רב אד"א שנרפסו וכ"כ גם בקונטרסו השימת הנפטרות כ"י בזה"ל, ככה אור המנורה הרב המופלא ר"מ כמות"ר אליעזר די אבילא

השאיר בת אחת, שהיתה נשיאה לאחד מבני משפחתו, רבי ושלמה די אבילף. הנוכח בפרק הקידום. וזה השתדל וידפיס מחיבורי חמיו את הספרים האלה. מגן גבורים על מסכתות שני חלקים וליוורנו תקמ"א—מ"ה) מלחמת מצוה על סגיוות וחסד ואמת דרשיה ושם תקס"ה) באר מים חיים שו"ת ושם תקס"ו) מעין גנים על מוש"ע ושם תקס"ז) ועוד הוכנו לדפוס סי' שאלות ותשובות ררב אד"א. וקניטרים אחרון ביאורי תנ"ך צט) אשר מאיזה סבה לא נדפסו אח"כ.

רבי יחייא ב"ר פנחס חימי חיבר חידושים על מסכתות ק). רבי יצחק צבע, חיבר ספר שיפרא דשטרי נוסחי ותקוני שטרות קא) כמנהגי המערב, ולפי הנראה ברור חיבר עוד ביאורים בתנ"ך קכ).

ובתיטוואן חיו הרבנים האלה, רבי יהודה ב"ר יוסף אבודרהם, רבי יהודה ב"ר אברהם קורייאט קג). נכד רבי יצחק קורייאט הנוכח במאה הדי, ורבי יהודה הלוי שנמנו יחד עם רבי יעקב בן מלכא ואח"כ עם רבי אפרים מונסנייגו, שבאו מפאס ונמנו לאב"ד בתיטוואן כאשר זכרנו מעלה, הראשון ר"י אבודרהם מת אחרי תקמ"ט ולו היו שלשה בנים חכמים אשר שנים מהם יוסף ומנחם מתו עיד בחייו במשך חדש אחד קד). ולא נדע אם חיבר איזה ספרים, אמנם מהשנים האחרונים ידענו שהיברו ספרים, האחד רבי יהודה קורייאט, חיבר שו"ת ופסקי דינים, ודרושים, ועוד, אך רוב כתביו נשללו אחרי מותו בשלל העיר תיטוואן בשנת תק"ן, ומעט הובלו—ע"י בנו רבי יצחק קורייאט שיזכר עוד הלאה—לירושלם, וכנראה שנאברו אח"כ, ורק איזה חידושי דינים וביאורים בשם "טופח סביב" ו"נופך ספיר", נותרו מכתביו הרבנים, והם נדפסו אח"כ (פיסא תקע"ב) קה) גם נדפס ממנו "פיוט לכבוד מצות מילה" קו). הוא החליף הרבה מכתבים עם רבי אליהו,

ז"ל יום שב"ק ג' לאדר א' תקכ"א, ויש ג' קינות עליו בס' תהלה לרוד דף ס' ס"א.

צט) הקדמת רבני מזנאס לס' באר מים חיים, ופה יש עוד להעיר כי הוכאה התימתו של ר' אליעזר די אבילא גם על איזה פס"ד בספרי רבני המערב וע"י בשו"ת מו"צ כיעקב סי' קמ"א וש"ו, וזכות אבות סי' קס"ט, ועוד, ואצלי יש פס"ד קצר ששלח ר"א די אבילא ככתב ידו לר' שמואל בן אלכאז בפאס.

ובמקור חיים להד"ר נאכט נ"י צד 6, וכן בהאנציקלופדיא אוצר ישראל [נוארק 1907] צד 41 נכתבו תולדות ר"א די אבילא, אך לא כמלואתם, ופה כתבנו מה שיש בו די.

ק) מהם יש אצלי קצת מחידושי מס' תגינה בהעתקה יש' תקע"א שהועתקה מב"י המחבר, קא) נדפס בס' חסד ואמת לנכדו ר"י צבע, שאלוניקי תקע"ג, קב) הוכא משמו בס' ליקוטי חידושים כ"י.

קג) חתומים בהסכמה על ס' מגן גבורים ובאמ"ח טר"א די אבילא, בש' תקכ"ה, והראשון חתום עוד שם בשו"ת באמ"ח דף כ"ו ע"ד בש' תק"ך, וע"י שו"ת זכות אבות דף נ"ט א'.

קד) תהלה לרוד דף ס"ד ב' וע"ש דף מ"א ומ"ב, והקינות שיש שם על שני בני ר' יהודה נכתבו לפי הניכור שם בערך תק"ט, וזוה ידענו ג"כ שהאב ר' יהודה חי עוד אחרי תק"ט, קה) בס' זכות אבות לכנו דף מ"ל ואילך וע"ש בהקדמה המקור לכ"ו, קו) בס' סאור ושמש לנכדו, ליוורנו תקצ"ח. דף י"א, וראה גם בקובץ שירים כ"י

הצרפתי מפאסו קו) ומת בש' תקמ"ח או תקמ"ט בתיטוואן, קת) והשני רבי יהודה הלוי ידענו ממנו שחיבר דרשות קט) וכנראה חיבר עוד מהו הוא נולד בסוף המאה החילפת להורים נכבדים מראשי הקהל בתיטוואן בש' תק"ו נשא אישה בת אחר מגדולי חכמי העיר, קי) בש' תקל"ז היה באלג'יר ועמד כריב נגד האב"ד שטרבי יעקב בן נאיים ועי' זה למעלה. אחרי כן שב לתיטוואן, ובש' תקמ"ה כאשר לא מצא מנוחה בעירו יצא עיר פעם ממנה וחפצו היה או לנסוע לאח"ק להתישב בה קיא) אמנם בצאתו עבר דרך גיברלטאר ותישב בה כחמש שנים, וגם קבע לו שם ישיבה וירבין תורה בתלמודים קיב) גם בתיטוואן השאיר ר"י הלוי ישיבה עם בית-הכנסת אשר הקריש מממונו טרם צאתו משם, קיג) ותלמידו שתי ישיבותיו אלה העריצו את שמו ויוקרתו מאד, הם החשיבוהו לאיש קדוש ונורא "עניש וקטיל" אשר ברוח שפתיו ימית רשע, קיד) בש' תק"ן לפני חג הפסח חפץ לשוב תיטוואנה, אך רוח סערה נשאה את הספינה שבה נסע ותביאה לחוף אלג'יר, המקרה הזה היה לרוחתי ולהצלתי של ר"י הלוי, כי אחרי ימים מועטים קרו הפרעות ביהודי תיטוואן בתגרת יד אליזר, נראה בפרק הקידום, ויהי הוא מאושר על כי לא היה אז שמה, קיז) ואמנם הוננו של ר"י הלוי שנישאר עיר בתיטוואן לא נמלט מידי השודדים ויהי לבו, קיח) באלג'יר התמהמה ר"י הלוי זמן מה ושוכ בש' תקנ"ז מצאנוהו בליזורנו קיט) ולפי הנראה ברור כי אח"כ שב לגיברלטאר ויכלה בה את שארית ימיו, שם בגיברלטאר התישבו או בעת ההיא-ביחוד אחרי הפרעות של שנות תק"ן-הרבה מיהודי מארוקו בכלל, ומיהודי תיטוואן בפרט, בין המתישבים האלה היו גם בני משפחתו של רבי יהודה הלוי וקרוביו, אשר הצטיינו אח"כ בקרב יהודי גיברלטאר בעושרם ובחשיבותם, ואז נוסדה גם בית-הכנסת "נפוצות יהודה" בגיברלטאר, קיט) אשר לפי השערתינו היא ישיבתו של ר"י הלוי בגיברלטאר ונקראה כן על שמו, וכמו בחצי הראשון כן גם בחצי האחרון של המאה הששית, עוד אחרי הפרעות של תק"ן-נ"ב, חיו עוד רבנים וחכמי לב, ביחוד הצטיינו מאד יהלאה

קו) קובץ אגרות רבי אליהו הצרפתי כ"י אצל.

קח) כי ער ש' תקמ"ה מצאנוהו חתום בס' זכות אבות דף נ"ט סוף ע"א ע"ש ור"ש רומאנולי במסעו [משא בערב צד 77] 'יוביר בש' תק"ן את ר' יהודה קוריווא הנפטר בתיטוואן, וכנראה שעל אודותיו היו הדברים שכתב שם צד 39 כרכר הרב שמת אז בע' תקמ"ח בתיטוואן ושהיה חותמו של חתן רבי יהודה הלוי.

קי) מוזכר בליקוטי תירושים כ"י על איונה פירושים המוכאים בשמו וסיים בס' בוח"ל "מבתיבת יד הרב כמהר"ר יהודה הלוי וצ"ל אב"ד רקק תיטוואן יע"א".

קיז) זכות אבות ס"ג דף ט' ע"ב. קיא) שם. קיב) ראה במשא בערב צד

29, 30. קיג) זכות אבות ס' ח' ט'. קיד) משא בערב הנז"ל. קיט) שם צד 83.

קיז) זכות אבות דף ט' ב. שאמר לנו מהר"ל שגשלו ממנו כל ישרותיו כשגשלה העיר לתש"ן.

קיז) שם דף ט' א' שכתותיו בליזורנו שאל מר' יעקב בן נאיים ומבעל המחבר זכות אבות, ופה צריך להעיר כי אין להחליף את ר"י הלוי זה ברבי יהודה הלוי החתום בשו"ת משפט וצדקה ביעקב ס' פ"ט ושל"ה, כי ר"י הלוי הנזכר שם חי כפאס מספר שנים לפני זה, ויכול היות רק, שזה היה נכדו.

קיח) ראה אנציקלופדיא אוצר ישראל ת"ג צד 273 ע' גיברלטאר.

צאצאי איתם הרבנים שזכרנו, רבני החצי הראשון של המאה הששית, ושלשלה נכבדה של גדולי תורה השתלשלה מהם כאשר יתבאר ממרוצת דברינו.

בפאם שמשו או ברבנות וברבנות צאצאי הרבנים רבי שמואל בן צור ורבי אליהו הצרפתי ורבי מתתיה סירורו ורבי משה בן זמרה הנזכרים מעלה, להראשון ר"ש בן צור היו שני בנים, רבי רפאל בן צור קיש ורבי יעקב בן צור ומת ש' תר"י כבן שבעים שנה. מרבני פאס אז, ובנו של רבי רפאל, רבי שלמה בן צור ומת כיום ר"ה שנת תר"ג בן ל"ז שנה וי"ח ימים אף כי לא נמנה בדיונות, נחשב גם הוא מגדולי חבמי העיר, גם חיבר ס' זכחי רצון דיני שו"ב ע"פ דעת האחרונים, וליקוטי דינים על ש"ע אה"ע וחי"מ. (קד).

ורבי אליהו הצרפתי השאיר אחריו גם הוא שני בנים, רבי ישראל יעקב הצרפתי ומת י"ב תשרי תקפ"ו ושני חיו יתר משנים שנה, ורבי רפאל מנחם הצרפתי ומת ערב יוה"כ תר"ג שניהם הכתרו בכתרי תורה וגדולה ויהי להם מהלכים בחצר הממשלה, קבא ונכדו של הא"ר ישראל יעקב, רבי וידאל הצרפתי, (גולד תקנ"ז ומת ב"ח אב תר"ו) נמנה גם הוא לדין וחיבר פסקי דינים ושו"ת כ"י קבב).

ורבי מתתיה סירורו, היליד שבעה בנים חכמים, והם, רבי שאול, קבג ורבי מנחם, קבר ורבי יהושע ומת ב"ט סיון תקעד"ד ורבי חיים דוד ומת בן ע"ז שנה בש' תקפ"ו ורבי יעקב ומת בן פ"ב שנה בש' תר"א ורבי יהודה ומת במגפה בש' תקצ"ה ורבי נחמן, שבעת בני רבי מתתיה סירורו, אלה, נודעו בפאס או בחצי האחרון של המאה הזאת, בידיעתם כתורה ובחסידותם, ועל אידות שנים מהם, רבי יהושע, ורבי יהודה, יסופר כי הם התענו כל ימיהם קנה וארבעה מהם, רבי שאול ור' יהושע, ור' חיים דוד, ור' יעקב, נמנו לדיינים ואבות=בית=דין זה אחר זה, קבג

קיט) עיי' שו"ת הלכה למשה אלבאו סי' ד' ובשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף פ"ד ועוד. (קד) כל זה על פי יחש פאס כ"י, ושני הספרים, זכחי רצון וליקוטי דינים, נדפסו במעט רובם ע"י הר"א אנקאוזה בס' זכחים שלמים (ליורנו תר"ו) וס' כרם המר (שם תרל"א) שנשלחו אליו כ"י מפאס סאת בנו של המתבר הרה"ג רבי רפאל בן צור ר"מ ורב בפאס, כ"ב כהקדמה לס' אהבת הקדמונים (ירושלים תרמ"ט), והספר זכחי רצון נדפס גם באוצר הס' אות ז' נו' 36 והיה גם אצלי ככ"י.

קכא) יחש פאס כ"י, ובקובץ אגרות כ"י לר' חיים טולודאנו האחרון הנז' להלן בין רבני מנאס, ראיתי איזה אגרות מר' רפאל מנחם הצרפתי ואליה, ומהם ניכר כי היה בן-בית כחצר המלך והשרים בפאס, וישפיע הרבה לטובת יהודי מארוקו. קכב) כי"כ בנו בעל יחש פאס הנ"ל, ועיי' גם בשו"ת ויאמר יצחק ח"א וי"ד סי' פ"ח, וראיתי התימתו כ"י על איזה אגרות.

קכג) חתום בשו"ת הלכה למשה סי' ד' בש' תקס"ה, ובכלל, נזכרו בניו של ר' מתתיה אלה גם כהקדמת ס' תוספי הרא"ש, ראה למעלה הערה ו"א. קכד) עליו נמצאה קינה בס' תהלה לרוד דף ס"ד ב', ובס' אגרות ומליצות כ"י מאתו רבי חיים דוד נמצאו ג"כ איזה קינות עליו. קכה) כ"ז עפ"י יחש פאס כ"י. קכו) ראה בשו"ת הלכה למשה אלבאו דף ב' כ"ו ג', נ"ה ב', צ"ב ב', ובשו"ת יצחק ריה, ויאמר יצחק, אשר לשלמה מר"ש בן דאנאן, שמוכא כס בכ"ז שמות הרבנים הנז' ובנו של ר' יהושע סירורו הנזכר, רבי ראובן סירורו נמנה גם הוא בין דייני פאס, ומת שנת תרט"ה, כי"כ ביחש פאס כ"י, ונזכר גם בהשו"ת הנ"ל.

אמנם מכלם התפרסם ביותר הכן הרביעי, רבי חיים דוד סירירי, קב"ו הוא חיבר פסקי דינים ושו"ת רבות גם אגרות ומליצות וקנינות כ"י קכח.

ולרבי משה בן זמרה היה בן אחר, רבי שמואל ואברהם בן זמרה, וחי לערך צ"ג שנה ומת סביב תק"ץ הוא נמנה לדיין עם רבי חיים דוד סירירי הנזכר, קכ"ו ובנו רבי רחמים חיים דוד בן זמרה, ומת כ"ז חשוון תר"ח נמנה ג"כ לדיין אחריו, וחיבר שו"ת, ואגרות ומליצות כ"י קל' אלה הם צאצאי ארבעת הרבנים שזכרנו, שהם גם מראשי המשפחות האציליות והמויוחסות שבפאס עוד מזכר ועד הנה, ואמנם עיד רבנים אחרים ממשפחות שינות חיו או בחצי האחרון של המאה הששית, שנמנו יחד עם הרבנים ההם ואלה הם :

רבי יהודה בן עטר השני ונכד ר"י בן עטר הנזכר במאה הקודמת, ובנו של רבי עיבד בן עטר הנז' מעלהו נולד סביב תפ"ה קלא' ומת אחרי תקע"ב, קל"ג סביב ל"ש תק"ס נמנה לדיין יחד עם ר' שאול סירירי הני"ל, ובערך תק"ע היה לאב"ד בהרדופות של אלזייד בשנת תק"ן—נ"ב בעת שרוב נכדיו ורבני פאס ברחו למקומות שונים, נשאר הוא ר"י בן עטר מתגורר תחת שואית התלאות והצרות שסבלו יהודי פאס או כהאלקסבא מקים גלותם, ופעם נאלץ היה להטמן בתוך חפירה אחת תחת הקרקע כל היום, קל"ג) כן גם בש' תקע"ב לרגלי המלשינות שהולשנו אז הקהל וגזר המלך שילכו רוב הקהל וארבעה מהחכמים למכאנא, היה הוא, בסכנה גדולה, אך הוא השכיל לשחד את שר העיר בכסים כסף למען יחליף איתו באיש אחר, ובוה הציל את נפשו קל"ד) הוא חיבר לפי הנראה איזה פסקי דינים, קלה) גם סי' זכרון לבנו ישראל כ"י קכ"ו) שבו יספר בתור עד-ראיה את הקורות והרדופות של שנות תק"ן—תקע"ב, שזכרנו כפרק הקודם, ובסיפורו זה השאיר לנו באמת תמונה בהירה מכל הקודות ההם כאשר ראינו כבר.

רבי רפאל דוד בן עטר אחי רבי יהודה הנזכר, קל"ז) רבי דניאל בן צולטאן (תק"מ—ף) חיבר סי' דברי חכמים דרושים, כ"י בפאס, רבי רפאל אהרן מונסנייגו, פסקן ידרשן ומליץ ומשורר, חי יותר משעמנים שנה ומת ביום ט' אב שנת ת"ר, קלה) ולפי הנראה השאיר אחריו איזה חיבורים כ"י קל"ט) ובנו, רבי ירמיה מונסנייגו, נמנה גם

קכ"ו) כס' תהלה לרוד מר"ד חסן נמצאה הקדמה מרח"ד סירירי זה עוד משנת תקמ"ב, קבת) ראיתיו כ"י ובאגרותיו מזכיר להרבה מהבני דודו במערב, קכ"ט) ראה במצוין בהערה קכ"ו, קל') כ"י אצלי, קלא') כ"י כמ"ר ר' עובד בן עטר אביו, כותב, שהוא וזני בניו יהודה ואברהם ניוזנו אצל ריב"ע הזקן, וזה ידענו כבר שמת בש' תקצ"ג, א"כ בש' תצ"ג כבר היה ר' יהודה הנכד זה ואחיו שאחריו נולדים, קלב) זכרון לבנו ישראל כ"י, קכ"ג) ראה כפרק הקודם, קל"ד) זכרון לבנו ישראל הנ"ל, קלה) ראה במצוין הערה קכ"ו, ובמקור חיים להר"ר נאבט צד 85 ובכ"ש למעלה צד 140 הערה נ"ח, קל"ז) כ"י בפאס וממנו נמצאה העתקה אצלי, קל"ז) ראה במצוין הערה קכ"ו, קלה) יחש פאס, ה"י, קל"ט) כי טובא מכתביו בשו"ת ליצחק ריה, וכשו"ת הלכה למשה דף י"ט דף"ג א' ועי' בהערה שאחר זה,

הוא מדייני פאס קמ) ומת בער"ח כסלוי שנת תרכ"ה, והשאיר חיבורים רבים, והם קיפת הרובלים וספר זכירה ב' חלקים ציונים בש"ע יו"ד ע"ס אי"ב, קרבן בני אהרן ובני ציון היקרים שני חלקים דרושים, גם שאלות ותשובות רבות בשמות האלה משפט אביונים, ואלה המשפטים, אלה תילדות אהרן, תימך נופלים, משפט האורים, חיים ביר לשון, משפט צדק, מוציא אסירים, מציל נפשות, פוקח עורים, בן אסף המזכיר, תאית עניים, שועה עניים, משפט כתוב, אסף המזכיר, כסא שיפט צדק, גם מנחת זכרון ציונים בש"ע חיימו ועניים כמשפט על ש"ע הנזו, ודבר אמת דרושים, כלם כ"י בפאס, קמא) רבי יעקב בן סמחון ומת תרי"ו היא היה תלמיד רבי חיים דוד סירירו הנז' מעלה, וחיבר ס' בת רבים, ומשחא דרבנותא, על ש"ע חו"מ כ"י בפאס, קמ"ו.

וכמו בפאס כן גם במכנאס נמנו אז בחצי האחרון של המאה הששית צאצאיהם וקרוביהם של רבני החצי הראשון שזכרנו, הם ילדי המשפחות טולידאנו וכירדוגו, רבי רפאל בירדוגו אחיו ותלמידו של ר' יקותיאל הנז'ל, רבי ברוך ב"ר יעקב טילידאנו, אחיו השני של רבי משה ב"ר יעקב, הנזכר מעלה, ורבי פתחיה מרדכי בירדוגו בן ר' יקותיאל הנז'ל, שלשתם נמנו אז לרבני ודייני מכנאס, ועמם נלווה עוד א' מבן-משפחה אחרת רבי שמואל בן זואעיש, קמ"ג).

הא' רבי רפאל בירדוגו, נתפרסם בין תכמי המערב לאחד מגדולי הרבנים המצוינים, הוא נולד בש' תק"ו ומת בן ע"ה שנים ביום ז' של חג הסיכות ש' תקפ"ב, קמ"ד) וחיבר, שו"ת משפטים ישרים ב' חלקים [קראקא תרנ"א], מי מניחית על הפרשיותו וח"א על בראשית ושמות נדפס בירושלים תרס"א וחי"ב עורנו כ"ו, קמ"ה) שרכיט הזהב על מסכתות קמ"ז) חסד ואמת דרושים לזמנים ולנפטרים, פשטים על הנז' ובסופו קונטרסים מענה לשון על רש"י והרא"ם, נמוקים על ד' מושיע, חידושי אגדות קונטרסים קמן על הרשב"א ותשב"ין, קיצור תקנות רבני קאשטיליא עם פירוש עליהם קמ"ז) דיני שו"ב כמנהגי המערב וחידושי דינים, קמ"ה) ש"ח (תרגום) על התורה

קמ"ז) עו' בשו"ת הלכה למשה בכ"מ, ובקובץ מכתבים כ"י זמ"ר חיים טולידאנו האחרון נמצאו איזה מכתבים מר' יודיה זה ומאביו לר"ת ט"ו,

קמ"א) השימה הזאת מספרו ר' יודיה, השגתי מאחד ממכירי בפאס, שקיבל מנכדו של המחבר שאצלו נמצאים הכ"י הנז',

קמ"ב) נזכר גם בשו"ת רוצח ריה בלוקטוי דינים ע"ש בכ"מ.

קמ"ג) היה תלמידו של ר' מרדכי בירדוגו הנזכר במאה החולפת, והיו ימיו ע"ש שנים, נולד תצ"ח ומת תקע"ו, וכעת מתו נראו פליאות רבות ושהיה חסיד ומעייץ גדול, כל זה כתב ר' בירדוגו בס' קול יעקב בחלק קול נהיו ובס' מלאכת הקדש באה הסכמתו בשנת תקס"ב, וראיתי הסכמתו על ספק דין אהר באדר ב' תקס"ב בכתב ידו וחתמתו, וכתבתו מרהיבה עין באופן נפלא, קמ"ד) קול יעקב הנ"ל שם והוספה לרשימת הנפטרים כ"י.

קמ"ה) שניהם נדפסו בהשתדלות יודי המנוח החכם הנעדרה בה"ר רפאל פימינטא נ"ע, זכרה לו אדרי למוכה.

קמ"ז) העתקה מהס' שרכיט הזהב הנז' באה לידי כ"י, אך חסר איזה דפים, וכעת הוא בניהמ"ד לרבנים בניוארק.

קמ"ז) הובא ממנו בס' כרם חמד לר"א אנקאוה ובאיזה שו"ת מרבני המערב,

קמ"ח) הובא ממנו בס' זכחים שלמים מהנ"ל.

והפטרות בלשון ערכי המדובר במארוקו, קט"ז מלבד ספריו אלה נודע בתור דרשן ומטיף יתקן תקנות שונות לטיבת הקהל במכנאס.

והשני רבי ברוך טילידאני, היה גם הוא גדול בהורה, לפעמים רבות היה ריב בינו ובין ר' רפאל בירדוגו הנזכר, ודברים קשים ועקיצות המטירו פעם בפעם איש על רעהו, הוא נולד בש' תצ"ח ומת בן שמונים שנה ד' תמוז תקע"ז, קו וחומר חירושי דינים ושיות כ"י, קנא"י.

והשלישי רבי פתחיה מרדכי בירדוגו, נולד תקכ"ד ומת בן נ"ז שנה בש' תקפ"ף, קנכ' חיבר ס' נפת צופים שו"ת, וס' פתחי חתם על הש"ס, קנ"ג.

יאחרי ארבעת הרבנים הנזכרים נמנו על מקומם לדייני מכנאס בסוף המאה ה', הרבנים האלו, רבי מימון בירדוגו, כ"ר רפאל הנזכר, רבי יעקב בירדוגו כ"ר יקותיאל, אחיו של רבי פתחיה מרדכי הנזכר, רבי חיים טילידאני האחרון קנ"ד, כ"ר יוסף כ"ר משה כ"ר יעקב, רבי יוסף בירדוגו, הראשון נודע בין חכמי המערב בשם "הרב המבין" (כי בן חתם שמו בר"ת, מימין בירדוגו נר"ו), מת בשנת תקפ"ד, קנ"ה וחבר שו"ת על ד' טיש"ע, וביאור על מנהגי טריפות מאביו, קנ"ו וס' פני מבין על ש"ע חו"מ, כ"י במכנאס, והשני רבי יעקב בירדוגו, מת בש' תר"ג, וחבר ס' קול יעקב או מעבר יבקו, שירים פיוטים וקניות, ובסופו הלכתא למשיחא שו"ת ואמיד' ליגדון תר"ז וס' קהלת יעקב שו"ת על ד' טיש"ע, קדושת שבת על מס' שבת, קרני ראם קרניו על רש"י והרא"ם, שבות יעקב על חו"מ, יגל יעקב שירים לשמחות, כלם כ"י, קנ"ז והשלישי רבי חיים טילידאני נחשב בסוף המאה ה' לאחד מגדולי הדור במערב, ומכתבים רבים החליפו אתו רבני המערב וארץ-ישראל, קנ"ח הוא מת י"ג תמוז תר"ה, קנ"ט וחבר ביאור קצר על התורה, ושאלות ותשובות, וחבור על ד' טיש"ע, ופירוש על הגדה ש"פ כ"י, והדו רבי יוסף בירדוגו, מת תרט"ו, וחבר ס'

קט"ט) היה כ"י אצ"ל, בשני העתקות ואחת מהם היא כעת ביד הר"ר אלחנן אדלער נ"י בלונדון, וכל ספריו ר' רפאל בירדוגו א"ה בכלל, ישנם כ"י במכנאס בירי בני המשפחה, קו) קול יעקב בחלק קול נהו וע"ש שהרבה לספר בשבחיו, ובהוספה לרשימת הנפטרים כ"י כתוב שמת יום ש"ק ג' תמוז תקע"ט, ולא ידעתי איפוא מי מהם צודק, ופה אעיר כי ר' ברוך זה הוא אבי זקני.

קנא' כ"י אצ"ל, קנב) קול יעקב בחלק קול נהו, ובהוספה לרשימת הנפטרים כ"י הוסיף יום ו' י"ז לאדר, קנ"ז) כ"י בעיר מכנאס ומובאים ג"כ בספרו השו"ת מרבני המערב שאחריו וע' שו"ת הלכה למשה דף נ' ובכ"מ ואשר לשלמה בליקוטי דינים אות ט' ס' נ', ובתהלה לרוד מר"ד חסין דף כ"ה ד' נמצא שיר עליו.

קנ"ד) בערך אל ר"ה טולידאנו הנזכרים במאה ה' וה"ה ולמעלה בחצי הא' של המאה הזאת, קנ"ה) על פי כ"י ממכנאס,

קנ"ו) מובא ממנו בס' זכחים שלמים מר"א אנקאה, ובס' צרור החיים מר"ח קצבי [ליוורנו תרכ"ט] ע"ש, ועוד,

קנ"ז) כ"י במכנאס, ונודעו לו ע"פ רשימת כ"י משם, וע"י בהערה ק"ס להלן, ובמכתרתי אפריון ס' קט"ט נרשם בטעות שם הס' קהלת יעקב על רש"י והרא"ם.

קנ"ח) קובץ אנרות לרמב"ן הנ"ל כ"י אצ"ל, והאנרות ההם בכלל נכתבו בין תק"צ—תר"ו, קנ"ט) ס' קניות כ"י בו נמצאה קונה שסימנה רפאל על מות רמב"ן זה בש' רכו"ת

ביתרות יוסף שו"ת, יכתובת יוסף על רמב"ם וש"ע, וסי' השרשים על חי"מ, ומגלה עמוקות קט) על סי' מים עמוקים עה"ת שחיבר אבי זקינו רבי יהודה בירדוגו הנזכר בהמאה הקודמת.

אלה הם ראשי רבני מכנאם או בחצי האחרון של המאה הששית, ואמנם וולת' אלה, היו עוד בין חכמי העיר או שחיברו איזה ספרים, ואלה הם:

רבי בנימין לכרייף קטא חיבר פסקי דינים, קטנ) רבי שלמה תליואה חיבר קינות קטנ) ומהם על דבר הרדיפות של שנות תק"ן—נ"ב רבי שלמה בירדוגו ביר יהודה בירדוגו הנזכר במאה החילפת, חי בין תק"ע, וחיבר פירוש על רש"י עה"תו קטנ) וביאור על חנ"ך ועין יעקב, וחי' על שי"ם, רבי שלמה מאימראן אחיו ותלמידו וחתנו של רבי משה מאימראן הנזכר למעלה, נולד באול' תקכ"ד וחי אחרי תק"ף קטנ) חיבר קינטרים שפת אמת על דקדוק ניסח התפלה, קטנ) רבי יהודה מולידאנו ב"ר יעקב, אחי רבי משה ורבי ברוך הנזכרים מעלה מת יום ו' י"א ניסן תקס"ד קטנ) וחיבר שאלות והשיבות, וסי' שדה ציפים על נביאים, קטנ) רבי יוסף חליואה ב"ר משה הנזכר מעלה חיבר סי' וילקט יוסף קטנ) דרשית ישרש בין תק"ן ע, וכנ"י רבי אברהם, ורבי משה, נחשבו גם הם מנכבדי חכמי העיר, והראשון ר"א חליואה נשלח בש' הקפ"ה לאירופא מטעם הקהלה במכנאם לקבץ כסף לעזרת עניי הקהלה מפני תוקף הרעב שהציק להם או כ"ב קטנ) אך כנ"י ללונדון כהרה בו עדת הספרדים שם לרכ ומי"צ, ולפי הנראה עזרו לבחירתו זאת משפחות יהודי מארזקו מיידעו שהתישבו לפני זמן מה בלונדון, ושאיזה מהם ככני משפחת גדיליה ואסכנא הספיקו או כבר להיות לבעלי-השפעה בקרב העדה הספרדית הלונדונית, ר"א חליואה חיבר בנראה איזה חכורים ואמנם מהם ידענו רק איזה פסקים ופיוטים אשר נדפסו ג"כ, קטנ) גם אחיו רבי משה חיבר שירים ופיוטים ובקשות וקינות, אך רק איזה מהם נדפסו ע"י בנו ר' אהרן חליואה כשיס פה לאדם וקניגסברג

אנחותי, ושם יתואר, סנהוג הדור, גדול חכמה ועצה פאר הדור כלול אבן הראשה... לוחם מלחמת מצוה קולע אל השערה, רב פעלים, ויו משוב ארזן פוסק הלכות גבור לעמוד בפרץ... קט) נמצאים כ"י במכנאם ורוב ספרי הכ"י אלה לרבני בית בירדוגו הנזכרים, נרשמו גם בהקדמת סי' משפטים ישרים קראקא תרנ"א, ומי מנותות ירושלים תרס"א ע"ש, וע"י גם בהקדמת הסי' כנף רננים מהמשב"ר, ירושלים תרס"ט.

קטנ) נזכר בהקדמת סי' תהלה לרוד מר"ד חסין וכי היה התנן, קטנ) בן מצאתי שהובא בשמו באיזה כ"י, קטנ) נמצאים כ"י אצלי חסרים, וראה למעלה בפרק הקודם הערה ל', קטנ) ראיתיו כ"י ושם נזכרו יתר ספריו הנ"ל, ומתירושו על שי"ם נמצא פה בטבריא אצל אחד מנכבדי עד הוריות וחזקין ושבת כ"י, קטנ) כ"מ בגליון כתב ידו, קטנ) היה ככ"י אצלי, קטנ) כ"מ בגליון כ"י, קטנ) קצת משני הספרים הנ"ל ראיתים כ"י באו לירי ממכנאם,

קטנ) ראיתיו כ"י בירושלים אצל מערבי אחד, ובו כמאה דפים כתכנות 8, ונזכר ר' יוסף חליואה זה בס' תהלה לרוד מר"ד חסין דף כ"ד כ"ה, קטנ) כ"ב בהקדמתו לס' קול יעקב מר"י בירדוגו, ומ"ש כי או נמנה בלונדון לרכ, והו עפ"י השערה ניכרת, קטנ) ראה בס' קול יעקב הנז' ובקונטרס הלכתא למשיחא שבסופו,

תרי"ג. ויתרם נשללו מאת המחבר בעת הפיסתו, שבמו שזכרנו כבר נהרג רבי משה חליואה זה ע"י ליסטים בסוף תשרי תקפ"ו, ואז נלקחו גם כתביו ואבדו. קע"ג.

רבי יהודה ב"ר מאיר קע"ג טוליראני, ונקרא גם רבי הרום, נולד תק"ט ומה ט"ז ניסן תק"ף, קעד) באביו הרבה גם הוא לעבוד בל"ה הרף בהעתיקות ספרי כתב"יד ובלק"ט ביאורים וחושים מספרי ראשונים ואחרונים, ומעתיקותיו הם ניכר כי היו נמצאים תחת ידו מספר מסוים של כתבי יד קדמונים, קעה) ואמנם וילת העתיקותיו וליקטיו שכתב למכירה, חיבר הוא בעצמו איזה ספרים, וזה מה שירענו מהם ביאור על התירה קיבין גדול חיברו בשנת ה"ט לימי חייו ש' תקנ"ט, חידושי מס' ברכות ביצה מ"ק חניגה והוריות, כ"י תקס"ג, סולח עינות ביאור על הסליחות כ"י תקס"ד, אנקת אסיר ביאור על ההושענות וברכות נשואין ותקון הנשם והמל כ"י תקס"ה, עטרת פז על מ"ש"ע אי"ח, כ"י תקס"ו, כף אחת דיני מאה ברכות ככל יום וביאורים כ"י תקע"ו, אמרו בינה על רש"י עה"ת כ"י תקע"ט, פרי מגדים חידושי דינים כשי"ע אי"ח כ"י תקע"ט, מבין פתאים על התפלות, אמרו נועם על משלי, קע"ז. רבי אליעזר טוליראנו ב"ר חביבו חי סביב תק"ע וחיבר ס' מנחת עני ? קע"ז. ובנו רבי חביב טוליראני, נולד תק"ס, קעה) ולפני תקפ"ה נסע ממכנאס והיה זמן מה בגיברלמאר, שם עזר הרבה להצלת בני ערתו ממכנאס בעת הרעב, על ידי העזרה אשר השתדל להמציא בעדם מגדולי גיברלמאר, אח"כ הלך לתונים ולאיטליא ושם הרפס את ספריו פה ישרים פירוש על הגדה ש"פ (ליוורני תקצ"ד) וס' תרומת הקדש ויכוח וטענות נגד שר"ל בקדמות הקבלה והזוהר, (שם תר"ב), ועוד חיבר איזה ספרים שלא נדפסו קע"ט).

רבי שלום ב"ר רפאל בן מאמאן, חיבר ס' אמרו שפר דיני שחיטה ימדיפות כפי מנהגי ערי המערב וסגלמסא ודיני אסור והותר, חיברו בשנת תקפ"ג קף), רבי שמואל הלוי בן יולי, הוא גר אח"כ בטאנניר וגיברלמאר, והרפס ס' הדר וקנים פירוש התוספות והרא"ש עה"ת (ליוורני ת"ר) גם חיבר ס' קול כלה פירוש על מסכת כלה רבתו, כ"י קפ"א).

ובמראקיש ידענו אז שם חכם אחר, רבי יהודה ב"ר אליעזר אוהנא, הוא נסע

קע"ב) כ"ב בהקדמת בנו בס' פה יאדם הנ"ל.

קע"ג) ראה למעלה הערה מ"ר. קעד) כ"ט בגיליון כ"י.

קעה) מבתיב"ד קדמונים כאלה שזכור ר' יהודה ט"ו בהעתיקותיו יש לציין את הב"י האלה, ס' התמיד לר"א בן היום, ס' אבן העזר פירוש על הראב"ע מרבו יהודה די ליאון? משיח אלמס פירוש על רש"י עה"ת מר' יהודה בלאין, פירוש הרשב"ין על התורה ועוד הרבה מספרי הכמו קשטיליא, ובאשר זכרנו ביטמו בסרועות דברנו בכ"ט מספר הות, וראה גם במחברתי אפריזן רף כ"ה וס' ו' קנ"ו והערה מ'.

קע"ז) כל הב"י האלה ראיתים כ"י, ורק האחרון אמרו נועם נזכר בספרו אמרו בינה.

קע"ז) נזכר בס' פה ישרים רבנו ועי' שם בהקדמה

קעה) כי בהקדמתו כתב שבי"ש תקע"ז היה בן י"ז שנה.

קע"ט) נזכרו בהקדמת ס' תרומת הקדש הנ"ל ע"ש.

קף) כ"י אצלי.

קפ"א) נזכר בהקדמת ס' הדר וקנים הנ"ל.

אח"כ לתונים ויתיישב שם, חיבר ס' פרי מגדים דרשית ופרפראות על תנ"ך ומגלות כ"י תקס"ה, קפג).

ובסאל-ראבאט היו הרבנים, רבי יוסף ב"ר עיוש למאליח הנז"ל, רבי משה די אבילא די שמיאל די אבילא אחיו נכדו, ובני בתו של רבי אליעזר די אבילא הנז"ל למעלה, קפג). הראשון ר"י אלמאליח נמנה לאב"ד עיר לפני שנת תקמ"ח ומת י"א איל תקפ"ג, קפד) וחיבר שו"ת תקפו של יוסף ב' חלקים וליוורני תקפ"ג—תרט"ו, ורבי שמיאל די אבילא חיבר שנים ועשרים קונטרסים על הש"ס קפה) ומהם נדפס ס' עז והרר על מס' שביעות והוריות ועז' ובס"ס תקפו של יוסף ח"א, ליוורני תרט"ו). עיר חכם אחד חי אז בסאל, רבי יצחק צבע, נכד רבי יצחק צבע הנזכר למעלה בחצי האי של המאה הזאת, הוא היה תלמיד רבי משה די אבילא הנזכר, קפז) אח"כ נסע מעירו סאלי ויתגורר בערים שונות במארוקו, באיראן, ובתינים, ושוב הלך לשאלוניקי, חיבר ס' מנחת אליהו, אפיק נחלים, קונטרס דרושים, בית יצחק על ש"ס ורמב"ם, קפז) קרני ראמים ובן ראמים על פירש"י עה"ת ושאלוניקי תקע"ב, חסד ואמת על ש"ס, ושערי בינה ביאורים על ס' הכוונות מהאר"י, שניהם ליקטם מרבני וחכמי המערב והדפיסם (שאלוניקית קע"ג) קפה).

ובתיטוואן חיו הרבנים, רבי יצחק קורייאט ורבי רפאל אברהם קורייאט בני רבי יהודה קורייאט הנזכר למעלה, רבי שלמה אברהם השני, קפז) רבי אברהם מונסוניגו, קין) רבי שלמה רופא, ורבי משה אבן ציר קצא) הראשון רבי יצחק קורייאט נסע מתיטוואן אחרי ש' תק"ן ותישב בירושלים, קצב) היא מת י"ז בסלו תקס"ה, קצג) וחיבר ס' מעשה רוקם שיטה על קידושין ומציעא עם תוספי הרא"ש על קידושין (פיסא תקס"ו), ואחיו רבי רפאל אברהם קורייאט, יצא גם הוא מתיטוואן עיר משנת תקמ"ז קצד) שלש שנים לפני הפרעות, ויתגורר זמן מה במוגאדור, אח"כ בשנת תקנ"ב—ה' מצאנוהו

קפב) היה פה כטבריא כ"י אצל בן-משפתתו ר' רפאל אוחנא נ"ע בעהמ"ה ס' מוכת מראה, ומראה הילדים וכו'.

קפג) ראה בהקדמת המלכה"ד ס' באר מים חיים, ומגן גבורים מר"א די אבילא, קפד) הקדמת המגיה לס' תוקפו ש"י ח"א.

קפה) הקדמת המגיה לס' עז והרר וכו' ראה אותם במוגאדור אצל ר"י אלמאליח נכדו, קפז) כ"ב המחבר בהקדמתו בס' קרני ראמים וכו' וישלח דף מ' א' ושם כתב כי למד גם לפני ר' אברהם בן צור (מסאלי?).

קפז) ספריו אלה זכרם המחבר שם בס' קרני ראמים ע"ש בהקדמה וכדף ה' כ"ו, ל' מ"ו צ"ח, ק"ב.

קפח) שני הספרים האחרונים הנז' לא ראיתים, כ"א עפ"י מה שנזכרו בס' הטעלות לשלמה מר"ש הון.

קפט) בערך אל ר"ש אברהם הנזכר במאה החולפת, ומצאנוהו אח"כ בש' תקס"ב רב בגיברלטאר ע"י בהסכמות לס' מלאכת הקדש מר"ם טולידאנו, והיה מקובל גדול ומת לפני תקע"ב

בן סבואר בהקדמת ס' זכות אבות ע"ש.

קצ) אולי בן ר' אפרים מונסוניגו הנזכר למעלה בחצי האי של המאה הזאת, קצא) הארבעה האחרונים נזכרו בשו"ת זכות אבות ס' ב' וכו', ובפס"ד כ"י.

קצב) הקדמת ס' זכות אבות, קצג) הקדמת ס' מעשה רוקם,

קצד) הקדמת ס' זכות אבות וראה גם במשא כערב צד 27.

בגיבולטאר קצה) ואח"כ גם בליוורנו קצו). הוא מת ו"א חשון תקס"ו קצו). וחיבר ספר זכות אבות שיה"ת ודרשית (פיסא תקע"ב) ובנו רבי יהודה קוריאט השני קצה). נולד בת"שיואן, ובשנת תקמ"ז יצא יחד עם אביו למיגאדור קצט) וחבר ס' מאור ושמש עה"ת עם ביאורים בקבלה מבי' קדמונים וליוורנו תק"צו). ובסוף המאה הזאת חי רבי יצחק בן וואליד, מת בן י"ג שנה בשנת ה'ר"ל וחיבר שיה"ת ויאמר יצחק שני חלקים וליוורנו ה'ר"ל... וכנראה חיבר עיר ספרים אחרים.

ובמיגאדור ידענו שם חכם אהר' או ר' משה בן יצחק אררעי, חכם מקובל היא נילד שם במיגאדור בערך שנת תקל"ה או אח"כ מעט, ועוד כהיותי כבן י"ג שנה הלך לראבאט-סאלי ויקח לקח בישיבת רבי יהודה אנהריו שזכרניהו מעלה, ולפני שנת תק"ץ חזר שוב לעיר מולדתו מיגאדור, אך עד מהרה נאלץ לעזוב את מקומו לרגלי הדיפויות של שנית תק"ץ-נ"ב, ויסע לאירופא. בשנת תקנ"ב מצאניהו בלונדון אחד מחכמי בית-המדרש "עין חיים" של העדה הספרדית של שם; ואז הדפיס את ספרו תורת חיים לימודים מהזוהר ולונדון, תמוז תקנ"ב) אח"כ יצא מלונדון ויסבב ארצות שונות משך עשרה שנים. במסעו זה סבל רבי משה צרות רבות ביחוד מפני השנאה הדתית אשר פגש על דרכו בכל מקום בואי, ואת צרותיו ותלאותיו החם כתב בס' מיוחד, קראו מעשה נשיב, בשנת תקס"ב-ג הגיע לאמיטרדם ויהי גם שם לאחד מחכמי ביהמ"ד הגדול של עדה הספרדים שמהו, לפעמים נקרא גם להיות מגיה בבית הדפוס פרופס הירוע באמ"ה, גם נמנה למורה בלשונות הקדם, שם באמ"ד חיבר והדפיס את ספריו יד משה י"ד דרושים (אמ"ד תקס"ט), ומעשה נסים על אמתת נהר סמכטיון ומציאות עשרת השכמים (שם תקע"ד) ונדפס אח"כ בשם שארית ישראל (למברג תר"ץ) וגם נעתק ללשונות אשכנזית ואנגלית, ר"מ אררעי היה אח"כ בשנת תקפ"ט באדינבורג בשיטלאנד ר). ולפי הנראה מת אז אחריו זמן קצר.

שם במיגאדור חיו עירו, בסוף המאה הזאת הששית, הרבנים, רבי חיים פינטו רב מקובל רא), רבי אברהם קוריאט בן רבי יהודה קוריאט השני הנזכר מעלה, חיבר ס' שירים ופיוטים שנאכר בשלל העיר בש' תר"ה, רב), וס' ברית אבות דרושים (ליוורנו תר"ו). רבי רפאל הסאן, הוא נסע ותישב בלונדון, רב), וחיבר ס' לחם עוני על הגדה ש"פ (ליוורנו תקצ"ד), ובטננ"ר חי סביב לשנת תק"ס רבי אברהם טילידאנו רד), ובנו אחריו

קצה) בן סבואר בשו"ת זכות אבות בכמה תשובות, קצו) שם ס' ב"ה וכן בהסכמות יב' מלאכת הקדש התיים עם רבני ליוורנו בש' תקס"ג, קצו) הקדמת ס' מעשה רוקס, קצה) כערך אל ר"י קוריאט וקנו הנזכר בחצי הא' של המאה הזאת, קצט) ב"ב בהקדמתו לס' זכות אבות, ר) תולדותיו של ר"מ אררעי אלה ככלל נערבו על פי הקדמותיו לס' תורת חיים וספר תהלה לדוד מר"ד הסין (אמ"ד תקס"ו) שהונת על ידו, וע"פ פי מעריך תולדותיו כהאנציקלופדיא אוצר ישראל ח"א (ניו יארק תרס"ו) צד 165, שם נזכר כי כהדוואיש אנציקלופדיא כאנגלית באה גם תסוגתו אך מ"ש שם שנולה בתחלת המאה י"ט, בלי ספק שש"ס נפל וצ"ל הי"ח, ואמנם כבר כתבתי בפנים שבאמת נולד בערך תקל"ה [1776], וזכרנו שראיתי אוהרות עם הקדמה מר"מ אררעי שנדפסו בירושלם תר"ב, רא) נזכר בספר לדוד להזכיר מר"ד זאגרוי תלמידו, וראיתי חתימתו עם ר"א קוריאט הנזכר אחריו בשנת תר"ה,

רב) ב"ב בהקדמת הסידור גה"ת אבות ליוורנו תר"ט, רג) ב"ב בהקדמת ספרו לחם עוני, רד), והסכמתו באה בס' מלאכת הקדש ליוורנו תקס"ב, 27 נר המערב תולדות ישראל במארוקו,

רבי יוסף טולידאני (ה), וכגיברלטאר חיו בסוף המאה הזאת רבי יצחק הלוי ורבי יוסף קורקוס. הראשון עזר הרבה בעת הרעב של ש' הקפ"ה לאחיו הנענים בערי מארוקו וזו זר"י קורקוס חיבר ס' יוסף חן עה"ת ושיעור קימה [ליוורנו הקפ"ה]. ובאיוה מערי מארוקו שלא נדע שמם חיו אז עוד. רבי שלמה וואעננו, חיבר ס' הדולא רבא לימודים ליל ל"ג לעומר [ליוורנו הקע"ט]. רו, ורבי משה ב"ר שמעיה אלקאיים חיבר ס' תועפות ראם על פירש"י ורא"ם וליוורנו הקפ"ה.

פרק ששה עשר.

השקפה על מצב יהודי מארוקו בשבעים השנים האחרונות. נסיונות שנעשו ע"י יהודי אירופא להטיב מצבם. פעולות חברת כל ישראל חברים בערי יהודי מארוקו. התיחסות המושלים במאה הזאת אל היהודים, המקרים שקרו את יהודי מארוקו בשבעים השנים האלה, התרבות, קהלות המערבים בארצות המזרח, ויסוד קהלות חדשות בפורטוגאל וספרד ע"י המהגרים ממארוקו. טעמם המדיני של יהודי מארוקו במאה הזאת והשפעתם בהתפתחות המדינה. יעקב בן אברהם בירידאר נשלח בשנת 1870 במלאכות השוכה מהשולטאן לפני ממשלת אנגליא. ובשנת תרס"ג נספחו איוה יהודים אל המלאכות שנשלחה לאירופא. ימות רבנים בשבעים השנים האלה שחיברו איוה ספרים. [ה"א ת"ר"ע — 1840—1910]

כמו קללת אלהים רבצת על יהודי מארוקו להיות כה במצב תלוי ובלתי בטיח תחת שוככותם של ההמון ומושלי הארץ. כי גם במאה הזאת, המאה התרבותית שהביאה בכנפיה מרפא וישע עיד להמושבות הסמוכות באפריקה הצפונית, אלג'יר, ותניס, במארוקו כמעט שלא הביאה שינוי מירגש לטיבת היהודים, וכמאז כן גם עתה מסירים הם ליד החפץ של מושלי עיר ועיר ביחוסם אל היהודים, ולא רק במקרים יוצאים מן הכלל. כי אם עוד נפגשים הם עד כה באותם החוקים המיוחדים וההגבלות ששררו מכבר שידועים הם למדי עד כה אין ליהודי לצאת מחוץ להאלמלאח טבלי שיחלוץ את מנעוליו גם לא יוכל לרכוב על פרד וסוס, כאשר יגע איש יהודי במושלימי ביחוד בבוקר לפני עת תפלתם יחשב לו זאת לעין, כי כטמא הוא בעיני ההמון המושלימי מפני זה לא ירחצי היהודים במרחצאות המושלימים ולא יוכלו לשתות מבארם. עדות היהודים על מושלימים לא נאמנה בבתי ערכאותיהם. הורג נפש יהודי עליו לתת כופר סבום מצער והסכים ההיא יקחו רובו פקירי הרשות כי בעיניהם אין עניש להורג נפש יהודי עד כי היה למלה כפי עסי-הארץ לאמר שבעה יהודים תהרוג ולא יקרך עין, אם יאשם יהודי לקלל את דת נביאם אחת דתו להמת, ועלילה נמכזה כזאת, יטפל תמיד פעם כפעם בעת יהיה ריב בין יהודי ומושלימי, בערים רבות מיכרחים היהודים

רה) עפ"י מכתב כ"י מטננו. (רו) הקרמט ספר פה ישרים וזוכר גם בספר לודוד
 (רו) זכורני שגם הם' תוס' רבי' פרץ על מכתב ב"ק נדפס ע"י ר"ש וואעננו הנזכר, דהזכיר.

לשרת בתור תלמינים להיקיע ולמלוך את ראשי המומתים על פני שער העיר, במלבושיהם יכדלו עד כה יהודי מארוקי במקומות רבים, ממלבושי המושלמים כמו בלבישת גוון ירוק, בתי-אזרע גדולים ורחבים, כובע מקיפל שפתיו וכדומה, בכלל עוד אין ליהודי מארוקי שיווי-זכויות כללים ודין ומשפט שווה מפני כן חסר להם גם הכתחין והערובה בעד חייהם והינם ולעתים לא רחוקות תהיינה בס פרעות, רדיפות, ונגישות ברחיכות היהודים והכל כמובן רק כתיצאות אי-הזכויות וההגבלות שיהודי מארוקי מונבלים בס מדורות עילם א).

פעמים רבות נסו יהודי אירופא במשך חמשים השנים האחרונות להטיב את מעמדם של יהודי מארוקי והשתדלויות רבות נעשו בזה, וכשי' תרכ"ד [1864] פברואר 1864 ניתן ליד השר סיר משה מונטיפיורי כתב-פקודה החוס מאת המושל מולאי מחמר כי יהיה ליהודים זכויות שוות ומשפט אחר כלכל אזרחי הארץ וששים פקיד ושר לא יהיו לנגיע בס לרעה ב), צו בזה ניתן עוד פעם כעשר שנים אח"כ ע"י השתדלותה של החברה Anglo-Jewish association בלונדון, וכן פקודות כאלה נגד רדיפות והעקות שונות, ניתנו פעם כפעם על ידי השתדלות אנשים נכבדים מיהודי אירופא, ביחוד לקחה חלק גדול בזה החברה הנכבדה כל ישראל חברים [Alliance Israelite Paris] הפארזיות, שהמיד בכל הורמנות ולכל מקרה רע מראה התפקיד של "מלאך מליץ טוב" בעד יהודי מארוקי, ביחוד גדולה היתה פעולתה כשי' תר"מ [1880] ותרמ"ח [1888] לפני אסיפת צירי הממשלות שנאספו במדררה, בכתב-הזכרונות שערכה אז החברה לפני האסיפה ולפני שר הממשלה הצרפתית ה) על דבר שאלת החסות של חלק ניכר מיהודי מארוקי החוסים בצל נתיני ממשלות הנכר, ושמשלת מארוקי חפצה אז לבטל את דבר החסות ולהשוותם ליתר יהודי הארץ, הביעה אז החברה במופתים ברורים ובהגיון ישר את התיעלת שיהודי מארוקי ככלל הביאו מעילם ומכאיים הם עד כה להפרכת העסקים במארוקי ולהפצת התרבות והמסחר האירופי שם, וכי בכל זאת נכדלים המה לרעה בהגבלות וכרדיפות הכופות, וכן כתב-הזכרונות ההוא מלא אז את תעורתו ושאלת החסות נפתרה מאת אסיפת מדריר לטיבת היהודים, וכבה עיבורת כאלה מצד החברה כל ישראל חברים להטבת מצב יהודי מארוקי, ידועות כבר למדי ראוי לציין כי מכל ממשלות אירופא שבס מצאה החברה מחסה ומעוז בעד יהודי מארוקי, הצטיינה ביותר ממשלת צרפת [France] כגואלת-הרם הקרובה יותר וידועת להכיר את ערך יהודי מארוקי ויחוסם לקדמת הארץ, השתדל השתדלה תמיד לקדם את פני הרעה הנשקפת עליהם בעזרת ציריה שמה, ובכל עת שעזרת הממשלות היתה

א) כל זה עפ"י עובדות וספורי מסע נאמנים, וראה בהנוסע היותר אחרון הצרפתי אובן, בספרו על אזרות מארוקי ונתקו דבריו ע"ד היהודים שם ב"היהודי" הוי"ל בלונדון שנת תרס"ו גליון ל"ה.
 ב) ע"ד נסיעותיו של השר מונטיפיורי או במארוקי, נכתב כפרטות במכתב"ע או, וראה גם בספר גוה תהלה לכוב תרנ"ה, וכתב-הפקודה נתק שם ובהמליץ תרמ"ח גו' 36.
 ג) מהם נזכיר את ה' אלברט כהן בשנת תר"ך, ה' חיים גדליה בשנת תרכ"ד ותרמ"ה, הא' מרקוס סכוסטין [אמריקה] בשנת תרמ"ה, כנזכר במכתבי העמים או.
 ד) כתב-הזכרון ישלחה הכי"ח או בשנת תרמ"ח להמונסטר הצרפתי נתק כמו שהוא בהמליץ תרמ"ח גו' 36.

דרושה ליהודי מארוקו, מצאנו את צרפת עימדת בראש המדברים, ורק בעזרתה יכלה החברה כל ישראל חברים לא להתאוש, ולצאת בכל פעם בידים לא ריקניות.

ופעולות החברה כ"ח לטיבת יהודי מארוקו לא הצטמצמו אך ורק בהעזרה המשפטית, כי אם עוד התרחבו פעולותיה גם בניגע למצבם הרוחני, בשנת תרכ"ב [1862] יסדה החברה את בית הספר הראשון שלה, בתיטוואן, ובשנת תרכ"ד [1864] נוסד בית הספר השני שלה בטאנג'יר, ואח"כ כוננה עוד בתי"ס בפאס, מריקה, ומכנאס, וגם תמך תמכה באיזה בתי תלמיד תורה בערים אחרות במארוקו, בתי ספר האלה הועילו הרבה להרמת רוחם של הרבה מיהודי מארוקו אשר התנערו מאז מאותה הדלות הגלותית שהסכינו בה, מכבר לשאת אותה בדומיה, ובבתי"ס הספר של כ"ח ראו כעין קו-החבור בינם ובין יהודי אירופא לקרא להם בעת צרתם. ע"י החניך כבה"ס ההם במשך שלשים השנים האחרונות מצאו רבים מהצעירים גם את מחיתם, והעסק והמסחר בידי היהודים פריץ והתרחב עוד יותר.

כן, זאת אין לכחד כי ההשתדלויות הרבות של יהודי אירופא, ופעולותיה הנכבדות של החברה כל ישראל חברים בפרט, בעד יהודי מארוקו כמשך חמישים השנים האחרונות, יכלו לשנות את מצבם של חלק נכבד מיהודי מארוקו, ולדטיב לא מעט את גורלם, ואמנם אותה המטרה הראשית, שיווי-זכויותהם בכלל של יהודי מארוקו, שאותה הבטיחו לא פעם מושלי מארוקו, המטרה הזאת עוד היא מהם והלאה, ואם בחלק אחד מיהודי מארוקו, יושבי ערי המדינה והחוף, במקומות שההשפעה האירופית ניתנת חתימה שמה, ניכרים הם סימני ההכמחות ההם של שיווי זכויות והיהודים שם נתנים פחות או יותר מזכויות אורה, הנה בהחלק האחר, בדרום ובצפון הארץ, בהערים הפנימיות לא ניכר כמעט כל שינוי קל במצבם ביום מצבם לפני המאה הזאת, וכאשר זכרנו עוד הרבה חקים מעיקים והגבלות ורדיפות יסבלו יהודי המקומית ההם ע"י הפקידים וההמון הפראי והקנאי.

כחיבת כותב דברי-הימים נתננו את השקפתנו על מצב יהודי מארוקו השירר בהעת הנכחית, מצב שהנהו היה ורגיל בחיי יהודי מארוקו בקרב עם-הארץ התישבים, ואולם בניגע להמושלים שמשלו במארוקו או כמאה הזאת ביחוסם הפרטי אל היהודים נוכל לומר כי כהמאות הקדמות, המאה הזאת, אחרי מולאי עבר-אל-רחמן שאודותיו דברנו כבר בפרק י"ה, משלו במארוקו מושלי-חסד וניטי-רצין ליהודים, סדי-מחמד ותרי"ט—ל"ג [1859—73] מולאי אלחסן (תרל"ג—ג'ר, 94—1873) ומולאי עבר-אלעזי, שלשהם התיחסו באהבה ויחבה ליהודים, כותב דה"י אחד בן הדור החולף יאמר אורות המושל סדי-מחמד כי היה "מלך חסיד ורחמן אוהב ישראל ומכבד את חבמיהם וכל ימיו ימי שמחה וששין ליהודים וריבוי הכרכה והשפע, עד שהעשירו רוב היהודים שבמדינות מלכותו" הו, ובהמושל ההוא היה גם בנו מו' אלחסן שאורות חיובתי הנפרזה אל היהודים יסופר ג"כ עובדות שינית בין יהודי מארוקו, חזיון כזה ראינו גם בכנו המושל הצעיר עבר-אל-עזי, הוא התחנך בחברת ירידים יהודים וירחש להם תמיד חבה וידידות, ואמנם גם אז בימי המושלים ההם עוד במשך שבעים השנים האחרונות בכלל,

לא חסרו סבות מדיניות ומקרים שינים שהביאי לעתים קרובות צרה ויגון ליהודי מארוקו. בשנת תר"ד לרגלי תגרות הצרפתים סבלו איזה מיהודי ערי החוף, והיהודים במוגאדור נשללו והיו לבנו¹⁾, בשנת תרט"ו פרוץ חולי-רע במארוקו שהפיל חללים רבים, בשנת תרל"ז²⁾ שררה מחלת הקדחת באופן נורא "אין בית אשר לא היה שם חולה" ומתו מהיהודים יותר משלשת אלפים נפש, בשנת תרכ"ב קם מירד אחד שמו ארוגי אשר בכשפיו וכוכיו משך אחריו המון רב ממשפחות עם הארץ, הוא נקרב לכבוש גם את פאס הבירה אך בהיותו עוד בעיר זרהון [Zerou] לא רחוק כ"כ מפאס נהרג בערמה ע"י גדולי העיר ההוא, המירד הזה שנא את היהודים תכלית שגאה ובכל מקום ביאו הסב להם תלאות ופחדים, בשנת תרכ"ה היתה מגפה באיזה ערים במארוקו, בשנת תרכ"ז היה רעב, בשנת תרל"ה שרר עוד החולי-רע שארך כארבעים יום ומתו כמאתים נפשות יהודים [בפאס 2]. ובשנת תרל"ט היה גם רעב גדול ויוקר נורא³⁾, והרבה עזרו אז נדיבי יהודי אירופא והחברות כל ישראל חברים ואגודת אחים, ובכל זאת הגיע מספר חללי הרעב מהיהודים כשלש מאות וארבעים נפש⁴⁾, בתוך הזמן ההוא במשך השנים שבין תרכ"ד-תרמ"מ (1864-1880) נרצחו ע"י ההמון הקנאי שלש מאות ושלשה יהודים בשבעה עשר ערים, כן משנת תרמ"ב עד תרמ"ח נהרגו עוד נפשות מישראל בהערים פאס, עין מאמא, בני-סערדון, דיכרה, ומכנאס⁵⁾, ובעיר דמנאת שללו התישבים בשנת תרמ"ד את רחוב היהודים וגם את הנשים לקחו שבו, אך אח"כ בהשתדלות יהודי פאס וחכרת כל ישראל חברים, שקד המושל להשיבם לעירם ויפקוד על נציב העיר לשלם להם דמי נזקם⁶⁾, בשנה ההוא בחדש חשין גזר המישל להרוס את כל שדה קברות היהודים בפאס על כי רצה להרחיב את חצר המלכות הסמוך לשדה-הקברות ההוא יא⁷⁾, פקודה כזו חזרה ונשנית עוד בשנת תרמ"ו ובר"ח ניסן שנת תרמ"ח שאז פנו את כל הקברות אל מקום אחד שניתן להם מאת המלך להעתיק שם את קברותיהם, כותב הדברים האלה יב⁸⁾ יאמר כי המאורע הזה הסב יגון ודאגה רבה ליהודי פאס ותהיינה מחוות קורעית לב של בני ומספר גדול, בשנת תרס"א—ב' שררה מחלת הטיפוס ומתו מהיהודים כשלשת אלפים בפאס, ובעיר מכנאס כשלש מאות נפש יג⁹⁾, בשנת תרס"ג (ז' יולי) החריבו ערביאים את רחוב היהודים בעיר העתיקה אופראן, וכך בתיהם וחנייותיהם נשררו, ועלמה אחת בת ט"ז שנה שללו לקלין ויענו

- 1) הקדמת ספר נח"ת אבות מר"י קורויאט ליוורנו תר"ס, ונרמז זה בארובה גם בהקדמת ספר ברית אבות ליוורנו תרכ"ב דף ו'.
- 2) כל הזכרונות האלה הם עפ"י ס' יחס פאס כ"ו ובסא הסלכים כ"ו, וראה גם בכתבי העתים של השנים ההם.
- 3) המניד 1879 נ' 25 וביתר כתבי העתים של השנה ההיא.
- 4) בכתב-הזכרון של חברת כ"ח שהרציאו בשנת 1880 ובשנת 1888 בעד אסיפת מרירד כנוי דמנאל ע"י כהערת ד'.
- 5) המקרה הזה של יהודי דמנאל דובר הרבה אודותיו כמב"ע בזמנו.
- 6) בסא המ"כים כ"ו, (וב ספור מאורע זה יספר הרה"ג ר"א בן שמעון היו"ו רב במצרים בעת) שהיה אז שד"ר מירושלם בארץ המערב והיה נוכח אז בשנת תרמ"ח בפאס, ראה בהקמתו להסידור אהבת הקדמונים (ירושלם תרט"ט).
- 7) עפ"י בכתבים פרטים מאנשים נאמנים שם.

איתה יד) בשנה ההיא התפרץ כבר כנודע מרד ביהמארא (בעל-האתון) ובמקומות אחרים סבלו היהודים עיי המרד ההוא, ביחוד בערי צפון מארוקו ששם רכו ביהמארא את חילו, במבנאם שללו עם-הארץ את רחוב היהודים שתי פעמים, ובעיר תאזא נהרסה כמעט קהלת היהודים שם לרגלי מלחמות חיל המושל עבר אלעזיו נגד ביהמארא. חיל המושל אשר לא ידע להכביל בין תושבי העיר אנשי חרמם, בני בריתו של ביהמארא ובין היהודים החפים מפשעו התנפל על יושבי העיר בכלל ועל היהודים ויהרום את בתיהם, ואת רכושם ונשיהם שללו אנשי החיל ויבזו אותם וגם את בתי הכנסיות וכלי הקדש ואף תפלין וציציות לקחו בשלל ויביאים לפאס ומכרום אל היהודים, ואמנם את הנשים השיבו ליהודי תאזא אח"כ כאשר נודע למפקד החיל כי היהודים בתאזא לא נתנו ידם אל התושבים מו, כן בערים אחרות אשר המורד ביהמארא וחילו עברו בהם, נפל לב היהודים ויאחום רעד.

ובעקבות המרד ההוא של ביהמארא שנמשך זמן לא מעט, התעוררו עיר איוה בלבולים מדיניים מצד קרוביו של המושל עבר אל עוזו הבלבולים האלה שקרו מזה לא כבר כנודע, הסבי גם הם איוה תלאות פה ושם ליהודי מארוקו, ובעיר וואואן היו פרעות ביהודים ורכושם נשלל, ואחרית הבלבולים ההם כנודע היה כי עבר-אל-עוזו הוסר מכסאי ואת מקומו לקח אחיו מולאי חפיד [Mulay Hafid] על דבר המושל הזה ויחוסו אל היהודים תספורנה עובדות שונות סותרות וא"ו, אך כפי מה שנודע ברור ניטה הוא איבה ליהודים, ובכל אופן לא ניכל להשוותו אל המושלים שקדמיהו שמשלו בחמאה הזאת.

מפני המקרים ככלל שזכרנו, שקרו ויאתיו במשך שבעים השנים האחרונות נראתה מגערת בין יהודי מארוקו או, וחלק רב מהם עזבו את מקומם ויתפזרו לארצות שונות, היו רבים שהתישבו בארצות המזרח מקום ששם נמצאי כבר קהלות מערביות מו) ואלה הוסיפו עוד ויגדילו את מספר אוכלוסייהן, אך גם באירופא ובברזיליא ואמריקא התישבו עוד מראשית המאה הזאת והלאה מספר לא מעט מיהודי מארוקו, ובספרד ופורטיגאל שתי הארצות האלה שהקיא לפני מאות שנים את יושביהן היהודים, התכוננו כם או איוה קהלות חדשות מיהודי מארוקו, וכרבים, מאיתם משפחות המגורשים עצמם צאצאי יוצאי ספרד ופורטיגאל, בין הקהלות החדשות האלה תצטיין ביחוד הקהלה שנישבה בליסבון, להקהלה הזאת יש כבר די-ערכיה וביחוד כנסת ענקית ומפוארה, גם בין אנשי הקהלה ישנם אנשים בעלי השפעה וחשיבות במדינה יו).

על אודות מעמד המדיני של יהודי מארוקו או במאה הזאת, כבר ידענו

ידי ראה בהכחצלת תרס"ג: נו' 84.

מו) עפ"י מכתבים פרטיים, ובכתבי-עתים או דובר קצה הרברים.

מו) ראה למעלה צד 99, בין קהלות המערכיות כאלה שגדל מספר אוכלוסייהן או במאה הזאת תצטיינה שתי הקהלות אשר בירושלם ובטבריא, הראשונה שנוסדה עוד מומן קרום היתה או לקהלה מיוחדת בפני עצמה כנודע, אך הקהלה השנית בטבריא התערבה בתוך הקהלה הספרדית ולאחרי כן נחשבה לעיקר הקהלה, וראה בהמליץ 1889 נו' 264, ובלוח א"י של החכם לוגין לשנת תרס"ט צד 53—60, יו) ראה בהצפירה תרמ"ו נו' , , ותרס"ד נו' 128, ובהמליץ 1889 נו' 282 ויש"ת ויאמר יצחק ח"א דף ב"ג ב' וס' לרוד להוכיח מר"ד זאגורי בהקדמתו.

כי השפעתם בהתפתחות המדינה גדלה או והתרחבה כמדה לא פחותה, בהשוֹק המארוקאי בכלל, במסחר ובמעשה, כן, ככתבי המלאכות [קינסילאטן], הפאסט, המכס, הבאנקים, והעתונות, ממלאים היהודים הפקיד חשיב ונכבד (יה), בנייהם ישנם גם מספר מסוים של פקידים שבידם נמסרו העודות חשיבות מדינית מטעם הממשלה המקומית או מממשלות אירופא, עוד בשנת 1870 שלחה הממשלה את האישי יעקב בן אברהם בירידאר במלאכות חשיבה לאנגליא, והשולטאן מסר בידו מכתב שבו כתוב כי בחבמתו וישרתו משך אליו את לב השולטאן לאהבה אותו (יש), כן גם בשנת תרס"ג בהמלאכות שנשלחה או לאירופא מאת השולטאן עבר אל עוזו להתייעץ על ענינים מדיניים נספחו להמלאכות ההיא יהודים אחרים.

ולעומת שגדלה השפעתם המדינית והמסחרית של יהודי מארוקו או כשבעים השנים האלה, לעמת כן ניכרה ההדרלות בחיג פעולתם על שדה התהיח, ומתרכנים והחבמים שחיו אז ושחיברו איזה ספרים יש להזכיר את אלה:

רבי אבנר ישראל דצרפתי [נולד כ"א שבט תקפ"ז מת תשרי תרמ"ה] רב בפאס, חיבר שו"ת רבות, וקיצור ספר משבנות הרועים (ג), ודרושים, וספר יחש פאס כלם כ"י גא), בין ספריו אלה הכ"י נכבד הוא ספרו האחרון ההוא שבו השאיר לנו זכרונות יקרים ורבי-יערך לקורות ותולדות יהודי פאס ורכניה מראשית התקופה הערכיאה כמעט ועד הנה, את ספרו זה חיבר בשנת תרל"ט בתור השוכה על שאלות אחרות שהציעו לפניו ראשי חי' כי"ח ואגודת אחים בניגע לקורות יהודי פאס וקרמוניות, עם הרב דגובר יש לציין עוד מרבני פאס רבי שלמה אליהו בן צור [נולד תקפ"א מת תרל"ג] חיבר ספר פני שלמה ליקושי דינים כב), והגהות על ספרי זקן-זקני רבי יעקב בן צור שחי במאה הה' רבי יצחק בן דאנאן [מת כ"ד אייר הרי"ס] חיבר שו"ת ליצחק ריח [ירושלם תרס"א] רבי שלמה בן דאנאן [נולד תרי"ח] חיבר שו"ת אשר לשלמה [ירושלם תרס"א]—ובעיר מכנאס נולדו הרבנים: רבי יעקב בירדוגו ב"ר מ"דכי [מת בערך תר"ן] חיבר ספר גלי עמקתא פירוש על ספר מים עמוקים כ"ג), רבי רפאל מאמאן, נולד בערך תק"ע ובעירו נער נסע לא"י ויחישב כמבריא, שם הצליח בלימודו וימנה בין הבית-דין ואח"כ נמנה לרב, גם בעיר צפה נמנה שנים אחרות לרב ואב"ד, הוא מת בערך תר"מ כד), וחיבר שו"ת ודרושים כ"י, ומתשובותיו נדפס ס' מרפא לנפש דיני עגונה [ירושלם תרנ"ד], רבי שלמה ב"ר יעקב טוליראנו נולד שם במכנאס בשנת תקצ"ה, ובשנת הרי"ח נסע למבריא, שם נמנה לאחר מהבית-דין ואח"כ נשלח מטעם הקהלה שר"ר למארוקאי

(יח) ראה דברים מענינים כזה בהמליץ 1889 נו' 264,261.

(יט) המליץ 1902 נו' 90. (כ) הוא הספר משבנות הרועים מר' עזריאל לחייך מתוניס, [ליורנו תר"ך]. (כא) נמצאים בפאס בעקד הספרים של בנו שאר בשני הרב כמח"ר ויראל הצרפתי ה"ה, ומאתו השגתי העתקה מהס' יחש פאס הנ"ל שהרבה השתמשתי בו במרוצת דבריו מהשו"ת של הרמ"ח ר' אבנר ישראל נדפס קצת בשו"ת הלכה למשה [ירושלם תרס"א], ועליו נמצא דרוש הספר בספר הוד יוסף מר"י ארוואין דף ע"ג.

(כב) כ"י בפאס, ובשו"ת משפט וצדקה כיעקב נדפסו קצת מהגהותיו.

(כג) כ"י במכנאס וזכרתיו למעלה צד 162.

(כד) כ"ו יודע לנו ע"י זקני עייק וזה מבריא וראה גם בהקרמות השו"ת מרפא לנפש הנ"ל.

אך כבואו לעיר תאזא מת שם באלול תרל"ז ויקבר בעיר ההיא במערה עתיקה אחת, ממנו נשאר איזה שו"ת ודרושים בכ"י בה, רבי שמיאל עמאר רב במכנאס, (מת בע' תר"ן) חיבר שו"ת כ"י שם, גם בני רבי שלום עמאר הצט"ן בין רבני העיר ההיא והשאיר אחריו איזה חבורים וספר אגרות במליצה הניזונית (ו). רבי רפאל אוחנא נולד שם במכנאס בשנת תר"י ובשנת תרכ"ה נסע משם ותישב בטבריא, ונשלח אח"כ ש"ד מאת הקהלה בטבריא פעמים אחרות למקומות שונים, ובשנת תרמ"ז היה ש"ד בערי בוכארא ויהי הוא הראשון אשר קבע שם קופת רמב"ה, בשנת תרס"ב כ"ז אב מת ויקבר בעיר צפת, חיבר שיר חדש (ירושלם הרמ"א נ"ו—נ"ט), יסוד מערבי ביאר ע"ס יסוד יוסף (שם תרנ"ז), טובת מראה שבחי עיר טבריא וקרמניוניה (שם תרנ"ט) מראה הילדים רפואות וסגולות (שם תרי"ט—ס"ה—ס"ח) ראה מעשה ביאר פסקי תניך עפ"י מעשיות, וזכר הלכה פסיד בענין מנחם הבישר—גאבילא—(שם תרס"א) פרשת ראה עהיה (שם תרס"ט) אור המערכה הקדמית ע"ס אי"ב, יפות מראה דרשות, שניהם עורס כ"י.

ובעיר צפרו (Sefrou) חי רבי רפאל משה אלבאז (מת כבן ע"ג שנה ביום כ"ב תמוז תרנ"ז) רב תלמודי וחכם מדעי, גם פ"טן מצוין, בהיותו בן כ"ח שנה נמנה שם לאחד מהבי"ד ואח"כ לרב ואב"ד, חיבר הלכה למשה שו"ת (ירוש' תרס"א) ציון במשפט על שיע' חו"מ, זבחי צדק דיני שו"ב, שקל הקרש חרוזים, כאר שבע על ז' חכמות, פותר מ"ס פירוש על ספר מ"ס עמוקים כ"י, מיני מתוקה חרוזים ופרפראות, חילת אהבה מליצות ואגרות, דרש משה דרושים, פרשת הכסף מוסר ומשלים, ארבעה שומרים תוכחות ודינים, ס' כריתות דיני גט וחליצה, כסא המלכים זכרון מלכי הקדם וקורות היהודים תחתם, כח מעשיו על חכמת העביר, שיר חדש פיוטים ובקשות, קול בוכים קינות, עטרת פז צירופי אהו"י, ערך מקרם הקדמית ע"ס אי"ב, חצר המשכן קיצור ס' משכנות הרועים בה, תורבין החצר מפתח בפסקי דינים ע"ס אי"ב, כל אלה—זולת הראשון—הם בכ"י נ"ט, ורק מפיוטיו והקינות ההם נדפסו מהם פה ושם במחזורים מאוחרים.

ובעיר מוגאדור היו רבי דוד זאגרי, הוא למד לפני רבי חיים פינטי ורבי אברהם קורייאט שזכרנו ברור הקורם, אח"כ נסע למראביש ולראבאט וירביץ שם תורה, בשנת תקי"ף נדרף ע"י הממשלה ויכלא זמן מה במאסר, בשנת תרי"ז התישב בעיר ס"ט—מיגול בפירטוגאל, שם מצא כבר קהל קטן שנושבו שמה מיהודי מאריקו ובהשתדלותו יסד להם בית-מדרש, חיבר ס' לרוד להזכיר (נויו"ן ? תרנ"א), רבי אליהו בן אמו"ג, נולד במוגאדור למשפחה שבאה שם מפאס ל, ובעירו עול ימים

(כה) נמצאים אצלו, והרב הזה רבי שלמה טולידאנו הוא מר דוד, ושני אחיו המה האחד ר' שמואל טולידאנו רב במכנאס כעת והשכמתו באה בס' טובת מראה וזכר הלכה, ועוד, והשני הוא ארדנו אב"ד הרב מוה"ר יהודה טולידאנו שבא והתישב בטבריא עוד לפני שנת תרל"ז וכעת הוא אחד מרבני העיר, ראה באוצר ישראל ח"ד ערך טולידאנו.

(ט) כ"י במכנאס, והקדמה מר' שלום עמאר הנ"ל באה בס' משפטים ישרים קראקא תרנ"א, (כ) ראה למעלה צד 162, (כח) ע"י בהערה כ', (כט) נרשמו בהקדמת הספר הלכה למשה הנ"ל, ומחם היו לנגד עיני ס' באר שבעו וכסא המלכים, ובס' האחרון הזה השתמשנו בכ"ט בהדיעות לקורות יהודי מארוקו. (ל) ראה בהקדמת ר"א בן אמו"ג בס' ברית אבות (ליוורנו תרכ"ב).

ובנראה כשי' הר"ד לרגלי מלחמת הצרפתים יצא ויתישב בליוורנו. שם נמנה בין הבית-דין וגם קבע לו ביה-דפים נהדר שעד מהרה התפרסם טיבו באפריקא ואז, בבית דפוסו זה יצאו לאור ספרים רבים ויקרי-ערך, והוא בעצמו חיבר ספרים רבים אשר נדפסו בדפוס, מהם נזכר סי' פנים לתורה עה"ת שנדפס עם החימש (ליוורנו תרמ"ו) מעם לשד ויכוח נגד שד"ל (ליוורנו תרכ"ג). בסוף ימיו חיבר סי' יענה כאש על דבר שרפת המתים (ליוורנו תרי"ט). רבי יוסף כאנפו (מת תרי"ט) חיבר יפה עינים על הי' פסח (ליוורנו תר"ס), טוב רואי על אבות (שם תרנ"ט) חסדים טיבים מוסר ומעשיות בחלקים שניים (שם תרמ"ח) אות ברית קדש (שם תרי"ט).

ובעיר ראבאט-סאלי היו, רבי יוסף אלמאליח תלמידו ובן דודו של רבי יוסף אלמאליח הנזכר במאה הקדמת, הוא נולד בראבאט שי' הקסיט וכבן י"ג שנה בא למוגאדור כשי' ה"ד נמנה שם לאב"ד גם נמנה לקונסול ממשלה אוסטריא במוגדור, וכשי' תרל"ג כהיותו כו"ן קבל אות כבוד מיד הקיסר פרנץ יוסף בעצמו אשר שם אותו לו על חתוק, הוא השתדל ביסוד בית ספר לנערות במוגאדור ויפעל על יהודי גיברלטאר להשתתף בתשלומי המס בעד עניי ארצם מיהודי מארוקו, לפני מותו חפצה קהלת הפורטוגזים בלונדון למנותו לרב עליה, אך חפצה זה לא עלה בידה אח"כ, הוא מת כבן ע"ז שנה ביום 9 יאנואר 1886, לא) רבי אברהם ב"ר מרדכי אנקווה, יליד עיר סאלי ובן למשפחה אלגירית, זקינו רבי משה אנקאוה מאלגיריין יצא ללכת לארץ-ישראל וברוך מסעו בא לסאלי ויתגורר בה, שם הוליד את רבי מרדכי בנו שהיה אח"כ לפרנס קהלת סאלי, ורבי מרדכי הוליד שלשה בנים חכמים רבי עמרם ורבי אברהם ורבי מסעור, לב) אמנם משלשה הצטיין ביותר רבי אברהם הוא נמנה דיין בסאלי, ובעיר למעסכר באלגיריין, גם בתונים ובליוורנו מקום שנם ישב אח"כ נחל כבוד ויקר, הוא חיבר זכחים שלמים על הרמב"ם דיני שוי"ב ובו נספחו הרבה מכתבי רבני המערב עם סי' מגיד משנה לר"י יהודה אלכלין מרבני אלגיריין במאה השלישית, (ליוורנו תרי"ח), בסוף ספרו זה נמצא קונטרס יצע לרבים ע"ד הריב שעבר בינו ובין איזה מרבני אלגיר (שם תרי"ח), ברם חמר שו"ת על ר' ש"ע והקנות מגורשי קשטיליא בי' חלקים (שם תרכ"ב—ל"ג). איצר חכמה קיצור סי' איצרות חיים למהרח"ו, חמר חדה ועתיק קיצור סי' שפע טל (שם תרי"ט), עפרא דאברהם ומלל לאברהם דרשות, שיבת אברהם על מסכתות, כן הדפים סידורי הפילה עם דינים וכוונות בהוצאות שוטה, בשם, כלי-בן, חסד לאברהם, שער השמים, לימודי הי' ועוד. רבי יצחק הלוי בן סוסן בן-גילולו וחבירו של ר"א אנקאוה הנזכר, הוא נמנה לדיין בסאלי, לב) וחיבר שו"ת פחד יצחק כ"י, לב) ובנו

לא) כ"ז עפ"י הקדמת שו"ת תקפו של יוסף ליוורנו תרמ"ו, אינציקלופדיא אוצר ישראל ח"ב ער 49, האסוף תרמ"ז ער 118, ששכלם נערכה התולדה הזאת של ר"י אלמאליח, ובסוף יגל יעקב מר"י בן שבת ליוורנו תרמ"א נדפס ברף י"ד שור לתחנת ר"י אלמאליח זה עם בת מלכים ויועצי ארץ, לב) קרני ראש לר' רפאל אנקאוה, ירושלם תר"ע, ויתר הדברים אודות ר"א אנקאוה נכתבו עפ"י ספריו בעצמו.

לב) נזכר בשו"ת ברם חמר ה"א סי' . . . ובסודור לימודי הי' מהג"ל דף ה', ד"ר מובא ממנו כשי' מעשה הצדיקים מכנו בהסכמות וברף ל"ה ב'.

רבי אברהם הלוי בן סוסאן יליד סאלי, נסע למכניה בעי תרי"ד ויתישב בה ומת תרס"ג) וגם הוא חיבר סי קנה אברהם עה"ת כ"י וסי מעשה הצדיקים ספורים שונים (ירושלם תרמ"ח) רבי דוד בן שמעון, רבי רפאל אהרן בני, רבי אלעזר הלוי בן טובי, רבי יוסף ארוואץ, ארבעתם ילידי העיר ראבאט וברם עזבו את מקומם ויתישבו בא"י, הראשון ר"ד בן שמעון, נסע בשי תרי"ד כהיותו כבן שלשים שנה ירושלימה שם השתדל הרבה לטובת אחיו המערבים בהשתדלותו נהיו יהודי המערב אשר בירושלים לקהלה מיוחדת ומסודרת, ועל ידו נבנו גם בתי-בנסיות ובתי הית בעד הקהלה ההיא, הוא נמנה בקרבה לרב ואביד משי תרי"ד עד תר"מ, וביום י"ח כסלו של שנת תר"מ גוע וימת (ה) חיבר שער החצר דרשות כשבת איי (ירושלם תרכ"ב) שער המטרה על דינים התלויים בארץ, שער הקרים הקדמות בשבחי איי, ושער המפקיד מנהגי איי, לו) בנו רבי רפאל אהרן בן שמעון נולד שם בראבאט בשי תר"ח, ובירושלם למד בישיבות ואחיב נמנה לסיפור ביה"ד"ן של קהלת המערבים שיסד אביו, הוא הצטיין גם בדיעות איוה שפית זרות, בשי תר"מ אחרי מות אביו היה הוא אחד ממנהיגי הקהלה ההיא, בשנות תרמ"ז ותרנ"א נשלח שר"ר מראשי הקהלה לערי מארוקו ובהיותו בפאס השתדל ליסד חברת, "הובבי שפתי ישנים" להרפים מבתי-היוד של רבני המערב הקדמונים, וכן נדפסי אז ספרים אחרים נכבדים מאד בערכם הספרותי, לו) בשי תרנ"א אז בהיותו במארוקו נקרא לכהן כרבנית במצרים. ואחיב אחרי היותו לרב-דשמי קיבל אותה כבוד מהממשלה הטורקית היא השתדל להביא תקנים בהקלה המצרית, גם חיבר סי נהר פקיד שרשי המנהגים באיי. (ה) נהר מצרים מנהגי מצרים כי חלקים וסדר חליצה (נא אמון תרס"ח), טוב מצרים שמות רבני מצרים קהלותיה ובתי בנסיותיה מסוף האלף התי ועד המאה הזאת (ירוש' תרס"ח), מצור רבש שוית על ד' שיעי לחם המערכת דרשות ג'ת, שניהם כ"י לטו) רבי אלעזר הלוי בן טובי מיד כבואו ירושלימה נמנה לדיין קהלת המערבים שנים רבות, ובשי תר"מ אחרי מות רבי דוד בן שמעון הנזכר נמנה לרב הקהלה, בשני תרמ"ז ביום כ"ב אדר אי מה, וחיבר שוית פקידה אלעזר על ד' ש"ע וח"א נדפס (ירוש' תרמ"ד) סי רבי יוסף ארוואץ יליד ראבאט ועלה לא"י ונתישב ביפו ובעת הוא אביד של עדת הספרדים ביפו, חיבר סי הוד יוסף דרשות (ירוש' תרס"ה).

(ה) ראה כלות איי י"ד לונין לשנת תרס"ט צד 62-63, ובהצפירה תרס"ד נו' 34 ובהקדמת בנו בס' נהר מצרים.
לו) ב"ות איי הנ"ל כתוב כי שלשת הספרים האחרונים עודם בכ"י, אך בהקדמת בנו הנז' כתב כי מהם' שער המטרה נדפס בערך ט"ז פליגוס (כזיגין) ממנו כתיי המחבר, וכן מספר שער הקדים נדפס איוה פליגוס, אך עד כה לא היו לנגד עיניי.
לז) הספרים שנדפסו ע"י החברה הזאת והשתדלותו של ר"א בן שמעון הי"ו הם: סידור אהבת הקדמונים, ירושלם תרמ"ט, עת לבל הפין ועלצלו שמע, נא אמון תרנ"ג, שו"ת משפט ועדקה ביעקב, שם תרנ"ד, ולפי מ"ש אלו הרה"ג ר"א בן שמעון הנ"ל כסכתב מיום כ"ה סיון תרס"ב התמוטטה החברה הזאת מפני רשלנותם של ראשי החברה בפאס, (לח) עורנו הולך ונדפס בא"כסנדריא, (לט) עיי' במצוין בהערה ל"ה גם בסוף ספר טוב מצרים ובהקדמתו לשו"ת מו"צ ביעקב.
מ) עיי' כלות איי הנ"ל שם ובהאסף תרמ"ז צד 117, ובשו"ת ויאמר יצחק ה"א דף נ"ב נשלחה תשו' אליו עוד בהיותו בראבאט.

רבי רפאל אנקאווה קרובו של רבי אברהם אנקאווה הנזכר מעלה, הוא אביד כעת בסאלי חיבר שו"ת קדני ראם (ירוש' תרע"ע), פעמיני זהב על שיע חוי"מ, ושיטה על י"ב מסכתות.

ובניברלטאר חיו, רבי יצחק הלוי היכר סי' פת לחם דיני והנרגת הסעודה (ניין הרמ"א), ובנו רבי ישועה הלוי התישב כליסבון וחבר סי' לי לישועה (ירוש' תרס"ג) ואוצר חיים עה"ת (שם הרס"ח). ובמראקיש חיו, רבי משה רוזיליו, מת ב"א טבת תרס"ד וחבר קיל שבשר על התלמוד (ירוש' תרס"ח), רבי יעקב בן שבת, חיבר רוח יעקב דרשה (ליוורנו הרמ"א) ויגל יעקב פיוטים (שם תרס"ז), ובתיטוואן היו רבי יוסף אדהאן חיבר ספר שופריה דיוסף (ליוורנו תר...), רבי יוסף ב"ר יצחק בן וואליד הנזכר בדור הקודם, אך הוא נסע מתיטוואן לאיראן ותישב שם, מת המזו תרס"ז וחבר סי' שמו יוסף על השי"ס (ירוש' תרס"ז), רבי רפאל חיים משה בן נאים סניב תר"ך יצא מתיטוואן לא"י ותישב בטבריא. שם שקד על לימודו ויצטיין בין חכמי העיר גם נמנה לאחר מהבית-דין, אחיב נשלח ש"ד למארוקו ובכל מקום בואו נחל כבוד ויקר ביחוד מפני ענותו הנפרזת, ובבואו לעיר ניבראלטאר בחרה בו הקהלה לרב עליה, הוא חיבר שו"ת רבות שחלק מהם נדפס כעת בלונדון, ובטאנניר חיו רבנים אחרים למשפחת בן-גנץ, רבי משה בן-גנץ, רבי ראובן בן-גנץ, מא' שהצטיינו בתורתם ולפי הנראה חיברו איזה ספרים, ורבי מרדכי בן-גנץ רב כעת בטנניר, ואשר זה לו כחמשים שנה יכהן פאר ברבנותו מא' מצטיין גם הוא בחירתו וכהנהגתו, וחבר גם דרשות ושו"ת כ"י.

ובתאפילאלת חיו רבי יעקב אביחצירא, מקובל וחסיד מפורסם אשר קנה לו שם פלאי באפריקה, במצרים ובא"י, אירותיו יספר כי היה בעל-נשים וכי נגלה אליו אליהו ע"ד בצאתו מרחם אמו, הוא אהב את ההתבודדות ויתנהג תמיד בדרך כבושה ומסותרת ריב לימודי היה בחכמת הפרד"ס והקבלה, לפעמים התענין גם בעניני עדתו, וישתדל הרבה לטיוב העניים, ובעצמו אסף פעם בפעם סכומי כסף ויחלקם בין עניי העיר, וככה גדל שמו בין יהודי ערי תאפילאלת עד כי ממקומות שונים נהרו אליו להתברך מוכרבי"תו, וכאשר חפץ לצאת מעירו לנסיע לא"י, לא רצו לעזיב איתו ופעמים אחדות בראיתם כי לא ישמע להם ויחפיון רק ללכת לא"י, שמו מעציר על דרכו ע"י שר העיר, יאמנם היכתי לא"י עברה כל גבול יסי"ס יכיל היה להמלט ולצאת מתאפילאלת, אך חפצו זה לראית את א"י לא נמלא, היא עבר במסעו לאג'ירין ומצרים ובכל מקום עברו עכבוהו איזה זמן ויקרבוהו מאד יכבאו לעיר דמנהור (Damanhour) הסמיכה לאלבסנדריא הלה יומת ביום כ' טבת תר"מ בהיותו בן ע"כ שנה, במורתו חפצה קהלת אלבסנדריא להביא אליה את גייתו, אך יהודי דמנהור החזיקו בה ויקברוהו שם, הם בנו עליו מצבה גדולה בחצר מיוחדת ויקבעו את יום כ' טבת שנה שנה ליום "הלילא" יבן ביום ההלילא ההיא ינהרי המון רב בכל שנה מיהודי מצרים ואפריקא לחג שם

מא' בשו"ת ויאטר יצחק מר"י בן וואליד כה"א וח"כ יו"ט כ"מ עמהם ע"ש, ושם בח"כ דף ו' ע"ג בתוב אודות ר"ט בן-גנץ כי היה תלמיד טרבי אברהם טולידאנו הנזכר בדור הקודם. (מב) נזכר עוד במכתבו של השר משה סונטיפיזורי משנת תרכ"ד, ויש לו תשו' בשו"ת הדב"ה לשיטה, ויאטר יצחק, וס' שמו יוסף דף ל"ה.

לפני מצבתו מ), הוא חיבר, דורש טוב, ושערי ארובה דרשית כמוסר (ירושלם תרמ"ג) פתוחי חותם עה"ת (שם) יורו משפטיך ליעקב שו"ת (שם) בגדי השרד על הגדה ש"פ (שם תרמ"ח) מחשיף הלכן עה"ת (שם תרנ"ב) מעגלי צדק פרפראות (שם תרנ"ג) ננוי המלך ביאורים בפרד"ס (שם) אלף בינה על א"ב (שם) יגל יעקב פיוטים (אלג'יר תרס"ח) ובכ"י נמצא עוד הם' לבונה זכה על הש"ס, שערי השוכה עניני השוכה ושבת קדש ביאורים.

רבי אליהו ילון נולד בשנת תר"ך שם כאחת מערי הניף תאפילאלה, הוא נסע בעירו נער לא"י ותיישב בטבריא, והיה לאחר מרבני העיר, חיבר ס' פתח אליהו דרשית כ"ח (ח"א ירושלם תרנ"ו) יש מאין שו"ת ביח (ח"א שם תרס"ט) מציה ותורה על ספר המצות, הלכות אישות דיני גטין ומאונקי, שניהם כ"י, רבי מסעיר כהן אלהרדא יליד מארוקו ונתישב בירושלם והיה לראש ישיבת בית אל, חיבר כח מעשיו וכן יכבר אב דרשות (ירושלם תרס"ו) רבי יחיא אביטכול יליד מארוקו ונתישב בצפת חיבר ספר יקובל האמת וליוורני תרט"ל.

פרק שבעה עשר.

תכונת יהודי מארוקו. דרכיהם ומנהגיהם.

היהודים במארוקו מפני היותם רוב ימיהם מדוכאים דכוא חומרי ורוחני ומפני עמידתם הרחיקה מאחיהם יהודי המזרח ואירופא, מבוזים ומקיפלים תוך רחובם ויש שנפוצים במדברות הסאחרא. רחוקים משאין החיים, דבקו כם בתונות מיוחדות ומנהגים מוזרים רבים, אמנם לדבר על מנהגים כאלה כפרוטרוט ולהביאם במספר, יארכו דברני יותר מדי וישתדעו לספר שלם, אכן די אם נסתפק בתנתי מושג דונמאי בזה בדרך קצרה וכוללת.

דבר נפלא הוא כאמת כי אין בכל העולם ארין אחרת שיהיו היהודים שינים בה שינוי גמיר מהעם שבתוכי הם וישנים, במארוקו כתיאר פניהם, באופים, בתכונת נפשם, בשפתם, ובתלבושתם, אין להם יחס ודמיון אל המארוקונים, רוב יהודי מארוקו תואר פניהם לבן או צהוב, וחזיון מצוי הוא לדאות הרבה חן יופי והך שפך על פניהם ביהודי-בערי צפון מארוקו, בעיר שרוב המארוקנים עוד כשרם שזוף ושחרחרו כן בתכונת נפשם שינים הם יהודי מארוקו משכיניהם המארוקנים, ובעיר שאלה האחרונים ידועים הם בעריצותם ובאכזריותם וקשי-ערפם, מצטיינים הם יהודי מרוקו בעדינות-נפשם ברכות-לבם ונדביותם, א' שפתם המדוברת בצפונות-מערבית מארוקו היא ספרדית

מג ראה גם בהצפירה 1890 נז' 38, ועי' שו"ת ויאמר יצחק ח"א סי' ע'.

א) על הדברים האלה יעידו גם הרבה נוסעים בספרי מסעותם, כן כרוב הדברים אודות תכונת יהודי מארוקו ומנהגיהם שנכתבו בפרק זה, הלכתי בעקבות ספורי נוסעים שונים, ויש שנכתבו ע"י תקורתנו בלבד.

כמבטא פורטוגזי, וערביאית, ובררוס מארוקי ערביאית, ושילחיה, וברברית, הערביאית המדוברת ביניהם בלילה היא כמלות רבית מן הספרדית וגם מהעברית, כן נבדלה היא הערביאית-המארוקנית מהערביאית של יהודי המזרח כמו בהרבה ממליחיה כן גם בבטייה ובמדברה, ויהודי מזרחי לא יבין לדבר עם יהודי מערבי ואף לא יבין אליו כמעט, וככה בעברית ישנה ליהודי מארוקי תנועה מיוחדת מיוחדת, מכטאם ישנה היא הרבה מהמבטא העברי של יהודי תורקיה ודומה הוא יותר לדמבטא הארצי-ישראלי רק בהברות אחדות יש קצת זרות, העד"י השי"ן והסמ"ך מכטאים הם יהודי מארוקי אולם כהברת הסמ"ך מכטאה המזרחי, והת"ו יכטאי ג"כ בשי"ן רפ"יה, גם האל"ף יש מקומית בדרום מארוקי שיכטאיה כע"ן, ואם ירצי לומר "אני ראית" יאמרו "אני רעית" בכתבם יש ג"כ שינוי לא מעט מהכתב הספרדי הנהוג בתורקיה ובא"י וכתבם של יהודי מארוקי מעורב מכתב ספרדי וכתב רש"י יחד, גם בכתובת חשבוניתם שינוי מוזר, עד לפני המאה הזאת, כמעט לא ידעו יהודי מארוקי את איתות המספר, ואת חשבוניתיהם רשמו ע"י צרופי-אותיות עבריות, למשה, איקיא אחת, כו, תכ"ס א. ב) עשרה איקיות שהם מתקד אחד כותכ"ס י עם סימן של ר"ה, שני מתקלים "כו" שלש מתקלים "ל" דו מהקלים "מו" וכן הלאה נ"י, ס"ו, ע"י, פ"י, צ"י, וכשמגיעים לעשר מתקלים ומעלה מתחילים לחשוב קס, תקס, שס, תס, תס, תקס, תשס, תתקס, תתקס, תשס, תתקס, תתקלים, לאמר תת"ק איקיות והאות מ' כמו את האפס.

יהודי מארוקי מגלחים שער ראשם כהערד ומשאירים פאות ארוכות, כמאכלס יתנו היתרון לשתי המינים "כוסכוסין" ו"כליע", הכוסכוסין נעשה מסילת או קמה כלול במים וביצים בגרגירים קטנים ויבשלו אותו בהמאה או בשר, ו"הכליע" הוא גזרי בשר מטיגנים ומשומרים.)

במקציע המסחר והמעשה ליקחים יהודי מארוקי כעת כמו שזכרנו כבר בפרק הקודם—חלק חשוב, ואמנם עד לפני המאה הזאת עסקי ביותר באומניות שונות, והקבוצה היותר גדולה של בעלי אומניות הם חייטים, יצורפי זהב וכסף, אל הקבוצה הזאת יש לסמן ביחוד את האימנים היהודים שעבדו בחצר-המלכות, בתור תיפרי בגדי המלך ובני החצר, וצורפי הכשימיהם בכסף וזהב, בערי המדבר כרוב המקומות אשר בצפון מארוקי כמו בנפות שאוויא, ריף, ועוד, ובררוס מארוקי כרובו מסביבות מראקיש ועד המדבר סאחרא, רוב היהודים שם דם עוברי אדמה ומעט רוכלים בערים וככפרים, שני מקצועות כלכלה אחוה כם יהודי המדינה, והבי עסק הריבית, ומעשה היין ויישן, וכמו בכל ארצות המזרחים כן גם במארוקי, האיסור שיש לדמושלומים ליקח רבית ולשתות משקים משכרים, איננו ניתן לדם לתפוס בשתי העסקים האלה ומניחים אותם לידי היהודים, ואז גם המישלומים שהרבה מהם שותים יישש ביחודות ובסתר, קנינם

ב) ההשגון הזה נפגוש אותו בהרבה מקומות בספרי השו"ת מרבני מארוקי וכיחוד ע"י כשר"ת מו"צ כיעקב בכ"ט וע"י שו"ת ויאמר יצחק ח"א רף ג' ונחזין עוד להעיר כי האוקיא במארוקי הוא מטבע קטן כמו הצנטים הפרנצי,

ג) שני המינים האלו נזכרו במשא בערב ער 18 והראשון נשתרכב גם בארצות המזרח כשם קוגרבייא לאמר תשיל מערכי.

הם מהיהודים וכן לויס הם בשעת דוחקם ברבית מאת היהודים. בשתי העסקים האלה רבים מיהודי מארוקו רכשו להם הון לא מעט. אבל תחת זאת מעוררים הם שני העסקים ההם על היהודים את שנאת בהני הדת וקנאי-העם, ופעמים רבות התעוררו עי"ז פרעיה ביהודים ורציחות פרטיות עד שמפני זה היו רבני הקהלות נאלצים פעם כפעם לתקן תקנות להגביל את עסק היי"ש ושהפריע את מנוחתם (ד). כן גם בעסק הרבית השתדלו להיכיח את המלוים שלא יגדילו את סכום הרבית לכלי לעורר עליהם את חמת ההמון ובשנת תרמ"ה הפיצי ראשי הקהלות במארוקו אגרות כי ישלכו את העסק הזה כליל מועל פניהם (ה).

בכל ארצות המזרח כן גם במארוקו אי-אפשר במעט למצוא נשים עסקים בתגרנית כמאירופא. כל כבודה בת מלך פנימה זהו פתנם שגור בפי יהודי מארוקו, ואם נפגוש באשה מוכרת מה בשוק, הרי יכולים לדעת כי היא אחת מהבנויות. בין יהודי מארוקו נוהגים הרבה נשואי-ביסר יש אשר בשנת הוי"ד או הו"א והנערות בנות שבע או שמונה, והנשואין נחתכין גם בלי ידיעתו והשתתפותו של החתן, לעתים מרובית יאדמו החורים את בניהם עיד בימי ילדותם בנות שלש וארבע, לבני חמש וישו, הבת אשר לא נשאה לאיש עד שנות הבגרות, חרפה או לבחור לקחתה ולא יקצו עליה תיבעים, כמושך ימי האוריסין לא תוכל הכלה להתראות עם החתן ובפרט להציג כף רגלה בביתו אך החתן יביא לבית הורי הכלה מדי חג לחקביל פני חתנו וחתנתו ולסעיד אצלם. הנדן העשיר לפי עישרי, ולפעמים היה מתפשט המנהג להרכיב הכשיטין בסמיים גדילים, ואו גם העניים היו צריכים לחקת המנהג, לעושה לבנותיהן נדן יותר מפני יכלתם ועי"ז התחיו סמיים-משפחתיים רבים, עד שהיו רבני הערות נאלצים לתקן בהסכמה וכחרם להמעיט את סמימי הנדן גם לאלה שירם משנת (ו). סך הכתיבה שכותב החתן להכלה היא סכום מצער מן 50 עד 500 פראנק בערך, בכתיבה עוישים הנאי שאם תמות האשה בלי זרע יחזור חצי סך הנדן להוריה, וזה "כתיבת מנהג קאשמיליא" הנהוגה ברוב המערב, אך בתאפולאלת ורוב ערי דרים מארוקו נוהגים לכתוב "כתיבה כדת" (ז). לאמר שהבעל יורש הכל, בכתיובה יראי יהודי מארוקו את יחוישי משפחותם ויש סדרי יחש כאלה שנכתבים בכתיובה המגיעים עד לעשרה ולחמש עשרה דורות (ח). סדרי יחש האלה של המשפחות המיוחסות נקראים הם כיום החיפה ע"י הסיפר בהדרת-כבוד ובנתינת מייחודה, אחרי החיפה צריכה הכלה ללכת בשבת ראשונה לבית הכנסת ואז תוכל אח"כ לבקר בבתי אחרות, חרם רבינו גרשים לא נוהג אצלם אבל על פי תקנה קדומה יש שמשביעים את החתן שלא ישא אשה אחרת על אשתו אם לא בתנאים ידועים שעל פיהם אפשר למצוא רבים מיהודי מארוקו נשואים שתיים ושלוש נשים, הגירושין הוון מצוי הוא ביניהם כי בהיות שסבי-הכתיבה מועטים כמו שזכרנו, מרבים גם העניים לגרש את נשותיהם בנקל.

(ד) ראה בס' התקנות של מודרשי קשמיליא בתקנות אחרות השייכות למספר הוי"ש בפאס ועי' גם לעיל צד 150 הערה קצ"ג.

(ה) אורות זה נזכר בעתונם של שנת תרמ"ה.

(ו) ס' התקנות.

(ז) ראה למעלה צד 74.

(ח) עי' יו"ת זכות אבות [פיסא תקע"ב] ס' ע"ה.

אמונתם ומסירותם של יהודי מארוקו אל הדת, נערצה מאד, ועוד בדורות
 האחרונים ראינו כבר הריבה מהם שמסרו עצמם על קידוש ה' ולא כחשי באמונתם.
 ברוב המצות ביהוד במצות התלויות בזמן נזהרים לרקדקד כ"כ בפרטיהם ובפרטי פרטיהם
 רק במצות ה' הציצות לא ישגיחו כראי מסבה לא נדע שהרה, ורוב ההמון לא יתעשפי
 כלל בטלות גדולה, במצות אחרות נמצא אצלם שרירי מנהגים עתיקים, כמו במות
 לחם מת יקראי לנשים מקנינית (רמיה ט' י"ט) אשר תשאנה קילון בצעקות ויה ויה
 (נמים ה' זכבל חיצות יאמרו הי הו) דופקית על חויהן ומיללית (שם בקול יונים
 מתופפית עני לבביהן ובמשנה מ"ק כ"ה כי נזכר מענית ומטפחית) גם מהגדרות
 ומשרטות על פניהן נגד דין ישראל, ופעם התאמצו רבני העדות לבטל המנהג הזה
 ולא עלתה בידם, בניסח הקידוש של לילי פסח נמצא בתאפילאלת ניסח מיוחד
 שמקורו עיד מימי הגאונים, גם בניסח ההגדה שאומרים בדרום מארוקו יש הוספת
 שינות, (ט) בהג הפסח נמצא בין יהודי מארוקו איזה מנהגים משינוים, כליל שמורים
 יחנו על השלחן שתי קערות ובאחת מהם יתנו מים ודגים שוחים בהם, את קערת
 הסדר יקח בעל הבית ויסבב על ראשי המסובים כלם ויאמר בקול רם "בבהילו יצאונו
 ממצרים", יאחרי קריאת ההגדה מניחים הגברים איש איש מקל על כתפי וצורר
 תלוי בה ויוצאים מחוץ לבית בחפזון ומרוצה בצעקות, ככה יצאו אבותינו ממצרים
 משארתם צרורה בשמלותם על שכםב" בתום הסדר לוקחים כל אחד מבני הבית
 התיבת אפיקומן לשמירהו וכאשר יסע יהודי מערבי במדינות הים יקח את התיבת
 האפיקומן אתו בתוך סגולה להשקיט הים מסעדתו ע"י שישלך את האפיקומן אל תוך
 הים, כליל מוצאי יו"ט הראשין של פסח בעת ברכת ספירת העומר ינחו בבית-הכנסת
 מלח על התיבה, ואיש איש יקח לי מעט מלח להיות אצלו בכל ימי הספירה, והמלח
 ההוא ישמרו אותו לסגולה מעין הרע, כליל מוצאי הג הפסח נדע אצלם מנהג ה"מימינא"
 שם בלתי נירע אלינו מעמי, כליל המימינא יהיה רחוב היהודים הימני ומלאתניעה הקביצות
 קביצות הילכים אצל מכיריהם כמו ללות החג ויברכו איש רעהו בכרכת, שנה מיבה
 ויריקה, אח"כ הילכים הכל אצל רבני העיר להתברך מאהם ובכ"ר מקים ביום יערבו
 לפניהם חלב יחמאה, גם ידקית וממתקים בעלי בתים רבים מנהגם לאכיל כלילה
 ההוא רקיקים וכדורי סולת ממויגנים ובלולים כהמאה ורביש, ביום המחרת יום אסרו חג
 יצאי לטייל מחוץ לעיר ולברך ברכת האילנית במנין, בהג השביעות ידוע בין יהודי
 מארוקו מנהג "הואת-המים" (א) גדולים וקטנים ישפכי איש איש על מכרו כדי מים או
 גם ישבולים בתוך הנהר מבלי להביט על קלקול בגרו יום טוב המלוכשים או ביהוד
 ירבי להיות בהגיע זמן המנחה, לפני תפלת המנחה יקראי בסדר את האותרות, כל אחד
 קורא פסקא אחת, והאחרון שיעלה בגרולו לסיים את הפסקא האחרונה ותנפלי עליו

(ט) בן ראיתו בהגרות כ"ו, ובקצת ההוספות החם יש גם בהגרות של מנהג בגדאד, אמנם
 נוסח הקידוש שבתאפילאלת אינו נוהג כמעט בשום מקום, כי אם בעיר העתיקה נירכא שבתונים וזה
 מקרים ראיתי כי נדפס נוסחו בס' אהרון מרבני נירכא, וכס' זכרנו לחיים מר"ח בהן מניכא ד'
 ליוזנה, דיכר מזה וב' שנינו הנוסח הזה באבודרתם, וכי בכ"ו אחד מוצא שהוא סתיקון הגאונים,
 (א) המנהג הזה נזכר בחמ"ליון 1903 נו' 184 כהמאמר סכתבים סמראקיש, ויש להעיר כי המנהג
 הזה נשתרבע עד לארץ ישראל וביחוד בטבריא ע"י הסערבים שהתישבו שם.

בהזאת מים או ידחפוהו אל תוך הנהר אם ברצונו או בעל כרחו. יום ל"ג לעומר נחשב כעניניהם כיום הג ובליל שלפניו יתאספו מנינים מנינים ללמוד בכל הלילה ואיכלים וישתים ושמים, בחדש ניסן אין יהודי פאם איכלים זהים שהורים יא). בתשעה באב מרכים יהודי מארוקו לתנית בקניות רבית שרם כתובים אצלם בקונטרסים כתובי יד, יש שהם מזעזכים לקינן הקניות כביהכנים ייש שנאספים לכניפית והולכים על צדי הרחוב ובחניויות וקוראים שם הקניות, גם נותנים אפר מקלה על מצחם, את ספר התורה יעטפו במעטפה שחורה, וההפטרה „אסף אסיפס" יתרגמו בלשון ערביות ויקראיה כנגון עצב, את האתרוג בחג הסוכות יצניעו עד הג הסוכות אחר בתור סגולה לשמירה, אהבתם לארץ ישראל נפלאה ונערצה עד מאוד, את פרומתם האחרונה מנרכים הם לא"י ולקופת רמב"ח ורשב"י, והשר"ר הבא מא"י אם ספרדי או אישנוני היא מתקבל אצלם ככבוד גדול וניתנים לו אכסניא נאה ומתת-כסף בנדירות נפרזה מכפי יכלתם, פעמים רבות קרה כי יבאו שדר"ים זה אחר זה בעת שיהודי מארוקו נתונים באיוז צרה בכ"ז גם אז לא חרלו מ'שים לב אך השדר"ים ולהעניק להם די מחסורם (י) אמנם בין השדר"ים שבאו פעם בפעם מארץ רוסיא ואשכנז היו גם קבצנים רבים אשר בנו את עצמם בתור שדר"ים של פרוזן ושכויים בארצם, ויאספו הון רב וישימו בכליהם, מלבד זאת הוסיפו השדר"ים-זיפנים כאלה להשתמש באמצעים של לקיחת כסף בחוקה ע"י חרמית ונדוים וכדומה, כגלף כן נאלצו רבני פאם ויעשו הסבמה בשנת המ"ט כי ועד הקהלה לא יוכל לתת יותר משני ריאלים לכל ישר"ר ושר"ר הבא מרוסיא ואשכנז וההסבמה הזאת שנתקבלה בכל ערי המערב, חזרו רבני פאם ומראכ"יש ומכנאס בתחלה המאה הששית ויחדשו אותה בכל חוק ותוקף (י).

סיפורים רבים דברו כבר אודות האמונית בהבלי שיא, בהזיות, ברוחות-רעות ובשדים, בעין הרע ובכשופים ובחלומות, הנפוצים במדה מרובה מאד אצל יהודי מארוקו בפרט, ויהודי ברבריא בכלל יד), אי-אפשר לספר פה ולחשוב את כל ההזיות וההבלים שיאמינו בס יהודי מארוקו אחת לאחת, אם נתבונן לכל תנועותיהם בכל פנות שהם פונים נפגוש איזה סימנים ורשומים של הזיות של מגור מעין הרע וכדומה מאמונית טפלות, גם הפחד שלא לשתיה מים כארבע זמני התקיפות, דבר שנתפשט בכל תפיצות ישראל לאיסור קביע, מקירו הוא ממנהגי יהודי המערב עיד מתקיפת הגאונים, (ט) חלק גדול ממוני ההזיות שאצל יהודי מארוקו שייכים אל העתים האלה ביחוד, שבעת ימי ההתניה, שבעת ימי האבלות, ושבעת ימי הלידה, בהימים האלה

(יא) יצ"ח ליצחק ריה ח"ב דף ה' ע"א והביא טעם "זה מבי" מוהר"ש בן אלכאן.
 (יב) ראה גם בס' התקנות בתקנה של שנת המשי"ה וינ"ח) המתחלת לזכור כל אחד כיום התונתו וכיום שמחת זכו הרבנה של ירושלם וכו',

(יג) ההסבמות האלה הם בודי בכ"י.
 (יד) מהסופרים שדברו בענין זה יש לחשוב מ"ש רמב"ם ורשב"ם ובע"ז חתם פז שזכרתו בפרק ה' צד 137, וראה גם במשא קערב צד 17, 25, ובהמליץ 1902 במאמרי הר"ר העציוני ממראקיש ובס' זכאים שלמים מר"א אנקווא דף י"ט, וזכורני שהרמב"ם בה' עכו"ם והוקותיהם כתב שהוא ראה במערב מי שסבב במקל על הארץ... עד שיקרה לו דמיון והכפאה ויגיד עתידות...
 (טו) ראה בתשובת רב האי גאון הטובאה באבודרהם סוף שער התקופות.

יש לפגוש הרבה מיני פעולה-שמירה מוזרים בתור מגן מעין-הרע ורוחות-רעות. את בית היולדת יקפצו מיד בשעת הלירה בסכנינים וכציוורי לחשים ושמות מלאכים, ועל הפתחים והחלונות יתלו בלויי סחבות ורקיקי מצות לשחד כם את השדים לבל יכנסו פנימה. אהרי אשר נסגר בית היולדת בלילה פעם, לא יפתחו עוד את הדלת בשום אופן, ובל איתם שנמצאי בבית היולדה בעת שנסגר הדלת לא ירשו להם עוד לצאת חוצה בשום אופן, החתן בעת החופה לא יוכל לענית לשים איש שיקרא אותו, כי אולי האיש הוא קורא לו בכדי שיקשור אותו לבלתי יוכל לביא על אדוסיזי, טו אבל וחתן ובלתי היולדת לא יוכלו להמצא שנים מהם בבית אחת, האבל בבית החתן ובלתי אי בבית היולדת, כי בהפגשם יחד יש סכנה לאחד מהם, וכן, החתן לא יוכל להביט בפני יקר שלא שלמי לו איבעים יום, ואם יקרה כי ראהו יכריחו את החתן לשתות מים שרחצי כם פני הילה, וככה רבים הם השמירות והבלוי-השיא שידקדקי להזהר בהם כמשך ימי החתונה והלירה והאבלות, אם יקרה כי כחצר אחת מהו כמשך שנה אחת שני מתים, או מיד ישחטו עוף על פתח החצר ההוא כי יאמינו שאם לא ישחטו עוף, או ימות מה שלישי לפני היום השנה ההיא, יו) בליל מוצאי שבת יש משפחות רבות שנוהגים כי לא יוציאו דבר מה מכיתם, ויש שירשו להוציא על ידי חליפין, בן וזהרו בליל מוצאי שבת לבלי להזכיר שם ביצה על דל שפתם, וככה יזהרו מלכתוב בדיו ומלשתות קאווי ומלראית כל דבר שחור, למען לא יהיה התחלת השבוע בדברים שאינם לסימן-טוב, בראותך אחד מכניהם יפה לא תוכל להללו בפני הוריו מכלי שתצטרך גם לדוק בפני הילד למען לא תשלוט בו עין-רעה, למחלות כי תהלכנה בעיר או לחולה פרטי יהחילו בתרופות וסגילות נגד עין-הרע, תרופות כאלה רבות ושונות הם למיניהם, יש אשר יתיכו עופרת כמים ממעל לראשי או יתנו להחולה שתן לשתות, או דוק שר אותם החשודים כי הם עינו אותו, ועיר תרופות משינות שלמותר נחשוב לזכרם, לחילוי הקדחת יתנו שמן במחטה עשויה מעיסת קמח וירליקי בה שלש פתילות וישימי אותה באמצע הרחוב, והיה אם יבוא בלב או חתול לשתות את השמן ותכבינה הנרות, יתרפא החולה מקדחתו ותרכק הקדחת בהכלב או החתול, יהודי מארוקן ירבו להאמין בהגדת עתידות ע"י שאלה בגורלות וגם ע"י מעשי כשפים שינים, בדברים כאלה ישתמשו גם במקרים של גנבה לדעת את הגנבו וכן, להתיר חתן-נקשרו, לפקוד עקרות, למשוך לב נערה אל אהובה, להצליח בעסק מה, ודברים כאלה הם חזיונות רגילים ונפרצים בין יהודי המערב.

טו) עיין קשר-החתן גזכר גם באבן עזרא לפי מה שאזכור בכיורו.

יו) ע"י מזה בס' נהר מצרים דף פ"ו ס"ו.

מלוואים.

הוספות והערות מהמחבר ומחכמים נפורסמים.

פרק א צד 2 הערה ק. בערוך ובשרשי רד"ק לע' ברבר הביאו מוק"ר פל"ד גירסא
זכו, מאי ברברום ר' ברביה אומר מיני ברבריא, רבנן אמרי עוף טהור ומעולה שיהיה בא מברבריא. . .
ויש שפי' כי הוונה מיני ארצות שונות כי ברבריא באה בהשאלה על עמים כלתי מנומסוס או שונאי
ישראל, ע"י שם בהערוך בהמניה ובערוך השלכ, אכן ע"פ הגירסא הנ"ל נזכר לפדש בן רק ברברו
רבי ברביה לא בן רבנן שאמרנו שיהיה בא מארץ ברבריא מוכרחים אנו לומר שכונתם על ברבריא
הידועה.

שם הערה ה. להראות על אמתת פירושינו ברברו מר וזטרא, צריך להקדים כי כבר הר"ר
קאהוט ע' אפרוקי הובית למרו כי אפרוקי ביו"ד הנזכרת אצל הו"פ לרוב ביוונו על אפרוקה הצפונית
ברבריא אשר נקרא אצל הרומאים אפרוקה פרופריא, ובמאור עינים פ"ב יקראנה ג"כ אפרוקה
הקשנה ולזה הסכים גם ידירי המנוח הר"ש כאשר בהערותו להתנתומא פ"ט וכשיבדוקי עולם מאהר
הוצאה א' חלק צרפת צד 1, וכן עד היום בכל ארצות הסוחר יקראו לאפרוקה הצפונית לברבריא בשם
"אפרוק" סתם, והמעייין בקדמוניות הערבים יתחכם א"ש יהודה צד 98 ימצא טעם לשם זה, אם
כי החכם המעתיק הנו' לא השב להכריז בין השם אפרוק ובין אפרוקה כה"א. דבר שיע"ו מוסב
השעם הטועק שם מסופרים ערביים, גם הראב"ד בקבלתו יזכיר את ברבריא בשם אפרוקה
או אפרוקי, כסתכו אם כי לא שם לב לריוק בין אפרוקה ואפרוקי, עכ"פ ידענו כי השם אפרוקה וכוהוד
אפרוקי נתנו ביותר הסופרים הקדמונים רק אל ברבריא, וזו כזה להזכירה כי גם אפרוקי זו ש" מר
וזטרא, אינה אלא אפרוקה הצפונית, ולא כמו שפתרו חכמים אחרים ע"י תבואות הארץ (הוצ' לזנין
צד רפ"ד) על פי זה נדע כי גם שוש ושני תרו ועלמין שברברו מר וזטרא הם מקומות בברבריא
כמ"ש בפניה, ואת הנוף שוש שבברבריא כישמו זה יזכיר גם הריב"ש סי' ר"ה, ועוד בעין ראיה אל
פירושינו זה יש בירושלמי של שביעית פ"ו וביוק"ר פ"ו ובכ"מ שדדשו הפסוק אל ארץ כארצכם
זו אפרוקי, וכבר נודעו דברי פרוקוף וסויראם הובאו בגראטין ת"א צד 1, כי הגרגשו הלך לאפרוקה
הצפונית, ובמוצאינו כי יחס זדמיון בזה שבין ארץ ישראל ובין אפרוקה נכפל בדברי הירושלמי ויוק"ר
הנו', ובדברי מר וזטרא, הנה נדע כי שניתם ביוונו אל אפרוקה הצפונית, שיוון כזה נמצאהו גם
לענין דינא ראה כבפתרו ופיה פ"ט שבל אפרוקה הצפונית במעט תחשב כא"ו לרברו רבי יהודה
(גמין ה').

והמשך הדברים יבואנו לבאר על פי דרכנו זה גם המאמר אלכסנדר מוקרון אול
לאפרוקי ולקרטוגנא ומשם לגבי מלכא קציא לאחורי הרי השך. (תמיד ל"ב, וירושלמי ב"מ פ"ב
ותנתומא אסור) וראה מ"ש כזה במאור עינים פ"ב ותבואת הארץ שם, ותח' שילמאן בסו"מ דברי
ימי ע"ש ה"א ועוד וולתם. שכל אחד לדרבו פנה. ורק הר"ר קאהוט הלך גם בזה לשיטתו כי
אפרוקי זו היא גם אפרוקה הצפונית בכל אפרוקי ביו"ד ורק שבהר לו להציג את הרי חושך ומלכא

קצוה במצרים התחתונה ע"ש. ובוה לדעתי לא עזק כי ממרוצת המאמר ניכר שאלסנדר מוקדון נסע הלאה מקרטיגנה לפנים אפריקי לצד מערב או דרום ולא שתור מורחה דרך מצרים, מה גם שמצרים היתה אז מיושבת ולא יתואר לה שמות כאלה הרי תשך וקצוה, ולכן אהשוב כי קצוה היא אגאציא [El-Gazie] אשר כמדבר כהרה כדהקק רבטערי בין העיר ארגואין ובין גבול סינגאמבין הצפוני [Senegambien] והרי תשך הם ג"כ שם בחלק המערבי מהמדבר ההוא אצל נאות גהאט [Gaht] הרים שביניהם נמצא החר, קאסר דינגון" לאמר משכן השדים, ראה כמוסדי ארין רהת' שולטמן הלך אפריקה צד 149 וצר 152.

שם צד 4. הפרופסור דוד סימנסן מקופנהגן העיר אותי במכתב כי א"א להאמין בקדמות המצבות ההם של אופראן. כי השם סימון ועוד איזה שמות מהם הם שמות ערביות, אכן עיו"ל שאולי עוד, בימי הרומאים היה חלק מהתושבים מדרבוס ערבית וע"י באכן ספיר המצוין בפנים בהערה י' ועכ"פ אם גם רהוק מהאמין באותם המצבות הקדומות כ"כ וכמ"ש גם בפנים, הלא מהם נוב" רק להביר כי איזה מסורת קדומה היתה מכבר לתושבי אופראן כי ישנם קרום עוד בימי הרומאים.

שם צד 7 הערה י"ד. כי היהודים האלכסנדרונים היה להם שית ושיג עם הכמי א"י בתקופת הרומאים, זאת ידוע כבר, ראה במשינה נגיעים פי"ד נדה ס"ט תוספתא מגילה פ"ב סוטה ט"ז, ובירושלמי כלאים פ"ח ה"ג גרים הבאים מלבנו שהוא מדבר לובי במדיפולו ואחריו כי יהודי אלסנדרוא וטרופאקי באו בחליפות יחס עם יהודי א"י, טוכן הדבר כי גם יהודי קיריני וקרתאנה שביניהם היו ביחס כזה עם יהודי א"י וביחסין מאמר הי נוכר שכן בוויכא החל מעשהו ראשונה בקיריני אשר באפריקי, וגם רע"ק שבר"ה כ"ו נוכר שהלך לאפריקי וראה שקורין סמעה קשימא. אפשר שנסיעתו לאפריקי היה אז בהיותו נושא כדו בן כוויכא ומה שרצה הד"ר קהוט להוציא את אפריקי זו של רע"ק מכלל כל אפריקי שבש"ס, לא נכון הרכה, ולדעתי גם אפריקי זו היא אפריקי הצפונית כבתרותיה, וכסמוכין לזה יש כי עד כה במאורקו קוראין את המטבע הפראנק ביציטה [Bisseta] קרוב להשם קשימא שיעיר רע"ק, גם אידות יהודי קרתאנה, אם נאמר כי קרטיגנא הנוכרת בש"ס וכסדרשות ע"י כפרט בירושלמי כלאים פ"א ה"ט וישבת פ"ז ה"כ ופס"ז וכתובות ספ"ב, ובבבלי ברכות כ"א, היא קרתאנה הטוניסית הידועה. הנה נדע כי הרכה היו יהודי קרתאנא כקשר עם א"י ואמוראים אחרים היו שם ג"כ, אכן בע"י שלשלת הקבלה ומאיר עינים פי"ג מסופקים הם כזה ונייכווייר והרכבי יהליטו עוד כי היא קרטיגנא שכדרום כפרד ראה גראטק"ש פי"ג צד 403, אכן מכלל נעלם כי הקדמון בעל כפתור ופרה פ"ט יה"ש כי הוא קרטיגנא הטוניסית וכמ"ש גם כתבוה"א (הוצ' לונזין) צד שב"ב, ונראה ברור כי אחרי שנהרבה ע"י הרומים לפני סה"נ כנודע, נושבה עוד פעם ע"י היהודים משבי ירושלם שהושבוים הרומים במקומות הנהרסים אשר בצפון אפריקי, ועל זה יוכיחו גם הכתובות הרומיות יהודיות המתגלות ע"י צרפת טזה כבר, ראה במכתבי העתים לשנת 1902.

פ"ב צד 8. פה היה צריך לדבר מענין האשה באהויא מנבות היהודים הברברים אשר נלחטה עם הערבי הסאן בן נעמן וזתה כמלחמה שנת 703 לספחה"ג, ואני אינני מאמין בכל אשר כתב בעל הולדות ישורון בלי צייון את מקורה, כ"כ אלו הפרופסור דוד סימנסן מקופנהגן אכ אין לדעתי שום פקוק כדברי התולדות ישורון וכבר בהקדמתו ציין אל המקורות שמהם שאבו גם דברי הא"כרשם שהבאתי בפנים הערה ג/, מאמתים את כל הספור של אדרים עם היהודים, פי"ג צד 14 הערה ג, הפרופסור א' טרקס מניויראק העירני כי נתחלף לי מר רב נטרונאי

גאון עם רב נטרונאי נשיא שאול למערב, ושלפי הנראה זה האחרון אול לספרד כי לפי דברי ר' יהודה בן ברזילי בס' העתים כתב התלמוד לבני ספרד ש"כ בצד 255:6 ועד 267, נטרונאי נשיא בר חנינאי שכתב לבני ספרד את התלמוד ספיו שלא מן הכתב".

שם הערה ד. הסופר הערבי הוא יספר עוד כי כשהיו בונים את פאס מצא יהודי אחר באדמתו אבן שיש מצוירת בצורת אישה וחקוק עליה כדברים האלה "זה מקוה חמין היום משבננה אלף שנה" ובנראה משה שנתלה הדבר ביהודי ומצורת אישה שעל האבן כי הכתובת ההיא היתה עברית והמקוה מקוה טהרה, כן נראה לשער, ואם נאמין א"כ לזה נדע כי עוד לפני יותר מאלף שנה זמן רב לפני בנין פאס ע"י אדריס, ישבו שם יהודים, והיינו בזמן גלות עשרת השבטים כדרך שאו היה זמן בנין המקוה ההיא, וזה יאמת ההשערה שכתבנו בפ"א כי מעשרת השבטים התישבו במארוקו ואנכי יש להעיר פה כי דברי הח' שפ"ר בח"ג צד 319-320 בענין זמן בנין העיר פאס, נכתבו שלא ברקדוק.

שם הערה ה. קירוואן עיר יודע בנבול הנונים, וראב"ד בקבלתו יאמר „מדינת אלקירוואן שהיתה בימים ההם [כדור רב הושיאל] הוקה מכל מדינות הישמעאל בארץ המערב", וראה כמחברת אנשי קירוואן להר"ר ש. א. פוננסקי אודות יהודי גאוני קירוואן ככלל, ובאיי הים מרי"ם חון סי' ע"א יוזיר איזה מצבות של גאוני קירוואן שראה הוא במסגד אחד בקירוואן ושהישמעאלים חושבים אותם לחכרי נביאם, ולפי עדותו יש בין הכתובות שעל המצבות ההם כתובת אחת קבר רבי שהין ד"א תר"ז ואולי הוא רבי שהין זקינו של רבי יעקב אבוי ר' נסים גאון מקירוואן. בס' אלכרסם יסופר כי בעת נבנית פאס כאו המון רב מקירוואן להאחו בפאס, וב"כ התרבה מספרם עד שהיו לקהל מיוחד קהל „קירוואיין" שעוד יש מהם עד כה בפאס, וראה להלן בפנים צד 29 שזכרו „משפחות הקירוואניים" וכלי ספק שבקהל הקירוואיין ההם שנאחזו בפאס היו גם הרבה יהודים.

שם צד 15 הערה ט. לא רחוק לאתר את דוד החרש עם דוד אלמקסין שחי או פכיב ד"א תר"ץ, שידענו שעבר גם הוא בארצות רחוקות, ואף שנקרא אלמקסין הככלי, יכול היות שעיקרו מכלל ונתישב בפאס כחכירו לכרט אבן דוניש, וראה אורות דוד אלמקסין בהערות הרבני לגראטיין שפ"ר ח"ג צד 453.

שם צד 16 הערה י"ב. עי' במ"ש במלואים להערה ה' בסמוך, ובהביכלוישיקא בסינכן נו' 210 נמצאה תשובה מר"ה גאון לכהני אפריקי על שהתפרצו ביותר, וכפי העתקה ששלח אלי מבנה הרה"ח הגדול ד"ר אהרנשטיין במינבן, בלה רק מיני אוהרות לכהנים, ולא ניכר מאיזה עיר מאפריקי נשלחה. כן פה המקום להעיר שבין ערי אפריקי שאליה נשלחו תשובות גאוני ככלל, תצטיין גם העיר קאכיס הידועה בכונים, ורוב התשובות שנשלחו לשם היו ליד החכמים מכני המשפחה נאמע שהיו מצוינים שם בקאכיס, רבי משה ב"ר שמואל נאמע, ושני בניו רבי אברהם ורבי יעקב, ובנו של ר' יעקב רבי שמואל גמע מחבר הס' אגור ראה מ"ש אודותיו הרי"ש באבר במבוא הס' אגור שהויל ור"ד כהנה בקובץ שירי ראב"ע צד 28, 31, 134 ושניהם לא זכרו כי אביו של ר"ש גמע בעל האגור היה ר' יעקב גמע שר"ה גאון החליף אתו שו"ת ראה בחת"ג זכרון לראשונים בכ"מ, גם אודות ר"א גמע אתיו של ר' יעקב יש להעיר כי הוא בעצמו מר אברהם קבסאי שידע שיחת דקלים וכו' עי' תשו' הגאונים הוצאות מוספאי סי' ל"ג ובמ"ש אודותיו באבר והרכבי בהצופה להסגיד ש' . . . נו' 31 ורי"ם חון באיי הים סי' ע"ד, וזה ידענו מהתשובה שזכרון לראשונים סי' שמ"ד

שר"ה נאון יתאר את ר"א גאמט בתוארים כאלה, ויבאך המלך חדריו הציון כיופיו כנכנס לפדרסו חוסף בנטיעות... "זוה מוכן שהיה ר"א גאמט איש סורוי ויודע רזון, ומכיון שחי בקאזים הנה ברור הרבו שהוא מר אברהם קסאי בעצמו שר"ל מקאזים, וזוה נפתרו הרבה ספיקות שזכרנו בהם התוקרים הנו' וזולתם בנוגע למר אברהם קסאי, ובהכרח צ"ל כי המלות "שהיה בשנת אק"ם לשטרות" שבשו"ת שיערי תשובה סי' ע"ד הם הוספה סמנטיק טועה, ודי בזה.

ש"ס צד 17 רבי יוסף בן עמרם ראש ב"ד בסגלמסכה, מוכא גם בס' העיטור ה"ב דף נ"ג, ושו"ת רב האי לבני סגלמסכה הו"ל רש"י שעכסר בספרו Saadyana צד 62, כ"ב אלי פרופיסור א. מרקס מניוירק.

ש"ס. רב כהלול ב"ד יוסף בא בכתבים עם מר חוקיה בן שמואל ראש הסדר נכד פלטי ראש הישיבה כנראה מן הרישימה לשו"ת הגאונים בס' שו"ת הגאונים מהגניזה אשר במצרים צד 59, הני"ל.

ש"ס הערה טו. פה יש להעיר כי בכלכו דיני או"ה סי' קי"ט כתב, אבל כתשובת הגאונים שלי כהוב כתשובת רבי נתן מאפריקי וז"ל ועד כה לא ידעתי מי זה ר' נתן מאפריקי, ומאיוה מקום באפריקי היה, ויתכן שיהיה הוא רבי נתן הכבלי שסמנו נמצא ביוחסין סדר הישיבות ושלדעת גראטין ח"ג ציון כ"א הוא השבוי הרביעי שבא עם ר' חושאל, וא"כ אפשר שבא עמו לאפריקי, והלשון שהביא ביוחסין, "ואשר אמר ר"ג הכבלי ממה שראה על גלות עוקבא שבא לאפריקי" יוכיח לנו כי רבי נתן הכבלי היה איזוה זמן באפריקי ושם ראה את עוקבא, ויש לעיין עוד בזה ודי להערה.

ש"ס הערה טז. הפרופיסור א. מרקס מניוירק כתב אלי כי בעת נודע שהגהת רש"י קדע א"ה השערה אחרי שנרפסה אגרת שכתב ר"ש בן חפני לפאס במכה"ע האנגלי *Jewish Quarterly Review*, ברך י"ח צד 5—408 וזה מה שצריך להעתיק ממנה "שמואל הכהן ראש הישיבה של גולה בן חפני הראש אב הישיבה ש' בן כהן צדק ראש הישיבה של גולה בן יוסף הגניד נור ישראל אל הערה הקדושה דומה לאבן הראשה המאירה בעשישה ובגדול נר נכרשה הממחרת וחשה לקיים מצות ודא בוישיה ב"א בלטה ודא כושה הקהלה המהוללה... התונה בסדונה הגדולה היא סדונה פאס הישינה מקום התורה וגרן החכמה ויקב התעורה המנדדים שנה לדרוש תורת ה' המדושנה באפס כלם וכשנה ישמור ה' נפשותם... ויעביר צרותם... ואבן באה שמונתכם ויחרד לבנו ויתר ממקומו ותכך עינינו ולכבוחינו על הרס מקדשינו ועל הרג בני עמנו ועל המודע לבחורינו ואל אלהינו נדרוש להרוג תורגומים להרע להם ומלפניו נבקש לנחם אותנו ואתכם להשיב לכם ולהפוך דשישון אבלובים, והנה המלות, הרג בני עמנו והמודע לכהורנו" מוכיחים שהיה אז כימי ר"ש בן חפני הרג גדול ביהודי פאס, ואחשוב כי כוון להרג ש"ש ששת אלפים יהודים שזכרתי בפנים צד 20 עפ"י סי' אלברטס, ש"ס צד 22 הערה כ"ה. כל הקורות האלה של המדינה היהודית כוואד-דרעא במלואה: ובהרבהו כמו שנכתבו בפרק זה ובפרק שאח"ז מצאתים על שני דפים כ"י ישן שנכתב בון ת-ת"ק והמעתיק כתב שהעתיקם מכ"י שרף (כהן-הדת) אחד מעיר דרעא, הכ"י הנו' נקרא "תאריך וואד דרעא" לאמר מגילת קורות וואד דרעא, ואף כי התאריך הזה נכתב בלו' בלשון ערבית-מארוקאית שאיננה מוכנת כ"כ אף לודעי הלשון הערבית, אמרתי ככ"ו להציג את התאריך כמו שהוא לדאבון לבי, מעתיק התאריך בעצמו דא מצא רק מעת שהנוצרים התחילו להתנכר ולהתקומם

זמסרועת הדברים ניכר ששקדם היו הנוצרים תחת ממשלת היהודים, וזה חסר בהתאריך הזה שמצא הסעתיק, וז"ל :

„תאריך וואד אררעה והסר מתחילתה וזה מה שמ"ב, תקוואו נסארה ומאת נביא וסיף עליה אסאם ותולאת סולטנא לעקב באהוקסמו נסארא מעא בנו ישראל וואד אותון בן בנין ובסאמיהו וואד אררעא וקסמה בהאעיד אלה וואפנו יהוד ונעאיה נשוע, תם גררת נעאיה בנו ישראל וקמלו נסארה מן בנו ישראל עסרה פקלב בלדהום פי רבאט לחור והרבו ליהוד ומעו פי תניית תאנמארארית בי זא לכבאר לצולטאן יעקב ושמואל בנו ותחמוטו מעא ויוסחים ותחדרו איסחים לתאנמארארית וחסרהום בנו ישראל וקתלו מנהום סקטלא ערומא יבון סתאם אלף מבני ? וסיך ומפאל ונסה סא אילהום עראר ופרחו בנו ישראל פרחא ערומא ע"א מות ערומאנחום ומאת בראנין ווויר סיטה אלדי כאנת מסלטנא עלא נסארה פי ראך לזוקת פי מדינת זכרין תם הרבו נסארה לבאקיין לגולטמסה ועבאו מנהום בנו ישראל, תם תבעוהום אולאד יעקב ושמואל ובדהום פי גולטמסה וקברוהום וקתלו מנהום תמן אלף נגדור תם הרבו נסארה מן תסא למדינת נמאת וואצל ליהוד לכבאר ותבעוהום ע"א נמאת וקתלו סאיין בקא מנהום ארבע אלף מבני ודוויר, וסאיין בקא הרבו לבלאדהום פאם הוסה ליום, תם רועו יעקב ושמואל למדינת „תור . . . פי תאמגרות וקעדו פייהא מהניין כדא מן סהור, תם סמעו אין סיטה זאת וזולת פי פום אלוכל אלדי מדינת זכרין וזכרונהא סכע סהור וכרוהא הייא וקאומהא וקתלוהא הייא וקאומהא ורתאחו מנהא בנו ישראל פי מדינתהום מדינת לחור, תם זאוו למסלמין ליואר אררעא ובכנו תחת ליהוד ותהנאו טייאת סנה, תם תקוואו למסלמין וכתרו וקאלו לצולטאן ליהוד אין וקסמו לבלאד וקסמוהא אלדי בוף כאנת מקסומה מעא נסארה וסכנו ליהוד מעא למסלמין סכע בנין, תם גררו למסלמין ליהוד ועארבו מעאהום ליהוד וגלבוהום וקתלו מנהום טייאת נגדור וכערהא גיעלו לעפיא ארבע סהור, תם תחרבו מעא למסלמין ובקאו פילסחרבא יאסר יבון תלאתין יום, תם גלבוהום ליהוד ועמלו לעפיא טייאת סנא ולא יתקווא חד עלא חד מנהום, תם קאם וואחד לקאיים פלמסלמין איסמו בראהום לבררעי לגרגרי וגלב עלא אהל דרעה ומארד יאכר מעא ליהוד אלדי במדינת לחור עסרין סנה כול סהר וכול סנה ובעד דאלוך עמל בראהים לבררעי לעפיא מעאהום ובערהא גדרהום לבררעי והאכרו ליהוד מעהום וקטמו מנהום ליהוד ארבע אלף ראוף כולהום בסוף, תם גלב בראהום לבררעי לעפיא סת סתורו תם גדרהום וגלבוהום וקתלו בנו ישראל מנהום תלת אלף נגדור ועלב אילהום לעאפיא ארבע סהור ועטאוהאלו תם גדרהום לבררעי וגלב ערומא, בי ססא יעקב ושמואל לקרויין די פאם וכראו מן תסא נתאם אלף פארום וכראוהום בכעיראין ודינו דרהב וזא יעקב ותחארבו מעא לבררעי חרבאן סדיר ובסר לבררעי ומאת מנו קאזום כתיור והרב מן תאמגרות לתניית תאפיאלת וגול תמה ובנה תמה מסכנו ועמל לעפיא מעא בנו ישראל, בי גזאת אייאם ומאת יעקב ושמואל רחסתהום אלה, בי זא בראהים לבררעי ונעו וואד דרעה מן יד ליהוד ותם ודרהום ע"א דינו ותמנעו ליהוד מן דאך לכראם וזאוו למסלמין וחסרהום פי מדינת אלחור עכר סהור, תם תגלב לבררעי ותב יגדר בנו ישראל קא" איסחים נעמ"ו לעאפיא וזא לבררעי הווא וקאזמו ליוואחד למוראע איסמו איסיל יום שבת ורפנו סלאהתהום פרמל, תם סיפד לבררעי לבנו ישראל קאל אילהום למיעאד גרא פי יסיל נתלאקאו יום שבת כלחק לא תויכו סלאהכוב והתא הנא כדאלוך לא סלחנא ונגדרו תסא לעאפיא, תם אמנו ליהוד באדהא ועמלו כדאלוך אין יעמלו לעאפיא, תם זאוו בנו ישראל לאיסול וכדא בראהים לבררעי יתכלם פי קאוולהום, קאל אילהום יא בנו ישראל שבת מגינה לחאד למכאן אין תרועו לדין לאיסלאם ונכנו לבול וואחד, בי קאלולהום בנו ישראל יא

לגרארין וואס הארבי לאס נומא, תם רפעת למסלמין ס'אחהום וולאת ד'מחארבה עד ליהוד וליהוד
 מא זאכו ס'לאת ד'אייך כאן יום שבת תם קצ'ו למסלמין מן בני ישראל ס'כעתאסר אלף מן לתראר
 ושלעו ד'סדינת לחור וקצ'ו רואל ונסא וספאל זכאנו עבד וכוסאר פ'דך ס'אעה עפאוו עליהום
 למסלמין, כי קאם ס'דך אלעבד ואסמו ס'ימון אנג'אר והווא האכים פעכיד ליהוד וקאל ד'לעבד
 אירא מא קראסי פינא כ'ורהום ד'יום די מאתו אי וואק יקרי, וג'מע ס'עאה עסרה מן לעבד כ'אייפין
 אללה ופ'אהסין פ'הורת עו"א והוואספיו ס'עא מיטון אנג'אר וכאנו ירפרו מן ל'מיתין עסרה פי ס'רה
 ויוס'לוהום למרף לוואר וישלע למא כ'קורת אללה תעו ויגסל ד'מהום ויועבוהום ללמג'ארא תם יציב
 לקבור ס'הפור כ'יין ס'וויר ואלכפון מנולין קראם לקבור תם ילכסוהום לכפון ויטרחהום פי לקבר
 כ'עסרה וואחד קודם וואחד ויונגלק עליהום לקבר כ'קורת אללה תם ימסי מיטון ועסרה מן לעבד ויגבו
 נקלא אוכרא פ'הא עכרא ויציבו נ'ת לקבר ס'הפור ס'כ'יין ולכפון מנולין קראם לקבר ויעמלוהום כ'ף
 עמלו לוואהא וכראליך עמלו תתא קראוהום רואר ונסא וספאל זכאנו ידפנו רואל אוחדהום ונסא
 אוחדהום וכ'וך אוחדהום ולחבסיים אוחדהום תתא גאכו נקלא לכרוויא צאכו פ'הא ס'סעור (תשעה)
 די רואל ונ'ת צאכו לקבור ס'הפור ס'כ'יין כ'ף אלע'ארא ולכפון מנולין פי אוצט לקבר ורכסוהום לכפון
 וטרחהום וואחד קראם אכוק, כי ס'מנאע לקבר יתרבט עליהום כ'ף אלע'ארא, כי ס'סא מ'ימון אנג'אר
 ד'ס'ך ליהוד אלרי הרבו לעגד ד'מסלמין תחת אכסא, פ'לחין מלב מנהום מיטון אנג'אר וואחד ימסי
 יכמל ס'נון כאם יכמל לעראר כ'ף לע'ארא, כי מלב יהודי כביר מן אוואד בן ס'עדון כי קאלהאד
 קאלהא לעיאלו אן יכון יגו כול ל'דת שבת וכול ל'ולא כ'בורא די ד'עיד זכאנו עי'אלו יכלווה
 ימסי תם ס'סא מיטון אנג'אר לוואר וס'ב' וגסל רוהו ולכס לכפן וס'לב אללה תעו ודכס כ'אייך ד'וך
 ס'סעור ד'רואל ע'לחין וגלג אללה לקבור עליהום רחמהום אללה זאמעין רואל ונסא וספאל עלא
 עכרהום אלרי מא כ'ולו ד'נהום, וכ'ערהא ס'את בן ס'עדון ד'יהודי פ'דאך נהאר ועכ'אויה ליהוד
 ירפנוה ורמאה לקבור קד תהום שבת בנינו וכ'נהום עלא די מא קב'סי ידכול ס'עאהום, וכ'עד ראל'ך
 מת לכרעיו וגרפן פי מדינת תל'וואת, וואוירו קאיים בן עלי קאם מן כ'ערהו ועפא על לבין
 זכאן יאכד מנהום א'ג'וויא ונוע מנהום ארדיהום א'דרי פי תאמנרות, תם מת לקאיים בן על
 קב' כ'ערהו זעכר בן ס'רדן יתווא אלרי כ'נה תאנונרות וגלג עלא ג'עיד דרעא וגאכ'הום
 כ'דוסהום כי מת זעכר בן ס'רדן כ'שעון ס'נאת ס'סעון מן לקראן, תם ס'פתאן בן זעכר
 וס'הטר לחרעני ותקתלו תמן ס'נון תם גלבו וכסרו עתמאן תוואתי, תם מת ס'וסא וקאם
 כ'ערהו יגמר בן עתמאן ובאן ערו, כי קאם ס'הטר בן ס'חכוב ותקאתיל ס'עא יגמר בן
 עתמאן וס'סא ס'מד למראקסי ידאריב כלסות וואכ עסר אלף ענד לסתון אילה דרעה
 וכאלוף עלא יגדל בן ס'וסא למגראווי וגאכ'הום וכ'ג ס'מד וקתל לסתעיו תם מאת לקאיים
 זגלבו בני ס'רין עלא לגרב וואלאה לא יווכר לווארתין כ'סתל תאריך דרעא וסא גרא פ'הא
 מן סר ס'נאת ס'סעון מן לקראן כ'אדאת, והאר לקצא ס'נצומה מן ענד ס'ירי ס'רוף לעסרו"
 עד כאן נוסח התאריך הנו' שכתוהו נמצא עוד כהעתקת אחרות אצל אחינו בדרעא,
 והעתקנו את התאריך כמו שהוא סבלי להשמיט גם את ההווה ישנו כסתימת
 הקבר וכו', אך כהתאריך לא נזכר זמן של שום אחר מהקורות הנ"ל ורק מזה שבסוף
 התאריך כתוב כי בשנת התשעים סהקון השישי מת זעכר בן ס'רדן ושטמנו ועד לברדעי
 יש רק ס'וסל אהר קאיים בן עלי, א"ב יש להגביל זמן מותו של לברדעי כ'עך חצי
 הקרן השישי, שהוא תק"ן להיגרא [כל קרן הוא מאה שנה כהשכון ההיגרא], ומה נזכר
 לחשוב כ'עך לספר, מלחמת לברדעי עם בני ישראל נמשכה לערך שלשים שנה, עשרים

שנה שבה נמשכו מלחמות רבות בכל חרש ובכל שנה בכתוב בתאריך, ועשרה שנים נתנו להתגרות הסיווגיות למתגרת הראשונה שבה הרגו היהודים מהיל לברדעי ארבעת אלפים נפש, ועד יום סתו של לברדעי, על השליש שנה אלה שהם כסוכן פחות או יותר מעט, צריך להוסיף עוד מספר שנים של ימי השלום שנכתב בין היהודים ובין המוסלמים על משך מאה שנה, ושלא נתקיים מפני בוא הברדעי, לפני השלום ההוא היה גם שנה או שנתים של מלחמות, ובשבע שנים עוד לפני כן היו של מנוחה אחרי חלוקת הארץ בין היהודים ובין המוסלמים, ולפני זה עוד מאה שנה שהמוסלמים ישבו תחת היהודים, כ"ן נעריך לערך ק"ך שנה, שבאשר נזכה אותם מן התק"ן שנה, יהיה כניסתם של המוסלמים לווארדרעה בערך ת"ל להגיגרא, היינו כמאתים וחמשים שנה אחרי כבוש אדריס את מארוקן, עתה נחשוב עוד לאחור, הפסקה של מנוחה אחרי מלחמת סיטה ומלחמת סיטה שארכה כשנה אחת. חזרת יעקב ושמואל בנו להתגרות וישיבתם בה כשנה אחת, ימי המלחמות של אנמאט, גולמאסא, תאגמדות, מרד הנוצרים אחרי הברית, חלוקת הארץ, התקוממות הנוצרים לפני כן במות המושל יוסף, כל הקורות האלה יש להגביל למשך 20—40 שנה, ויהיה א"ב זמן מותו של המושל יוסף והתקוממותם של הנוצרים לפני מותו ואחריו, בסוף המאה הרכיבית להגיגרא, או כתחלת הה' בה בעת שמשלו כמארוקו אתסוליים, והמגראוויים, [ראה בפנים צד 20] מעתה יוצא לנו שמלחמות היהודים עם המוסלמים נמשך זמנם באותו הזמן שמשלו האלמורכטין כמארוקו, וכאשר מתבאר גם מקינתו של הראב"ע שזכרנו בפנים צד 31.

האמנם יש קצת להתפלא כהספור הזה עפ"י הגבלת הזמנים שכתבנו, כמה שהננו מוצאים בו ימי פעולתם של יעקב ושמואל נמשכו כמאה ושלישים שנה, דבר שהנהו מזור קצת, אכן כיוודענו כי בערי מדבר ההם יחיו הושביהם שנים רבות וק"ן אמיץ וחוק, אין מקום לפליאה כזאת.

פ"ד צד 22, בשו"ת רשב"ש וכו' בצ"ל, מסתפק אני מאד אם אפשר ללמוד ממקום אחד במהבר מאוחר (?) שהרי"ף כתב פיוט ליוה"ך אם לא מצאנו עוד זה בשאר הראשונים, וכאשר עיינתי מעט בספר הנו' מצאתי שאין לשעון עליו כי המדפיסים השחיתו בלי ספק כי גם כס' תע"ג שם הרפ"ס, "הריא"ף" והמחבר מדבר על בעל הגהות ס"ס"ק, בו שם ריא"ף נודע להם יותר משם רכי' פריץ, ואולי הפיטן הנזכר הוא ר"י אבן גיאת [הריא"ג], כ"כ אלו הפרופ' דוד סימונסן מקופנהגן, ואמנם השערתו זאת יש"ל הריא"ג, חשבתי כן גם אנכי לשער אחרי שנדפס הס', אך שוב בא לידי איוה עלים כ"י ישן רשויות לר"ה ויוה"ב הנהגים לאומרים כפאם, וכאחד מהם המתחיל. ברוך אשר אישש דוק והוג בעשרה מאמרות ובל"ם . . . [ונדפס במחזור קטלוניא ג"ב] כתוב בתחלתו, "סימן יצחק אדקלעי" שהוא כידוע הרי"ף, ולכן הנני חושב שנוכח להשען על שו"ת רשב"ש הנו' ולומר שהרי"ף היבר מחזור לר"ה ויוה"ב.

ש"ם צד 23. לפי דעתי אין דברי ר"ם בן ראנאן כנים שהרי במצבת הרי"ף כתוב שמת זקן ושבע ימים וזה לא יאמר עד בן ע', האותיות ע' וצ' בנקל יתחלפו ואולי איוה כ"י מוטעה נודמן לפני ר"ם, פרופ' דוד סימונסן ה"ג.

ש"ם. לכן דורו של הרי"ף כמארוקו, יש לחשוב עוד את מר דוניש מעיר דרעא אשר הרי"ף השיב על שאלותיו ע' שו"ת הגאונים הוצ' הרכבי סי' תמ"ג, כ"כ אלו הפרופ' א. מרקס בניווארקו, וכנראה שדוניש זה הי ברעא לפני חרכנה.

שם צד 25 הערה 1. בן אמת שם המפלגה הזאת אלמורכטין, וכן בשו"ת בן סיגאש סי' ק"ה וקצ"ח ובקובץ שו"ת רמב"ם סי' ר"ל, ולא כגראטין ואחרים שיקראו אלמורכטין, ומובן המלה הזאת היא לאמר שבט שאין לו יחס להשריפים (גזע נביאים) כי אם מצד האם, גם בהשם יוסף אבן תנסיפת המושל הא' להמורכטין, יש שינויי נוסחאות כגראטין—שפר צד 100 הערה 1, אבן האמת כפ"ש, ואין ספק שנקרא בן על שם הנהר "Tansift", שבמארוקו.

שם צד 26 הערה יב. המקור היתירי שיש לנו עד כה אודות ר' יהודה הכהן זה שיקרא גם ר"י הכהן אבן סוסאן הריון, הוא בסה"ד מר"ם בן דאנאן, ורק ממנו ידענו ג"כ שהרמב"ם בא לפאם להמור אצלו ואמנם מפני בודדותו של המקור הזה נפל לנו על של חשד בדברי ר"ם אלה, הנה כבר נודע כי הרמב"ם עוד בהיותו בספרד בעודנו כבן עשרים שנה חיבר פירושים על התלמוד ומאמר העיבור ובהניעו לכן כ"ג החל בפירושו על המשניות, ושמתי שנים אה"כ בע' תתק"ך נסע עם אביו לפאם, ופה איב הולד לנו התוסא כי איך אחרי כל הידיעה העמוקה שהננו רואים בהמיימוני בפירושו על המשנה, יצטרך אז לבוא לתמוד לפני ר"י הכהן? ולכן אם גם נרצה לקבל את דברי ר"ם בן דאנאן, נקבלנה למחצה ונאמר כי המיימוני למד בפאם עם ר"י הכהן רק בתלמיד חבר, עפ"י נכון מה ישראינו להרמב"ם בפיה"מ פ"ד דמקואות מ"ד שבי' וכבר חשב איש גדול מאד רב העיון בארץ המערב שהשאובה שהמשיכוה כשרה... ונהרג על זה באמה ובזרוע ודבריו כזה ספורם בספרו בהיותו בלתי סבין ואת המשנה כלל" וכן כתיבירו פ"ד דמקואות דין ט' ובר זאת ההוראה בשם קצת חכמי מערב, והנה הפרסום, איש גדול מאד רב העיון יתאים להפדום, "הכס גדול וגאון" שיתאר ר"ם בן דאנאן את ר"י הכהן, ושגם הוא נהרג על ק"ה. (כסובין, שם"ש הרמב"ם, ונהרג על זה" קצת מוזר כי מה ענין ההוראה הזאת להריגתו) ולכן נקל לשער שבין רמב"ם אל ר"י הכהן, כן נזכיר מ"ש באגרותיו לתלמידו ר"י בן עקיני (ברכת אברהם, ליק הרכ"ה), וככה הייתי בשתרותי וביותר משחרותך ביותר חזק ממה שאתה בו והייתי כמו אשר שמעת אמלא רצוני כלשוני וקולמוסי מגדולים וחכמים כשמבקשים לחזק עלי וכבר שמעת בלי ספק מה שהיה ביני ובין רבי יהודה הכהן בן מר פרחון ז"ל בשתי שאלות מן המרפיות ובין ביני ובין דיון סגלסטה? ואבו יוסף בן מר יוסף ג"ע והרבה... ואחרי שידענו כי מי שחרחו של המיימוני היו בפאם, הנה בלי ספק שהמחלוקות עם שלישי האנשים ההם היו או בעת היותו בפאם, ובפרט לפי הנוסחא שבאגרות רמב"ם הוצ' ליפציג שכתוב בה, ובין דיון סגלסטה בנו" שמה מובן יותר שגם ר"י הכהן האב חי במארוקו אחרי שבנו היה דיון סגלסטה הקרובה גם המלות "בן מר-יוסף" וכיחיה שגם האיש השלישי היה בן מארוקו כי שם בדרום מארוקו נמצאה משפחה כזו מר-יוסף [ראה בזכרון שעות המשפחות צד 76], הוצאות חקירתנו כזה היא, שאבי ר"י הכהן היה שמו מר פרחון, וכי ר"י הכהן חיבר ספר בדונים כמו שיאמר רמב"ם, ודבריו כזה ספורם בספרו, וגם ידענו שמעולם לא היה ר"י הכהן רבו של הרמב"ם שהרי 'התנגד אליו בהלכות שונות, ולכל היותר היה רק תלמיד חבר כמו שכתבנו, ועי', כהערה שאח"ו.

שם צד 26—27. עם רבני הדור הזה צריך לחשוב עוד את דיון סגלסטה ואת אבו יוסף בן מר-יוסף לפי מ"ש כהערה הקודמת, והפרופ"א. מרקס מניוארק העיר אותי כי נפקד, עוד פה שם רבי שלמה ברכי נתן אלמגלמאסי שחיבר סדור כלשון ערבי בשלשים פרקים ונמצאו ממנו די קובצים באוקספורד, וא' מהם נעתק ע"י רבי סעדיה בר יהודה בר אביתר בש' אתקי"ד לשטרות עיר ברקא ונתנו כמתנה לבנו עמרם, והכותב הכיאר ר' משה בר מיסון ש"צ, אך המהבר חי עוד

יקדמ לזה שאינו מוכיר מתבר מאוחר מן הר"י בן גואת וע"י ברם חמד ט' צד 42—38 מה שהעיר הרמ"ש ע"ד הכ"י הנ"ל, עב"ד הפרופ' הנו' במכתבו אלי, ואחשוב כי ר"ש ברבי נתן זה הוא בעצמו ריון סגלמססה שיוכיר הרמב"ם בנ"ל ושהיה גרוף הרכה בשנים ממנו לפי מה שיעיד הרמב"ם בעצמו, ולפי השערותנו זאת צ"ל שהנוסחה דיון סגלמססה בנו' שכתוצ' לופציג כמ"ש בהערה הקודמת, בומעת היא.

ובתחכמוני שער י"ח נזכר שם משורר רבי יצחק בן בלסון שחי בדור הזה ושלפי דברי הר"ר א, קמינקא בהערותיו להתחכמוני צד 495 הוא אבן איברהים בן חלפון שיוכיר ר"ם בן עזרא כי בא מאפריקא לספרד, וצריך לעיין אולי היה מארוקו.

פ"ה צד 32. ע"ד זמן צמיחת מסערת האלמוותידין, יש חילוקי דעות, הראב"ד כ', ד"א תתק"ב יצא חרב בן המורת לעולם, ובשכט יאודה כותב ד"א תתק"ה ויש נוסחאות תתק"ב או תתפ"ב, ראה בגראמ"ן ע"פ צד 200 הערה ו, ור"ד כהנא בהערותיו לקונת הראב"ע צד 183, ואמנם עפ"י מקורות סופרים מארוקאים נוכחתי לדעת כי צמיחת האלמוותידין שפעולתם החלה ראשונה במארוקו היה בשנת תקט"ו להגי'ורא היינו כע' ד"א תתפ"ב, ומלכותם התחילה בין תתק"ב—ג, ובואם לספרד היה רק עד תתק"ו.

שם צד 87 הערה יג. נפלא הדבר שבכל המצב הרע של יהודי המערב ככלל או בתקופת האלמוותידין, מצאנו שהיו קהלות אחרות שנקשו עורתם, ראה בהאגרת שכתב הרמב"ם לקהלות אפריקה הצפונית בשנת תתקל"ג לדרוש עורתם בעד פדיון שבויים, שהדפיס הפרופ' מרגליות במונטשטרוף ברוין 1900 עפ"י כ"י ממצרים.

שם צד 88 הערה יט. עתה הודיעני הפרופ' מרקס מניו יארק כי הקדמת ר' נחום גרפסה בהמזכיר לרמ"ש ברך ט"ו צד י"ג, ושם הנוסח כה עשה נחום בכל העתקתו, ובה סרה ההשערה כי הוא ר' נחום איש ירושלם, בן העירני הפרופ' הנו' כי ר' נחום העתיק גם פי י"ג מרות לרס"ג שהו"ל רש"ו שעכטער בבית תלמוד ד' 287, ושינית ר"י מיללער כמ"ס הירושות לרס"ג צד 78 והלאה, ושלפי השערת רמ"ש הוא גם המעתיק ס' עולם קטן לר"י צדיק.

פ"ן צד 11. בפאריון קובין 764 נמצאו ספרו רבי יהודה בר' נסים בן מלכה אנס אף גרוב, תפסיר ס' יצירה ותפסיר פרקי ר"א בשלימות, וב"ו לא שלם נמצא כיד Dr.Hirschfeld בלונדון שהדפיס תחלת פי' ס' יצירה, כ"כ אלי הפרופ' א, מרקס הנ"ל.

פ"ן צד 54 הערה ו. אורות ר"ש מימי הקדוש ראה בגראמ"ן המצוין בפנים, ובהסאמר על גירוש ספרד שנדפס מכ"י פארמה בתקובין Jewish Quarterly Review, January 1908 ע"י הפרופ' מרקס, נזכר שמו כמעט רבי שמעון סרסר מסטנבווא, וע"ה רבי שמעון מימי כאשר בן הוא בהב"ו וכמו שהודיעני הפרופ' הנו' במכתבו אלי, ותשובה אחת מר"ש מימי בענין תמנת טולטולא בכתובה, נמצאה בספר התקנות של המגורשים בפאס, בהב"ו גם כנדפס ע"י יו"ת ברם חמר מר"א אנקאווה ח"ב וש"ת ויאמר יצחק חו"ס ס' ק"ן, ומצאתי בס' יחש פאס כ"י שהעתיק „פיוט אחד להרב הקדוש רבי שמעון מימי" שמצא בכ"י ישן, ואמרתי להציגו פה, מהפיוט ניכר שחיברו אחרי הגירוש אולי בהיותו הוא ר"ש מימי בבית הסוהר כפורטוגאל בעודו סובל ממבאוביו, ואין ספק שהוכוא הפיוט הזה והתשובה הנ"ל של ר"ש מימי ע"י בני הכורתו שבאו לפאס כמ"ש בפנים, וז"נ הפיוט.

ס' משמעון

משגיח ומופיע, צופה כלל ופרט, משיח ומושיע, בישך לעם מורט:

שריג גפן נטעת. חומס חמס בסרוו גדר סביב עוקת פוריץ פריץ גדרו.
גם ענבי נזירו, בוסר וסלסלות, קמף ומלילות, עלל וגם פרט :
מיטב כרם ווית, חבט רשע עריץ, היה לשמיר ושית, משכן חיות ופריץ.
ריץ־קראתריץ יריץ, פאר את הניתה, איש את חלקי בתה ולדרכו חיש ירמ :
יעוברי דרך ארוה, וישימוה מרמס, חויר וויו רעוה, האוצרים סוד חמסו
כי נמכוה ונמס, היתה כשדה החרס, אויב יבצר יורים, ופאת פניו מרמ :
ויבלעו הזורים, שורשי ענפיה, יוגכים ואברים, פארות סעיפיה,
איספי אסיפיה, אספו קיץ ויין, חומס ואיש רע עין, כלם שרטי שרמ :
נטע שעשועיה, נטעי נעמנים, תמע על יד רועיה, תשיתם לבנים.
כי ברוב כח אונים, מלכות ודון תעקר, יהיו כענן בקר, על הרי אררט :

פ"ח צד 74 הערה ט. נוסף על השמות ממשפחת טוליראנו שחיו בארצות אחרות שציינתי
בפנים, יש להוסיף עוד את השמות האלה, אליהו טוליראנו איש מרוסם בצפת, יצחק כברוסא, יצחק
בן יוסף מת ביש' תע"ד, יצחק בן יוסף דוד מת ביש' תמ"ד, משה בירושלם חבר איזה ספרים, שלמה
בן יצחק מת ביש' תנ"ג, ע"ז העירני הר"ד מ, קאיווערלינג ז"ל כמכתבו אליו מיום ח"י סיון תרס"ד,
ולא הספיק להודיעני אח"כ מאיזה מקורות שאב את השמות האלה, וסדר היהש שזכרתי פה, נרפס
גם בסוף ס' טובת מראה (ירושלם תרנ"ט).

ש"ם צד 78. אודות ס' התקנות לרבני המגורשים בפאס, האריך הרמ"ש בהמזכיר שנה
י"ו [1876] צד 62—63, 85—82, ס' התקנות הנו' נמצא בכ"י גם בכוס"ד הרבנים בניווארק, כ"ב א"ז
הפרופ' א. מרקס,

ש"ם צד 80. רבני ש"ם טוב ב"ד יעקב אמיגו, ע"י עוד צד 82—83, הוא העתיק גם ס'
ידקוט המכירי כ"י על תהלים וסיומו ב"ח בסליו הרפ"ט ונמצא באוקספורד 187, גם העתיק בש'
הרפ"ו פירוש ההגדה ע"ד הקבלה לרש"ט בר ש"ט ששמנו העתיק ר' יהודה טוליראנו הקובץ שהיה
ביד יה"ש ע"י החלוץ ר' צד 84 בהערה, כ"ב א"ז הפרופ' הנ"ל.

ש"ם צד 81 הערה כנוזה נוסח הקינה מר"ח גאנן וסימנה חיים

כל יושבי תבל ישאלו, איך צר בי משל ורדה, ובת עמי מכסא רם, שאול ירדה :
חיל אהו כל בית ישראל ויושבי שומרון, כי מדן ועד באר שבע, נפל במ אף
וחרון על כן פי בשיר לא ירון, כי בת ציון התגודדה, לכל עבר כמלונה
התגודדה :

ישבו הכבוד כל אומים, בארצותם ובגוייהם, ואני ברוב עוני, השלכתי בשבי
ביניהם, ואהי חרפית להם, כל יום אחרד חרדה, כמאורות עיני גמול ירו הרה :
ידעתי ה' רשעי, כי צדק משפטך, ואם לא תרחם ה', יכלו שכמ נחלתך, שוב
למען עבדיך, אל עדה כבר אבדה, ומידך לקחה כפלים במרדה :
מלך אין לי בלעריך, אשר ינאל נאילתי, ולך משפט הנאולה, כי כך שמתי
הקותי, פרני יה מצרתי ונאל בית, אשר שודר, אין מחזיק בידה מכל בנים
ילדה :

ש"ם צד 81—82. אודות ר"א סכע ראה עוד כאנציקלופוריא אוצר ישראל צד 176 והפרופ'
מרקס מניווארק העירני כי ר"א סכע העתיק בו' בסליו הרס"ח את הס' לבנת הספר שגרשם ברשימה
11 [אוצר בלי חמדה] צד 72—71 וברשימה כ"י טורין צד 214.

שם צד 83. ר"י עזריאל ור"ג בן סונבאל, נמצאו מהם התנחה ככ"י המבורג 146 בספר שהעיר הרמ"ש"ש במאמרו על ס' התקנות, כ"כ א"ל הפרופ' סרקס הנ"ל.

שם צד 84, אורות ר"א אדרוטיל, עי' עוד באוצר ישראל אנציקלופדיא צד 99—100.

שם צד 86 הערה נג, ס' הכתים כ"י נמצא כעת באוקספורד קובץ 2365.

פ"ט. בס' כבוד אלהים [קושמא שמ"ו] שמתכור ר"א הלוי בן מינאש חי או בחצי הראשון של המאה ה' כותב שם כפי מה שהעתיק ממנו ד"ר הרבני בהגה [פ"ט"ב תרנ"ח] צד 80 ובענותינו מהם [מכני ישראל שגלו מירושלים] נשאנו בין הגוי ומהם פנו והלכו אל ארץ, והיו שם מלכים ושרים כמו בארץ פלשים... ומהם היו ראשי שרים ופחתים... ר"ל שאין עליהם שר ושופט כמו הרכ אלזייר שבארצות פאס בארץ המערב, ודבר אין להם עם אדם ואינם נוהגים למלכי הארץ לא סס ולא ארנוניות אפילו שיה פרוטה, והנה עד כה לא ארע אפוא הם ערב אלזייר אשר בארץ המערב, הא ודאי שאין כוונתו על גבול אלגיר כאשר חשב כנראה הרבני שם, אחרי שהוא כותב, כארצות פאס, ואחשוב כי כוון אל יהודי המדבר סהרא, שמכמא הטורקי של ר"א בן סוגאש הדוסה להמכמא האירופי, יקרא והרא כנודע, ונכור מזה ערב אלזייר כמובן והם יהודי הנוף הדרומי-מזרחי של המדבר סהרה שחיים הם במצב אוטונומי כנודע.

פ"י צד 101. ר' יוסף אלמושינו, בהחלוץ ר' צד 84 כהערה מזכיר עוד פירוש אבות לר"י אלמושינו זה שנעתק עי' ר' יהודה טוליראנו במאה הששית [למספרנו], ונמצא כעת בפפר"מ, עי' רשימת אהל אברהם כ"י 103, בן העירני הפרופ' סרקס סניווארק, וזה נעלם ממני גם בהקדמתי לס' שרשי המצות.

שם צד 104—105, כשה"ג בע' ר"א בן חיים כתב שמת כוויניצואה, אכן בס' טוב מצרים להרה"ג ר"א בן שמעון הי"ו העיר כצדק כי באמת מת ר"א בן חיים בירושלם ע"ש דף ט'.

שם צד 107 הערה טח. לתועלת מה אציג בזה אחת מהאגרות שנשלחו לר' חביב טוליראנו הנניד, הנמצאים אתי כ"י, וזה הכן אחת האגרות ההם.
בונינא דנהורא קדישא, עוסד לכל דבר שבקדושה, סלך יושב על כסא...
חונן דלים משען לאכיונים, כלול תפארת נזר אלהיו על ראשו, ככל יום בת קול יוצאת ומברות הזהרו כרכי ובחורתו... רהטן בן רחמן, חונן בן חונן... כה"ר חביב גרו לא ידעך, כשמו בן הוא, גנע ישישים, אראלים ותרשישים, בר אוריין ובר אבהן ריבא ובר ריבא, טורינא ורכינא וגכירינא הדו"מ ה"ה ר' חיים טוליראנו ו"ל, כתיבם על הנפש הנמוכה כמוני היום אשר באתי מעיר גדולה של חכמים ושל סופרים, עכשוו בעונות גדלדלו הארוים הוושבים על החסות, מבל שכן כעלי תורה, ואם בארוים נפלה שלהבת מה יעשו איזוכי קיר, בלנו בני איש אחר נחנו יש לנו על מי לסמוך על אכינו שבשמים ועל הרחמים הבישנים נוסלי חסדים כמובן כתיב וכבוד כל הפרנסים נוטרים את הכרסים הפרים אל משמעתך ולחברתך הטובה... ואשפוך שימי לפניכם כי מסוה הכושה על פני ואין כפי מענה לשאול שום דבר כי זה כמה שנים ועכדכם כזה המערב ומעולם לא החצפתי לדבר אלא הייתי מסתפק כדוהק כדי שלא אשליך מרחי על שום אדם בעולם עד שהגיע לי הנוק לעצם ולבשר אלו ד' שנים רצופות... נפשות ששה... עד כי נטיו רגלי אל המקום הזה מהניכם קדוש וכאתי לכאן ואפיקו סקום להתאכסן מכלל כ"ה דא מצאתי

אלולי איש אחד בכאן שמו ר' ישעיה בן כהתיה אשר אני חונה בביתו אשר מצא מעט סמך שהגובר המדקט הלחם בעת שיבוא לקחת פת לעניים כבר לילה יאמר לו איש ס' עני יש לי נביתר והוא מניח לי פרוסת לחם בכל לילה ומה שהוא נותן כקופה מניח אותו לשמו, ואין הקומץ פושביע לכן אדוני אלהי פני כתיר שבכבודך תשים עינך עלי ותביט עליו בעין התמלה והתמינה לרחם על הנפשות הנבואות אשר הנחתו אותם בעיר הגדולה מתא פיס ישיא יקבץ קהלותיה וקהלותיהם לציון ת"ו . . . נאם הדל הנאנח ע"ה ראובן בן זכרי,

מהאגרת הזאת נדע כי ר' חביב שו' הראשון, הנגיד, היה גם ראש הפרנסים במבאס. שם צד 108. ר' יעקב הלוי ור' חנניה ארובאס. בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף ק"א מובא פס"ד מש' תעין מרבי חסדאי אלמושינינו (ע"י בפנים צד 108) ובו כותב ששני צנתרות הוזהב מוסתי הדור והדרו התה"ש המקובל"י האלהי מורינו ר"י הלוי ור"ת זב"ו.

שם צד 109. רבי אברהם הלוי ברובים. באינציקלופדיא אוצר ישראל [נואיארק תרס"ז] צד 90 נרשמו היבזריו נדפסים וכ"י, וראה עוד שם ע' ר' אברהם בן א"יעזר הלוי הוקן בנוגע לזה. שם צד 110. רבי יוסף בן טב"ו נסע אח"כ למצרים, כ"כ בלקטיו יוסף מר"י סמברי. שם. ר"ס בן אוחנא, ע"ע בסוף ס' מובת מראה, ושו"ת מהרי"ץ ס' רג"ו ורע"ת, באר שבע בהקדמה, ועל מס' כריתות דף ל"ד. מגיד מראשית ח"ב ס' א', אדמת קדש ח"א הו"ט ס' ס"ד, עורת נשים באנשים אות ס' דפ"ה גם כס' בעל"י ברית אברם מר"א אוולאי מובא הרבה מתירושו, והפרופ' מרקס העירניו כי פירוש ר"ס אוחנא על הספרי נדפס כבר בווינא תרכ"ז בסוף הספרי עם הגהות הנר"א כאשר הוכיח הח' ילליניק בקונטרס המגיד צד 18 הערה 1, וכמדומה שנדפס גם ספר יצירה עם הגהות ר"ס, כ"כ אלי הפרופ' הנ"ל, וחידוש ראיתי בעת בשו"ת ויאמר יצחק מר"י בן וואלד ח"א דף ט' ע"ד כי ר"ס בן אוחנא היה תחלתו מסראביש ואח"כ נסע לפאס ומשם הלך ד"א, ולא ידעתי מאין לו זה.

שם צד 111. הערה פ"ב, משירי ר"י עזריאל נדפס רק שירים מעטים במתורגמי אפריקה. ובס' שובע שמתות (ליוורנו ת"ר . . .) דף יו"ד נדפס שיר יקר מר' יצחק עזריאל ובתחלתו כתוב "להרב הקדוש בכואו מנורוש קשטיליא לעוב"י פאס סימן יצחק עזריאל" (המדפיס טעה לחשוב שר"י עזריאל בא כעצמו מהגירוש ולתא כי אביו הוא שהיה מהגירוש כמ"ש בפנים) והשיר הזה מצא שארנו הרב בעל יחש פאס כ"י בכ"י ישן בפאס ובו נוסף על הנדפס, אות לי ש"ע עזריאל כפולה, וס' "בר אברהם חוק" ומהשיר ההוא לכד יש להכיר את ידיעתו הגדולה של ר"י עזריאל בתור משורר מצוין.

שם צד 112. אודות ר"א אוולאי בעל הס"ל ראה עוד באינציקלופדיא אוצר ישראל ת"א צד 262.

פ"א צד 114. בתוך הכלבולוס של ש' תכ"ה נהרסה כתימוזאן ביהכניס של משפחת כוכאס. כ"כ בשו"ת ויאמר יצחק ח"ב דף פ"ב ב'.

שם הערה י"א, ע"י דהלן בפ"ג הערה ק"ך ובמלואים לשם.

פ"ב צד 183. רשטי העלילה שבהספור שכתבנו אודות ר' שמיאל הלוי בן יולי, יוצאים גם מהשו"ת באר מים חיים מר"א די אבילא דף נ"ו ואילך. תשובה ארוכה בזה ע"ש.

פ"ג צד 146. הערה ק"ך, כמ"ש פה הוא האמת שהאגרת הראשונה שבלשון לימודים

כ"י שנשלחה לרי ברוך לנחמו על פטירת ר' דניאל אחיו. היא ע"י ר' דניאל האח הראשון מארבעת האחים בני ה"ר משה, ולא כמ"ש למעלה בפ"א הערה י"א ע"ש.

שם צד 149 הציח קס"ג, הרבעון, ירושלים נדפס כבר בירושלים הר"ע, והאגרות והקינות על רבי ברוך נדפסו שם צד 805—813.

שם צד 158, ר' אהרן הצרפתי אין ספק שאין זה אביו של ר' דוד צרפתי די פינה באמ"ד שזכר קאיורלינג בס' הספרדים, שם צד 158 הערה רל"ז, עתה נד"ם בירושלים הר"ע צ"ו ה"ר יצחק סויסא היו השור לבדו והפרושים עם השור לברם,

שם צד 159, על ספרי ר"א מונסון האחרון, יש להוסיף עוד ס' פרו עין הדר נמצא כ"ו במדרש כה"ן במצרים, וזכר בס' טוב מצרים להרה"ג ר"א בן שמעון היו דף ה"ו ונמצא עוד שו"ת מר"א מונסון בשו"ת שערי ישועה מר"ו זיין,

שם צד 162, ר"ם בן מויאלו בעת ראיתי בשו"ת ויאמר יצחק ה"א דף כ"ז ג' שמוכר שו"ת מהנז', וכן מוכיר שם ברף ק"א—ק"ד פסקי דינים מר' יצחק בן מויאל.

פמ"ו צד 186, ר' יוסף בן סאמון, לפי הנראה כי בנו הוא ר' שם טוב בן סאמון מרבני ליוורנו בערך תק"ם ע"י בהסכמת רבני ליוורנו בכ"מ, בשו"ת כאר מים היים ליוורנו תקס"ד, וחיבר טוב לישראל הרוזים כדוני שוי"ב שנדפס עם פירושי מר"א תיון ירושלים תר"ב,

שם צד 187, רבי שלמה טולידאנו ע"י אודותיו בשו"ת תקפו של יוסף ה"ב ס' קב"ר וקב"ו ושם נזכר גם ר' ברוך מו' הנז' פה.

שם צד 192, רבי יהודה הלוי, נזכר מתשובותיו בשו"ת כרות אבות דף ע"ה ג' ובשו"ת ויאמר יצחק ה"א דף קע"ב—ג' וה"ב דף ק"ה ג'.

שם צד 201, רבי אברהם טולידאנו נזכר בשו"ת ויאמר יצחק ה"א סוס"ו קל"ה ושו"ת תקפו של יוסף ה"ב ס' צ"ו.

שם, כיון רבני מארוקו שחיו כמאה הששית נפקה שם רבי יוסף מאמאן מהמערב, כנראה ממכנאס או מטיטוואן, הוא בא לצפת, ובש' הקניג יצא שד"ר לערו פרס וכוכבארא, שם מצא את יהודי בוכארא במצבם הרוחני שפ"י מאד ויחישב ביניהם להרכיבין שם תורה, גם תיקן להם תקנות אחרות, וממנו נשארה עד כה בערו כוכרא משפחה כזו, הספור הזה ידוע לנו מאחינו הבוכארים, ונזכר בס' זכר צדיק (ירוש' תר"ן) דף מ"ב ששם העתיק איוה דרשות מר' יוסף מאמאן בלשון אישפאנוולית שמצא נכדו הסו"ל בכוכבארא וע"י בס' יסוד מערכי דל"ה.

מלואים אחרונים.

זה עתה אחרי החומת הס' נודע אלי כי הסו"ס ליפשוין מלונדון מצא בין הספרים שקנה ממארוקי, שלשה אבסטרפרים מס' אבדררה רפוס פאס שנת, עזר"ה, דבר שעד כה לא נתגלה כלל לחוקרי עמנו, ואמת כי לפני שנים בא לידי כבר ס' אבדררה שנדפס בליסבון ר"ן מעיר מכנאס, וחסר בו השער של הרפוס, ובמקומו היה שעד כ"ו ובחוב בו "רפוס פאס", והשבתו כי איוה כתבן מפאס כתב בן כמשתק, (האבדררה הנז' הוא בעת ביד הגברת פרתה די ששון בלונדון). אמנם על פי הודיעה האחרונה התואו נדע כי הכותב היה מונת לפניו עוד אבדררה אחר שנדפס

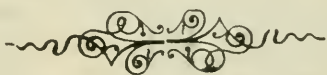
כפאם כאמת ויעתיק ממנו כטעות את השער לדפוס ליסבון עב"ט ואת אין ספק בעת כי מה שהשבו הכז שמעולם לא היה דפוס לכל הפחות עברו במארוקו [ע"י הקדמת ר"ש רומאנולי בס' משא בערב] אין נכון הדבר. והמגורשים מספרד ופורטוגאל שיעורו הרבה להתפתחות המדינה ככלל, וכפאם כפרטו כמו שזכרנו בפ"ו ופ"ח, הביאו אתם גם את הדפוס לפאס. והנה הד"ר פרייטמן כמביע שלו XIV ZFHB צד 79-80 שיער כי גם הסככות מש' רפ"ב יראכינאוויץ במאמרו צד 98 יחשוב שנדפסו בשלוניקי, הם דפוס פאס ולפי השערתו זאת יוצא לנו שנתקים הדפוס כפאס עב"ט משך שנות רע"ז-פ"ב, כי באבודרהם הנו' שנדפס כפאס כפי התרומים שהעתיק פרייטמן שם כתוב „עשו כדפוס פאס כמו צלום אלום בהגהות ישרות גם מעולות אשר נשלם ביום הרבה הטובות גדול בה לישר הפעולות, והחדש לישראל לטובה, שמו כסליו שנעשו בו פלואות, שנת עזרה כשוב הה"א אלפים... במתא פאס...". והמלות „כשוב הה"א אלפים" מובנם כי הה"א מן עזרה כשוב אלפים. וכן באבודרהם שנדפס בליסבון ר"ף, כתוב כזה „שנת רנ"ה כשוב הה"א אלפים". וא"כ ידענו כי הדפס האבודרהם כפאס בש' רע"ו ולזה כלי ספק ירומנו גם המלות שבתחלת התרומים „עורנו ברוב עזר להשלים...". וככן אם נסכים להשערת הד"ר פרייטמן, יוצא כמ"ש שנתקים הדפוס כפאס לא פחות משש שנים בערך, דבר שהנתנו קצת מזה, אהרו כי לא נמצא מדפוס פאס עוד מהו ולדעתי כי השערתו של ראבינאוויץ יותר צודקת ורק שיש לשער וההשערה קרובה כ"כ כי אותו הדפוס, בעצמו שנדפסו בו הסככות בשלוניקי, ושלפי השערת ראבינאוויץ שם היה של ר' יהודה גדליה שהיה המדפיס בליסבון אצל ר' אליעזר טולידאנו, הוא בעצמו הדפוס שהיה גם כפאס, ומשם הובא אח"כ לשלוניקי וכראיה לזה, ששני המספחות טולידאנו וגדליה בע"י הדפוס כליסבונא, מצאנום אח"כ במארוקו ובשלוניקי, ויכול להיות שגם האנשים הנזכרים בהחרוים הנ"ל שבתחלת האבודרהם, והם שמואל בן יצחק, ויצחק, אולי היו מכני המספחות ההם.

צד 159. הערה רנ"ב. עתה ראיתי בכנסת הגדולה אה"ע הגה"ט או"ד כי גם ר' אברהם טונסון הראשון שחי במצרים, היה מולדתו מהמערב, וזה תירוש בעיני, ואין ספק א"כ כי האחרון הנזכר בפנים היה נכדו או קרובו של הראשון.

צד 198. ר"א חליואה הדפיס עוד שו"ע או"ה כלונדון תרי"ט, ושם בהקדמתו כי בו לו עשרים שנה שיצא מהמערב.

צד 211. ר' יצחק הלוי, כנראה ברור שהוא בעצמו רי"צ הלוי הנו' בצד 202

צד 224-2. כשייכות אל ענין מסשלת היהודים כוואד=דרעא יתייתסו הרברים שבאו בהשלוח כרך ט' צד 131 במאמרו של החכם ש. ס. לור, וגודע אלי זה עתה כי החכם הר"ר נחום סלושיץ שנשלח לערבות צפון אפריקה כמלאכות החברה כו"ת, הביא ידיעות מענינות ע"ד שריו התבצרות יהודי הסדרו כחיה ומספרם הרב לפנים, ואין ספק כי הידיעות האלה שייכות הן אל קורות יהודי דרעא שזכרנו, שגם הר"ר סלושיץ לא השיג להתחקות עליהם.

לוח המעיות

תוקן	צד שורה	מעות	תוקן	צד שורה	מעות
ע"י כתחלת	113	מכל העמים ההם	" ז מכל ההם	1	
לאעלוויין	115	Song וכן בצד 94	" כה Saus	2	
משמנת בניו	120	יוסמיניוס	" ג יוסטאנוס	4	
שנוכר	121	כשרה	" כו כשרי	4	
התחפכות	123	יסוא בן דוד	כהערה, יסוד בן דוד	4	
בחרות	123	Chaouya	שו"י בו chawya	6	
נתמוטטו	126	ממשלה יהודית	— ממשלה יהודים	7	
כתשלום התשובה	126	מעט מזעיר	כהערה, מעט מזהיר	8	
שהיו לפניו	132	בין ידירי העכסיים	שו"ת, בין יהודי העכסיים	9	
כפרק י"א	135	את תארת	" כהערה, אותה	12	
וטדקוק ומת בשנת	136	וכהצפירה	" כהצפירה	15	
וכדברי כתראי	137	את היכתם	שו"ת כת את חובתם	16	
דהלן בהערה ל"ג	137	קיוויאן	" לא קיוויאן	16	
אביו ר' יעקב	189	גודל כבודו	" ב, גודל כבודו	18	
שני בניו,	140	יעקב ויוסף	" לא יעקב יוסף	19	
ויקרא לו	141	ששם היה	" כב ששם היה	21	
ע"י להלן'	141	ההיא וישחיתו	" כו ההוא השחיתו	21	
ידענו שגם	143	כשו"ת רשב"ש	כהערה כשו"ת רשב"ש	22	
בני משה	146	ד"א תתש"ג	" ד"א תתש"ג	23	
והנהגת הקהלה	147	הקורדובית	" קהורדובית	24	
שולידאנו שנוכר להלן	148	אנוסים	שו"י אנוסים	33	
תקב"ד	151	כהעתק אחר	" יב כהעתק אשר	36	
והם אהל יעקב	151	בן אעקינ	" יח בן אעקינ	36	
ווייסמאן	161	להעתק אלו	כהערה להעתק אלו	38	
ידענו כי	162	גם ימיה	שו"ב גם ימיו	38	
שנדפס	162	שחיו או	" יב שחיו או	40	
ותרוצו	164	ונסא לתפ"ן	כהערה, ונסע לתפ"ן	40	
בערו הוף	165		" בנו של ר' משה	40	
עתאלי ואהיו	165	ניחמו	שו"י כב התנחמו	41	
ככל ימי סוי מוחמד	167	שו"ת כ"י	כהערה שו"ת כ"י	41	
Sefrou	174	דמה שנוכר	" למש שנוכר	43	
וקהלות אחרות	178	עד שלאחרונה	שו"י יא עד לאחרונה	5	
צאר אנאמע	178	ההרס	" יז החרס	5	
ומן השנה ההיא והלאה	179	ממנה	" ד ממנו	5	
למד ר"א הצרפתי	180	או טעה	" יז או טעה	6	
כבר בפ"ג	184	השמרות	" יז המשרות	6	
	187	במנושים	כהערה המנושים	6	
	187	היה לא רע	שו"ג מפרק ה, היה לרע	7	
	185		כהערה ו, וזכרון לבני	7	
	188	הערה ק"ו כמ"ש שם.	ישראל" נמחקו	7	
	188	כהערה מתעסק,	כהערה כו, שלר"ע הליואה	8	
	188	" גי ראה בפ"א הער"י	שו"י כא שבא לפני הוא	8	
	190	שו"י ו' אשתהה	" ח כמדרורא הראשונה	8	
אשתאה	190	כמהרורה, שנעשתה	ההיא שעשתהו	8	
מכתב ראשון	190	ספרי הטורים	שו"י כב ספרו הטורים	8	
אבילה	192	מבאי קסמיליא	כהערה מו, מבאי קסמיליא	8	
שבא מפאס וגמנו	192	כי ר' מייסון ובניו	" מז כי הרמב"ם ובניו	9	
תצ"ג	195	שרתא	שו"י ד שרתא	9	
עד ספק דין	196	הירירה	" ה קירירה	10	
כבמארקון	212	ר"א אלון	" כתר ר"א בלון	10	
לא יבין לרבר	213	שנוכר	כהערה כהו שנוכר	10	
		שנקרא שמו	שו"י יא שנקרא שמו	10	
		שבאלול תש"ו	כהערה מהשבאלול תש"ו	10	

צד 5
 לדאגא, לעראייש, ע"י אלעראייש
 9 לודאליב
 לחור 29, 28 וע"י רבאט אהור
 35 דהפא
 81 לידשאט
 231, 211, 206, 93, 75. לויטן

מ. 9 מאגרא
 10 מאדקונא
 167, 166, 165, 115, 9. מאזאקן
 מארוקו, טראכניש, טרוויקוב, עיר בירת מארוקו
 93, 92, 74, 69, 65, 43, 37, 34.
 161, 117, 115, 113, 111, 107, 98.
 229, 211, 199, 190, 181, 179, 176;
 1 מארוקו ככל הספר, וע"י צד
 186, 173-7. מבצר של אלווד בפאס,
 165, 74, 69, 4. מיגאדור, גם אצווירא
 208, 207, 200, 176, 171, 170, 166,
 209.
 3 מירישאטיא
 9 מירשאנן
 99, 74, 69, 62, 35, מקיטס, מנאסא, מנאסא,
 129-25, 119, 118, 117, 108.
 145, 141, 139, 136, 135, 133-31, וכו'
 176, 174, 171, 170, 165, 164,
 195, 187, 180, 179, 178, 177.
 196, וכו' 4-206.
 36 מסלאחה
 14, 8. מקרבן כנ"מ מהספר, וע"י צד
 36 מצואחה
 211, 159, 110, 109, 99. מצרים

נ. 100 נירקאנד
 124 נתסירלת

ס. 11 סאפיר
 53, 51, 50, 9, 8, 4. סאלי, גם סלא
 117, 116, 115, 93, 90, 74, 69.
 159, 152, 136, 133, 129, 118.
 209, 200, 190, 188, 187.
 112, 88, 72, 69, 11, אספי, גם
 136, 117.

צד 7
 69 דאדיש
 67 דוכת
 205, 124, 123, 75, 69. דיברו
 205, 161. דמנאט
 26, 15. דרעא, גם דארא, וע"י וואד דרעא
 110, 109, 91, 62, 47, 35.

ה. 168, 119, 111. הולאנד

ו. 20 וואד-אוועקן
 31-28, 20, 13. וואד-דרעא וע"י דרעא
 232; 221-24.
 63 וואד למבאון
 206, 69; וואזאן, או וואדזאן
 וואלדרי ע"י זרהון
 84 וורילאן

ז. 205, 12, 9. זאווייה, ע"י שאווייה
 זרהון, לפנים וואלדרי, גם מייליט

ח. 2 הגר-סולישאן

ט. 69, 11. מאהיר
 170, 167, 116, 74, 46, 32. מאנציר
 281, 211, 204, 201, 171.

י. 9 מאסוס
 215, 212, 210, 208, 207, 206. מברוא
 167, 159, 62, 59, 36, 8, 3. מוניט
 219. מייליט ע"י זרהון

יא. 70 מייליט
 88, 36; 8. מיטוואן, עי מיטוואן
 219. מריפילי, או טראבלס, הברברית

יב. 10 משינדל

יג. 111, 110, 109, 99, 86, 3. ירושלים
 200, 192, 191, 162, 156, 149, 112,
 206

יד. 10 בינאר

צד
 219 קסו אל כוכוה, ע"י אלסר
 קסרדינגון
 35 קפצא
 124 קצבת-אל-סכון
 218 7. 1. קרתאגה קרטינינה קראתגיס,
 219.

ר.

167.165. 136. 119. 74. 69. ראבאט
 209. 200. 190; 171. 170.
 10 רארום
 רבאט להגד, 21. 20. וע"י להוד
 213. 35. ריף [Er-Rif]

ש.

113. 11. 9. 6. שאווית, או ואוויה
 213. 118. 117. 116. 115. 114.
 124. 123. 77. 75. 45. שבדוא
 107. 94. 92. 62. 44. 2. יוש גס כוס
 218. 115. 114. 113.
 53. 11. שישאוה ושישאווין
 37 שלאווירא
 231. 200. 147. 121. 119. שלוטיקי

ת.

21 תאמטרות
 95. 94. 48. 31. 28. 21. תאמטרות
 118. 117. 113. 97. 12. תאדלא
 17. 15. 8. תאחרת
 15 תאורט
 113. 91. 74. 69. 62. 41. תאוא
 208. 206. 171. 170. 123. 114.
 117. 114. 69. 61. 48. 29. תאפילת
 215. 214. 212. 162. 136.
 62 תורגא
 תוניס, ע"י טוניס
 161. 125. 92. 91. תורקיה ותורקים
 92. 89. 74. 69. תימואן או מיטוואן
 141. 136. 133. 117. 114. 108. 97.
 167. 165. 162. 158. 152. 144.
 211. 204. 201. 200. 193. 192. 169.
 186. 185. 170. נשט, 229.
 56. 43. 35. 32. 15. 13. תלסאן
 83. 62.
 9 תסאנה
 225 תנסיפת נהר
 107. 95. 94. תרודאנה

צד
 40. 35. 32; 21. 19. 17. כנלססא
 225. 221. 199. 41.
 30 סודאן
 169. 72. 43. 41. 35. סוטהו גס סתה
 כוס, ע"י שוש

38. 36. סוסה
 91. 20. 13. 7. 1. [zahara] סהרא
 232. 228. 219. 213.
 21 טיטא
 219 טינגטבין
 4 סלומון
 173. סלוקווא, מנרש טמגרשי פאס

ע.

9 עינעלון
 205 עינשאטא

פ.

220. 17. 15. 14; פאס, ברוב הספר וצי
 231-0. 228.
 114. 99. 98. 44. 34. פאס אלבלו (הוישן)
 221.
 130. 114. 99. 98. פאס אוריר (ההרש)
 67. 66. פאפלווא (פמפלווא ?)
 206. 75. 72. 50. 46. פורטוגאל
 208.

צ.

178 צאר-אנאטו טקוס פאס
 123 צאר-בן משעאל, כפר
 36 צורטאן
 115. 99. 69. 48. [Sefrou] צפרו
 186. 174. 160. 133. 132. 129. 118.
 208. 190.
 212. 208. 207. 110. 109. 99. צפת
 230
 181. 166. צרפת [France] צרפתים
 205-4-3.

ק.

220. 36. 14. קאביס
 16 קורדובא
 220. 28. 22. 16; 14. קירואן
 219. 6. 3. קירני
 68. 67. 27. 26. קרעת אויב קלעא,
 27. 22. 18. 17. קרעת המאר
 קסליליא ע"י כפר

מפת ח 2

רשימת הענינים, השמות והמשפחות, הנזכרים בפנים.

צד	
189	ר' אברהם הליוואה האי
198	" " " השני
146	ר' אברהם חסין
121—19.	ר' אברהם בן כורך מולידאנו
230. 201.	ר' אברהם מולידאנו
224. 223. 28.	אברהם לברדעי לגרנרי
101	ר' אברהם דבהן
102	ר' אברהם הכהן הרופא
83. 79. 61.	ר' אברהם דוי ליאון
128.126.125.121.	אברהם בן יוסף מאימראן
121	" " בן ששעיה מאימראן
161	ר' אברהם בן מאמאן
160. 159—58.	ר' אברהם בן מוסא
231	ר' אברהם מינסון האי
230. 159—58	" " " השני
200	ר' אברהם מונסניגו
187—6	ר' אברהם מוסאנו
111	ר' אברהם בנחמן הסכנה בוזאנלו וכו'
227. 83. 81; 80. 54.	ר' אברהם סבע
210	ר' אברהם הלוי בן מוסאן
136	ר' אברהם בן סתחון
111. 87. 84. 80.	ר' אברהם עזריא
139	ר' אברהם בן עטר
143. 138.	ר' אברהם בן עלאל
110	ר' אברהם עלון
190	ר' אברהם פינמו
44	ר' אברהם הצרפתי
144	" " "
103	ר' אברהם בן צור
200	" " " "
220—1	מר אברהם קסאי גאון
208. 201.	ר' אברהם קוריאת
117	אברהם קרדונו מטריפולי
167	" " "
191	ר' אברהם ודרגיאנו
96. 93. 80.	ר' אברהם רותי
101	ר' אברהם בן תיים בן רמוך
101	" " " בן רמוך
133. 124.	אברהם בן שימול
109	ר' אברהם שלום מרעא

צד	
82	רבי אבא מרבין תודה בעיר לודשםא
226	אבן איברהם בן הלפין
16—15	אבונדי
37	אבן דאבונ
225	אבן יוסף בן מר יוסף
40	אבן יוסף אבן יעקב אבן עבד אלחק
32	אבן יוסף יעקב
32	אבן יעקב יוסף
37	אבן געלאלה למיטין
9	אבן געלאלה
207	ר' אבן ישראל הצרפתי
73	מוטאי אברהם
90. 48. 41.	ר' אברהם אבולאפיה
31. 27. 26.	ר' אברהם אבן עזרא
17	מר אברהם בר יעקב בר אוראי
54. 51. 50.	ר' אברהם בר שלמה אדרוטאל
228. 84. 79. 67. 61.	אברהם האפתי
5	ר' אברהם אבנדרום
158	ר' אברהם אבולולוס
80	ר' אברהם אוולאי האי
87. 86	" " " השני
229. 112.	" " " השלישי
190. 161.	אברהם אלמושיגו
80	ר' אברהם אנקאוה
211. 209.	אברהם אצבאן
189	אברהם ביבאס
83. 62. 60:	ר' אברהם ביטון
80	ר' אברהם בלאנסי
80. 72.	בן אברהם בנכשתי
68	ר' אברהם הלוי ברוביס
229. 109.	ר' אברהם בן דנאן
145.138.129.127.	ר' אברהם היריה
100	ר' אברהם בן וואעישי
111. 106.	ר' אברהם בן זמיה האי
89. 88. 86. 72.	" " " " השני
105.	" " " " השני
108	אברהם האגיו האי
80	" " " " השני
134	" " " " השני

צד	
226. 40—31.	אלמוותירין (אלמזהרים)
225. 25. 22.	אלמוראביטין
75. 74.	אלמושנינו משפחה
129—28.	אלמבון
145	ר' אלעזר בהלול
46	אלפונסו
174. 170. 168.	אם אליזר
179—8. 169. 38.	אמהוסים
203.	אנגלו-דנאוויש-אסקוצין [אגורת אחים]
207. 205.	
73	אנדרי די ספוליש
81. 67. 57. 37. 33. 32. 12.	אנוסים
178. 111. 87.	
198	אסכא, משפחה
146	ר' אפרים ב' אלכאז
43	ר' אפרים ב' ישראל אלנקאוה הקדוש
200. 185—4	ר' אפרים מונסיניגו
47	ר' אפרים ב"ר שלמה ב' פֿאָקן
124	אפרים קלהוראנו
75. 5.	אפרתו ואפריזאט, משפחה
205	ארוני מבשף
117. 114.	מו' ארשיד
ב.	
97. 96.	באריתן, שר
221. 17.	ר' בהלול בר יוסף
115. 114. 113.	בז-בכיר
206	בז-חמארא
71. 65. 64. 62.	בזיאוי בוחסון
229. 89. 74.	ביבאם משפחה
75. 74.	" ביררוגו
3	בלוואר
84. 74. 69. 46.	בן דאנאן משפחה
74. 56.	" זמרה "
123	" נאיים "
138. 135. 76. 30.	" סערון "
74	" עמר "
74	" צור "
226. 32.	" תמורת
23: 20.	בנו-אופראן שבט
98	" בני-הסן "
72	בני מרין ע"י מרונים
114	בני-ברויף שבט
182	בני-עאמר "
9	בניסין סמארקא
	" בן יהושפט בן אביעזר

צד	
113	אדולאיון, שבט
114. 113.	אדסימן, מושל
73	אהרן, שר אצל מושל מארוקו
228. 104. 101.	ר' אהרן ב' חיים
198	ר' אהרן ב' הליוואה
47	ר' אהרן בר שלמה ב' מלכה
60	ר' אהרן הכהן בר נחמיה
63	אהרן ב' נחמיה
185	אהרן הכהן סלומון מאלגיר
47	ר' אהרן בר סלימאן ב' סחון
157. 136. 117.	ר' אהרן הסבעוני ב"ר ישועה
127	אהרן ב' עמרא
113.	אהרן ב' משעאל היהודי מושל תאזא
123. 114.	
230. 153. 152.	ר' אהרן צרפתי
8	אומאווים
112. 111.	אוולאיו משפחה
94. 93.	מולאי אהבר
219. 13—6	אירדים
14	אירדים ב' אירדים
68. 67.	איובלת מלכת ספרד
75. 74.	אלבאן, משפחה
203	אלבירט בהן מלונדון
31	אלגויה, מס שנתו
175	אלגניסי, שר
19	אלחכים מושל קוררוכא
171	אלחלף, שר
204	מוזאי אלחסן
178—68. 167. 166. 165.	מו' אליזר
195. 193.	
208	ר' אליהו ב' אמוג
212	ר' אליהו ילון
171. 167. 165.	אליהו לוי שר
191	ר' אליהו הלוי ב' שושן
186	ר' אליהו סנסאנו
194. 193. 185—84.	ר' אליהו הצרפתי
	אלייאנס ישראלית ע"י כל ישראל חברים
200. 192—1	ר' אליעזר די אבולא
210	ר' אליעזר הלוי ב' טובי
231. 74.	ר' אליעזר טוליראנו מליסבונא
199	" " "
187. 164. 146.	" " "
154. 117.	ר' אלישע אשכנזי מא"י
75. 74.	אלכלין, משפחה
218	אלקסנדר סוקרון

צד	
160	ר' דוד בן שמריה
210	" " " שמעון
15	דוניש " לברט
224	דוניש מעיר דרעא
15	דוניש ב' תמים
119. 87. 86.	ר' דניאל מוליראנו הא'
119. 118. 117.	ר' דניאל מוליראנו השני
136. 135.	
146	ר' דניאל מוליראנו ב"ר יהודה
229. 146.	" " " ב' משה
195	" " " ב' צודטאן
	ה.
101	הרב הלוי ?
176	הוסאם
	ו.
4. 3. 1.	וואנדאלים
5	וואשיש ב' יחיא ב' סבעוני
87. 86.	ר' וידאל הצרפתי הא'
135. 102. 99. 97.	" " " השני
152. 140.	
139. 137. 124.	" " " השלישי
160. 141.	
194	" " " הרביעי
	ז.
	זאוויה, ע"י שאוויה
20	זיד למגראווי
111. 98. 97. 96.	מולאי זידאן
125	מו' " " ב' מו' ישמעאל
63. 60.	ר' זכרי הכהן
63	זרה בר משה ב' גונא
	ח.
108. 107. 99.	רבי הכיב מוליראנו, הא'
229. 228. 119.	
128. 125. 119.	" " " השני
153. 152. 147—45. 140. 139.	
199	רבי הכיב מוליראנו השלישי ב"ר אליעזר
156—5. 78.	הנביס
154. 117	ר' חייא דיין מא"י
124	חיים בן אמוג
89. 86.	ר' חיים כיכאם הא'
108	" " " השני
153—52.	" " " השלישי
81	ר' חיים אברהם גאנץ
227. 81. 58. 54. 52. 46.	ר' חיים גאנץ

צד	
101. 78.	ר' בנימין ב"ר יוסף גבאי
198	" " " לכריוף
102. 101.	" " " נהון
177. 175	" " " ב' סמחון ואחיו
21	ראנזין נצים נוצרי
104	ר' ברוך ב' חיים
197. 196.	ר' ברוך ב"ר יעקב מוליראנו
230. 198.	
230. 149. 146.	ר' ברוך ב' משה מוליראנו
	ג.
16	גאוני בבבל ר"ש זר"ה
231. 198. 165. 75.	גדוליהו, משפחה
5. 1.	גוהמים
68	גדון גואן
116	גילאן
50	גוליאן נצים פורמנאלוי
67. 43	גרוש ארגון
67. 49. 42. 42.	גרופי ספרד
82. 53.	גרופ פורמנאל
	ד.
220	דוד אלמקמן
141. 124.	" " " ב' אמוג
206. 201.	דוד זאגורי
106	" " " בן זמירו
56	" " " זמרה
179	" " " הרוש
110	" " " חברייה
160	" " " ב' המו
189. 187. 168. 140.	" " " הסין
198. 190.	
220. 15.	דוד הדרש
40	" " " דוד ב' זכרי
4	" " " יסוא שריך
23	" " " אחי הרמב"ם
159. 158.	" " " הכהן
162	" " " כלפון
48	" " " הלוי מתמנרות
177. 173.	" " " לכריוף
110	" " " סוגרבי
80	" " " ב' סלימאן ב' סמחון
107	" " " הסבעוני הא'
157. 152. 108.	" " " השני
47	" " " ב"ר אברהם ב' עראם
135	" " " עזויאל

צד
 120—19. 108. 75. 74. מוליראנו משפחה
 227. 150. 132. 131.
 50 זומאש
 175 יאקות אשת הנגיד יוסף עטיאה
 195 ר' יודיה מונסניגו
 192 " יהודה אבוררהם
 181 דון יהודה אברכנאל ב' לוי ב' מאיר
 200—99 ר' יהודה אומא
 201. 191. " " אנהורי
 152—51. 146. 128. " " בירדוגו
 198. 155.
 158 " " ביבאם
 41 " " גויאן
 61 " " רוסויא
 133 " " כ"ר נסים ב' הרוש
 79. 66. 61: " " ברש"ט ב' זכרי
 161 " " דיל לויא
 18. 17. " " הויג
 88. 56; 52: " " חייט
 145. 119 מוליראנו הא' (ב"ר חיים)
 120. 81. " " השני (ב"ר מאיר)
 228. 227. 199. 188. 179. 157.
 198 מוליראנו השלישי (ב"ר יעקב)
 107. 103 הכהן
 225 " " ב' מר פרוהן
 209. 104. " " אדבלאין הא'
 102 " " השני
 117 " " כעכאלו
 42 " " כרסאני האיצימנין
 26 " " הלוי המשוור
 230. 193. 192. 185. " " מתימוזאן
 5 " " ב' זומא
 226. 41. " " כ"ר נסים ב' מדכה
 110 " " מנתם
 186. 114. " " מנסאנו
 33. 26. 25. הכהן ב' סוסאן הדיין
 225. 85. 41. 34.
 194 " " סירורו
 26 " " ב' ישמאל עכאם
 127. 124. 78. 69. " " ב' עטר הא'
 184. 157. 143. 141—33. 130. 129.
 190. 186.
 140. 139. יהודה ב' עטר השני נכד הנ"ל
 195. 175. 173. 168.

צד
 203. 165. ה' חיים גדוליה
 109 ר' " מדרעא
 84 " " מעיר וורוגלאן
 103. 86. " " ב"ר משה ב' הכוב
 108 " " מוליראנו הא' (ב"ר רניאל)
 228. 119.
 136. 135. " " השני (ב"ר הכוב)
 147. 145.
 150. 146. (ב' משה) השלישי
 188—87. 163. 162
 " " הרביעי (ב"ר יהודה) אב"ר בסאלי
 191. 190. 188. 146. 128.
 196: 194 " " החמישי (ב"ר יוסף)
 197.
 חיים ב"ר רניאל מוליראנו, שר אצל מושל מארקו
 119 חיים ב' ברוך מוליראנו, סוכן אצל המושל
 150. 121—19.
 189 ר' חיים מאימראן
 186. 178. " " מנסאנו
 196. 195. 194. " " רוד סירורו
 108. 102. " " מוויאל
 140. 133. " " ב' עטר הא' הוקן
 155: 154. 152. 148.
 143. 58. " " השני הנכד
 157—54. 152. 151. 147. 144.
 191. 184.
 208. 201. ר' חיים פינזו
 67 " " קדהוראנו
 63 " " ב' ש"ט ב' רמוך
 104 חבטי קשטיליא
 47 ר' תלפתא
 20 חמאטא למגרווי
 91 חמד אחי השירוף מתמר
 131 חמד אדהבי
 63 חנניה ב' סליסאן ב' אוררב
 129. 108. ר' חנניה ארובאש
 148. 145. 138. " " ב' זכרי
 63 חנניה בר"מ הכהן
 136. 117. ר' הסאן אדרוקי
 219 הסאן ב' נעמן
 229: 159—8 ר' חסדאי אלמושיניו
 206. 126. טו' חפיר
 16 הק' הישובות
 8 מאריק

ט.

צד		צד
229. 109.	ר' יוסף ב' סבול	66. 65. 62. 61. ר' יהודה עזיאל הא'
119. 108.	" " סולודאנו הא' [ב"ר דניאל]	228. 83. 80. 79.
119	" " השני קונסול	104. 103. " " השני [ב"ר שמואל]
188. 146-5.	" " הגי [ב"ר יהודה]	109. 107.
162	" " הד' מעיר סאלי	144. 137. " " השלישי [ב"ר יוסף]
197. 189-8.	" " הה' [ב"ר משה]	184.
202	" " הו' [ב"ר אברהם]	157. 127. " " בו צור
87. 86.	" " הבהן הא'	200. 192. " " קורייאט הא'
105. 103. 97	" " השני	201 " " השני
209	" " כנאפו	15 ר' יהודה ב' קריא
121	יוסף מאימראן	8 יהודי ספרד
23	ר' יוסף הלוי ב' מינאש	20 ר' יהוסף הנגיד
4	יוסף ב' מייסון	" " יהושע סורירו
230	ר' יוסף ב' מסאן	" " יהושע קורקום
80. 79. 66. 64. 61;	" " מינרס	רון יואן
102	" " נהון	יוונים
104	" " בי נחמיאש	ר' יונה ב' נאנח
230. 186. 86.	" " בי סאמון	יונה קלהוראנו
165	יוסף סבאג מונטיפיורי	יוסטנינוס
41	ר' יוסף הבהן ב' סוסאן	יוסף, מושל יהודי בסחרא
124	" " סקלי	ר' יוסף אדהאן
79. 59. 58.	" " עזיאל	ר' יוסף ב'ר שלמה אונאטי
160	" " עשיאה	" " אלמושינו
177. 175. 173.	יוסף עשיאה נגיד העדה	" " יוסף אלמליח הא'
101	ר' יוסף ב' עמרס	209. 200. " " השני
221: 17.	" " [ב"ר עמרס]	209 יוסף אלמנצור
26	יוסף ב' עמראן ובנו ישמח	37 ר' יוסף ב' אעקינן
152	ר' יוסף צבע	63 יוסף ב' מרדכי ב' אלעזר
141. 118.	ר' יוסף בן צור	210 ר' יוסף ארוואן
184. 144. 138.	" " צרפתי	" " יוסף בהתית
140. 138:	" " קורקום	162 " " יוסף בוחבוס
202	" " "	108. 105. " " יוסף ביבאס הא'
4	יוסף ב"ר יעקב בן שבת	153—2 " " השני [ב"ר יעקב]
225. 25.	יוסף בן הנסיפת	197 " " יוסף בירדוגו
37	יהייא	101 " " יוסף גבאי הא'
11	יהייא שר צבא אירדים	160 " " השני
16	יהייא האדריסי	19 יוסף ב' גז
212	ר' יהייא אבישכול	41 ר' יוסף ב' גליל
63	יהייא בן אקרר	" " גיקמילוא בעל שערי אורה
161	ר' יהייא באנון	90. 86. " " גיקמילוא אחיון
105	ר' יהייא בירדוגו	134 " " מדרעא
161	ר' יהייא ב' וויסמאן	47 " " בו וואליר
192—1	ר' יהייא הימי	211 " " תג'
84. 80. 63. 60	ר' יהייא ב' חמו	110 " " חליוואה
63	יפין ב' אהרן בוגזא	198 " " טובי
		80. 79. 66. 61.

צד		צד	
190. 161.	ר' יעקב פינטי	63	יסין ב"ר מוסא ב' שיש ב' זכרי
108. 95.	י' יעקב הוצר המכונה פרנאן	4	יסא בן דוד
79. 78.	" יעקב פריינטי	4	יעוש בר משה
120. 102. 86. 77.	" יעקב ב"ר ראובן ב' צור	224 — 3. 20.	יעקב, מושל יהודי בסריא
153. 149. 145—40. 138. 129. 127.	"	158	ר' יעקב אבוהב
184. 183. 165. 157.	"	148	" יעקב רי אבילה
194	" יעקב ב"ר רפאל ב' צור	211	" יעקב אביחצורא
25	" יעקב קלעי	189	" יעקב אדהאן
145. 138.	" יעקב קטן	191. 168.	" יעקב אלסליח
72. 63. 62.	יעקב רוגוליש	18. 17.	" יעקב אלפאסי אביו הרוי"ף
114. 106. 97. 96.	יעקב רוזני	25	" " " בן הרוי"ף
211	ר' יעקב ב' שבת	82. 80. 79.	" יעקב אטינו
152	" יעקב ב' שיעא	152	" יעקב ביבאס
137. 136. 135. 117-115.	יעקב ששפורטש	55	" יעקב כירב
80. 79. 58.	" יצחק אבוהב	197	" יעקב בירדוגו הא'
101	" יצחק אביווריל	207	" " " השינו (ב"ר מרדכי)
148	" יצחק רי אבילא	207	יעקב בן אברהם בירידאר
114	" יצחק אביוגיל	220. 18.	מר יעקב גאון מקירוואן
181. 46.	" יצחק אברבנאל	19	יעקב בן ב"ו
152	" יצחק אינרוקם	220	ר' יעקב נטע
142. 114.	" יצחק אלבאן	108	" יעקב ב' דאנאן
224. 22.	" יצחק אלפאסי—הרוי"ף	107. 102.	" יעקב האניו
146. 132.	" יצחק אסכאן	110	" " " טורזשלא
179	" יצחק אסקורא	110	" יעקב ב' טבול
146	" יצחק אעבאן	148. 146.	" יעקב טוליראנו הא' (ב' משה)
136. 108.	" יצחק ארובאש	187. 186. 183. 165. 151—150.	"
136	" יצחק אתורקי	190. 189. 188.	"
158	" יצחק ביבאס	187. 151.	ר' יעקב טוליראנו השינו (ב' משה)
105	" יצחק ביבי	18	" יעקב כהן צדק
112	" יצחק גבאי	84. 82. 80. 54.	" יעקב לואל
106	" יצחק גיקטילא	72. 64. 63. 60.	" יעקב ב' ליחסן
207	" יצחק ב' דאנאן	229. 108.	" יעקב הלוי
80	" יצחק רונדון	183. 143. 141. 138.	" יעקב ב' מלכה
201	" יצחק ב' וואליר	192. 184.	"
72	" יצחק ב' זמרה	160. 158.	" יעקב ב' טראני
105	" יצחק סנדורל ב' זמרה	193. 185.	" יעקב היים ב' נאיים
48	" יצחק ב' משה חושטש	47	" יעקב הסופר מפיס
102	" יצחק האניו	194	" יעקב טירורו
190	" יצחק חרוש	196	" יעקב ב' ססחון
74	" יצחק טוליראנו מספרד	118. 117.	" יעקב ב' סערון
158	" יצחק הלוי	175	" " " "
231. 211. 202.	" " "	95	" יעקב ב' עטר
161	" יצחק רי לויח	139	" " " נכד הניל
79	" יצחק רי לויאן	171. 167. 165.	יעקב עתאלי זאחיו
226	" יצחק ב' בליצן	165	יעקב פאסיוקי

צד		צד	
109	ר' יששכר ב' סוסאן	122	יצחק ב' שמואל מאימראן
	כ.	230. 162.	ר' יצחק ב' מויאל
219	כאהינא	41	" יצחק ב' מימון ב' אלחנן
63	כתן ב' תהמיה	162	" יצחק מינרוס
[Alliance Israelite]	כל ישראל חברים	80. 79. 66. 64. 61.	" יצחק נתון
207. 205. 204. 203.		101. 83.	
23	כלופא ב' אלעזב וחיים בנו	158	" " " השני
162. 156.	ר' כלופא בן סלכא	44	" יצחק ב' נחמיה
	ל.	182	יצחק סוסבאט
15	לכרש אבוי דוניש	209	ר' יצחק הלוי ב' סוסאן
172. 170.	לודאיה, לודאיים שבת ערביים	229. 111. 84.	" יצחק קוויאל
181—80. 179. 177. 174.		41	" יצחק עמאר
47	ר' לוי ב' אליד	127	יצחק ב' עמארה
86	" לוי ב' חביב	63	יצחק פינמו
63	לוי ב' סוסמאן פארמאני	83. 80.	ר' יצחק ב' פיש
	כתון=בבא, עי' מרדכי אשריקי	103. 100	" יצחק פלויאני
20	לחסאן האדרוסי	100	" יצחק צבאח
32	למוהאדי	192—1	" יצחק צבע הא'
37	לעאריל אבו מתמר	200. 192. 82;	" " " השני
	מ.	103	" יצחק ב' צור
14. 12.	מאווש	78	" יצחק צרויה
132. 121. 119. 74.	מאימראן משפחה	101	" יצחק הצרפתי הא'
160	ר' מאיר די אבולא	135. 134. 115.	" " " השני
136	" מאיר טאפירו	124	" " " נגיד העדה בפאס
188—7	ר' מאיר גולידאנו	152	" " " מסאלי
122	מאיר מאימראן	192. 107. 104.	יצחק קוריאט הא'
108. 97.	ר' מאיר צבע	200	" " " השני
23. 20.	מגראווה	51	" יצחק קנפנטון
9	מוהאדי	111	יצחק קנישני
19. 16.	מוסא ב' אלעפיא אתסולי	101	ר' יצחק ב' שלום
4	מוסא אפלאלי	26	" יצחק ב' ראובן נכד הרי"ף
107	ר' מוסי ב' מחפוטא	44	" יצחק בר ששת
28. 21. 13. 7.	מוסלויים	196. 188—7.	" וקוטיאל ביררונו
	מוראכישין עי' אלמוראבישין	72	ישעמאל מעיר סאפי
123	מורציינו משפחה	131—14	סולאי ישעמאל
37. 35.	מתמר אנאעיר	160	ר' ישועה בן חסן
114	מתמר אדרירי	211	ר' ישועה הלוי
97	מתמר אסעפי	107	" ישועה הסבעוני
97	מתמר גורני	162	" ישועה עמיאה
113	מתמר ב' מו' וידאן	147	" ישעיה אוריד
8	מתמר ב' עבראדה אחי אדרים	229	" ישעיה כהנית
93. 92.	מולאי מתמר ב' עבראדה	190. 161.	" ישעיה בהן
176. 168—4	מו' מתמר ב' מו' עבראדה	104	" ישעיה בקיש
71	מו' מתמר ב' מו' שיק	104	" ישראל ב' ישראל
91	מתמר שרוף	194	" ישראל יעקב הצרפתי
114	מו' מתמר מתפילאלת	110	" יששכר בקבוק

צד

צד

187. 152—51. 146. ר' מרדכי בירדגו
 196. 190. 188.
 211 ר' מרדכי ב' ג'ו'
 109 " מרדכי מרדעא
 152 " מרדכי הכהן
 63 מרדכי ב' כסמן
 167. 166. 165. ר' מרדכי די לאמאר
 161 " מרדכי עמיאה
 186 " מרדכי ב' עטר
 203 מרקוס מכוכמן
 72. 64. משה אבושאט
 68. 67. ר' משה אבורכיע
 148. 146. " משה די אכילא א'
 200 " " " " ב'
 150. 147. 146. 132. " משה אדהאן
 136 108. 107. " משה אלכאנא
 78. 72. 54. " משה אלכלאנסי
 78 " משה אלברחנין
 101 " משה אלמושנינו ב"ר יוסף
 67 " משה אלפרננו
 212 " משה אלקאיים
 107 " משה אלשקר
 191. 57. " משה אנהורי
 209 " משה אנקאוה
 107. 101. " משה אסולין
 64 משה ב' בוריהמת
 150. 149. 148—6. ר' משה בירדגו
 188. 155. 151.
 211 " משה ב' ג'ו'
 220 " משה גמע
 85. 46. " משה ב' דאנאן ב"ר מימון
 26. 25. " משה הרעי
 201 " משה אדרעי
 40 " משה ב' זכרי
 158 " משה ב' זמרה א'
 195. 194. 185. " " " " ב'
 161—160. " משה ב' חמו הא'
 160 " " " " השני
 61. 59 " משה ב' הליואה א' סמורשי ספרד
 79. 68. 62.
 199. 198. 180. " " " " ב'
 189 " " " " ג'
 139. 119. " משה טולדאנו הא' (ב"ר חיים)
 147—5.

204. 203. סירי מחסר
 157. 33. רבי מימון אבירמב"ם
 146 ר' מימון אדהאן
 30 מימון אנגאר, מעבדי היהודים
 137 ר' מימון אפאלו
 197 " מימון בירדגו
 85. 46. " מימון ב' דאנאן הא'
 85 " " " " הכ' הנהרג על קיה
 122. 121. 117. מימון מאיסראן
 126 מימון צבאה
 5 מבלוף ב' אוהיון
 104 ר' מבלוף ב' אסולין
 20 מטיילה יהודית
 ר' מנדול ב' זמרה, עי' ר' יצחק ב' זמרה מנהגים
 217—13. 78. 38. 6.
 139. 137. 124. ר' מנחם סירירו הא'
 160. 141.
 184. 145. 138. " " " השני
 194 " " " השלישי
 191. 158. ר' מנחם אנהורי
 159. 158. " מנחם עמיאה
 50 מולאי מנעור
 111 ר' מנשה ב' ישראל
 65. 62. מולאי מסעוד
 162 ר' מסעוד אדהאן
 212 " מסעוד כהן אלחדאד
 189 " מסעוד ארוואה
 136. 117. " מסעוד אהאו'
 171. 167-5. מסעוד ב' זכרי
 109 ר' מסעוד הכהן
 136. 117. " מסעוד כעכאלו
 230. 162. " מסעוד ב' בויאל
 180 " מסעוד ב' בוזר
 109. 91. מסעוד מצליח ב' גואיש
 136 ר' מסעוד ב' נתמן
 160 " מסעוד ב' רבוח
 206. 99. מערכים
 8 סרוואנים
 72. 39. 37. 31. מרונים, או בני מרון
 209 ר' מרדכי אנקאוה
 146. 138. 137. " מרדכי אצבאן הא'
 49. 46. " " " השני
 171. 167. 165. מרדכי אשריקי לחון-כבא
 175

צד	
85. 18. 17.	דבי נסים נאון
63	נסים בר שלמה ב' זכרי
41	ר' נסים ב' מלכה הישיש
156--5. 69--57.	נפיתת הריאה
5	נפתלי ב"ר יהודה אפרואש
221	ר' נתן הכבלי
57. 47.	" נתן כוסתי
221	" נתן מאפרוקי
63	נתן בר לוי ב' סוסאן
117	נתן העזתי
ס.	
181	סולכיב הגוויל
229. 110.	ר' סולימאן ב' אוהנא
76	סוסאן משפחה
69	ק"ק סיבליינוס בעיר דיכרו
114	סירי דמשנאווי
177	סירי תוואתי
75. 74.	סירורי משפחה
178	סולאי סלאמה
186. 181. 180--76.	סולאי סלימאן
124	סלימאן כוסכול
137	ר' סעדיה הלוי אונקוט
138	" סעדיה אפאלו
15	" סעדיה גאון
26. 25. 24. 18.	" סעדיה ב' דאנאן א'
104. 85. 74. 46.	" " " " " " " "
101. 46.	השני " " " " "
135. 134. 116.	השלישי " " " " "
225	" סעדיה בר יהודה בר אביתר
41	" סעדיה בר יצחק מסגלמסא'
104	" סעדיה ב' יקר
133. 429.	" סעדיה ב' להבז
114: 104. 101:	" סעדיה ב' רבז
167	" סעדיה שורייקי
94	סעיר ב' לעוואר
124. 123. 75. 74.	סקלי משפחה כהנים
ע.	
92	מואי עבדאלה
156. 131.	מו' עבדאלה ב' מו' ישמעאל
165. 164.	
111. 98. 97. 96.	מו' עבדאלה ב' מו' אשיך
94. 93.	עבר אלמאדיך מושל אלגיר
131	עבר אלמאדיך ב' מו' ישמעאל
207. 206. 204.	עבר אלעזר
181	עבר אל קאריר

צד	
187. 164	ר' משה טולידאנו הכי (ב"ר דניאל)
189--8.	" " " הג' (בר יעקב)
198. 196.	
80	" משה ב' משטיאל
63	משה ב"ר יחיאל הכהן
138. 128--7	ר' משה הכהן הנהרג על ק"ה
142.	
182	משה כהן סקובין
81	ר' משה לארמא
106	משה הלוי
161	משה רי לוי
167. 166. 165.	משה מאמאן
198. 189.	משה מאיזראן
162	משה ב' מואל
203	משה מונטיפיורי
226. 225. 33.	משה ב' סימון (רמב"ם)
46. 45. 44.	" " " אלפאסי
78	משה סימון
180	משה ב' מלכה
17	משה המערבי
63	משה ב' מריגו
103	משה סדקארו הקני
154. 148. 133.	משה ב' עמר א' הנגיד
155.	" " " " " " " "
154. 152.	" " " " " " " "
190	משה ב' צור הנקרא אברהם העברי
87. 86. 82	" " " השני
158--7. 152	" " " השלישי ובניו
157	" " " הרביעי
200	משה רווליו
211	שיח
179. 155. 28:	משפחות יהודי מארוקו
77--74.	סתתיה סירורי
194. 184.	
נ.	
132. 101. 80.	יד
74	זון משפחה
67. 66. 22--20. 14. 12. 4.	צדים
168. 131. 97. 93.	
226. 38.	ני נחום מערבי
142: 128.	נחמיה הכהן
79. 66. 65. 62. 61.	נחמן ב' סינבאל
228. 83. 80.	
194	נחמן סירורי
220--19.	נטרונאי גאון

צד		צד	
209. 165. 119. 100.	קונסוליים	133	עבר ארנא
74	קורקוס משפחה	204. 181. 180.	עבר ארסמן
46. 45.	ק"ק שבלא בפאם	37	עבר לזואחד
8	קראים	32	עבר לזומין
167. 165.	קרדונו, אתים	32	עבר לזומין אונאתי
	ר.	30	עברו, עברי היהודים
211	ר' ראובן בן ג'ץ	9. 8.	עבטיים
25	" ראובן בן הר"ף	186. 140. 139.	ר' עובד ב"ר יהודה בן עשר.
229. 99.	" ראובן בן זכרי	79	עוויל משפחה
194	" ראובן סיררו	4	עווז בר שבת
164. 137.	" ראובן בן צור	5	עורא הסופר
	רוג' ע"י ארוג'י	107	ר' עורא די פארודיש
5. 1.	רומאים	124	עווש בן אורוואל
48	רזאל אכולאפיה	191. 153.	ר' עווש אלמאליה
195	ר' רחמים חיים דוד בן זמרה	120	מו' עדי בן מו' ישמעאל
190	" רפאל אבוטבול	40	עלי אסקיר
208. 200.	" רפאל אוחנא	114	מו' ע"י אשרוף מן תפיללת
208	" רפאל משה ארכאז	4	ערו הגלילי
211	" רפאל אנקאוזה	25	עלי המוראכובי
197. 196.	" רפאל בירדונו	74	עטאר משפחה
201	" רפאל חסאן	104	ר' עטרם בן ראש
207	" רפאל מאטאן	104	ר' עמרם השוחמו
195	רפאל אהרן מונסניינו	185	ר' עמנואל סנאנו
211	" רפאל חיים משה בן נאיים	144. 135.	ר' עמנואל סיררו
195	" רפאל דוד בן עטר	164. 7. 1.	ערבואים
186. 184. 140.	" רפאל עובד בן צור	220. 2.	עשרת השבטים
194	" רפאל ב' צור		
198	" רפאל הערפתי	107	פאדומבא
200	" רפאל אברהם קוריאט	155	פאצונינא אשת ר"ה בן עטר
210. 143. 141.	" רפאל אהרן ב' שמעון	181. 176. 94. 92. 6.	פזרים
9	רשוד	67	פירנדו
	ש.	2	פלשתים
162	ר"ש ? ב' יפנוי	145	ר' פנחס טולידאנו
220	רבי שאהין	225. 77. 27.	פיהון
190	ר' שאול ישועה אבוטבול	70	פרין משפחה
183. 145. 138. 137.	" שאול ב' דאנאן	197. 196.	ר' פתחיה מרדכי בירדונו
80. 63. 62. 60.	" שאול ב"ר יש"מה ב' דאניש		
60	" שאול ב' כמון		
99. 98. 96. 95. 81.	" שאול סיררו הא'	75	צדוק הכהן
108. 105.	" " " " השני	2	ציריים [פניקין]
195. 194.	" " " " השני	130. 87. 74.	צירפתי, הערפתי משפחה
66. 65.	" שאול ב"ר ש"ט ב"ר שאול ב' רסוך		
80. 72.	" " " " " " " "		
5	שבט לוי	31	קאיים בן עלי
93	שבטשטיין טלך לויסבון	50	קהל אוזאוויה בפאם, קונדו די בורבא

צד	
4	שלמה ב' עקב
40	טר שלמה עמאר ואשתו ריינא
101	ר' שלמה עזראל
161	" שלמה עמאר
19. 17.	טר שלמה הריון ב' פורטש
26	ר' שלמה ב' אברהם ב' פרהון
207. 194.	" שלמה ב' צור
202	" שלמה וואענונו
200	" שלמה רופא
72. 65. 62. 60. 59.	שם טוב בר אברהם
80.	
63	שם טוב אלנעים
68—7.	ר' שם טוב אלקתלי
145—4.138	" שם טוב ב' אמוזג
207. 83. 82. 80.	" ש"ט אמינו
128—7.	שם טוב הכהן
82. 81. 80. 54.	ר' ש"ט לארמה
124	שם טוב ב' מגורה
230	ר' ש"ט ב' סאמן
154. 133.	" ש"ט ב' עטר הנוד
191	" " " " שני
20	שמואל ב' המושל יעקב
47	ר' שמואל ב' אבוטבול
149-8. 146. 145.	" שמואל ר' אבולא
191.	
200	" " " " שני
153. 152. 141.	" שמואל אזאוי
146. 143—2. 138.	" שמואל ב' אלבאז
186. 155.	
67	" שמואל ב' אלעזר
72	שמואל בלאנסי
79. 78.	ר' שמואל אלבלאנסי
220	" שמואל גמע
80. 63. 62. 60.	" שמואל ב' דאנאן א'
85—4.	
103.102.85	" " " " שני
95. 91. 72.	" " " " שלישי
126. 125. 124. 118. 115. 114.	
145. 138. 129.	
183	ר' שמואל שאול ב' דאנאן
80	" שמואל ב' גוקטירא
196	" שמואל ב' וואעישי
195	" שמואל ב' זמרה
188. 144. 138.	" שמואל ב' זקן
221. 17.	" שמואל ב' חפני הכהן

צד	
118—16.	שכתי צבי
117 [117]	שר'ר [שליחא דרחמנא, בן נקראו שליחי א"י]
4	שושן ב' אמגאר ב' סבעוני וכניו
60	שזון ב"ר שאול הלוי בן שזון
71. 54. 51. 50.	זוראי שיק
98. 97.	" " שני
144. 143. 142. 138.	י' שלום אדרעי
5	שלום בן מכלוף ב' אוחיון
190	י' שלום בוזאגלו
167. 166. 165.	י' שלום די לאטאר
79. 63. 62. 59.	י' שלום ססנות
199	י' שלום ב' מאמאן
132. 131.	י' שלום נעמיאש
157. 152.	י' שלום הסבעוני
208	י' שלום עמאר
157. 152.	י' שלום ב' צור
2. 1.	שלמה המלך
158	" שלמה אבוררהם הא'
200	" " " השני
192. 171. 167. 165	שלמה די אבולא
136	שלמה אדהאן הא'
162	" " " השני
186	" " " הג'
79. 66. 61.	שלמה אבוהב
117	שלמה אבוטבול
51	י' שלמה אדרוטאיל
190	שלמה אסבאז
165	שלמה אסבאז
198	י' שלמה ביררונג
108 102.	י' שלמה ב' דאנאן הא'
207	" " " " ב'
102	שלמה האניו
198	שלמה חליואה
169. 165.	שלמה חסאן
187. 165.	י' שלמה טולידאנו ב"ר אליעזר
230.	" " " "
207	י' שלמה ב"ר יעקב
152	שלמה הכהן
121	שלמה מאימראן
198. 189.	שלמה " שני
104	שלמה המורשי
88. 87. 86.	י' שלמה בן מלך
4	שלמה בר מסעוד
226. 225.	י' שלמה ב"ר נתן אלמגלמסי
101	י' שלמה ב' סונכאל

צד	
191. 153. 152.	ר' שמואל קארן
17	מר שמואל בר אברהם תארתני
88. 86.	ר' שמעון ב' לביא
63	שמעון ב' מייארה
226. 54.	ר' שמעון מימי הקדוש ותתניו
135	" שמעון ב' סעדון
124. 123.	שמעון הכהן סקלי
43	ר' שמעון ב' צמח
121	שמעיה מאימראן
5. 4.	ירופת חמישים צדוקים בעיר אופראן
98	ירתא שבט ערבואים
	ת.
20	תאמיו לאופראן
32. 25.	תאישפין או תאספין
3	תלמי לאגו
184. 87. 74.	רבינו תם
78—7. 69.	תקנות מגורשי קשטוליא

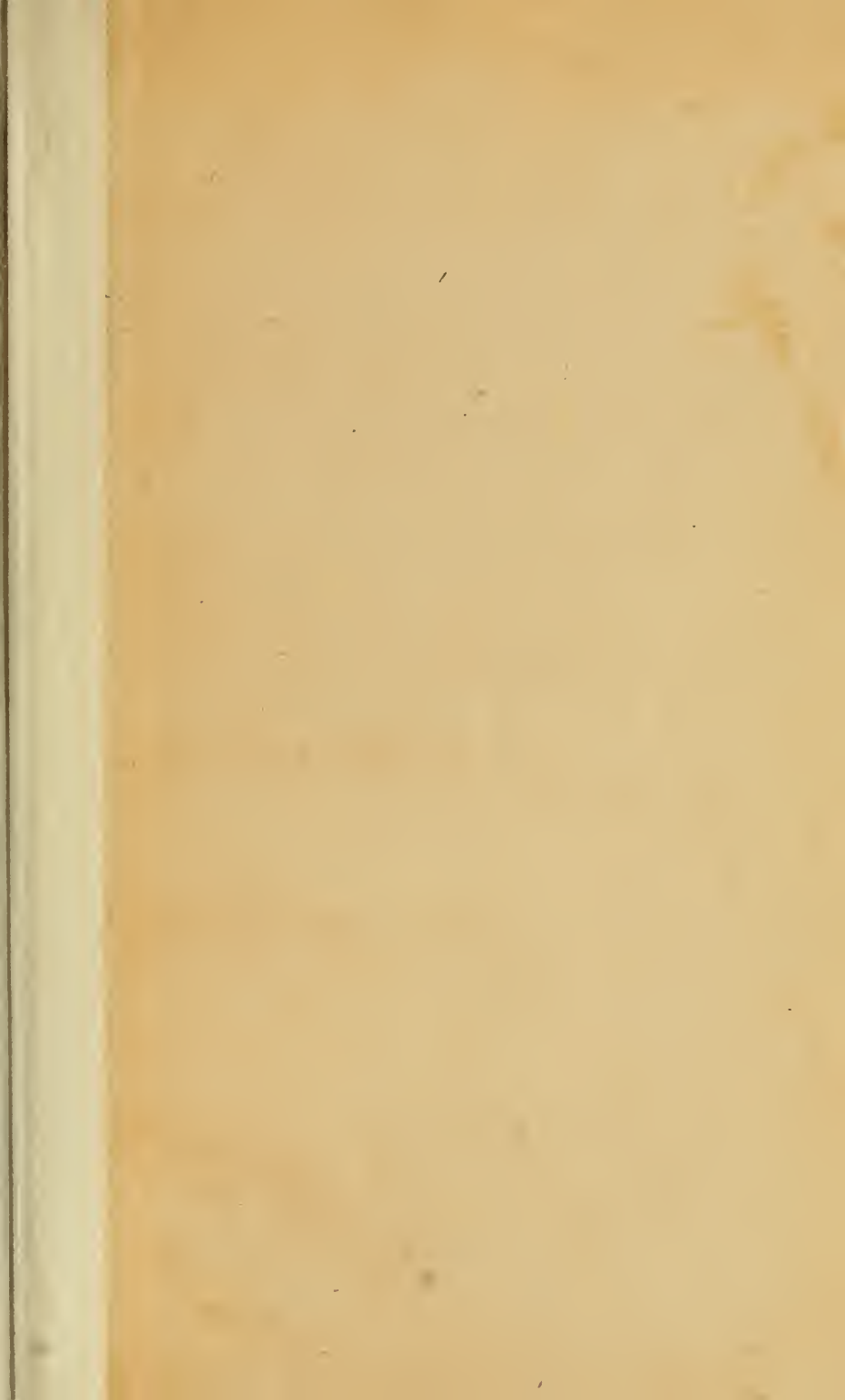
צד	
104. 103. 83. 80.	ר' שמואל חאגוז א'
134. 110.	" " " שני
102	" שמואל ב' הכוב
160	" שמואל ב' הותא
18. 17.	" שמואל הכהן אבן יאשיה
132	שמואל הלוי ב' יולי
229. 199. 132.	ר' שמואל הלוי ב' יולי
124	שמואל לסדיוני
221. 122.	שמואל מאימראן ב' יוסף
122	שמואל מאימראן ב' יעקב
146	ר' שמואל ב' מרגו
138	" שמואל ב' סעדון
26	שמואל עבאם
208	ר' שמואל עמאר
100	שמואל פליואני
194. 186. 103.	ד' שמואל ב' צור
110. 79. 59.	" שמואל צבאה
139. 138. 127. 124.	" שמואל הצרפתי
152. 140.	

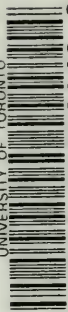
הערות שנשלחו אלי אחרי ההדפסה מידידי הפרופ' ד"ר א. מרקס מניו יארק.

- צד 109. כביהמ"ד לרכנים בניו יארק נמצא כ"י פי' ס' דצניעותא ממרהרז' שקיבל
מסנו ר' יוסף טבול בצפת.
- צד 111. ר"א ב"ר ראובן מת קודם השלמת הדפסת המשינות כפי שכתוב בסוף
ס' קדשים שכתביו השלימו את ההדפסה אח"כ, וכפי הנראה ר"א ב"ר ראובן העתיק המשינה
גם ללשון ספרד ותה' הנוצרי וואלף בספרו *Bibliotheca Hebraica* ה"ד המכונה 1733,
צד 9—327 העתיק ההקדמה שהיא העתק מן ההקדמה העברית והזכיר שנמצא עקו' אחד
כולל השער וההקדמה והקדמת הרמב"ם לס' זרעים ופי' טהרות וג' פרקים טמס' מקואות
[הנדפסת בעברית כראש פי' טהרות אחרי מות המו"ל] כלשון ספרד ועקו' שני לא נורע
ועל כן בספק הדבר אם העתיק יותר, גם נמצא שער בלשין ספרד להעתקה העברית ושם
המו"ל בלע"ז כפי מ"ש בהקדמה זה הוא *Abraham hijode R. Reuben ben Nahman*
qui tiennepor acunna Abha-ay'-la del Ginage de Azualy. ויש קרובו *R. Abraham*
ben Vayaes ע"כ כתב אלי הפרופ' הנ"ל, ואין ספק כי השם האחרון הוא ר' אברהם בן
וואיעיש הנזכר בדכרינו בפנים.
- צד 168. אל הרעב של שנות תקפ"א—פ"ב והרדיפות או, יתייחסו שני סכתבים
הנמצאים בהואטיקון ברומא כהארכיוונו נז' 595. והעתקתם כ"י יאפ"ז היו אצל הרה"ח שוח"ה
ובעת כביהמ"ד לרכנים בניו יארק [הפרופ' הנ"ל העתיק לי בסוכו את שני הסכתבים. אך
מפני אריכותם לא יכולתי לתתם פה, ותוכנם הוא שני סכתבים שניתנו ליד אחד מוכספי עיר
מבנאם אז בשנת תקפ"א, שמו ר' דוד בן עטיאה, א' נשלח מקהל מבנאם לערי אלג'ירויין,
ותחומים בו רי' יעקב ביררוגו, רי' יוסף הכהן, ר' סימון ביררוגו, ר' יוסף ביררוגו, ר' שמואל
בן מלכא, והמכתב השני מרכני וואהרן לעורך לב, נדיביו ארצם לתמוך ביד השד"ר ההוא.
- צד 221. המאמר ע"ד ר"ג מאפריקי מוכא גם באורחות חיים לר"א מלונזל ח"ב
צד 333 ומקורו טשו"ת ר"מ בן ברוך הוצ' רמינוויטין לכוב הר"ך סי' קצ"ג, וכבר שיער
חכירי פרופ' גינצבורג בספרו שכתב כלשון אנגלי *I Gevüica* 1904 צד 31 שהוא ר"ג
הככלי, ואני שיערתי שהוא ר"ג אב הישיבה בפוסטאט מצרים בשנת ד' תת"ל הנו' בספרו
של רש"ז שעבטר *Saadyana* סי' ל"א.
- צד 227. ממשפחת טולידאנו חי עוד אליעזר טולידאנו בצפת נזכר בשו"ת אבקת
רובל למרן סי' פ"ה וצ"א.

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00302046 8

DS
135
M8T6